

Слободан Јовановић

ЖИВОТ
ДЕЛО
ВРЕМЕ

Српска академија наука и уметности

Слободан **150**
Јовановић

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ
ПОВОДОМ 150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

За издавача

академик Владимир С. Косић

Главни уредник

академик Марко Анђелковић

Уредници публикације

академик Косић Чавошки

академик Александар Косић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Избор илустративних прилога

Борис Милосављевић

Лектура

Тања Рончевић

Коректура

Невена Ђурђевић

Снежана Крсић-Букарица

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Планетиа принт, Београд

Тираж: 750 примерака

ISBN 978-86-7025-827-3

© Српска академија наука и уметности, 2019.

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Дунав осигурања.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

ПОВОДОМ 150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

САДРЖАЈ

7 | Реч уредника

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: ЖИВОТ И ДЕЛО

- 13 | Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић*
229 | Борис Милосављевић, *Јовановићева теорија државе*
267 | Ратко Марковић, *Слободан Јовановић и уставно право*
303 | Мира Радојевић, *Дојринос Слободана Јовановића проучавању националне историје XIX и прве половине XX века*
315 | Мило Ломпар, *Слободан Јовановић и књижевности*
327 | Напомене
367 | Скраћенице

ПРЕПИСКА

- 371 | Борис Милосављевић, *Из њрејиске Слободана Јовановића*

ПОВЕЉЕ, УКАЗИ, ПРИЗНАЊА

- 405 | Борис Милосављевић, *Повеље, укази, признања, одликовања, документи*

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ: БИБЛИОГРАФИЈА

- 429 | Светлана Симоновић-Мандић, Марина Нинић, Борис Милосављевић, *Библиографија Слободана Јовановића*

РЕЧ УРЕДНИКА

Монографија о Слободану Јовановићу (1869–1958), објављена поводом 150-годишњице његовог рођења, представља јединствен приказ живота, научног рада, друштва и времена у којем је живео. Јовановићево дело и његова личност одувек су привлачили пажњу широке јавности. Дело које је оставио веома је обимно и разноврсно. Треба напоменути да велики број његових радова није обједињен у вишетомним сабраним делима која су до сада објављена. Слободан Јовановић је више од четрдесет година предавао на Правном факултету у Београду. Обављао је дужности декана Правног факултета и ректора Универзитета у Београду. Био је председник Српске краљевске академије, правни експерт на Конференцији мира у Паризу, председник Комисије за израду Устава нове државе 1920. године, председник Српског културног клуба, председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије. С обзиром на дужности које је обављао, друштвена и политичка делатност представљају важан део слике о овом нашем великом научнику. Као председник Српског културног клуба и средишња личност српског народа позван је да се прихвати дужности другог потпредседника Министарског савета у влади од 27. марта 1941. године. Био је председник и потпредседник владе у земљи и потом у избеглиштву. Умро је у емиграцији у Лондону крајем 1958. године, скоро сто година од када је његов отац Владимир Јовановић, један од водећих српских либерала, као политички емигрант први пут дошао у енглеску престоницу. Иако је Слободан Јовановић био заступник парламентарног дводомног вишестраначког система, никада није учествовао у страначкој политици. Узимао је, међутим, учешћа у државној политици, како је то записао Јован Дучић 1942. године: „Слободан Јовановић није био никад члан ниједне странке, нити члан ниједне владе, ни учесник ниједне завере. Држећи се увек далеко од владајуће политике, он је ипак зато стајао близу ње, као њено мерило, њен судија, и њен државни тужилац. Називали су га ‘савест српског народа’. Он није био политички човек, него државни човек: увек на капетанском месту брода, увек обухватајући одатле цео видик пред собом.“ Слободан Јовановић је после рата осуђен на политичком суђењу које је организовала нова комунистичка власт у Београду 1946. године. Његова личност и дело били су потиснути из образовног система и научног живота и осуђени на заборав. Рехабилитован је 2007. године.

У монографији је прво приказана биографија Слободана Јовановића у којој су хронолошким редом представљена и дела за која се може рећи да обележавају гранична места његовог научног развитка, као и властита теоријска становишта. Потом се у посебним поглављима представљају научне области којима се бавио и научна достигнућа која је у њима постигао. Прво се приказује његова теорија државе везана за предмет који је предавао, Опште и посебно државно право. Потом се разматра посебно државно право, односно уставно право и оцењује Слободан Јовановић као уставноправни писац. Анализирају се и приказују књиге у којима је тумачио уставе Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Видовдански устав). Наредни део монографије посвећен је историографији Слободана Јовановића, вишетомној политичкој историји Србије XIX века, за коју се често с правом указује да је најпознатије његово дело. Ако се узму у обзир и други радови из националне историје које је написао, може се видети да је обухватио период од краја XVIII до средине XX века. У следећем делу монографије реч је о Јовановићу као проучаваоцу књижевног дела и књижевном критичару. Посебно су хваљени његов леп језик и познати београдски стил. Последњи део монографије садржи Јовановићеву библиографију.

Да би текст монографије био прегледнији за читање, све фусноте, односно напомене, налазе се на крају књиге.

Захваљујемо се свим ауторима на текстовима објављеним у монографији посвећеној 150-годишњици рођења нашег великог научника Слободана Јовановића.

Коста Чавошки и Александар Костић

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ:
ЖИВОТ И ДЕЛО

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ

Слободан Јовановић (1869–1958) је био један од најугледнијих научника и професора Универзитета у Београду. Био је председник Српске краљевске академије, ректор Универзитета у Београду, декан Правног факултета, уредник *Српској књижевној гласника*, председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије, оснивач и председник Српског културног клуба. Након завршених студија пет година је радио као дипломата ангажован на пословима заштите и помоћи српском народу изван Србије. Оставио је обиман опус. Између два светска рата објавио је сабрана дела у седамнаест томова.

Да би се данашњим читаоцима приближили лик и дело Слободана Јовановића, наводе се похвалне речи његових познатих савременика. Пре Другог светског рата, међутим, било је сасвим обрнуто. Личности које данас цитирамо, цела научна и културна јавност, питала се шта Слободан Јовановић мисли о праву и правницима, историографији и историчарима, филозофским правцима и филозофима, социолозима, политичким идејама, парламентаризму, вишестраначком и једностраначком систему, способности и карактеру политичара, личној власти и тоталитаризму, домаћим и страним књижевницима, позоришним представама, операма, култури, полуинтелектуалцима и динарском динамизму. Питало се, између осталог, шта мисли о Скерлићу, Црњанском, Растку Петровићу, Исидори Секулић, као и неким од његових најгласнијих поратних критичара. Јован Дучић му је

Кућа Јовановића у Симиној 25 и кућа Димитрија Маринковића, министра унутрашњих дела и председника Сената (лево) (АКЦДПП)

посветио „циклус песама до којих је нарочито држао“,¹ *Песме љубави и смрти*, другу књигу Сабраних дела из 1929/1930. године. Милош Црњански је писао из Берлина 1929. године: „Из Ваших књига, а нарочито из ове видимо зашто и вреди живети до смрти. Ја сам је обожавао, а сад је све више волим. У машти она је космос са свим својим чудима. [...] Кад би енглеска Академија издала ову Вашу књигу људи би је читали више но Аристофана, или Тукидида“.² Владимир Ђоровић, академик, управник Одељења за народну историју Филозофског факултета у Београду, у тексту објављеном 1939. године, поредећи историчаре, име Слободана Јовановића издваја високо изнад осталих: „Од почетка овог столећа историју Србије XIX века радило је на широкој основи више лица, а нарочито Ст.[ојан] Новаковић, М.[иленко] Вукићевић, М.[ихаило] Гавриловић, Ж.[иван] Живановић, г. Гргур Јакшић, г. Д.[рагослав] Страњаковић. Али од свих њих далеко се одваја г. Слободан Јовановић“.³ Јовановић је имао приступ непрегледној архивској грађи и многим изворима који су за нас, данас, заувек изгубљени. Испод сваке његове реченице, или чак и речи, може да се спусти фуснота: „Напоменућемо да је из приватних, сасвим веродостојних извора, познато и то да Слободан Јовановић располаже огромним материјалом и о влади краља Александра Обреновића, о животу и раду Николе Пашића, документима који се протежу све до данашњих дана [...] Добро се снаћи у тој огромној гомили факата, дати један тако велики и тако необичан период времена савршено прегледно и јасно, то може учинити писац кога та гомила факата није претрпала, који стоји над њом,

али који уз то има и један оштар поглед, способан је да продре у суштину ствари, да види главне струје у току догађаја, да опази центре ситуације, који су увек у мањим групама људи, каткада у једној историјској личности“.⁴ Изузетна обавештеност у описивању догађаја из прошлости, употреба историјских извора и научно поштење и савест, обезбедили су му тако високо место у историографији. Његов текст представља један од ретких поузданих ослонаца за наредне генерације истраживача. Исто се може рећи и за правну област коју је „безмало пола столећа“ предавао на Правном факултету у Београду,⁵ Опште државно право, односно Опште учење о држави, као и за његову правну и политичку филозофску мисао до које већина критичара не успева да допре. Слободан Јовановић једини је београдски професор који је објавио књигу посвећену држави и то под најстаријим платоновским насловом *Држава*. Лепи београдски стил често је умео да завара. Слободан Јовановић је разговарао са Драгољубом Јовановићем о стилу: „Ваша књига има исту ману као моја: чита се сувише лако и ђаци имају утисак да све знају зато што све разумеју. Кад дође испит, изненаде се јер не познају ствари о којима их питамо. Код Томе Живановића је обрнуто: ђаци ништа не разумеју што читају, али онда уче напамет и добро одговарају. Држим да је најбољи приручник за ђаке дао Божа Марковић: књига му је довољно јасна да се лепо чита и разуме, а материја је довољно тешка да мора да се учи“. О истој теми писао је Сима Пандуровић: „Примећено је да се Јовановићеве научне студије, дела из политичке историје нашега народа, па чак и расправе из области права, читају врло лако и веома пријатно, да често имају драж добро писаног романа. Ви ћете се запитати да то не долази можда отуда што је њихов писац човек живе уобразиље, коме је у првом реду стало до тога да буде занимљив, и који се слабо или само овлашно обзире на документа, факта, податке и историјске изворе, да је, може бити више романсијер него научник, који је случајно погрешно у избору заната и каријере? [...] Питање савршено неумесно. [...] Објективност значи само савесност, а не значи неосетљивост. Савесно излагање историјских догађаја то је верно излагање“.⁶ Слободан Јовановић је био систематичан и дубок мислилац. У више научних области за име Слободана Јовановића су везана највиша и често непревазиђена достигнућа, без обзира на временски ток и временску дистанцу, односно управо узимајући у обзир околности које су у међувремену задесиле нашу научну методологију. Слободан Јовановић је био „не само код нас већ и у иностранству

Слободан Јовановић у дворишту своје куће. Снимљено 1898. године (АКЦДПП)

Слободан Јовановић (АСАНУ, ЗСЈ,
14891/9)

најпознатија и веома цењена личност о чијем се мишљењу и ставовима водило много рачуна“. Представљао је „оличење ерудиције и културе“, а био је и поуздан пријатељ: „Мало цене Слободана Јовановића они који га нису волели, јер нису имали разлога да му буду захвални за пријатељску реч, мудро упутство, дискретан предлог и обавештење које иде од опште идеје до практичног детаља. Слободан Јовановић се не намеће ником, не тражи ни од кога да га води и да му буде одан и привржен. Он има много читалаца, мало ученика и следбеника“.⁷ На основу сведочанстава и архивске грађе можемо видети да је помагао пријатељима у невољи.

У међувремену требало га је заборавити, забранити објављивање дела, не спомињати пред ђацима, цитирати без навођења извора: „Његове књиге које се у пресуди не спомињу, остале су ‘на робији’ деценијама после његове смрти“.⁸ Његово име постало је метафора за Србију и предратни Београд.⁹ Упркос суђењу и осуди, или можда баш зато што „неправда вапи у небо“, а лажна осуда тражи одговор и одбрану, Слободан Јовановић је постао својеврсна граница и раскрсница, питање континуитета српске културе и историје, питање односа према друштвеним и историјским наукама, постао је тема која живо заокупља пажњу наше научне и културне јавности.

Приказаћемо биографију Слободана Јовановића водећи рачуна о његовом научном развоју и делима која је објављивао. После породице, порекла, васпитања и школовања у земљи и иностранству, као и рада у Министарству иностраних дела Краљевине Србије и почетка рада на Правном факултету у Београду, посветићемо пажњу делима која је објавио почетком XX века, пре свега књигама посвећеним држави, уставном праву, Макијавелију (Niccolò Machiavelli) и историографским радовима. За време балканских ратова и Првог светског рата обављао је дужност шефа Ратног прес-бироа Обавештајног одсека Врховне команде. Потом је учествовао као правни експерт на Конференцији мира у Паризу и у припреми Предлога устава нове државе. Обухватићемо време када је био ректор Универзитета у Београду, уредник *Српској књижевној гласнику* и председник Српске краљевске академије. У то време објавио је више својих значајних радова и тридесетих година сабрана дела у 17 томова. Даћемо основну анализу његових студија о Француској револуцији, Платону, Берку (Edmund Burke), Марксу (Karl Marx), Келзену (Hans Kelsen) и правном нормативизму, као и тумачење његове научне методологије. Биће приказани периоди развоја историје Србије које је објавио у својим вишетомним историографским

студијама. Обухватићемо оснивање и рад Српског културног клуба, Јовановићев улазак у владу од 27. марта 1941. године и ратно време када је био председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије у земљи и у Лондону. Неопходно је, наравно, приказати и његову драгоцену анализу послератног развоја Југославије, коју је оставио у својим текстовима објављеним пре свега у часопису *Порука*. У сваком хронолошки омеђеном периоду посветићемо пажњу делима која је у то време објавио.

Слободан Јовановић је објавио радове из различитих научних области – теорије државе и права, уставног права, политичке филозофије, опште историје и српске историје XIX и XX века, социологије, политичке науке, тумачења књижевног дела, књижевне и позоришне критике.¹⁰ Данас му се признаје допринос оснивању појединих наука и научних дисциплина код нас.¹¹ Најпознатија је његова вишетомна историја Србије. Када се узму у обзир сви његови историографски радови, може се видети да обухватају период од краја XVIII до средине XX века. Поврх тога, захваљујући негованом књижевном укусу, његове студије, без обзира на научну дисциплину, писане су изузетно лепим језиком и стилем. Иако се језик непрестано мења, Јовановићев стил је био и остао недостижни узор научницима и књижевницима. Књижевни стил Слободана Јовановића познат је као београдски стил. Да би се разумела његова мисао, потребно је пажљиво читати оно што је написао, водећи рачуна о терминологији и суптилним нијансама о којима је посебно водио рачуна, пошто му је био сасвим стран црно-бели поглед на стварност и историју. Потребно је разумети и његов истанчани осећај за сократску иронију и београдски хумор. Важнија од стила је, међутим, заснованост на провереним изворима и објективност научног текста, због чега је он већ више од једног века поуздан ослонац истраживачима из више научних области и дисциплина. Чак и његови најстрожи критичари у нападима обележеним жестоким емотивним набојем нису могли да му оспоре објективност.¹²

Савременици су говорили да је Слободан Јовановић био оличење наше интелектуалне елите, стила и духовитости, о чијем мишљењу су сви водили рачуна. У његовој личности било је нечега што је привлачило и интригирало. Један познаник је тврдио да његово име „магијски делује на народне масе“.¹³ А био је прави представник београдског духа свога времена, пристојан и пријатан, одмерен и духовит, лишен сваке позе и претензиозности. Иако су га познавали и читали његове књиге, остао је тајна, не само за савременике и жустре критичаре, већ и за дугогодишње пријатеље.

1869		1869		1869		1869		1869	
№	Име	Родило се	Крстило се	Име	Родило се	Крстило се	Име	Родило се	Крстило се
1869 30	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
31	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
32	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
33	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
34	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
35	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
36	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
37	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
38	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
39	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра
40	Милош Иво Иво	Закон Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра	Милош Иво Иво	21. новембра 3. децембра

Упис у Матичну књигу крштених Слободана В. Јовановића, рођеног у Новом Саду 21. новембра [3. децембра] 1869. године, на празник Ваведeња Пресвете Богородице, а крштеног 23. новембра [5. децембра]. (Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 52, бр. 118)

На полеђини фотографије је записано: „Позади седе Јелена (Лела) и Владимир Јовановић; до њих стоји њихов син Слободан Јовановић; напред седи њихова ћерка Правда; лево од ње стоји њен син Андра Ристић“. (нема године, око 1905) (АКЦДПП)

ПОРОДИЦА. СТАРИ БЕОГРАД

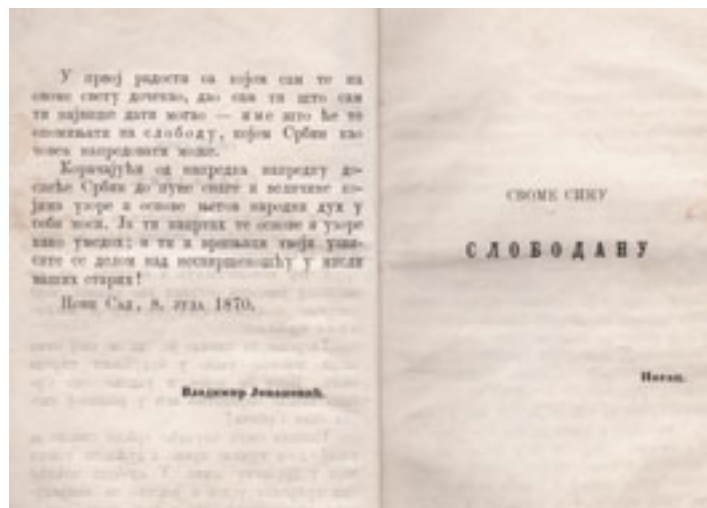
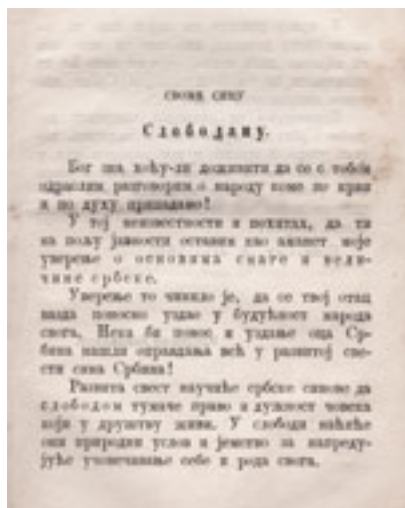
Слободан Јовановић се родио 1869. године у Новом Саду, у Хабзбуршкој монархији. Дан рођења је по јулијанском календару био 21. новембар, а по званичном календару државе у којој је рођен, грегоријанском календару, 3. децембар. Тог дана прослављан је православни празник Ваведења Пресвете Богородице, који се данас због усклађивања календара слави по грегоријанском календару, 4. децембра. Владар државе у којој је рођен, био је Франц Јозеф, чија је скоро седамдесетогодишња владавина почела, између осталог, царским патентом о оснивању Војводине Србије и Тамишког Баната 1849, а завршила освајањем Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе 1915, односно 1916. године. У време рођења Слободана Јовановића у Кнежевини Србији, још увек у оквиру Османског царства, владало је кнежевско намесништво у име малолетног Милана Обреновића, наследника на престолу убијеног кнеза Михаила Обреновића. Слободан Јовановић се родио и умро у избеглиштву, како је 1959. године забележило Милан Гавриловић: „Рођен у емиграцији и умро у емиграцији. Отац је бежао из земље. Син је одбио да се врати у земљу. Отац је бежао из земље јер у њој није било довољно слободе. Син је одбио да се врати у земљу јер у њој није било нимало слободе. Отац је био осуђен на затвор, кратак. Син на двадесет година тешке робије“¹⁴

Отац Слободана Јовановића, Владимир Јовановић (1833–1922), један од водећих идеолога либерала и Уједињене омладине српске, био је политички противник кнеза

Владимир И. Јовановић (1833–1922), министар финансија, председник Српског ученог друштва, професор Велике школе (Београд, око 1884) (АКЦДПП)

Михаила, због чега је морао да емигрира из Србије. Либерали су критиковали Михаилов апсолутизам, доводећи га у везу са неспремношћу да се коначно покрене толико обећавана и очекивана борба за ослобођење и уједињење српског народа. Владимир Јовановић је наставио да води политичку борбу против Михаиловог режима из емиграције. У Женеви је издавао лист *Слобога* (*La liberté*), односно *Српска Слобога* (*La liberté Serbe*), двојезично, на српском и француском језику, а у Новом Саду је био коуредник *Засјаве* Светозара Милетића, вође пречанских српских либерала.¹⁵ Уједињена омладина српска је била веома 'популарна', али су либерали били у критичном положају: „Изгнани из земље, њихови прваци изгубили су домаће тло под ногама и били увучени у вртлог једне заграничне патриотске агитације (јер Омладина била је у ствари то). Та агитација све се више одвајала од државне политике Србије, и могла се лако изопачити или у празну параду или у пустоловна предузећа“.¹⁶ За живота кнез Михаило је био оштро критикован, да би након трагичне смрти у Топчидеру, постало неприлично рећи било шта лоше о њему. Јавно мњење је било толико потресено „да је пао и предлог да се прогласи за светитеља-мученика“ Православне цркве.¹⁷ Иако све околности везане за политичку позадину убиства нису разјашњене до данас, што је случај и са убиством последњег Обреновића, краља Александра, реакција власти је била брза и жестока. Преки суд је десетковао рођаке Карађорђевића, пре свега Ненадовиће. Пошто су Владимир Јовановић и Светозар Милетић у својим новинама оштро критиковали кнеза Михаила, сматрани су његовим моралним убицама и судеонцима у политичкој позадини убиства. Владимиру Јовановићу није ишло у прилог ни то што му је лични пријатељ био организатор убиства Павле Радовановић, код кога је пронађен и један нацрт списка чланова будуће владе на којем се налазило и његово име.¹⁸ Било је укупно пет суђења поводом атентата, три у Србији и два у Угарској. Владимиру Јовановићу и Љубену Каравелову суђено је код првостепеног суда у Пешти. Били су оптужени за саучешће у завери против кнеза Михаила, али суд је на крају закључио да нема основа за подизање кривичне оптужбе против њих. Мађарске власти су биле више заинтересоване за Владимира Јовановића од српских: „Ако би се његова кривица доказала, бацио би сумњу и на Омладину и на Милетића. [...] Милетић, нарочито, налазио се у опасности, и изгледало је да га Јовановић вуче собом у пропаст“.¹⁹ После чак седам месеци истраге

Посвета сину Слободану у: Владимир Јовановић, *Основи снаје и величине српске*, Платонова штампарија, Нови Сад 1870. (АКЦДПП)

Владимир Јовановић је пуштен из притвора јануара 1869. године, али задуго није могао да се врати у Београд.

Крајем исте године Владимиру Јовановићу се родио син Слободан, коме је посветио књигу *Основи снаје и величине српске*, прештампану из *Младе Србије* и објављену у Новом Саду 1870. године. „Бог зна хоћу ли доживети да се с тобом одраслим разговорим о народу коме по крви и по духу припадамо!“ почиње своју посвету у којој даје објашњење зашто је сину дао име Слободан: „У првој радости са којом сам те на овој свету дочекао, дао сам ти што сам ти највише дати могао – име што ће те опомињати на слободу, којом Србин као човек напредовати може“.²⁰ Деца Владимира Јовановића, Слободан и Правда, добила су симболична, политичка, идеолошка, либерална имена, која до тада у српском народу нису употребљавана као крштена имена. Иако Владимир Јовановић извесно то није имао на уму, име Слободан већ је постојало у црквеном православном календару, али у грчкој и латинској варијанти (Елефтерије, Либерал, Либерерије).²¹ Исти је случај и са именом кћерке Правде рођене 15. јуна по јулијанском, односно 27. јуна 1871.²² по грегоријанском календару (Јустина). У време одрастања и младости Слободана и Правде њихова имена била су нова и необична. Сви су морали знати да су деца Владимира Јовановића.

Због већ поменутих животних и политичких околности, ни Светозар Милетић, са којим је Владимир Јовановић делио у то време политичку и животну судбину, није могао да буде присутан на крштењу Слободана Јовановића у Саборној цркви у Новом Саду, па је кума била његова десетогодишња кћерка Милица Милетић, будућа супруга Јаше Томића. Слободана Јовановића је крстио протојереј Александар Захарић, таст филолога, класичара

Јована Туромана, члана Српске краљевске академије. Јовановићи и Милетићи одржавали су кумовске везе у Новом Саду и у Београду. Деца Милетићеве сестричине су Надежда и Растко Петровић. Име Владимира Јовановића било је добро познато у српском народу, о чему сведочи и чињеница да је Никола Ђоровић, мостарски велетрговац, својим синовима дао имена по вођама Уједињене омладине српске – Светозар, по Светозару Милетићу и Владимир, по Владимиру Јовановићу, што је у једном раду забележио Владимир Ђоровић.²³

Владимир Јовановић је обављао високе државне дужности у Кнежевини и Краљевини Србији. Био је министар финансија, председник Главне контроле (највише финансијске контроле), потпредседник Државног савета, сенатор (члан Горњег дома), посланик Народне скупштине, помоћник секретара (млађи секретар) Светоандрејске скупштине (1858), професор политичке економије на Великој школи. Био је и последњи председник Српског ученог друштва, пре оснивања Српске краљевске академије (1886). Сматрао је да је научно истраживање нераздвојиво повезано са либералним начелима, заштитом индивидуалне слободе и просветитељским радом на популаризацији науке. Имао је широке међународне везе и неуморно је лобирао за српске интересе у иностранству, у Енглеској, Француској, Швајцарској и Аустрији, односно Аустроугарској. Био је националиста у духу европског либералног национализма из средине XIX века. Веровао је да народи треба да се ослободе туђинске власти и уједине. С друге стране, најоштрије је критиковао социјалдарвинистички и бизмарковски национализам с краја XIX и почетка XX века, против кога је објавио и једну књижицу на енглеском језику, указујући на опасност од немачке милитаристичке политике.²⁴ Владимир Јовановић је био оснивач и уредник више новина и аутор књига, студија и чланака на српском, енглеском и француском језику. Био је „жива историја свога времена“. Лично је познавао српске владаре, кнезове Милоша и Михаила и краљеве Милана и Александра Обреновића, српске и европске државнике, политичаре и научнике, као што су британски премијер, вођа либерала, Џон Гледстон (William Ewart Gladstone), премијер Џон Расел (John Russell), деда филозофа Бертранда Расела (Bertrand Russell), радикал и либерал Кобден (Richard Cobden), Херцен (Александр Иванович Герцен), анархиста Бакуњин (Михаил Александрович Бакунин) и италијански либерал и националиста Мацини (Giuseppe Mazzini), који је извршио велики утицај на Владимира Јовановића. Познавао је стране председнике, министре, вође националних покрета, посланике, научнике и професоре, епископе и свештенике Англиканске цркве, револуционаре. Доследно и радикално је заступао своја уверења, па се догодило да га је први пут прогнао из земље лично кнез Милош. Један страни новинар и историчар са нескривеним одушевљењем писао је о својим утисцима након посете Владимиру Јовановићу: „Дакле то је тај старац што је са првим кнезом Србије 1780-те рођеним Милошем укрштао мач! Тај је у емиграцији у Лондону водио политичке разговоре с Кобденом, ћаскао с Херценом, слушао медвеђи смех Бакуњина и са Мацинијем измењивао стисак руку!“²⁵

Владимир Јовановић је живео деведесет година, од чега око пола века заједно са Слободаном, па су имали могућности да разговарају и размењују мишљења о свим могућим политичким, националним и научним темама. У појединим питањима имали

су исто или слично мишљење, а у појединим различито. Делили су мишљење да је за правилно функционисање парламентаризма неопходан дводомни систем који је постојао у свим државама осим на Балкану и Латинској Америци, где су били једнодомни системи. Владимир Јовановић је, у ствари, променио мишљење, можда и под утицајем аргумената свога сина Слободана Јовановића, јер је првобитно, следећи Мила (John Stuart Mill), био заступник једнодомног система. Неколико функција које је обављао Владимир Јовановић данас више не постоје, као што су нпр. председник Главне контроле, члан и потпредседник Државног савета, сенатор, члан Горњег дома, Сената Краљевине Србије.²⁶ Владимир и Слободан Јовановић нису изједначавали слободу и једнакост, јер то често могу да буду сасвим супротстављени појмови. Слобода подразумева индивидуалну различитост, као и различитост друштвених редова у једном народу, а правна једнакост није исто што и егалитаризам, јер се људи веома разликују по способностима, изгледу, карактеру, образовању. Владимир Јовановић је несумњиво био веома наклоњен левичарским идејама, али је, ипак, доследно заступао индивидуалну слободу као различитост, противљење тиранији већине, неповредивост личне имовине, националну идеју и неслагање са насилним превратима, револуцијама. Кажу да је Сократ имао жену тешке нарави, Ксантипу, али да је зато био извежбан и увек спреман за расправе. Слободан Јовановић је могао са Владимиром да расправља о бројним радикалним левичарским темама, па му опоненти из целе разнородне левичарске лепеде нису били достојни противници. Често су само понављали неке од Владимирових раних радикалних идеја, нпр. о народној суверености: „Виктор Иго био је с једним белгијским сликаром израдио читав план о спасавању човечанства путем међународног просвећивања. По тој левичарској идеологији, народ је био мање руковођен егоистичким побудама него владалац; јер владалац је један човек, а народ је један колектив. [...] Од свих могућих суверена, народ, просвећен школом и новинама, био би најразумнији и најчовечнији. [...] С гледишта тог доктринарског слободњаштва на које се он стављао, кнез Михаило је морао изгледати један затуцани деспот, а његов министар Христић једва нешто интелигентнији од обичног жандара“.²⁷ Слободан Јовановић је боље познавао и тумачио марксизам од свих марксиста и комунистичких активиста који су га касније критиковали.²⁸ Кад је постао владајућа идеологија у Београду и Југославији, марксизам није био ништа ново, имао је већ сто година историје иза себе. *Манифест комунистичке партије* објављен је на немачком језику у Лондону, фебруара 1848. године, десет година

Правда М. Ристић, рођ. В. Јовановић (1871–1964), сестра Слободана Јовановића (Атеље Милан Јовановић, Београд) (АКЦДПП)

Слободан Јовановић (око 1871)
(АКЦДПП)

пре одржавања Светоандрејске скупштине на којој је Владимир, после повратка са школовања у европским земљама, где се наслушао и начитао разних теорија, био помоћник секретара, млађи секретар. *Манифест Комунистичке партије* превео је на српски језик и објавио у *Панчевцу* 1871. године, по свему судећи Владимир Влада Љотић (1846–1912), емигрант, отац Димитрија Љотића. Димитрије Мита Ракић (1846–1890), отац Милана Ракића, имао је заказан састанак код Маркса у Лондону, до кога, стицајем околности, није дошло. Стојан Протић (1857–1923) је био „испрва марксист“, али је убрзо постао поборник парламентаризма.²⁹ Марксизам и анархизам су биле старе идеје и теорије са дугом историјом, многи старији интелектуалци су их познавали „из прве руке“. Активисти Комунистичке партије су, у суштини, имали само један аргумент – да су револуционари захваљујући револуционарној пракси најбољи познаваоци марксизма.

Књижевни стилови Владимира и Слободана Јовановића веома су различити. Отац је припадао старијој генерацији која је писала са више „жара“, односно патоса. Слободан Јовановић и други представници београдског стила, тежећи објективности, неутралности и критичности, сматрали су стил старије генерације превише емотивним. Старија генерација била је генерација Уједињене омладине српске и великог патриотског заноса који је оставио траг у њиховом начину писања: „Код интелигенције, утицај Омладине био је врло јак. Омладина је постала мода и зараза. Сваки је хтео бити омладинац, да му се не би рекло да заостаје за временом. Правити се Србин, и то велики Србин, па чак помало и луд Србин, било је она ‘модерно’ [...] где год се [Омладина] јави одмах настају здравице и певанке: то је једна врста моралног ‘егзерцира’ који треба да доведе људе у патриотски занос и да им да херојски полет“.³⁰

Мајка Слободана Јовановића, Јелена Јовановић рођ. Маринковић (1849–1927), била је пореклом из Новог Сада, унука свештеника Константина Маринковића (1784–1844), који је на молбу сенатора и општине Нови Сад, а по одобрењу митрополита Стефана Стратимировића, 1807. године постављен за пароха новосадске Саборне цркве, што је остао наредних тридесет и седам година. Константин Маринковић је, након основне школе, завршио два разреда католичке Краљевске гимназије у Новом Саду, да би школовање наставио у архигимназији у Будиму. Филозофију је завршио у Кежмарку (седми и осми разред), а Богословију у Карловцима. Преводио је са немачког, писао је и

објављивао књиге. Био је председник Конзисторије Бачке епархије, а патронат Српске православне велике гимназије новосадске доделио му је дужност „ексхортатора“, духовника и катихете. На списковима пренумераната књига из Новог Сада, који одражавају сталешки дух и уређење српског друштва тога времена, име „пречестњејшег господина Константина Маринковића“ прво је на листи првог сталежа, пре осталих свештеника и пре припадника племства, хонорациора, чиновника, професора гимназије, адвоката и осталих. Маринковић је болници у Петроварадину поклонио виноград. Један је од већих дародаваца библиотеке Новосадске гимназије. На његовој сахрани 1844. године, у име гимназијске омладине, беседу је изговорио ученик Светозар (Аврам) Милетић, будући кум Јовановића.³¹ Милан Ђ. Милићевић, књижевник (члан и председник Српске краљевске академије), писао је о Константину Маринковићу и његовом сину, др Вуку Маринковићу (1807/8–1859), лекару који је у Пешти докторирао медицину са тезом о епилепсији, члану Друштва српске словесности, ректору београдског Лицеја, преводиоцу са латинског, у свом *Поменику знаменитих људи у српској народа новијеја доба*, објављеном у Београду 1888. године.³² Другом сину Константина Маринковића, Максиму, деди Слободана Јовановића, Мађари су 1849. године запленили лађу пуну оружја намењеног Србима.³³ Имао је једну кћерку Јелену, Слободанову мајку, и четири сина који су живели у Београду, Новом Саду, Пешти, Загребу и послом путовали у Париз, Лондон и друге европске градове.

Осамнаестогодишња Јелена Маринковић удала се јануара 1868. године на јутрењу, на празник Светог Јована Крститеља, у Саборној цркви у Новом Саду за Владимира Јовановића, који је тада имао тридесет и шест година. Куме на венчању биле су Ана, супруга Светозара Милетића, градоначелника и Ана, супруга Стевана Павловића, адвоката.³⁴ Јелена је током 1868. и 1869. године учествовала заједно са мужем у раду Уједињене омладине српске. Била је члан једног одбора новосадских госпођа које су покренуле оснивање новосадског месног одбора Уједињене омладине српске, састављеног од мушких и женских чланова, са пододбором састављеним искључиво од женских чланова. Пододбор се бавио хуманитарним радом. У време Правдиног рођења, 1871. године, објавила је и превод са француског језика Токвиловог (Alexis de Tocqueville) текста о васпитавању девојчица у Америци.³⁵ Осим српског, знала је немачки и француски језик.³⁶ Кћерка Правда је делове писама мајци писала на немачком.³⁷

Јелена В. Јовановић рођ. М. Маринковић (1849–1927), са сином Слободаном (око 1871) (АКЦДПШ)

Константин М. Маринковић (1839–1910), представник страних трговачких кућа, ујак Слободана Јовановића (стоји са виолином). За клавиром је Клајнерт (Kleinert), дворски саветник у Немачком посланству у Београду. (Атеље Л. Кениџ, Београд, почетак XX века) (АКЦДПП)

О Јелени Јовановић оставио је запис њен унук, др Андра Ристић, сестрић Слободана Јовановића: „Рођена у Мађарској буни као посмрче [...]. Код ње падају у очи нарочито две особине: динамичка виталност и жив начин изражавања. Виталност је није напустила до последњег дана. Била је енергична, узбудљива са снажним и често пута неочекиваним реакцијама, а хладнокрвна и присебна у домаћим кризама [...] Њена виталност огледала се и у веома живом и сликовитом причању“.³⁸ Судајући по сачуваним писмима била је веома духовита. Слободан Јовановић је смисао за хумор наследио од мајке и њене породице. Владимир Јовановић је био смртно озбиљан. Слободан Јовановић сведочи да је у старијој генерацији било мало смисла за хумор, осим код Милутина Гарашанина.

Милош Црњански је у *Ембахадама* записао да је Слободан Јовановић био „зналац свих породица у Београду“: „Питао затим Слободана Јовановића, о Христићу, али Слободан прелази на причу, о породици Христића, о Христићима уопште. Слободан Јовановић био је први код нас, који је тумачио догађаје из историје наших породица. Хаџи-Томића, Баба-Дудића, и осталих.... Чини ми се да ћу у Риму, оличеним у њиховом потомку, имати посла са читавом лозом, Христића. Перспектива је доста компликована“.³⁹ Микроисторија „старобеоградског друштва“, својим великим делом била је, у ствари, макроисторија Србије. Слободан Јовановић је имао у породици читав низ попечитеља, министара, полковника, началника округа, генерала, опуномоћених министара и краљевских посланика. Пошто је у монархији било истакнуто начело породице и наслеђивања, већи број сродника на високим положајима није нужно осликавао непотизам, већ сталешки дух свога времена, „благородно чиновничество“, пре „неку бирократску аристократију, него буржоазију“ („грађанску класу“), како је, гледајући из свог угла београдски свет, запазио после Другог светског рата један савременик.⁴⁰ Неопходна је помоћ родослова за разумевање лавиринта

београдских родбинских веза.⁴¹ Сачувано је неколико варијанти различитих графичких приказа генолошких стабала породице Слободана Јовановића и његових рођака по очевој и мајчиној страни (потوماка Остоје Спужа, Илије Јовановића и Илије Матића, Маринковића, Хаџи-Томиних и др.).⁴²

У одговору на молбу да достави биографију свог оца, Слободан Јовановић је написао основне податке о прецима: „Мати мога оца, а моја баба, била је кћи Карађорђевог војводе Остоје Спужа“.⁴³ Вук Караџић Остоју Спужа ставља на високо место првих „војничких поглавица“ с почетка Првог српског устанка. Прота Матеја пише да је Остоја Спуж био „врстан човек“. Владимир Јовановић је из детињства понео упечатљиве успомене на свог деду: „Његова хајдучка и ратна течевина састојала се из једне збирке оружја у бојевима задобивеног“.⁴⁴ Остоја је рано умро, око 1808. године, па је надимак Спуж остао нејасан. Пореклом је био из Херцеговине, како је записао његов потонак, академик Владимир Спужић: „Остоја Спуж, мој далеки предак, био је Херцеговац, смео човек“.⁴⁵

Владимир Јовановић је био сестрић министра финансија, „благородног господара Иоанна Остоича“, књажеског азнадара (отприлике обједињена функција министра финансија, гувернера Народне банке и личног банкара, благајника и рачуновође) кнеза Милоша. Сачуван је молитвеник на црквенословенском језику Јована Остојића Спужића, објављен у Будиму 1821. године. Молитвеник је 1859. године поклатио унуци Анки, кћерки полковника Аћимовића, шабачког окружног начелника, удатој за Косту Павловића, нишког окружног начелника. Анкин син је Стеван К. Павловић (1877–1970), дипломата, помоћник министра иностраних дела, а унук Коста Ст. Павловић (1905–1988), дипломата, шеф кабинета Слободана Јовановића за време Другог светског рата. Владимир и Слободан Јовановић су били у сродству са министром правде Маринком Радовановићем (ожењеним Владимировом сестром од ујака Јована Остојића Спужића), председником Друштва српске словесности (*ex officio*). Његови синови су позната браћа Радовановићи, преводиоци Дарвина (Charles Darwin) и дарвинисте Хекела (Ernst Haeckel), који су се са њима дописивали, а зет Панта Срећковић, историчар, академик, професор и ректор Велике школе и пиротски окружни начелник.⁴⁶ Владимир Јовановић је у младости био посебно близак са Матићима, синовима очевог брата од

Катарина, кћерка Јована Остојића Спужића, пуковник М. Аћимовић и њихова кћерка Анка (стоји) (1862) (АКЦДПП)

Милан Радовановић
(1849–1878)
(С. Тодоровић,
ЗНМ, 031-803)

Стеван К. Павловић
(1877–1970),
дипломата
(АКЦДПП)

Коста Ст. Павловић
(1905–1988),
дипломата
(АКЦДПП)

Панча (Пантелејмон) С.
Срећковић (1834–1903),
члан СКА (Београд, око
1868, БСАНУ Ф-277/2)

ујака Илије Матића, Матијом Матићем, чланом Касационог суда, чији унуци су др Милоје Милојевић, композитор, деда академика Властимира Трајковића, композитора, и проф. др Боривоје Д. Милојевић, зоолог, и др Димитријем Матићем (1821–1884), филозофом и правником, професором Лицеја, председником и чланом Друштва српске словесности, министром просвете и правде и председником Народне скупштине која је прогласила независност Кнежевине Србије 1878. године.⁴⁷ Унуци Димитрија Матића били су др Бошко Чолак-Антић, маршал двора и краљевски посланик у Софији, Стокхолму и Букурешту и дивизијски ђенерал (генерал) Војин Чолак-Антић (зет генерала Саве Грујића, либерала, потом радикала, пет пута шефа владе). Преко мајчине породице Слободан Јовановић је био у сродству са Хаџи-Томићима (Хаџи Томинима), породицом кнежевског и краљевског намесника (највиши државни положаји тога времена) и вође либерала др Јована Ристића, историчара, председника Српске краљевске академије. Хаџи-Томићима или Хаџи-Томићима звани су синови и зетови Хаџи-Томе Опулоса (грчког порекла), чувеног „правитељственог таста“ (таста владе) породице Јована Ристића, Радивоја Милојковића, министра унутрашњих дела, Филипа Христића, кнежевског представника (шефа владе) и краљевског посланика, и генерала Антонија Богичевића, краљевог ађутанта и министра војног (ујак краља Милана у другом колену).⁴⁸ Сестра Јелене Јовановић од стрица, др Вука Маринковића, Христина, удала се за Николу Хаџи Тому, Хаџи-Томиног сина, три године пре него што се Јелена удала. Владимир Јовановић је, дакле, био пашеног Николе Хаџи Томе. Иако је, према ондашњим београдским појмовима, реч о блиском сродству, Јовановићи нису сматрани Хаџи-Томићима. Правда, сестра Слободана Јовановића, удала се у Саборној цркви у Београду 1896. године за његовог тадашњег старијег колегу у Министарству иностраних дела, Михаила Г. Ристића, конзула у Скопљу.⁴⁹ Венчани кум је био др Милован Ђ. Миловановић, професор Правног факултета Велике школе, који је крајем исте

Див. ген. Војин Чолак-Антић са супругом Маријом, синовима и рођацима, рез. пук. Т. Сондермајером и његовом супругом и сестром (1930-их) (вл. породице Чолак-Антић)

године постао министар правде, потом министар финансија, министар иностраних дела и председник Министарског савета (владе). Венчао их је протојереј Новица Лазаревић, деда Михаила Петровића Аласа и његове сестре удате за Живојина Перића (у то време исто чиновника Министарства иностраних дела), коме је кум на венчању 1895. године био Павле Маринковић, дипломата, друг и први комшија Слободана Јовановића.⁵⁰ Михаило и Правда Ристић су имали сина Андрију Андру Ристића, секретара Апелационог суда (сестрића Слободана Јовановића), који је 1932. године докторирао на Правном факултету у Београду (са тезом *Правни њоложај сѝранаца*). Сестра Слободана Јовановића, Правда, завршила је студије књижевности и филозофије на Универзитету у Женеви. Говорила је немачки, француски и енглески језик, а када је као супруга конзула отишла у Скопље, почела је да учи и турски, о чему је писала брату Слободану.⁵¹ Између два рата објављивала је текстове у часопису *Мисао*. Летовала је са Исидором Секулић и била у пријатељским односима са Јеленом Скерлић, супругом Владимира Ђоровића, професора историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду.⁵²

Пријатељи Владимира Јовановића били су скоро искључиво либерали – Јеврем Грујић, Стојан Бошковић (кум), Алимпије Васиљевић

Др Бошко Чолак-Антић (1871–1949), краљевски посланик, маршал двора (Атеље *Alfr. Stockhaus*, Стокхолм, око 1919) (вл. породице Чолак-Антић)

Слободан Јовановић са својом мајком
Јеленом и оцем Владимиром Јовановићем.
Снимљено 1900. године. (АКЦДПП)

(Баба-Дудић), Живан Живановић, министар (зет пуковника Драгутина Димитријевића Аписа), Стојан Вељковић, министар и председник Касационог суда (отац др Војислава Вељковића, министра финансија) и генерал Коста С. Протић, краљевски намесник, чија је супруга била дворска дама Милева Тадић, а син Драгутин Протић, гувернер Народне банке, ожењен унуком Јеврема Грујића. Владимир Јовановић је као политичаре највише уважавао Светозара Милетића и Јована Ристића: „Што је Владимир код њих двојце нарочито ценио, то је била моћ расуђивања, способност да дату политичку ситуацију обухвате уцело и да, узимајући све чињенице у обзир, донесу закључке чисте од субјективних расположења“.⁵³

Слободан Јовановић је завршио (прву) Београдску гимназију која се налазила у левом крилу Капетан Мишиног здања (АКЦДПП)

ОБРАЗОВАЊЕ У ЗЕМЉИ (1875–1886) И ИНОСТРАНСТВУ (1886–1891)

У јесен 1872. године Јовановићи су се из Новог Сада преселили у Београд. Претходних година Владимир Јовановић је доста путовао, сам и заједно са породицом. Боравио је у Швајцарској и Француској, а потом у Италији. Тако се догодило да је Слободан Јовановић проходао у Италији и то приликом обиласка Помпеје, о чему је Владимир оставио запис у својим успоменама. Након доласка у Београд у почетку су становали на Врачару, потом на углу Сремске и Кнез Михаилове улице и у Македонској улици (1872–1879).

Владимир Јовановић је, у време када је био министар финансија, купио 1879. године од Стојана Бошковића, кума и колеге у влади, министра просвете, партерну кућу у Симиној улици 25, у центру Београда, у Кварту дорђолском.⁵⁴ Прве комшије биле су Маринковићи, Димитрије Маринковић, некадашњи либерал, потом напредњак, министар унутрашњих дела и председник Сената (Горњег дома) и његови синови Павле Маринковић (школски друг Слободана Јовановића),

Димитрије Маринковић (1835–1911)

Унутрашња страна куће Јовановића у Симиној 25 (АКЦДПП)

министар просвете и вера и Војислав Маринковић, у међуратном периоду председник Министарског савета, министар иностраних дела и министар унутрашњих дела (Демократска странка). У близини, на углу Симине и Улице кнегиње Љубице (Змај Јовине), налазила се кућа Милојевића, рођака Јовановића, у којој су живели Ангелина, кћерка Матије Матића, њен супруг Димитрије Милојевић и синови Милоје Милојевић, композитор и Боривоје Милојевић, зоолог. Дијагонално од куће Јовановића, на плацу између Симине и Француске улице, Милан Пироћанац, напредњачки председник Министарског савета и министар сазидео је велику кућу у којој се данас налазе Удружење књижевника Србије и Клуб књижевника.

Куповина куће у Симиној улици поклапа се са временом када је Слободан Јовановић завршио основну школу и кренуо у (тада седмогодишњу) Београдску гимназију, која се налазила у левом крилу Капетан Мишиног здања, на Великом тргу (Краљевом тргу, касније Студентском тргу), односно Великој пијаци, изнад Симине улице, а наспрам београдске полицијске централе, Главне полиције, колоквијално „Главњаче“.⁵⁵ Слободан Јовановић је из гимназијских дана забележио како се преко лета (1886), заједно са Павлом Маринковићем, спремао за матурски испит.⁵⁶ Павле Маринковић је био један од ретких пријатеља Слободана Јовановића са којим је био на „ти“. У време када се и родитељима обраћало са „ви“, само су кумови (Милица Јаше Томића), млађи блиски рођаци (дивизијски генерал Војин Чолак-Антић) и другови из најранијег детињства, синови очевих пријатеља, као што су били Славко Грујић, син Јеврема Грујића, Славко Милетић, син Светозара Милетића, Матеја Мата Бошковић, син Стојана Бошковића, као и другови из истог разреда били на „ти“ са Слободаном Јовановићем.

Владимир Јовановић је осмислио васпитни систем за свога сина. У то време по-свећивала се нарочита пажња теорији образовања и породичним васпитним системима. У време када су оба детета Владимира Јовановића била мала (Слободан је имао две-три године, а Правда око годину дана), он пише и објављује свеску „В“ *Полиџичкої речника* 1872. године, где је посебну пажњу посветио одредници под насловом „Васпитање“, на основу које можемо јасно видети каква су била његова схватања: „Васпитање развија општу свест о слободи и правди; али та свест треба да пређе у нарави и у дела, да про-никне у породични, општински и цео друштвени, политички живот, па да демократије уистину буде“.⁵⁷ Истакао је да је „наука основа васпитања“ и да се „тек научним прома-трањем дају [...] сазнати праве истине у човеку, у друштву и у свету“.⁵⁸ Истакао је да је задатак васпитања да се знање научних истина употреби за што потпунији развитак и усавршавање друштва и човека. Нагласио је важност правилног усклађивања духа и тела код детета: „Не треба да смећу с ума како се дух тек у сагласности са телом као што треба развити може, па нека се побрину да дете има свега што му за здравље треба као: чиста ваздуха, светлости, добре ране, слободног кретања итд“.⁵⁹ У породици Јелене Јовановић постојала је традиција педагошког рада.

Слободан Јовановић је оставио познато сведочанство о васпитном систему свога оца, заснованом на идеји о тројству национализма, позитивизма и либерализма: „Прва књига коју ми је дао у руке, кад сам научио читати, биле су Народне песме: то је требало да удари темељ мом националном васпитању. За науку гледао је да ме заинтересује кроз ро-мане Жила Верна, познатог популаризатора науке за омладину. Да би ми дао прве појмове о либерализму, он је своју родитељску власт употребљавао врло либерално. Не само да ме није тукао, него ме, колико се сећам, није никада ни кажњавао. Независно од тог васпитног система, који је као сваки систем имао добрих и рђавих страна, Владимир је утицао још и својим примером – и његов пример вредео је више него његов систем. Он не само да није имао никаквих саблажњивих порока, него је још пазио да се пред својом децом никада не огрешу о пристојност – није се никада љутио нити псовао, увек био тих и разложен“.⁶⁰

У Београду и Србији деца су у то време, као и „преко“ (Саве и Дунава), имала прве сликовнице са немачким речима. Владимир Јовановић је набавио чувени велики „Билдер-атлас“ (*Bilder-Atlas zum Conversations-Lexikon. Ikonographische Encyklopädie der Wissenschaften und Künste*) из Беча. Атлас, енциклопедија писана готицом, са бројним сликама (цртежи-ма), у осам томова обрађује бројне научне области. Први том посвећен је математици, фи-зици, астрономији и геометрији, други том анатомији, зоологији, ботаници, минералогии, трећи механичкој техници, хемијској техници (хемијско инжењерство), градитељству, рударству, пољопривреди и домаћинству, четврти рату и поморству, пети уметности – ар-хитектури и сликарству, шести културној историји, седми етнографији и осми географији. Владимир Јовановић је имао врло лоше мишљење о класичном образовању, посебно учењу латинског језика. Слободан Јовановић је, међутим, имао другачије мишљење о класичним језицима. Пишући о спору између присталица и противника класицизма који је вођен

„Билдер-атлас“ (*Bilder-Atlas zum Conversations-Lexikon. Ikonographische Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*)
Беч, 1860.

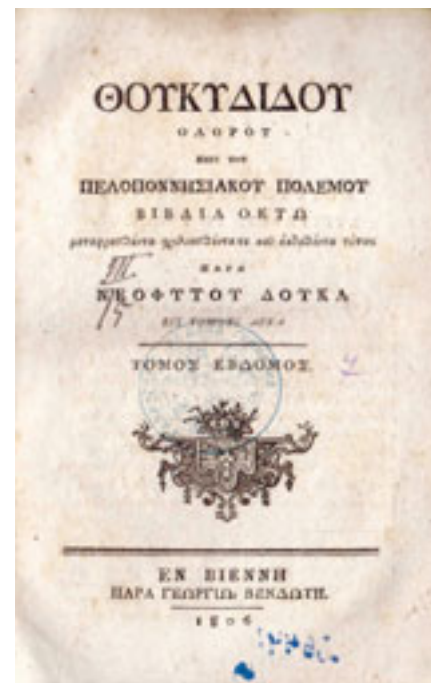
Владимир Карић (1848–1893/4),
правник, професор Београдске
гимназије, конзул у Скопљу
(ИМС Ф-35)

у Србији осамдесетих и деведесетих година XIX века, указао је да „Војвођани нису давали да се њихова класичарска спрема обесцени“. ⁶¹ С друге стране, „Шумадинци су хтели да модерним научним духом оправдају своје незнање грчког и латинског“. ⁶² Класицизам је највише нападао географ и дипломата Владимир Карић (Јовановићев гимназијски професор), ⁶³ а бранила га три Јована, Јован Туроман, писац грчке и латинске граматике, Јован Ђорђевић, писац латинског речника и Јован Бошковић, филолог. Богдан Поповић, пријатељ Слободана Јовановића, сматрао је да се од знања грчког и латинског могло имати велике користи, али да је настава латинског језика који се предавао у школама у Србији, била тако недовољна да је мало ко од ученика научио латински: „Права класична гимназија изискивала је сасвим друкчију наставу класичних језика“. ⁶⁴ Јовановић сведочи да се касније Богдан Поповић „питао да можебити није погрешно што се у своје време није сав заложо за класицизам, јер, најзад, књижевна култура могла се најпре у класичној гимназији стећи“. ⁶⁵ Богдан Поповић је високо ценио стару грчку и латинску књижевност, „чак је говорио да ова последња није цењена онолико колико би заслуживала. Па ипак ту античку књижевност он није волео љубављу правога класичара. Овај воли у њој оно чиме се она разликује од модерне књижевности, чиме се уздиже изнад пролазних књижевних мода. Богдан, ипак, волео је оне античке писце који су му као Еурипид, као Лукреције, као Сенека по свом начину мишљења и осећања, или по самом свом стилу, изгледали претече модерног доба“. ⁶⁶

Иако Слободан Јовановић у гимназији није учио старогрчки, можемо видети да се касније њим служио: „Тукидида треба читати неколико пута. Ја сам га читао четири пута, и сада пети пут на грчком, наравно уз припомоћ превода. Немогућно га је тачно превести, и има места која сам код разних преводаца нашао различно преведена“.⁶⁷ Према једном сведочанству Слободан Јовановић је учио грчки да би могао да чита античке филозофе: „А кад се одмарао, разговарао је најрадије са антиком, са својим Платоном. У старости учио је грчки да се може задубити боље у ту вечну мудрост. Хришћански морал спојен са тим класичним гледањем на људе и свет, то је био хоризонт где је Слободан Јовановић налазио смирења“.⁶⁸

Први кућни учитељ Слободана Јовановића, инструктор, био је његов старији брат од тетке Владимир М. Јовановић, гимназијски професор и песник, који је током школовања у Београду становао код њих. После су Слободан и Правда добили једну учитељицу из Сомбора, која је извесно добро говорила немачки. Слободан Јовановић је у Београду завршио основну школу, која је тада трајала четири године. Завршетак основне школе поклапао се са временом српско-турских ратова (1876–1878), када је Владимир Јовановић био министар финансија у Акционом министарству. Сачувано је писмо Владимира Јовановића Слободану и Правди, које сведочи о његовој бризи за школовање своје деце. Писмо је послато из Ниша где је Владимир, као министар, био са владом и кнезом Миланом: „Драги Слободане! Драга Правда! Ви ми се хвалите, у вашим писмима, да се добро владате, и да добро учите. То је права радост за мене. Колико би се још више радовао, кад би вас и маја [мајка] похвалила! Али, она у својим писмима ништа не говори о вашем владању; па ме то у бригу баца. Замолите је, нека ми и она пише, како се владате и учите, те да се још више радујем ако сте заиста у свему добри. *Καπετάν* *of 15 iogina* [*Un capitaine de quinze ans*] свршиће се на крају године ове;⁶⁹ па ће се у новој години започети нова прича, врло лепа опет од Жила Верна. Допадају ли вам се оне књиге, које вам је маја купила? Како сте провели Св. Николу? Јесте ли имали доста гостију? Пишите ми што чешће и што више. Грли вас и љуби Ваш отац“.⁷⁰

Исте године Владимиру Јовановићу је писао (старом ортографијом) брат од стрица Ђорђе, који је учествовао у рату: „Владимире брате, Твом сину Слободану, а моме милом синовцу [...] на успомену ови пиштољи [...] Арнаута који се предаваше његовом чики. [...] Његов чика Ђ. Јовановић“.⁷¹

Тукидид, *Пелопонески рат*, издање из 1806.

Павле Маринковић на почетку
студија (МПУС, Ф-03)

Од првог до седмог разреда (осми разред је касније уведен), закључно са матурским испитом (1879–1886), Слободан Јовановић се школовао у Београдској гимназији (касније названа Гимназија краља Александра I, па Прва мушка гимназија у Београду и Прва београдска гимназија), која се у то време налазила у Капетан Мишином здању. Гимназија је била веома строга. У прву годину школске 1878/9. уписано је 113 ђака, у другу годину прешло је само 58, а у трећу 45 ђака. У петој години поново се попуњавао број ђацима који су долазили из унутрашњости, па их је било 96, да би завршну, седму (1885/6) годину, уписало 39 ђака, а матурски испит положио само 31 ученик (са одличним, врло добрим и добрим успехом).⁷² Ученици су имали симпатија за поједине предмете, а „језици, и предмети хуманистичке групе слабо су цењени од ђака ‘реалиста’ и ‘дарвиниста’ по уверењу, док је из природних наука сваки гледао да има што бољу оцену“.⁷³ Слободан Јовановић сведочи да је један његов школски друг, социјалиста, доказивао да треба учити само за тројку: „Све време употребљено преко тога било је једна врста професорске експлоатације“.⁷⁴ Треба имати у виду да је у време огромног успеха природних наука и распрострањања дарвинизма, религиозност била сведена на најмању меру. У духу времена је било утицајно контовско позитивистичко гледиште да је религија прелазно и пролазно стање у развоју човечанства, ниже и несавршеније разумевање стварности, које ће бити превазиђено што се човечанство буде више оспособљавало за научни начин мишљења. Иако су ђаци редовно недељом ишли у школу, Јовановић сведочи да је само један његов друг из школских дана „имао бар нешто мало религиозности“, никада се није „разметао безверјем и певао је наше црквене песме с много осећаја“.⁷⁵ У старијој генерацији било је различитих случајева, од разочараних верника до личности које су биле црквене по понашању. Слободан Јовановић их је гледао у цркви: „[Стојан] Новаковић је био сасвим друкчији: он се клањао и крстио с оном истом озбиљношћу са којом и сам митрополит Михаило“.⁷⁶ Тек током студија у Паризу другови Слободана Јовановића, свако на свој начин, почели су да се интересују за религију. Теме клерикализма и антиклерикализма, као и тема антисемитизма, биле су актуелене у Паризу. Слободан Јовановић је записао да су Богдану Поповићу антиклерикалци изгледали „исти такви фанатици као и њихови противници, клерикалци“: „Од Ренана [Ernest Renan] научио је гледати у религији једну велику историјску појаву која је, као свака историјска појава имала и светлих и мрачних

страна. За његова школовања у Паризу, нешто под утицајем Ренана, а нешто под утицајем руског романа, религија је међу књижевницима била дошла у моду.⁷⁷ Ренан, „један полухришћанин“, је као моралиста „сасвим опчињено“ Јовановићевог блиског друга Павла Маринковића: „Павле није имао прилике чути да један велики научник говори с оволико љубави и поштовања о Исусу и хришћанској етици. Под утицајем Светозара Марковића и браће Радовановића [рођака Слободана Јовановића], преводилаца Дарвина и Хекела, наша омладина је устајала против хришћанске етике као против поповског залуђивања народа и узимала да строго научној истини одговара само један морал, а то је утилитаристички“.⁷⁸ После левичарског периода, млађи пријатељ Слободана Јовановића Драгиша Васић (1885–1945) вратио се хришћанству: „Младен Жујовић је записао да је ‘једина књига коју је [Васић] свакодневно, и пре и за време рата, срицао и студирао, била Библија од које се није одвајао’. Капетан Звонимир Вучковић, на чијем је терену Васић боравио, причао ми је да га је виђао како се у молитви простире по поду, на начин старих хришћана [велика метанија]. То ми је потврдио и Брана Страњаковић“.⁷⁹

Владимир Јовановић је религију, под којом је обично подразумевао цркву, сасвим у складу са Контовим (August Comte) учењем, сматрао за „нешто пролазно, привремено у друштву“, што ће „природним напретком духова, мирним научним и философским освојењем, мало по мало нестати са позорнице човештва,“ уступајући пред „светлошћу истине која сија по свему свету умности“.⁸⁰ С друге стране, целог живота је био близак са црквеним људима, посебно са српским митрополитом Михаилом који му је обезбедио контакте за прве састанке у Енглеској и шабачким и нишким владиком Јеронимом. Били су политички опредељени за либерале, који су били русофили. Као што је либерални патриотизам (иако има препознатљив пренаглашени патос) често тешко разликовати од старог, традиционалног националног осећаја, тако и сасвим лични израз религиозности Владимира Јовановића није једноставно разликовати од традиционалне религиозности. Његове речи остављају утисак дубоко побожног човека: „Као што сам скромно живео, тако желим и да се скромно сахраним, кад буде била Божија воља, да овај свет заменим другим“.⁸¹ Може бити да је теоријски био деиста, а практично православан. Јовановићи нису били чланови тајних друштава. На опелу Владимира Јовановића у Саборној цркви у Београду 1922. године, које је служио владика Јефрем Бојовић, брат војводе

Владика Јероним (1825–1894),
владика шабачки и нишки
(протојереј Јаков Јовановић),
професор и ректор Богословије

Петра Бојовића, са деканом Богословског факултета Универзитета у Београду, протојерејем Стеваном Димитријевићем и другим свештеницима (патријарх Димитрије се писмено извинио Слободану Јовановићу што није могао да дође јер није био у Београду), говор је одржао парохијски породични свештеник Јовановића, београдски протојереј из Саборне Цркве, Никола Божић (и данас једна страна Господар Јевремове улице припада парохији Саборне цркве, а друга Цркви Светог Александра Невског): „Као свештеник, ја хоћу да утврдим само ово: он је био одан син своје цркве, ретко примеран супруг, диван отац. У свом жарком слободоумљу он никад није учинио ни једним покретом ништа рђаво цркви, био је човек побожан и отмен; као муж, он је имао све супружанске врлине, као отац он је тако лепо образовао своју децу да су она данас понос не само својим родитељима него и нацији. Једини од ‘омладинаца’ који су видели реализован свој сан, он може да каже са Светим Павлом: ‘Добар рат ратових, трку сврших; веру одржах; очекујем вијенац правде’“.⁸²

На породично васпитање Слободана Јовановића, засновано на тројству позитивизма, либерализма и национализма, надовезао се позитивистички дух гимназијског наставног програма Србије: „У име новог реалног правца прогонио се из средњошколске наставе стари хуманизам са класичним језицима“.⁸³ Слободан Јовановић је записао у гимназијској споменици да је биологија била посебно цењена и да су се речи „ћелија“ и „организам“ изговарале са страхопоштовањем, „као да у њима лежи решење свих тајни света и живота“.⁸⁴ Потпуно је превладавао утицај дарвинизма (браћа Радовановићи), књижевног и научног реализма, републиканизма и идеја Светозара Марковића. Већина матураната се уписала на природне и техничке факултете Велике школе. Иако је позитивизам превладавао, Јовановић је оценио да је настави српског језика и књижевности Стојан Новаковић, министар просвете, посветио велику пажњу. На основу објављених оцена матураната из његове генерације можемо видети да је Слободан Јовановић био један од најбољих ђака.

После пада владе Јована Ристића, због неприхватања трговинског споразума са Аусторугарском, либерали су поново били у опозицији, „настало је масовно избацивање либерала из државне службе“.⁸⁵ Аусторугарска је и без окупације, „захваљујући својим везама са краљем Миланом била потпуни господар у Србији“.⁸⁶ Занимљиво је да је Бизмарк сматрао ту политику потпуно погрешном: „‘Ви ћете, драги грофе Сечењи, доживети са Србијом исту незахвалност и исто горко разочарење које је Русија пожњела у Бугарској и Румунији. Чим краљ Милан, тај непоуздани, лакоумни и чулно похлепни човек, буде повећао своју земљу уз помоћ Аустрије, из њега ће се одмах ишчаурити један велики Србин, и он ће без зазора почети бацати погледе преко границе’. Уместо да јача краља Милана [...] Аустрија би паметније урадила да држи Србију у стању расстројства. Једна нова династија у Србији, која има тек да хвата корена у народу, или једна анархистична република, боље би одговарала интересима Аустрије, него једна јака и учвршћена Србија, под једним амбициозним краљем Миланом, који је данас пријатељ

аустријски, а сутра може бити непријатељ“.⁸⁷ Владимир Јовановић је пензионисан, а због малог броја година службе пензија је била ниска. Убрзо је суспендован и рад Српског ученог друштва: „За време напредњака, Владимир је стално биран за председника Српског ученог друштва, које ће доцније бити замењено Српском краљевском академијом. Напредњаци су то тумачили као неки пркос који се тера њиховој влади, и због Владимира узели су на нишан и само Учено друштво“.⁸⁸ Владимир Јовановић, као председник Друштва, предложио је оснивање посебног просветитељског одсека за популаризацију науке, у чему је влада препознала простор за опозициону критику. Спор се завршио суспендовањем Српског ученог друштва и оснивањем Српске краљевске академије 1886. године. Владимир Јовановић је тада ушао у лични спор са Миланом Кујунџићем (либерал па напредњак), тадашњим министром просвете, који га је тужио због једног чланка у новинама.

Септембра 1886. године Владимир Јовановић је због образовања своје деце целу породицу преселио у иностранство. У својим *Успоменама* је забележио: „Прву годину провели смо у Минхену, а остале у Цириху и Женеви“. Селидба породица у иностранство због школовања деце није била сасвим ретка, нити необична. Рођаци Јовановића, Чолак-Антићи, већ су боравили у Швајцарској. Други рођаци, Спужићи, преселили су се касније у Брисел, што је добро памтио академик Владимир Спужић: „Значајан тренутак у мом животу догађа се када мајка, по савету рођака и пријатеља, продаје породичну кућу у Београду и са нас шесторо деце одлази у Брисел: тада је тамо било јевтиније живети него у Београду“.⁸⁹

Студије Слободана Јовановића донекле су личиле на оно што се звало „велико путовање“ (Grand Tour). И Владимир Јовановић је за време својих студија у иностранству путовао по европским земљама, као и његов рођак Димитрије Матић пре њега. На универзитетима на којима је студирао, Слободан Јовановић је имао прилике да слуша предавања истакнутих професора тога времена, који данас нису познати као професори који су предавали његовом старијем рођаку Димитрију Матићу (Friedrich Wilhelm Joseph Schelling) или Јовану Ристићу (Leopold von Ranke). Ни Владимир ни Слободан Јовановић нису били посебно везани за неког професора, као што је Димитрије Матић био везан за професора филозофије Универзитета у Берлину, Мишлеа (Karl Ludwig Michelet, односно Charles-Louis Michelet).

Др Димитрије Матић (1821–1884), министар и председник Друштва српске словесности (Атеље А. Raffelsberger, Беч, око 1867) (АС ПО 66-147)

Школске 1886/7. године Слободан Јовановић се уписао у зимски семестар на Правном факултету Универзитета „Лудвиг Максимилијан“ у Минхену (Ludwig-Maximilians-Universität). Од професора који су му предавали, треба издвојити професора Кривичног права, Међународног права и Државног права, Франца фон Холцендорфа (Joachim Wilhelm Franz Philipp von Holtzendorff), на кога Јовановић упућује у својим радовима.

У Минхену је у то време живео норвешки писац Хенрик Ибсен (Henrik Ibsen), чије *Авеџи* (*Gengangere*) су Слободан Јовановић и његов рођак Милан Шевић (будући доктор филозофије) заједно читали и преводили, извесно са немачког. Према једном запису, Јовановић и Шевић решили су једном приликом да у минхенском кафеу „Максимилијан“ (Café Maximilian), где је познати писац одлазио сваког дана, „приђу Ибзену на разговор“.⁹⁰

Јовановићи су 1887. године прешли из Минхена у Цирих, где је Слободан Јовановић продужио студије. Пошто је зимски семестар школске 1886/7. године завршио у Минхену, у Цириху се уписао на летњи семестар на Факултету за државну науку, односно Факултету за науку о држави (Staatswissenschaftliche Fakultät), који је касније добио назив Факултет за правну и државну науку (Rechts und Staatswissenschaftliche Fakultät), а данас се зове Факултет за правну науку (Rechtswissenschaftliche Fakultät). Летњи семестар је трајао од априла до августа 1887. године.

На Правном факултету (Faculté de Droit) Универзитета у Женеви (Université de Genève) Слободан Јовановић је уписао зимски семестар школске 1887/8. године. Након студија на немачком језику, у Женеви је прешао на студије на француском. Универзитет у Женеви имао је тада пет факултета (Faculté des sciences, Faculté de lettres, Faculté de droit, Faculté de théologie, Faculté de médecine). На основу штампаног списка редовних и ванредних професора и приватних доцената Женевског универзитета и њихових предмета и курсева, и Јовановићевих извештаја Министарству просвете (1889/90), може се стећи увид у изглед његових женевских студија. Похађао је предавања из Филозофије права и Опште историје правних установа код Анрија Брошеа (Henri Brocher), немачког ђака (берлинског студента и доктора права), Јавног права код Фернана Жантеа (Ferdinand Gentet), Грађанског права Француске код декана Алфреда Мартена (Alfred Martin), Римског права (пандекте) и Упоредног грађанског права код Луја Бридела (Louis Bridel). Бридел је био стручњак за упоредно породично право и за питања правног статуса жене.

Слободан Јовановић, студент у Женеви (око 1890) (АКЦДПП)

Женева, Правни факултет (АКЦДПП)

Слободан Јовановић је на Филозофском факултету (Faculté de lettres), где је студирала његова сестра Правда, могао да слуша и предавања из Опште филозофије и Историје филозофије. Поједине предмете на Филозофском факултету предавали су професори Правног факултета. Сачувана је Правдаина уредна бележница са студија у Женеви, која је могла да послужи и као скрипта за студенте. У белешкама са предавања разматрају се односи метафизике и опште филозофије, практичне и моралне филозофије, појма *добро* и појма *задовољство*. Предавања у априлу и првој половини маја 1890. године била су посвећена углавном Кантовој (Immanuel Kant) филозофији. У другој половини маја разматрани су појмови „егоизам“ и „алтруизам“, „задовољство“ и „утилитаризам“, односно Бенхамова (Jeremy Bentham) и Милова (John Stuart Mill) схватања.⁹¹

Утицај образовања у Швајцарској најочигледнији је у раном раду Слободана Јовановића „О демократији“, у коме се парламентаризму претпостављају политичке установе посредне, непарламентарне демократије, какве постоје у Женевском кантону.⁹² У Женеви, Русоовом родном граду, Слободан Јовановић је написао и своју прву критику Русоовог *Друшћивеної ујовора*.

На Јовановићева схватања утицале су, више од француских, немачке и енглеске политичке теорије, пре свега Блунчлијева

Индекс Правде Јовановић
(Женева, 1887) (АКЦДПП)

Трамвај испред куће у којој је Јовановић становао у Паризу

(Johann Kaspar Bluntschli) теорија државне суверености. У XIX веку на универзитетима на немачком говорном подручју држава је проучавана као јединствен феномен у оквиру општег учења о држави (allgemeine Staatslehre). Једино је у Немачкој научно-истраживачки рад о држави био системски организован, док су у другим земљама само повремено објављиване студије чији је предмет истраживања била сама држава. На Правном факултету у Женеви посебну пажњу посвећивао је управо предавањима о држави професора Јавног права, Жантеа, излаганим према структури немачког општег учења о држави.

После усвајања Устава из 1888/9. године, абдикације краља Милана и именована либералског намесништва, Владимир Јовановић се вратио из Женеви у Београд и као хонорарни професор почео да предаје Политичку економију, Финансије и Статистику на Великој школи. Његово приступно предавање било је посвећено „Привредном реду и покрету у друштвеном и међународном животу“. Породица му је остала у Женеви „ради довршења научног образовања [...] сина Слободана на Правном факултету и [...] кћери Правде на Философијском факултету Женевског универзитета“.⁹³

Слободан Јовановић је у Женеви студирао од зимског семестра 1887. до летњег семестра 1890. године. У Женеви је завршио шест семестара и положио пет тестова лиценцијатског испита (лисанс).⁹⁴ Рачунајући студије у Минхену и Цириху, студирао је укупно осам семестара (четири године). Лисанс, „научни ступањ лиценцијата“,⁹⁵ имао је друго значење од оног које има данас у швајцарском и француском академском систему.

Иако је Слободан Јовановић државну стипендију примао мање од годину и по дана, његовој молби за стипендирање студија у Паризу Министарство просвете и верских послова није изашло у сусрет. У писмима министру Андри Николићу Јовановић није спомињао докторске студије. Можемо закључити да уопште није разматрао уписивање неких постојећих докторских студија. Докторске студије још увек нису представљале нужан редослед научног образовања. За место професора на Великој школи није тражен докторат, већ је кандидат могао да има лиценцијат или докторат. Слободан Јовановић је пре свега био заинтересован за садржај студија у Паризу, као и за предаваче, о чему је могао да се обавести из прве руке од својих другова који су већ студирали у Паризу. Определио се за Слободну школу политичких наука (École libre des sciences politiques).⁹⁶ Упркос различитим и сложеним политичким догађајима, ова школа је до данас задржала елитни карактер који је имала у XIX веку. После Другог светског рата национализована је и подељена на два института, Националну фондацију за политичке науке (Fondation nationale des sciences politiques) и Париски институт за политичке студије (Institut d'études politiques de Paris), који су данас познати под заједничким именом, тј. скраћеницом Сијанс По (Science Po). По данашњим мерилима на четвртном је месту на свету у области политичких и међународних односа, а на првом месту у континенталној Европи. Чак седам од последњих осам председника Француске републике студирало је на овој школи.

У Јовановићево време ученици и слушаоци на Слободној школи политичких наука примани су без испита, на свој захтев, који је потврђивао Савет школе. Студенти су, као и Јовановић, већ имали факултетско образовање. Школа, међутим, није давала универзитетске (академске) степене и звања. Треба имати у виду да у Паризу није било предвиђено стицање академских звања на неким од веома старих и угледних школа, што је у то време био случај и на неким другим најстаријим универзитетима у Европи. На основу списка студената може се видети да је у време када је Слободан Јовановић студирао, а и касније, школа имала интернационални карактер. Било је студената из Сједињених Америчких Држава, Енглеске, Аргентине, Белгије, Грчке, Италије, Јапана, Мађарске, Никарагве, Пољске, Португалије, Румуније, Русије, Србије (три студента 1891/1892), Холандије, Црне Горе, Швајцарске.⁹⁷

Слободна школа политичких наука
(École libre des sciences politiques)

92 91

			E	T	E	2020
1	Francis, Louis	36, rue Monge, Paris	11			
2	René, René	5, rue de la Harpe, Paris	12			
3	René, René	11, rue de la Harpe	13			
4	René, René	11, rue de la Harpe	14			
5	René, René	11, rue de la Harpe	15			
6	René, René	11, rue de la Harpe	16			

7	René, René	11, rue de la Harpe	17			
8	René, René	11, rue de la Harpe	18			
9	René, René	11, rue de la Harpe	19			
10	René, René	11, rue de la Harpe	20			

Списак студената Слободне школе са забележеним уплатама и адресама. Виде се Јовановићево и Прустово име

Слободан Јовановић и Богдан Поповић (који је студирао књижевност) становали су у истој улици (15, rue Monge, t 8, односно 52, rue Monge).⁹⁸ Поповић и Јовановић су 1891. године шетали париским улицама и водили разговоре, које спомињу у својим записима, односно успоменама.

На основу архиве Сијанс По, можемо видети да је, у исто време када и Слободан Јовановић, на њој студирао и француски писац Марсел Пруст (Proust, Marcel, 9, Boulevard Malesherbes). На студијама у Слободној школи политичких наука Јовановић је могао да доживи свет који је био у средишту Прустове уметничке импресије. У приказу Прустове *Пошраће за изјубљеним временом* (*À la recherche du temps perdu*), написаном 1922. године, као да пред очима има Пруста кога је могао виђати у Паризу, вероватно на веома популарним Сореловим (Albert Sorel) предавањима.⁹⁹

Министарство иностраних дела и Министарство унутрашњих дела. Здање је било зидано за двор кнеза Михаила. Налазило се на месту Новог двора у Улици краља Милана (данас Председништво).

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ДЕЛА (1892–1897)

Државни питомци Краљевине Србије били су у обавези да по завршетку студија у иностранству у државној служби проведу време једнако времену примања стипендије.¹⁰⁰ Слободан Јовановић је по повратку у Београд, марта 1892. године, постављен за писара 2. класе Првостепеног суда Округа подунавског у Београду. Крајем лета, десетак дана након образовања нове либералске владе, именован је за писара 2. класе Министарства иностраних дела.¹⁰¹ Распоређен је у Просветно-политичко одељење, звано Пропаганда, налик на одељења за источне послове у страним министарствима иностраних дела, које се бавило пословима везаним за Србе изван Србије, пре свега на простору тадашње балканске Турске (Османског царства), дакле Старом Србијом (Рашка, Косово, Метохија и Скопско-тетовска област) и Македонијом (Јужном Србијом). Слободан Јовановић је био чиновник Пропаганде у време када је на Балкану вођен интензиван пропагандни рат великих сила и балканских држава због решавања македонског питања, које је представљало део Источног питања, наслеђа Османског царства. Био је то рат свих против свих, „рат огорчен, на живот и смрт, без бирања средстава“, како је описан у извештају једног од шефова Пропаганде, Михаила Г. Ристића, Слободановог зета.¹⁰²

Након годину дана проведених у Министарству иностраних дела Слободан Јовановић је 1893. године упућен у Цариградско посланство на место аташеа, у рангу писара 1. класе. Велики део посла Цариградског посланства спадао је у делокруг рада Пропаганде. Поново је покренуто питање делова Мостарске и Сарајевске епархије, који

Слободан Јовановић; снимљено 1893. године у Министарству иностраних дела (АКЦДПП)

су након Аустроугарског заузимања Босне и Херцеговине (1878) остали у Османском царству. Важнија комуникација се обављала шифрованим писмима и депешама. Маја 1894. године, краљевим указом, унапређен је у секретара 5. класе у Министарству иностраних дела. Као шеф Просветног одељења (Пропаганде), све послове је обављао у сарадњи са Просветним одбором, чији је био деловођа. За чланове Одбора поново су 1894. године именовани архимандрит Нићифор Дучић (председник) и Љубомир Ковачевић, академик (заступник масе пок. Симе Игуманова), као и Панта Срећковић, академик, бивши професор историје и окружни начелник (Дучић и Срећковић били су чланови намесничког Просветног одбора из 1868). За члана Просветног одбора именован је ускоро и Стојан Новаковић, државни саветник и некадашњи посланик у Цариграду.¹⁰³ Према налогу министра иностраних дела Симе Лозанића (хемичара, професора, ректора, два пута председника Српске краљевске академије, краљевског посланика у Лондону), Слободан Јовановић је током лета 1894. године обишао српске конзулате у Османском царству. По повратку је саставио исцрпан извештај у коме је анализирао школе, учитеље, цркве, књижаре, општине, османску администрацију (валије), грчке митрополите, стране конзуле, бугарске владике и на сваком подручју назначио „наше противнике“.¹⁰⁴

Јануара 1895. године, на молбу и инсистирање свог друга Павла Маринковића, тадашњег секретара у Посланству у Петрограду, Јовановић је прихватио (након одобрења министра) да буде специјални дописник новоосноване петроградске Руске телеграфске агенције (Российское телеграфное агентство). Овај деликатан посао обављао је до априла, када је Маринковић у писму питао Стојана Новаковића, шефа владе, коме би могао да се повери даљи рад.

Напредњачка влада на челу са Стојаном Новаковићем образована је 25. јуна по јулијанском, односно 7. јула по грегоријанском календару 1895. године. Као председник Министарског савета, Стојан Новаковић се није „ограничавао на послове свога Министарства; он је носио целу владу на својим леђима“.¹⁰⁵ Пошто није поставио начелника Министарства иностраних дела, нити шефа Политичког одељења, водио је послове Политичког и Просветног одељења са два секретара, Слободаном Јовановићем и Драгомиром М. Јанковићем, и једним писаром, др Милошем М. Петронијевићем.

Пошто је средишње спољнополитичко питање Србије било македонско питање, којим се Новаковић бавио и као посланик у

Михаило Ристић, муж Правде, сестре Слободана Јовановића и Слободан Јовановић из времена када су били у служби у Министарству иностраних дела. (АКЦДПП)

Цариграду и потом водећи послове Просветног одељења, сасвим је очекивано његово ослањање на одељење чији је посао био усредсређен на македонско питање. Новаковић је као посланик у Цариграду (1886–1891) стекао искуство да се ништа не може постићи само сопственим радом, без помоћи великих сила, а да је међу њима једино Русија „вољна да нас колико-толико помаже у нашим националним захтевима“.¹⁰⁶ Слободан Јовановић указује да се „тима објашњује зашто је, као министар иностраних дела, био један од највећих русофила које смо имали“.¹⁰⁷ Новаковић је искористио тренутак кад је Османско царство запало у неприлике због јерменског питања. Пошто је у исто време умро грчки владика у Призрену, „захваљујући нешто Порти, а нешто Русији, Новаковић успе код Патријаршије да за новог владика дође Србин“.¹⁰⁸ Јовановић сведочи да се тек после овог успеха почело увиђати „да се српске владике могу добити и дипломатским путем, без шизме и без мобилизације“.¹⁰⁹ Слободан Јовановић и Јован М. Јовановић сагласни су у оцени да су се резултати Новаковићевог рада

Архимандрит Нићифор Дучић (1832–1900), академик (Атеље Милан Јовановић, Београд 1894, АСАНУ 7569/6)

Стојан Новаковић (1842–1915), академик, члан Просветног одбора МИД-а, професор, председник СКА (1906–1915), председник Министарског савета (1895/6, 1909), посланик у Цариграду, Паризу и Петрограду (Атеђе *Abdullah frères*, Constantinople, МГБ ФЛ 1 1548)

показали „под другим владама, доцније“.¹¹⁰ Новаковићева влада нпр. није стигла да реши скопљанско владичанско питање, „али га је снажно покренула“. Наредна, Симићева влада водила је рачуна о Новаковићевом мишљењу у свим „под њим отвореним питањима (школе, скопљанска владичанска столица, Хиландар, Дечанско, школске књиге)“.¹¹¹

Поред савета које је могао да добије од оца, Слободан Јовановић се раду у самом врху извршне власти учио од Новаковића, шефа владе са дугогодишњим административним искуством. Веза између Стојана Новаковића и Слободана Јовановића која је започела на раду у влади, пре свега на побољшавању положаја Срба ван Србије на подручју Старе Србије и Македоније, продужена је и после пада Новаковићеве владе. Иако је сачувано, односно доступно, само неколико писама Слободана Јовановића Стојану Новаковићу, из њиховог тона и садржаја могло би се претпоставити да су били у више-мање редовној преписци. Теме су обично биле научна питања и политичке околности у земљи. Слободан Јовановић је објавио више приказа Новаковићевих књига. У приказу Новаковићевог дела *Српска књија, њени пројавци и читаоци у XIX веку* у издању Српске књижевне задруге истакао је „да увоз индустријских производа не може тећи онако лако у Босну и Херцеговину, Стару Србију и Македонију, као што би текао кад би све те земље заједно са Србијом образовале исту царинску зону, то је цела истина. Али, ако је могућно путем царинских тарифа ослабити, па и пресећи економски саобраћај између појединих делова раскоманданог Српства, из тога још не излази да би се сличним средствима могао спречити између њих и духовни саобраћај. Тамо где српска роба не доспева, доспеће српска књига. За њу не постоје границе“.¹¹² Пишући касније о Стојану Новаковићу, истакао је његов патриотски национални рад. Можемо рећи и да се патриотски, односно национални рад Слободана Јовановића, као и рад за државу у ратним условима, када је био шеф Ратног пресбиороа, главни правни саветник на Конференцији мира у Паризу и приликом израде устава нове државе, надовезује на његов национални рад у Министарству иностраних дела, када је био сарадник Стојана Новаковића.

Панорама Београда са погледом на данашњи Студентски трг, Узун Миркову улицу и Калемегдан. Снимљено у другој половини XIX века.

РЕД (1894), *СРПСКИ ПРЕГЛЕД* (1895) И *СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК* (1901)

Слободан Јовановић је сарађивао са политичким и књижевним листом *Ред*, који је 1894. године покренуо његов друг Павле Маринковић са групом вршњака из либералских и напредњачких породица, углавном чиновника Министарства иностраних дела, некадашњих ученика Београдске гимназије, Павлом Поповићем, Драгомиром Јанковићем (рођак Богдана и Павла Поповића), Бошком Чолак-Антићем (Јовановићев рођак), Живојином Перићем (Маринковићев кум и зет Михаила Петровића Аласа коме је Павле Поповић био „драги и нераздвојни друг од раног детињства“),¹¹³ Светоликом Јакшићем (брат Гргура Јакшића, историчара).¹¹⁴

До првих идеја о оснивању листа дошло је у пролеће 1892. године, када је Слободан Јовановић још увек био писар у суду. Павле Маринковић је окупио групу млађих напредњака и либерала који су тек почели да објављују текстове у напредњачком *Вигелу* и *Београдском дневнику* блиском либералима. Његова намера била је да покрене лист и формира сопствену политичку групу коју би некако ставио под оквир Напредне странке. Иако група окупљена око *Ред*а никада није прерасла у политичку странку, њихова политичка сарадња и утицај који су остваривали може да се прати у деценијама које су следиле. Нпр. Павле Поповић присутан је од прве

Павле Д. Маринковић (1866–1925), уредник *Ред*а, министар (Атеље М. Јовановић, Београд) (ЗЗТ)

идеје о покретању листа 1892, преко *Pega*, *Српској иреїлега*, *Српској књижевној іласника*, чијем је коначном називу кумовао, до оснивања Српског културног клуба 1937. године.¹¹⁵ Умро је 1939. године, пар месеци пре покретања *Српској іласа*, органа Српског културног клуба, чији главни уредник је био Драгиша Васић. Приликом покретања *Поруке* у Лондону 1950, већ више није било Јовановићевих другова из 1892. године. Скоро ниједан више није био у животу. У емиграцији у Швајцарској био је Живојин Перић, а Бошко Чолак-Антић у земљи, у унутрашњој емиграцији. Слободан Јовановић је предложио Перића за члана Удружења српских писаца и књижевника у изгнанству, које је основано у Лондону 1951. године. Значај оснивања *Pega* далеко превазилази његов кратки век излажења од само пар месеци 1894. године. Покретачима *Pega* подршку су дала два професора Велике школе, др Драгутин Драгиша Мијушковић (1859–1903), професор Историје словенских права, либерал, Баба-Дудић, и др Љубомир Недић (1858–1902), професор филозофије, близак напредњацима. Сарадници *Pega* били су, између осталих, др Јован Данић, психијатар, и Милан Д. Дукић, професор физике у Другој београдској гимназији.

Peg се, како му и само име каже, залагао за ред, поредак, поступност. Мајка Павла Поповића је говорила: „Где нађоше најнеуреднијег човека да уређује *Peg*“, јер је у то време био неуредан са књигама.¹¹⁶ *Peg* је критиковао преовлађујући политички радикализам који су усвојили скоро сви који су се крајем XIX и почетком XX века враћали са студија у Паризу, где је у школској атмосфери владала идеологија Француске револуције. Насупрот радикализму, који је као своју теоријску основу узимала Радикална странка, *Peg* је заступао конзервативну идеологију у Дизраелијевом (Benjamin Disraeli, 1st Earl of Beaconsfield) духу. Слободан Јовановић је у касније написаном тексту, посвећеном Карлајлу (Thomas Carlyle), указао на то како је његова мисао послужила Дизраелију за формулисање идеологије енглеске Конзервативне странке. У приказу српског превода (Божидара Кнежевића) Карлајлове књиге *Хероји*, Јовановић, следећи Мередита (George Meredith), наглашава да је Карлајлов стил више стил песника него мислиоца, да је метафоричан (а притом са тоном хумористе) и зато тежак читаоцу за разумевање (што је приметно и у Карлајловој студији *О Француској револуцији*). Јовановић указује на то да је Карлајл, као и његови сународници, имао подједнак осећај за религиозни занос и практичан рад. За разлику од социјалиста, сматрао је да се међусобни односи не могу поставити на здраву основу док се људи не измене изнутра. Социјалисти су мислили да ће се људи изменити кад се међусобни односи поставе на здраву основу. Карлајлов хришћанско-конзервативни социјализам остварио је велики политички утицај. Вођа Конзервативне странке, Дизраели, кога је Карлајал ниподаштавао, читао је, међутим, његове списе и желео да примени његове идеје, због чега је карлајлизам ушао у практичну политику и „што год је Конзервативна странка учинила за социјалну реформу, остаће, унеколико бар, и Карлајлова заслуга“.¹¹⁷

Појам „конзервативно“ везан је за енглеско политичко искуство и идеју да, уместо радикализма и револуције, предност треба дати поступности и еволуцији. У јавности није имао искључиво негативно значење које је касније преовладало. Од сарадника *Pega*,

Бенџамин Дизраели
(1804–1881), премијер, вођа
британске Конзервативне
странке

Томас Карлајл (1795–1881),
британски (шкотски)
историчар и писац

Живојин Перић, у то време чиновник Министарства иностраних дела, а касније професор Правног факултета и дописни члан Академије, најдуже се залагао за очување појма „конзервативно“. Слободан Јовановић је касније записао да је за Перића конзервативно значило исто што и законито.¹¹⁸ Исто тако, реч „демократија“ имала је уже значење од оног које је касније добила. Слободан Јовановић је нпр. писао да су се Солзбери (Robert Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury) и Балфур (Lord Arthur Balfour, 1st Earl of Balfour) борили против демократије.¹¹⁹

У *Pegu* је увек на насловној страни био увод на општије политичке теме – парламентаризам, морал у политици, неискреност у политици, српска мисао, наша унутрашња политика, јавно мњење у Србији. Имао је рубрике „Спољашња политика“, „Преглед српске књижевности“, „Преглед научног света“, „Позоришне новости“, „Срби ван Краљевине“, „Музички албум“ и хронике – дневна, судска, војна, берлинска, петроградска, париска, писма из Женева.¹²⁰

Слободан Јовановић је објавио у *Pegu* неколико уводних чланака, који су били потписани „колективном шифром“ Р, тј. *Peg*. У чланку „Отаџбина у опасности!“ анализирао је текстове објављене у лондонским листовима *Тajмс* (*The Times*) и *Стјанџарџ* (*The Standard*), где се констатовало да „нико неће жалити, ако једног дана Србије нестане“, у првом, да би у другом био назначен начин нестанка Србије, по угледу на нестанак Пољске (поделом њене територије између суседа – Аустроугарске, Румуније и Бугарске).¹²¹ Јовановић у чланку наглашава да је констатација о „леглу нереди“, производом из партијске борбе, недовољан разлог за укидање једне међународно признате државе. Поставља питање шта би по том принципу требало урадити са другим европским државама, са Француском

Љубомир Недић (1858–1902),
професор филозофије на Великој
школи у Београду

која је „свако јутро изненађена новом једном експлозијом“, са Италијом у којој се „колико јуче утолио грађански рат“ и са Британијом, где у Ирској постоји „право легло хајдучко“, због чега је британски министар унутрашњих послова рекао да је Енглеска постала „легло свију анархистичких преврата“. Јовановић наводи на који начин британска штампа види могућу катастрофу: „*Tajms* [*The Times* ...] је додао, на шта би могла изићи катастрофа: Србије би могло нестати. Мало доцније, придодео је *Стандард* [*The Standard*] како би је могло нестати: њени би је добри суседи могли поделити. И најпосле ево нам долази *Дејли њуз* [*The Daily News*] с вешћу каквим би се мерама, под каквим изговором, и за чији рачун, могла спремити та подела“.¹²² У тексту „Наши непријатељи“ указао је да је прави смисао чланака објављених у енглеској штампи био да се светска јавност заинтересује за поделу Србије преко једне земље која није непосредно заинтересована: „У бечким и пештанским листовима, то би изгледао један дрзак прохтев суседне нам монархије: у једном енглеском листу, то изгледа одиста једна мера која се предлаже у интересу европског мира“.¹²³ У *Регу* је Јовановић штампао и свој први чланак о Гледстоуну, који је послужио као језгро шире студије коју је објавио скоро педесет година касније. У *Регу* је објавио и више књижевних и позоришних критика. Слободан Јовановић био је познавалац позоришта и позоришни критичар који је оцењивао драмска дела, њихове идеје, ваљаност превода (Симе Матавуља, нпр.) и програме за позоришне сезоне (програм управника позоришта Милована Глишића, нпр.), глумце и глумице (гђица Лазаревић и др.), као и типичне реакције београдске позоришне публике. Слободан Јовановић је у *Регу* објавио и приказе драме *Прибислав и Божана* Драгутина Ј. Илића, књиге *Зановей* Милана Ђ. Милићевића, *Слома* Емила Золе, *Ибсенове жене*, чланак „Споменик Војиславу“, као и веома занимљиву критику Шекспировог *Краља Лира*.¹²⁴

Слободан Јовановић је упознао Љубомира Недића када је постао сарадник *Реге*. Можемо рећи да су Недићеви подстицаји били важни за њега. Стога је потребно узети у обзир Недићева гледишта и поједина проблемска филозофска питања која је изложио у својим предавањима и текстовима, посебно она за која можемо видети да их је Слободан Јовановић делио или подразумевао. Недић је писао о логици, психологији, софизмима, моралу и праву. Остварио је велики утицај на млађу генерацију књижевних критичара, „да им се ни стил није разликовао“. Јовановић истиче Недићев култивисан естетски укус: „Оно што је код једног писца хвалио, то

су увек биле његове лепе ствари, чију лепоту, често, обичан читалац не би био у стању запазити. Укратко, то је био један човек од укуса, и то од тако култивисана укуса, да је, неки пут, изгледао као један естет залутао у Србију¹²⁵

Недић је „себе сматрао за конзервативца“¹²⁶ Био је близак напредњацима и наклоњен старом патријархалном животу. На првој страници првог броја *Редга* објаснио је зашто сматра неопходним излагање једног конзервативног листа: „Нас ништа није тако уназадило као тежња за напретком, у којој смо свагда били готови да раскрстимо са оним што се затекло и да примимо све што је ново, не испитујући много ваља ли оно или не ваља. За оно што други свет поштује као традицију, за то ми не знамо. Праве традиције ми немамо [...] ни у политици, ни у школи, ни у књижевности. Ми једнако јуримо за оним што је ново, и не видимо да правилно, органско развијање претпоставља, слагање нових тековина на раније“¹²⁷

После гашења *Редга* Недић је 1895. године покренуо *Српски њрепед*. Око новог часописа окупила се иста група сарадника, којој су пришли Стеван Сремац и Богдан Поповић. За разлику од прилично потиснутог и заборављеног *Редга*, *Српски њрепед* је познат по значају који је имао за развој наше књижевности. Његов програм у добром делу су преузели *Српски књижевни ѓласник* и мостарска *Зора*.

Недић је у *Српском њрепеду* имао три сталне рубрике, уводни чланак, књижевни преглед и друштвену хронику. Богдан Поповић је у наставцима објавио „О васпитању укуса“, а Павле Поповић, који је још у *Редгу*, у студији „Критика у српској књижевности“ дао преглед дотадашње српске књижевне критике, радове „Свети Сава“ и „О горском вијенцу“. Драгиша Мијушковић објавио је „Систем Душановог законика“, Павле Маринковић есеј „Прота Матеја Ненадовић“ и расправу о Милану Пироћанцу, а Стеван Сремац „Ивкову славу“.

Слободан Јовановић је у *Српском њрепеду* у четири наставка објавио студију „О друштвеном уговору“, која представља дубоко промишљено критичко преиспитивање самих основа модерне епохе, утемељених у Русоовом учењу, а остварених у Француској револуцији.¹²⁸ Да би се боље разумела гледишта групе окупљене око *Српског њрепедга*, критику Русоа Слободана Јовановића треба читати упоредо са критиком Бомаршеа (Pierre-Augustin Caron [de] Beaumarchais) Богдана Поповића.¹²⁹

У *Српском њрепеду* објавио је и критике Гундулићеве „Дубравке“, трагедије „Максим Црнојевић“ Лазе Костића, „Госпође Сан-Жан [Madame Sans-Gêne]“ Викторијена Сардуа (Victorien Sardou) и Емила Мораа (Émile Moreau). Писао је и о Копеевој (François Coppée) драми „За круну [Pour la couronne]“, у којој се приказује Балкан крајем XV века, а личности су Étienne, évêque et roi des Balkans, prince Michel Brancomir, Konstantin Brancomir... Премијера је била у париском Одеону, 19. јануара 1895. године. Исте године драму је превео Душан Л. Ђокић и она се приказивала у Народном позоришту у Београду.

За разлику од *Редга* и *Српског њрепедга*, *Српски књижевни ѓласник* покренуле су 1901. године две групе које су се и политички и у погледу књижевности разликовале. Оснивачи су били, са једне стране, сарадници *Редга* и *Српског њрепедга*, Павле Поповић, Богдан Поповић

Војислав С. Вељковић (1865–1931), доктор права, професор на Великој школи (вл. породице Вељковић)

и Слободан Јовановић, као и др Војислав Вељковић (бивши краљев секретар), а са друге стране сарадници *Дела* и чланови Радикалне странке, Светислав Симић, Љубомир Јовановић, Љубомир Стојановић и Јаша Продановић. *Дело* је било основано исте године када и *Рег* (1894): „Сарадници *Рег*а и *Дела* били су већим делом школски другови, па чак и после школе продужавали су другарске односе“. Везе између њих прекинуо је Љубомир Недић који је у *Регу* објавио „необично оштру критику“ *Дела*. Слободан Јовановић указује да је „један од првих циљева *Гласника* био да измири сараднике *Рег*а и *Дела*“.¹³⁰ До тога је дошло због политичких околности, пре свега непопуларности режима краља Александра Обреновића. Светислав Симић, оснивач *Дела*, које је имало искључиво радикалски карактер и морало да престане са радом, није обновио овај часопис, већ је одлучио да оснује потпуно нов: „Ако је *Гласник* већ од првог броја изашао на глас као наш најбољи књижевни лист, то је бесумње заслуга његовог првог уредника, Богдана Поповића. Али, ако је тај часопис уопште покренут, то је заслуга његовог првог власника, Светислава Симића, који је његове осниваче саставио заједно“.¹³¹ Окупљањем различитих политичких група око *Гласника* нису престала и њихова трвења: „Ако тај лист није донео приказ Недићеве књиге *Најновији српски њисци*, то је било само стога што су се у њеној оцени Деловци и Недићевци потпуно разилазили“. Реч је о Јовановићевом приказу ове књиге који је зато и објављен у *Новој искри* Ристе Одавића. Касније, међутим, после Недићеве смрти, у *Гласнику* су објављени Јовановићеви текстови о Недићу, као и радови из Недићеве оставштине.

Политичка гледишта Слободана Јовановића везана за Србију и српски народ, која је изнео на страницама *Српској књижевној гласника*, могу се видети у студији „Спољашња политика Србије у XIX веку“ из 1901,¹³² у приказу расправе Павла Орловића (псеудоним Светислава Симића), „Скопљанско владичанско питање 1897–1902.“ из 1902, као и у темељном приказу расправе „Равнотежа на Јадранском мору од Шарла Лоазоа“ из 1901. године: „Лоазо је уочио, и то је добро уочио, да Италија на овом полуострву може бити само противник Аустрије, па је на основу тога и препоручивао зближење Италије и словенских држава на Балкану. Али, он је с друге стране превидео да се Италија у исто време јавља ту и као заштитник Арнаута, и да због тог њеног другог својства не може бити ни говора о њеном зближењу са *српским* [италик Слободана Јовановића] државама. То што је он превидео, не смемо превидети ми овде у Београду, који знамо, или бар треба да знамо, шта су Арнаути за наш народ“.¹³³

Према замисли оснивача, *Гласник* је требало да се бави књижевношћу, науком и уметношћу и да прати модерне токове, не само у Србији, већ и у осталим земљама у којима живи српски народ. Осим избора изворних књижевних текстова (романи, приповетке, драме и песме) и превода са страних језика, огледа, расправа и студија из књижевности, уметности, науке, друштвеног и политичког живота, сталне рубрике постале су и политички, позоришни, уметнички (ликовни и музички) и научни прегледи, као и оцене, прикази и белешке.

Богдан Поповић је важио за главног представника француског утицаја у књижевности: „*Гласник* је допринео стварању новог књижевног стила, који је својом углађеношћу, својом нијансираношћу, својом хладном интелектуалношћу јако опомињао на француску прозу“.¹³⁴ Слободан Јовановић је у тексту посвећеном свом оцу Владимиру Јовановићу, указао да се старија и млађа генерација нису разумевале: „Наш часопис није код наших старијих имао много успеха. Милан Милићевић говорио је свом унуку, песнику Ракићу: ‘У том твом друштву, почевши од тебе, нико више не зна српски. И какве су вам ово рогобатне реченице...’ Реченице у *Гласнику* чиниле су се Милићевићу рогобатне по свој прилици стога што се с новим нараштајем наша синтакса све више приближавала француској синтакси. У томе нараштају било је доста њих којима су Даничићеве реченице, на пример у његовом преводу Мајковљеве историје, изгледале исто тако рогобатне као Милићевићу *Гласникове* реченице. Стојан Новаковић говорио је Павлу Поповићу да су чланци у *Гласнику* кратки и површни – све изгледа писано на брзу руку. Он је био навикао на старе часописе у којима су чланци били читаве студије, настављане кроз неколико бројева [...]. Мој отац налазио је да су чланци у *Гласнику* безбојни и хладни. ‘Рекао би човек да пишете без правог уверења, и да вам је све свеједно’. Она критичност на коју смо ми у *Гласнику* толико полагали, изгледала је старим либералима оскудица уверења. У нашим годинама они су писали не само с уверењем, него и с патосом“.¹³⁵

У *Гласнику* француски језик и стил узети су као узор којим су превазиђене бесконачне језичке апорије везане за Вукову реформу. Претеривало се, међутим, у наглашавању општег француског утицаја на српске интелектуалце XIX века. Иако је српска интелигенција волела Париз, као и руска, у филозофији, политичкој теорији и проучавању књижевности посебно су јаки немачки и енглески утицаји. Богдану Поповићу су били блиски француски језик и француска култура, али је нарочито уважавао енглески језик, културу и ауторе (Alexander Bain, George Eliot [Mary Ann Evans], Matthew Arnold).

Светислав Симић (1865–1911),
српски дипломата, оснивач *Дела*

На ово је јасно указао Бранко Лазаревић када је Поповића описао као „англосаксонца пофранцужена“, а његов стил као енглески „и то највише Метју Арнолд“. Арнолд се бавио викторијанским културним обрасцем и друштвеном критиком.¹³⁶ Поповић је издвајао књижевно образовање јер, за разлику од посебних струка, оно има „васпитну вредност“. Предност књижевности је у томе што нас не убеђује само логички, већ и „својом осећајном страном“. Поповић је имао шири обим појма књижевности под који је подводио све књижевно написане текстове и све што може да послужи општем образовању. Поред поезије, прозе и драме, сврставао је и моралне поуке Паскала (Blaise Pascal), Ларошфукоа (François, duc de la Rochefoucauld), Марка Аурелија (омиљен антички стоик српског XIX и прве половине XX века који је заузео место монашких узора), као и филозофске текстове изложене у књижевној форми (Платон, Шопенхауер [Arthur Schopenhauer]).¹³⁷ Након проширења књижевности на хуманизам очигледно је да је књижевно образовање, у ствари, друго име за хуманистичко образовање, закључио је Јовановић.

Јован Скерлић је писао о Јовановићевим „високим књижевним особинама“: „Јасна духа, оштре памети, он пише кристално јасним, концизним и прецизним стилем, без трунке реторике, али оригинално и врло књижевно. Са Богданом Поповићем он је највише учинио да се књижевни стил у српској књижевности високо подигне, и да се млађим књижевним нараштајима даду обрасци истински књижевног стила“.¹³⁸ Јовановићев начин изражавања лишен је патоса. Није наметљив, нити наглашено емотиван. Према речима Исидоре Секулић он је књижевник мирне главе: „Свако приказивање и саопштавање г. Јовановића лежи само у појмовима, у релацијама, у фактима, иза којих се још крију читави редови мислених процеса. [...] Затим, језик г. Јовановића је стегнут, пуритански [...] Фигуре избегава. Суперлативе не трпи“. Закључује да је тајна Јовановићевог стила у томе што пише „београдским унутрашњим стилем који премаша енглески унутрашњи стил једног Емерсона“ и што његов „виртуозни стил нема спољашњости, нема површине“.¹³⁹

Приликом тумачења Јовановићевог текста потребно је водити рачуна о његовом стилу, односно значењу и смислу речи и реченица којима је изразио своју мисао. Не треба подразумевати њихово значење, јер је оно често другачије од данашњег. Ако је нешто „велико“ или „утицајно“, не значи да је добро и пожељно. Јовановић је нпр. марксизам оценио као велику и утицајну идеју чији успех је „неспоран“, упоредив само са успесима религиозних идеја. Кад каже да је нешто „фатална идеја“, не сматра да је то одлична идеја, већ веома снажна и утицајна, судбинска идеја. Може се закључити да је сам појам „фатално“ користио пре у негативном, него у позитивном значењу. Под „народима и народностима“ не подразумева нације и националне мањине. Појам „народ“ јасно дефинише као скуп држављана једне земље, формално-правну заједницу: „Под народом се разуме онај скуп људи који живи у истој држави“. „Народност“, међутим, одређује као нацију или етнички народ: „Народност је једна врста духовног сродства, које се одржава путем психолошког наслеђивања. То духовно сродство може бити резултат крвне заједнице, али не мора“. У Јовановићевим текстовима термин „Југословени“ може да има различито

Богдан Поповић са Јованом Скерлићем (седи лево) и Миланом Гролом (стоји изнад Б. Поповића) (Београд, око 1898, БСАНУ Ф-263/7г)

значање. Некада подразумева политичку групу (нпр. „Кад су се самосталци и Југословени удружили против Пашића“), а некада Јужне Словене – јужнословенску подгрупу словенских народа индоевропског, односно индогерманског порекла, како се раније говорило. Јовановић прави разлику између појмова „храброст“, „смелост“ и „кураж“. Не поистоветије појам „развој“ са појмом „напредак“, јер све друштвене групе се развијају, пошто се унутрашњи односи непрестано мењају: „Кад се узме да свака група, пре или касније, долази у фазу опадања и пропадања, онда изгледа да друштвени развитак фатално води назаду, а не да фатално води напредку“. Слободан Јовановић и други научници и историчари тога времена најчешће говоре о Аустрији, што не значи да нису били упознати са Аустро-угарском нагодбом из 1867. године, већ само да су и Османско царство звали Турска, а Уједињено Краљевство Енглеска, као и ми данас. Реч „увиђавно“ значи „далековидно“ и „промишљено“: „Хрвати [хрватски политичари] су били увиђавнији од Срба“. „Доктрина“ значи „учење“ или „теорија“. Посебну тему представља појам „морал“, који може да има шире значење него данас, нпр. „моралне науке“ (Cambridge University Moral Sciences Club). Израз „стихијска снага“ није похвала, већ констатација, има негативно значење, што важи и за придев „револуционарно“. Уопште није фасциниран појмом „енергија“ („учитељи енергије“ и сл.). За круг људи којима је припадао Јовановић, друге речи су имале, међутим, позитивно значење. За Богдана Поповића „инхибиција“ је нешто добро, неопходно за самодисциплиновање. Ценили су непристрасност, објективност и одсуство изражавања јаких емоција, сузбијање осећања.¹⁴⁰ Осим историје појмова и важности

разумевања терминологије, треба имати у виду да се Слободан Јовановић веома лако служи логиком, што представља тешкоћу за тумача који теже разликује опште, посебно и појединачно, појам, исказ и закључак, анализу и синтезу, дијалектичко и аналитичко мишљење и није понео из средње школе знање о типичним логичким грешкама.

Јован Скерлић је указао да је Јовановић водио рачуна о стилу и изражавању и у својим теоријским радовима: „Као правник и социолог написао је неколико врло цењених књига, које заузимају прво место у српској правној и политичко-историјској литератури“.¹⁴¹ Нагласио је да се издваја „од готово свих писаца своје струке, уских стручњака без општег и књижевног образовања, који не полажу никакву пажњу на форму и језик, Јовановић је своје стручне послове радио у врло књижевној форми, отменим стилем и изврсним језиком“.¹⁴²

Слободан Јовановић је био професор Правног факултета (1897–1941), који се налазио у згради Капетан Мишиног здања до 1940. године. (вл. Милоша М. Јуришића)

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ И НАУЧНИ РАД (1897–1914)

Слободан Јовановић је изабран за ванредног професора Правног факултета Велике школе и потом именован 11. јуна 1897. по јулијанском, односно 23. јуна по грегоријанском календару. У указу је писало Државно право, док је пун назив предмета био Опште и посебно државно право. У то време декан (старшина) Правног факултета био је др Драгутин Драгиша Мијушковић (1896–1899), а професор Државног права пре Слободана Јовановића др Милован Ђ. Миловановић. У то време наставници Велике школе су били редовни, ванредни и хонорарни професори, доценти и учитељи. Према Уредби Велике школе из априла 1897. године, услови за избор ванредног професора према конкурсима били су успешно („врло добро“) завршен факултет и оцена да „има нарочитих способности за струку за коју се тражи“ двотрећинске већине чланова Факултетског савета Велике школе. Ванредни професор Велике школе је постављан краљевим указом, а на предлог министра просвете. Имао је ранг и плату професора средњих школа. Јовановићева плата остала је иста (2.750 динара). Професори су били дужни да при првом ступању у Велику школу одрже јавно приступно предавање, да редовно држе прописан број предавања и вежби према програму који се подноси на почетку сваке школске године, да подносе извештаје о раду, учествују у седницама Савета и испитним комисијама, управљају кабинетима, семинарима, библиотекама, помажу академским властима у одржавању поретка и утичу на васпитавање ученика.

Првих осам редовних професора Универзитета у Београду (1905). Слева надесно (седе): Јован Жујовић, Сима Лозанић, Јован Цвијић и Михаило Петровић Алас, (стоје): Андра Стевановић, Драгољуб Павловић, Милић Радовановић и Љубомир Јовановић. (Аутор непознат, 1905, АСАНУ 14188)

Слободан Јовановић је постао редовни професор Велике школе 1900. године. Након усвајања Закона о Универзитету у Београду 1905, 27. фебруара, односно 12. марта исте године, сви професори и наставници Велике школе стављени су на располагање. Истог дана, краљевим указом постављено је првих осам редовних професора Универзитета – Сима Лозанић, Јован Жујовић, Јован Цвијић, Михаило Петровић Алас, Милић Радовановић, Драгољуб Павловић, Љубомир Јовановић, Андра Стевановић. Четири дана касније, Одбор састављен од ове осморице професора, на челу са Симом Лозанићем, изабрао је следећих седам редовних професора: Слободана Јовановића, Богдана Поповића, Живојина Перића, Богдана Гавриловића, Саву Урошевића, Николу Стаменковића, Владу Тодоровића, који су краљевим указом именовани за редовне професоре Универзитета у Београду.¹⁴³ Исте године донета је Дисциплинска уредба Универзитета чији нацрт су припремили Живојин Перић и Јован Цвијић, а усвојио Универзитетски савет. Приликом усвајања пет професора, међу којима су били Слободан Јовановић и Богдан Поповић, издвојили су мишљење. Студенти су протествовали сматрајући да Уредба спутава слободу студената. Уредба је усвојена тек средином 1906. године.¹⁴⁴ Слободан Јовановић је извесно тада разговарао са својим оцем Владимиром Јовановићем, који је средином XIX века учествовао у протестима лицејаца због увођења строжих дисциплинских мера. Јовановић је два пута био старешина, односно декан Правног факултета, допринео је развоју факултета, учествовао је у избору и унапређивању наставника, раду комисија и

одбора, попуњавању фонда библиотеке и њеној заштити за време рата, као и изградњи нове зграде факултета.

Слободан Јовановић је предавао на Правном факултету предмет на којем је скоро пола века пре њега професор био његов рођак Димитрије Матић (1850/1). У Матићево време предмет се звао Јавно право Србије. Матић је сматрао да пре јавног права Србије треба предавати опште основе државног права, без обзира на позитивно право било које државе. Матић је разликовао опште, филозофско, умно државно право, за које је (хегеловски) нагласио да се „може назвати и природним, пошто оно није ништа друго него збир свих могућих логичких развитака из појма државе“, и са друге стране, посебно, позитивно или историјско државно право појединачних држава.¹⁴⁵ Милован Ђ. Миловановић делио је државно право на исти начин: „Државно право дели се на опште и на посебно државно право. Опште државно право бави се државом као општом човечанском установом; оно проучава савремене појмове о државној организацији и о државним правима и дужностима.“¹⁴⁶ На исти начин Државно право на опште и посебно дели Слободан Јовановић. У време када је Слободан Јовановић постао ванредни професор Државног права на Великој школи (1897), изучавање државног права у Београду имало је дугу и богату традицију, почевши од прве Велике школе (1808), преко Лицеја (1838) до Велике школе (1863). Опште учење о држави и данас постоји као предмет на појединим факултетима у Немачкој и Швајцарској.¹⁴⁷

Јовановић је своје уводно (приступно) предавање из Општег државног права, односно општег учења о држави, „О суверености“, објавио исте 1897. године.¹⁴⁸ Рад посвећен појму суверености није био први научни рад Слободана Јовановића. Ако изузмемо два студентска рада од којих је један, „О демократији“, сачуван, а други о Русоу није, прва позната научна студија Слободана Јовановића, рад „О друштвеном уговору“, посвећена анализи Русоовог учења, објављена је у четири наставка у *Српском џрепледу* 1895. године. Она није значајна само за анализу развоја Јовановићеве филозофије политике, већ представља и данас актуелно разматрање основних појмова и предрасуда модерне епохе. На почетку студије „О друштвеном уговору“ Јовановић је нагласио да су Русоове идеје имале пресудан утицај на опште политичко васпитање јавног мњења и да се у штампи подразумевају као дефинитивне истине. Русоове идеје су постале саставни део мишљења свих који се теоријски или практично баве политиком: „У Европи, мање или више свугде, јавно их мњење толико већ без дискусије прима [...] да се оне одиста као једна врста друштвених предрасуда могу узети.“¹⁴⁹

Слободан Јовановић, приступно предавање, *О суверености*, Београд 1899. године, са посветом рођаку Стевану К. Павловићу (АКЦДПП)

Жан-Жак Русо (1712–1778), филозоф,
писац и политички теоретичар

Јовановић критикује Русоово учење анализирајући, „у њиховом логичком низу“, појмове „природно стање“, „друштвено стање“, „слобода“ и „народна сувереност“. Указао је да се, управо у својим недоследностима и противречностима, Русоова теорија слаже са праксом савремене демократије, у чему следи Тенову критику просветитељске филозофије. Јовановић посебно критикује појам опште воље и егалитаризам јер сматра да је Русо „једнакост и сувише апсолутно узео, па онда врх свега још све остало њој потчинио“. Наглашава да је свођење људи на исти калуп потпуно супротно слободи, јер „схваћена мало дубље, она значи неспречено испољавање разноврсности која постоји међу људима“. Ова студија претходи каснијим разматрањима државе маса и дијалектике просветитељства, где су аутори видели порекло тоталитарних система у Русоовом учењу. Слободан Јовановић критикује појам народне суверености, јер из појма „народ“ издваја само „доњу“ групу становништва и њој приписује да је извор све власти, што води популизму и другим негативним појавама које су, након прокламовања народне суверености, нужно водиле трајној нестабилности, анархији, терору, и коначно деспотизму једног генерала, Наполеона.

Као што је већ било речи, Слободан Јовановић је појам суверености узео за тему свог приступног предавања на Правном факултету Велике школе у Београду 1897. године. Објављено је у наставцима у часопису *Бранич*, „листу за правне и државне науке“, органу Удружења јавних правозаступника у Србији, а потом и као засебна књижица у ауторовом издању, исте године (1897). Рад „О суверености“ надовезује се на студију „О друштвеном уговору“ из *Српској ирејледа* (1895). Основна питања која излаже у раду „О суверености“ поново је разматрао у књизи о држави из 1906. године, највише у глави где се анализирају појмови „државна власт, сувереност, историја суверености, народна сувереност“. У уводном делу студије Слободан Јовановић даје основни преглед историјата појма суверености. У првом поглављу разматра дефиницију суверености, почевши од Боденове (Jean Bodin) дефиниције („највиша власт у држави“). У другом поглављу разматра питање „правне основе суверене власти“. У трећем поглављу анализира реакцију против начела суверености и даје свој закључак. На питање ко је суверен, монархистички одговор је да је то монарх, а просветитељски, русоовски одговор, да је суверен један део народа, назван „народ“. Слободан Јовановић сматра да не треба тражити одговор на питање ко је суверен, већ шта је сувереност. Делом понавља своју критику Русоовог учења из

Жан Боден (1530–1596), професор права у Тулузу, бавио се политичком филозофијом. Познат по својој теорији суверености.

Вестел Вилоби (1867–1945), професор политичких наука (Johns Hopkins University)

Вудро Вилсон (1856–1924), професор грчке и римске историје, политичких наука, права (Princeton University), касније 28. председник САД (1913–1921)

рада „О друштвеном уговору“, а са друге стране следи Вилобијеву (Westel Woodbury Willoughby) аргументацију. Наглашава да је претпоставка о природним правима погрешна, јер човек у природном стању нема слободу, већ само снагу, и трпи притисак исто као и у друштву. Због тога је нетачно да се стварањем државне власти у слободне људске односе уноси притисак и сила, већ се једна сила замењује другом. Уместо неизвесне, произвољне личне силе („човек је човеку вук“), поставља се одређена, општа сила, која је изнад свих. Ограничење и право на слободу су, у ствари, „лице и наличје једне исте ствари“.¹⁵⁰ Јовановић упућује на Вилсонова (Thomas Woodrow Wilson) истраживања о односу власти у Сједињеним Америчким Државама, у којима се доказује да је законодавно тело, и поред строге поделе власти, својим сталним одборима потчињило остале власти. У Европи, указује Јовановић, парламентаризам је онемогућио, са малим изузецима, сваку строгу поделу власти по изворној Монтеѕкјеовој (Charles-Louis de Montesquieu) замисли. Посредством владе (кабинета), извршна и законодавна власт доведене су у сталне односе и уместо да свака за себе независно функционише, оне међусобно утичу једна на другу, јер су упућене на сарадњу. Због тога се парламентарни систем са кабинетском владавином може дефинисати као фузија власти. Беџет (Walter Bagehot) је указао да у Енглеској парламент не апсорбује кабинет, већ долази до фузије, сједињења извршне и законодавне власти. Владу је створила скупштина, али влада може да распусти скупштину.

Према Јовановићу, држава је у хобсовском смислу апсолутна, али не и слепа сила. Држава је сила, али уређена, као што је и суверена власт сила, али регулисана, јер је њено дејство подведено под правила која су унапред позната. Државна власт налази морално оправдање за потчињавање појединца у томе што се истим правилима и сама потчињава: „Ма колико била неограничена по својој дефиницији, сила, коју државна власт представља,

сама себе ограничава без престанка; сваки је закон један акт њена самоограничења“.¹⁵¹ Следећи у том питању Јелинека (Georg Jellinek), Јовановић у држави види самоограничавање неограничености. Подразумева се да је парламент суверен, доносећи законе, самог себе ограничава. На тај начин у раду „О суверености“ Слободан Јовановић решава питање помирења државе и слободе. Већ 1897. године могу се видети обриси целе теорије коју касније детаљно излаже у књизи о држави (критика природног права и друштвеног уговора, теорија суверености и самоограничавање суверености). До самоограничавања долази поделом власти унутар законодавног тела, успостављањем дводомног парламентарног система, о чему је Јовановић писао две године касније у својој студији „Двodomни систем“, као и у књизи о држави.

Школске 1897/98. Јовановић је на Правном факултету држао стручна предавања о енглеској уставности, а наредне, 1898/99. године, о српској уставности (почевши од Букурешког мира из 1812. године).¹⁵² Уставно право за Јовановића није везано искључиво за тумачење написаног устава, већ и уставности. О парламентарном систему, дводомном систему и енглеској уставности Слободан Јовановић је објавио радове након повратка из Енглеске, у којој је боравио током лета 1898. године. С правом можемо претпоставити да је за време студија у Паризу планирао да продужи своје научно образовање у Енглеској, у којој је његов отац боравио три пута (1860, 1862/63, 1875). С обзиром на широке контакте Владимира Јовановића, можемо претпоставити да је организовао сину поједине састанке. Препоруке је могао да му да и Љубомир Недић који је једно време студирао у Лондону. Слободан Јовановић је извесно обишао универзитетске центре Оксфорд и Кембриџ, и проучавао енглески парламентарни систем. По повратку у Београд, у писму Стојану Новаковићу, поредио је енглески средњовековни парламент и српске средњовековне саборе о којима је Новаковић писао у предговору новог издања Душановог законика. Идуће, 1899. године Слободан Јовановић је објавио студију „О дводомном систему“, у којој је детаљно анализирао вестминстерски систем.¹⁵³ На основу фуснота из ове студије можемо саставити списак британских аутора чије је радове читао. Неке од њих је могао и да упозна или слуша. Када пише о Артуру Балфуру, премијеру, стиче се утисак да га има пред очима. Овај чланак није поново штампан, а другачији је од каснијег текста о Балфуру: „У ствари, Артур Балфур је [...] државник, али један државник какав се можда од Периклова времена није видео, државник с потпуним

Артур Балфур (1848–1930), енглески државник и политичар из Конзервативне партије, премијер 1902–1905.

филозофским васпитањем. У својој младости он се страсно бавио метафизиком, за коју је, судећи по његовим списима ‘У одбрану филозофске сумње’ и ‘Основи вере’, имао доста природна дара. У том изучавању филозофије он је стекао велику дијалектичку вештину, коју му је, једног дана, и Херберт Спенсер [Herbert Spencer] морао признати, али је у исто време изгубио једном за свагда све илузије, и постао исти онакав интелектуални нихилист какав некада и његов велики земљак Дејвид Хјум [David Hume].¹⁵⁴ На основу једног сачуваног писма можемо видети да је Слободан Јовановић планирао да се састане са Чедомиљом Мијатовићем, дугогодишњим послаником Краљевине Србије у Енглеској, чланом и другим председником Српске краљевске академије (после Јосифа Панчића). У Заоставштини Слободана Јовановића у Архиву САНУ сачувано је Мијатовићево писмо из јула 1898. године, чији је највећи део посвећен детаљним саветима и објашњењима како да возом дође код њега, пошто је тада био изван Лондона, у једном познатом летовалишту.

Јовановићево теоријско образлагање дводомног система надовезује се на појам суверености: „По начелу поделе власти, три се власти одвајају једна од друге да би се могле узајамно ограничавати. Ипак зато законодавна власт остаје неограничена. Она не може бити ограничена судском и управном власти, пошто су јој ове субординоване. Она не може бити ограничена ни уставом, ако се судској власти не буде дало право да цени уставност закона, што јој, баш с гледишта поделе власти не би требало дати. Законодавна се власт не може ограничити друкчије него сама собом: треба је другим речима, поделити на два дела, која ће се ограничавати узајамно. Дводомни систем није ништа друго већ продужење поделе власти“.¹⁵⁵ Постоји и мишљење да се увођењем дводомног система само компликује парламентарни систем. Овакво гледиште најчешће је везано за уверење да демократски систем треба да буде што једноставнији да би био ближи народу. Парламентарни систем је, међутим, „најкомпликованији од свију облика представничке владе, али је та компликација баш и била потребна да се осигурају политичке слободе“.¹⁵⁶ Милован Миловановић је у раду „Један или два дома“ нагласио да је „једнодомно народно представништво у Француској увек било револуционарно обележје“.

Државе које су у свету служиле као модел правним теоретичарима пре више од сто година, имају и данас дводомни систем, иако је он пролазио и пролази кроз различите реформе. Слободан

Чедомиљ Мијатовић (1842–1932), професор, министар, академик, председник СКА (1888), посланик у Цариграду и Лондону, државни саветник (аутор непознат, око 1900, ИМС 5042)

Јовановић је указивао да државе с једнодомним системом чине једну и квантитативно и квалитативно незнатну мањину: „То су балканске државе и републике централне Америке, код којих се представничка влада зацело не може хвалити великим успесима“.¹⁵⁷ Дводомни систем постојао је једно време у Краљевини Србији, као и у Краљевини Југославији.

Наредне, 1900. године Слободан Јовановић је објавио у *Браничу* и као посебно издање студију о уставотворној власти под насловом „Велика народна скупштина“.¹⁵⁸ У раду је образложио зашто сматра да је велика народна скупштина као уставотворна скупштина непотребна и штетна. Указао је да се по предмету уставни закони мало могу разликовати од обичних закона, као и по суштини. Посебност уставних закона је, међутим, у једном „спољашњем знаку“.¹⁵⁹ Они, наиме, не постају на исти начин као обични закони. Доношење устава повезано је са посебним формалностима, које су замршене и спорије него када се усвајају обични закони: „Кад се устав једанпут донесе, њега је много теже променити него ма који други закон“. Након општих уставноправних питања, Слободан Јовановић је анализирао уставну историју Србије. Показао је да Велика народна скупштина није нека древна установа. Сретењски устав није донела Велика народна скупштина. Она је установљена тек Намесничким уставом из 1869, одакле је пренета у Устав из 1888/9. године.¹⁶⁰ Био је мишљења да је Велика народна скупштина сувишна. Уместо да решава проблеме, она их производи: „Ако је Велика скупштина једно тело које има само да гласа, њена јој многобројност неће много сметати; али, ако је она једно тело које има да већа, и да решава, њена ће многобројност бити извор слабости“. Указао је да су у уставотворним скупштинама „дебате на њиховим састанцима без интереса и значаја“ пошто се „права [...] борба између разних мишљења ту и не води; она је већ раније свршена у одбору који је имао предлог устава да испита“.¹⁶¹ Као што се може видети, Јовановић и овде критикује све мане идеје народне суверености које је већ критиковао у раније написаним радовима. Нагласио је да све власти треба да дејствују у границама закона: „Свемоћне скупштине, исто онако као и диктатуре, јављају [се] само у револуционарним временима“.¹⁶²

Јовановић указује да у континенталној Европи у већини земаља постоји разлика између уставних и обичних закона, али да није установљена посебна власт за мењање устава. Закључује да ако је Србији потребна Велика народна скупштина, то само значи „да нашем политичком животу још оскудева срећености, и да уставне реформе код нас нису реформе већ револуције“. Једине европске државе у којима је постојала велика народна скупштина биле су балканске државе, Бугарска, Грчка и Србија: „Бугарска га је вероватно примила од нас и од Грчке [...] Али да би се видео у оној чистоћи у каквој се код нас и Бугара јавља, треба отићи преко мора. У Америци постоје две републике – не више, које такође знају за уставотворну скупштину. Те су републике Парагвај и Салвадор“.¹⁶³

Објављивање Јовановићевих студија „О дводомном систему“ (1899) и „Велика народна скупштина, студија о уставотворној власти“ (1901), претходило је Априлском уставу Краљевине Србије из 1901. године, којим је уведен дводомни систем и укинута

Велика народна скупштина. Питање је да ли је Слободан Јовановић могао да утиче на усвајање установе Горњег дома, тј. Сената и на укидање Велике народне скупштине, пошто је имао непосредне везе са тадашњом владом. За укидање Велике народне скупштине залагао се и Живојин Перић, професор Правног факултета, такође из групе окупљене око листа *Ред*. Иако је Напредна странка после пада владе Стојана Новаковића 1896. године распуштена, напредњачки политичари су и даље учествовали у политичком животу Србије. Јовановићев друг и уредник *Ред*, Перићев кум на венчању са сестром Михаила Петровића Аласа (1895), Павле Маринковић, који је у ранијој „свадебној“ (краља Александра и Драге Машин) влади Алексе Јовановића био министар просвете и црквених послова, за време владе Владана Ђорђевића прогањан је исто као и радикалски новинари, да би, потом, постао кључна личност приликом формирања радикалско-напредњачке владе 1901. године. Нацрт устава саставили су Павле Маринковић, близак друг и први комшија Слободана Јовановића и др Милован Миловановић, кум на венчању Слободанове сестре Правде и претходни професор Државног права: „Миловановићу је највише било стало до обезбеђивања слободних избора посредством тајног гласања, Маринковићу је највише било стало до установе Сената (Горњег дома)“. Иако су радикали били принципијелно против дводомног система, Априлским уставом из 1901. године су га прихватили и установили. Према новом уставу, чланови Сената „по праву“ били су престолонаследник, кад постане пунолетан, архиепископ београдски и епископ нишки. Тридесет доживотних чланова Горњег дома именовано је краљ. Сенат је имао и 18 изабраних чланова, једног из Београда, а 17 из осталих изборних округа. Мандат изабраних чланова Сената трајао је шест година.¹⁶⁴ О Павлу Маринковићу, који је имао могућност женидбе једном од сестара краљице Драге, говорило се као о будућем вођи Напредне странке. Напредњачко-радикалски споразум нису прихватили сви радикали и његови противници, укључујући Светислава Симића и Љубомира Јовановића, образовали су Самосталну радикалну странку, којој се после искључења из Социјалдемократске странке 1904. године, прикључио и Јован Скерлић.

Слободан Јовановић је 1901. године објавио студију под насловом *Српско-бујарски рай. Расправа из дипломатске историје*. Књига има четрнаест поглавља у којима се разматрају Пловдивски преврат, политичка ситуација у Европи 1885. године, политика великих сила, Српско-бугарски рат, Букурешки мир и др.

Павле Д. Маринковић (1866–1925), министар, дипломата, краљевски посланик у Букурешту, издавач и новинар (БСАНУ ФЛ-44/01)

Живојин Перић (1868–1953), професор грађанског судског поступка и међународног приватног права, дописни члан СКА, народни посланик. Перић је на фотографији са супругом, сестром Михаила Петровића Аласа, и кћерком. (Атеља Милан Јовановић, Београд, око 1907, вл. Љубомир Никић, Београд; БСАНУ Ф-379-6)

Наредне, 1902. године објавио је студију „Енглески парламентаризам“, у којој је анализирао британске политичке странке, односе између владе и краља, скупштине и јавног мњења. Рад помаже разумевању дубљег смисла парламентарног система, служећи истовремено и као нека врста приручника за политичаре и правнике у Србији.

У раду „Енглески парламентаризам“ (1902, 1933), он је уочио све најважније аспекте енглеског система које ће инкорпорирати у своје учење.¹⁶⁵ Списи „Џон Морли“ (1901, 1902), „Артур Балфур“ (1903), који је касније темељно прерађен и „Тома Карлајл“ (1904), непосредно су везани за „Енглески парламентаризам“. О Карлајлу, британском историчару, Јовановић је написао студију поводом објављивања његове књиге *Хероји* у преводу Божидара Кнежевића.¹⁶⁶ Карактеристике Карлајевог пуританизма сличне су Јовановићевом опису Кромвела (Oliver Cromwell) у његовом приказу истоимене књиге Џона Морлија (John Morley). Енглеска побожност је оставила утисак на Слободана Јовановића и његову генерацију. И владика Николај је писао да су Енглези у то време били веома побожни.

Слободан Јовановић наглашава да за разлику од већине парламентарних земаља, где скупштина добија мандат од народа, а председник владе од скупштине, у Британији и премијер и парламент изводе власт непосредно од бирачког тела: „У Енглеској и министар председник и парламент доводе своју власт од народа; зато, у случају њиховог сукоба, не остаје ништа друго него обратити се на народ да им он суди. Парламент нема права одузети власт првом министру, пошто му је он није ни дао.“¹⁶⁷ Пошто пад премијера истовремено значи и расписивање нових избора, скупштинска већина, иако теоријски може, води рачуна да не обара владу. Управо због могућности нових избора, у Енглеској су владе неупоредиво стабилније него што су биле у Француској, где је исти скупштински сазив бирао више влада: „У Француској, скупштина траје четири године, и за те четири године промени, просечно, четири министарства [владе]. У Енглеској, скупштина траје обично пет до шест година, и за то време промени само једно министарство [владу], или још чешће, ниједно.“¹⁶⁸ Захваљујући подршци народа, премијер је самосталан и у односу на краља и у односу на парламент: „Он је једна врста диктатора по вољи народној.“¹⁶⁹ Јовановић је указивао на примере из британског парламентарног живота: „Балфур је рекао у парламенту: ‘Ако последњи избори нешти значе, онда значе то, да је народ дао лорду Солзберију мандант да састави министарство...’ Ни краљ ни парламент није дакле начинио лорда Солзберија првим министром, већ га је начинио народ. Из тога је Балфур хтео даље извести да парламент нема права тражити рачуна од лорда Солзберија о томе како је он саставио министарство [владу].“¹⁷⁰ Монарх и парламет могу вршити притисак да тражи ново пуномоћје од народа, али нико не може да га лиши тог пуномоћја. Посланици који припадају владајућој странци немају самосталну организацију изван премијеровог кабинета, који је за њих једина и највећа власт. Јовановић указује да је енглески парламентаризам „владавина једног човека који у последњем резултату одговара пред народом“,¹⁷¹ и наглашава да би се таква врста владавине у Француској окарактерисала као плебисцитарни, а не парламентарни режим. Јовановић истиче да

је у Енглеској закључено да мана монархије није у владавини једног човека, него у томе што је у питању власт без надзора и одговорности. Због тога у Енглеској власт није пренета са монарха на скупштину, већ са монарха на премијера, који се разликује од краља по томе што може да одговара, може да буде смењен и има временски ограничен мандат. Због тога се Енглеска, наглашава Јовановић, претворила „у једну врсту изборне монархије у којој прави монарх носи титулу министра [премијера]“.¹⁷² У таквом стању апсолутна власт је потпуно усредсређена у једном центру. То сигурно није замишљени идеал правне државе и поделе власти, али бар је спречена могућност да премијер постане монарх, јер је ограничен мандатом и несугласицама са парламентом или јавним мњењем, као и тиме што монарх већ постоји. Могло би се рећи да Јовановић Енглеску сматра неком врстом диархије, владавине два монарха, једног који има пасивну власт и другог који активно влада са овлашћењима првог.¹⁷³ Улога краља у британском систему састоји се само у томе да премијера вечно одржава у рангу министра и не дозвољава му да иде даље, односно да постане краљ. У томе Јовановић види и битну разлику у односу на Француску, где након обарања краља Французи „живе у вечитом страху да се председник републике не начини ако не баш краљем, а онда диктатором“.¹⁷⁴

Јовановић даје предност енглеском моделу парламентарне монархије у односу на амерички председнички систем, континентални француски систем републиканског парламентаризма, немачку уставну монархију и вајмарски парламентаризам немачке царевине без цара: „По нашем мишљењу енглески парламентаризам треба претпоставити француском парламентаризму. Између законодавних послова и управних послова постоји таква разлика, да она власт која се организује за једне послове, постаје самим тим неспособна за оне друге. Законодавну власт треба организовати колегијално, да би се у њеној средини могла водити дискусија; управну власт треба усредсредити код једног човека, или омањег броја људи, да би се њене одлуке могле што брже доносити“.¹⁷⁵ Слободан Јовановић цитира *Увод у јолијичку науку* Џона Силија (John Robert Seeley): „Министра [премијера] је, истина, изабрао Доњи дом, али је изабран да влада, а не да служи; скупштина не управља њиме, него га овлашћује да он управља њоме. Може бити сама реч ‘министар’ наводи на заблуду, јер зар ‘министар’ не значи ‘слуга’? Али није потребно ни помињати да министар није министар парламенту већ Круни. Углавном, енглески

Џон Сили (1834–1895), писац политичких есеја, професор латинског језика (University College, London) и савремене историје на Кембриџу

Џозеф Чембрлен (1836–1914), британски политичар, члан Парламента, отац Невила Чембрлена, премијера Велике Британије (1937–1940)

министар јесте један шеф. Ако он зависи од других који га постављају и збацују, сваки шеф налази се у истом положају“.¹⁷⁶

Слободан Јовановић је 1903. године објавио анализу промене, обрта у енглеској царинској политици. На једној страни биле су непоколебљиве присталице слободне трговине, које су тврдиле да „Енглеска никада није тако економски напредовала као под системом слободне трговине и да су сва тврђења о њеном индустријском наратку неоснована“.¹⁷⁷ Ово гледиште заступали су најистакнутији представници Унионистичке (конзервативне) странке. Критичар је био Џозеф Чембрлен (Joseph Chamberlain), који је сматрао да Енглеска не може да се развије у праву царевину док чвршће не повеже своје колоније за себе, и то давањем економских повластица. Између заступника слободне трговине и заступника царинског зближавања Енглеске и њених колонија био је вођа Унионистичке странке и премијер, Артур Балфур. Противници сваке промене тврдили су да јединство Британске царевине није угрожено зато што ће колоније увек имати разлога да буду заједно са Енглеском јер немају трошкове за војску и морнарицу коју Енглеска издржава из свог буџета: „Та бесплатна војна заштита коју Енглеска даје својим колонијама представља тако велику жртву, да колоније одиста немају права захтевати још и неке економске повластице“.¹⁷⁸ Јавно мњење је било одушевљено Чембрленовим империјалистичким идејама о царинским везама између Енглеске и колонија, али узнемирено чланцима у којима се указивало на застој у Енглеској извозној трговини. Јовановић одваја политичку пропаганду од стварних података на које се указује и показује како либерални вођа Херберт Асквит (Herbert Henry Asquith), адвокат, с „инквизиторском логиком гони Чембрлена с једнога исказа на други, као да би имао посла с каквим лажним сведоком“.¹⁷⁹ Слободан Јовановић у овој анализи показује сву гипкост и оштрину свог мишљења. Са лакоћом се упушта у проблеме стране државе и сасвим јасно сагледава различите аргументе њених политичара, посматрајући питање из угла интереса те државе, али и општег питања слободне трговине, протекционизма и уговора о највећој повлашћености (клаузула најповлашћеније нације).

Познату студију о Светозару Марковићу Слободан Јовановић је објавио 1903. године. Размотрио је и усвојио поједине критичке аргументе које је Владимир Јовановић изнео у полемици са Светозаром Марковићем. Њихови текстови су, међутим, различити. Владимир Јовановић је водио новински двобој са Светозаром Марковићем, а студија Слободана Јовановића представља целовиту

системску и критичку анализу Марковићевог теоријског мишљења, са историјске дистанце, у којој се разматрају и разлози неспорног великог утицаја који је имао на савременике. Студија је подељена на девет поглавља.

Слободан Јовановић је нагласио да Светозар Марковић није хтео да буде научник, већ практични реформатор. У својим најважнијим теоријским текстовима он је дао углавном изводе, исписе из своје лектире. Марковић је сматрао да је руски социјализам „вишег типа“ од западног социјализма: „Под утицајем Чернишевског [Николай Гаврилович Чернышевский], Марковић је схватио социјализам не као економску доктрину, већ као нов филозофски поглед на човека и живот“.¹⁸⁰ Светозар Марковић није био мишљења да Марксове (Karl Marx) идеје имају универзално важење. Маркса је сматрао за стручњака који се ограничио само на економске проблеме западног друштва. Борба буржоазије и пролетаријата за Марковића није била довољан оквир, већ је желео целокупни духовни преображај. Слободан Јовановић закључује да је Марковић, у ствари, био социјалиста-утописта.¹⁸¹ Светозар Марковић је замерао Марксу што је пронашао принципе који важе само за индустријско радништво.¹⁸² Увиђао је да Марксови закони не важе за Србију, где је народна маса била највећим делом сељак-сопственик. Задатак српских социјалиста био би да убеди мале поседнике, сељацима, да својом вољом одбаце приватну својину и организују се на принципу заједничке својине. Светозар Марковић је имао посла са сеоским газдама, а идеје које је хтео да докаже биле су такве да „сеоски газда не би волео да [их] разуме, баш и кад би могао“.¹⁸³ Колика је то утопија, најбоље сведочи покушај стварања колхоза и совхоза у Југославији после комунистичке револуције, који је пропао и поред свих инструмената државне присиле. У примени своје теорије на Србију Марковић је, како је показао Слободан Јовановић, доказивао своје принципе произвољним избором статистичких података. Пошто Светозар Марковић није могао у Србији да нађе буржоазију и радништво као две антагонистичке стране, непријатеља сељаштва нашао је у бирократији. Слободан Јовановић је указао да је Светозар Марковић са једне стране говорио о задрузи као идеалном уређењу, која је пропала увођењем новчане привреде, а са друге стране, критиковао уређење задруге, налазећи у њему узрок њене пропасти: „Задруга српска, вели на другом месту, ‘пропала је поглавито због деспотског уређења српске породице – ја то говорим по сопственом искуству многих, који су имали прилике

Светозар Марковић (1846–1875)

да посматрају спорове задругара на судовима при деоби“.¹⁸⁴ Марковић је, у ствари, више него у задрузи, идеал видео у руском миру, заједничкој имовини села, комуни, коју хвали Чернишевски. Мислио је да би било могуће са задруге прећи на сеоски комунизам: „Марковић препоручује имовну заједницу целог села, која би се могла одржати само још строжом дисциплином но што је била дисциплина у задрузи“. Марковић је осуђивао државу због „њеног насилничког карактера“, односно због тога што у држави постоји разлика између оних који слушају и оних који заповедају, уместо да се сви слободно договарају о заједничким пословима.¹⁸⁵ Марковић је веровао да се у социјалистичком друштву не би заповедало, „већ само договарало – и пошто би све ишло по договору, власт би била излишна“.¹⁸⁶

У студији о Светозару Марковићу из 1903. године Слободан Јовановић износи становишта која ће детаљније образлагати у својој књизи о држави која је први пут објављена 1906. године: „Држава се може сматрати као организовано насиље само услед збрке појмова. Власт и насиље нису једно исто, а то је што се претпоставља кад се говори о држави као организованом насиљу. Ако се узме у обзир да би у стању безвлашћа јачи угњетавао слабије, и да тек државна власт обезбеђује овај правни поредак који приватна насиља чини немогућнима, онда излази да државна власт не заводи насиље, већ га прекида [...] Изједначити свако заповедништво без разлике с насиљем, није ни иначе тачно; најмање је тачно онда кад је реч о заповедништву државне власти, која постоји у интересу правног поретка и личне слободе“.¹⁸⁷ Слободан Јовановић је у својој критици Светозара Марковића доказао слабости Марковићеве теорије, противречност и одсуство научне обазривости, самокритике и методске сумње. У критици се надовезао и на критику Марковићеве теорије, коју је за време полемике изнео Владимир Јовановић, када је указивао да је нелогично прво „одрицати саму основу државе“, а потом тражити „општу задругу“, што је, у ствари, држава. Марковић је одбацивао владу, а успостављао поверенике за обављање народних послова, који су, у ствари, влада.¹⁸⁸

Марковића као теоретичара није лако бранити. Иако је студија Слободана Јовановића била веома критична према Марковићевом учењу, сасвим су је добро и јасно разумели и прихватили у погледу очигледних Марковићевих теоријских слабости социјалисти Живко Топаловић и Јован Скерлић. Живко Топаловић је касније писао да је његово неслагање са Слободаном Јовановићем почело због критике Светозара Марковића, али наглашава да је та критика била у два правца „плодоносна“. Топаловић закључује да Светозар Марковић није увиђао значај државне власти за културни успон једног народа. Осим тога, ни најшира народна самоуправа не може да смањи број чиновника нити њихове компетенције, јер се током развоја народа улога и задаци државе непрестано повећавају. На основу ових Топаловићевих становишта може се видети да је прихватио и аргументацију коју је Слободан Јовановић изнео у својој књизи о држави.¹⁸⁹

Следбеник Светозара Марковића и његов искрени поштовалац, па и обожава-лац, Јован Скерлић, који је седам година после Јовановићеве књиге објавио своју књигу о Светозару Марковићу, „увиђа да, с чисто теоријског гледишта, Марковићеве идеје не

изгледају увек тачне“.¹⁹⁰ Скерлић је бранио Марковића, узимајући у обзир његов неспоран утицај. Сматрао је да нико није учинио „за духовну формацију данашње Србије“ више од Марковића. Скерлић је као социјалиста историју схватао као пут према ослобођењу, политичком и економском. Према његовом схватању, велике личности надовезују се једна на другу на том путу, односно напретку према слободи.

У критици Скерлићеве књиге о Марковићу из 1910. године Слободан Јовановић је указао на свима познате чињенице. О Марковићу се говори као о оцу Радикалне странке, али Радикална странка је „дете које не личи много на свога оца“.¹⁹¹ Радикалну странку су, у ствари, створили Никола Пашић и Пера Тодоровић, својим организаторским и агитаторским, може се рећи популистичким способностима: „Највеће историјско дело Радикалне странке јесте овај парламентарни режим који данас имамо. Је ли Светозар Марковић то хтео?“¹⁹² Слободан Јовановић је закључио: „Ако Марковић није био вредан дивљења, вредно је уметничко дело ‘које је г. Скерлић начинио од Марковићевог материјала“.¹⁹³ Скерлић није остао нем на Јовановићеву критику. Указао је да не треба због свима добро познатих примера и злоупотреба заборавити идеал „бољег човека“. Марковићев и Скерлићев идеал „бољег човека“ не може се, закључује Слободан Јовановић, посебно критиковати: „Он је симпатичан као симбол строге начелности“. С друге стране, у „бољем човеку“ Јовановић препознаје „један на хладној рационалистичкој основи егзалтирани алтруизам“. Нешто налик на Тургењевљевог (Иван Сергеевич Тургењев) Базарова (Евгений Васильевич Базаров).¹⁹⁴ „Бољи човек“ не би имао ничега себичног ни субјективног, али у исто време не би имао срца нимало: „У наше време, комунисти су показали како тај идеал изгледа кад се оствари“, закључио је касније.¹⁹⁵

Јован Скерлић је био допадљив. Захваљујући својим јасним утисцима, како указује Богдан Поповић, имао је способност да за своју оцену или мишљење „нађе збијен и духовит израз који особину јасно карактерише, и ствар одмах класира“ урезујући је у памет као „етикету мисли“. Поповић напомиње да је „‘етикетирање’ мисли“ стилистички начин који неки писци радо употребљавају и да је „ретко ко био срећнији од Скерлића у налажењу тих ‘етикета“.¹⁹⁶ Треба, међутим, оставити прве утиске и предрасуде по страни и озбиљно узети у обзир да је Скерлић био убеђени социјалиста, против приватне својине и наслеђивања. Да би доказао доследност

Јован Скерлић (1877–1914), докторирао француску књижевност, професор, књижевни критичар, дописни члан СКА (БСАНУ Ф-404/2)

својих принципа није хтео да прими наследства од оца. Био је егалитариста, а егалитаризам повлађује колективизму и штети индивидуалној слободи. Према Српској православној цркви имао је „непријатељски став“.¹⁹⁷ Чврста уверења су добра ако су истинита, али је незрело и површно усвајати мишљење неког ауторитета само због чврстине његових убеђења или упечатљивости његовог стила.

Исте, 1903. године, када је објавио критику Светозара Марковића, Слободан Јовановић је изабран за старешину (декана) Правног факултета Велике школе у Београду. Поново је био декан од 1909. до 1912. године. Обављао је, наравно, и дужност продекана, као и заступника декана. Дужности старешине, односно декана, биле су да представља Факултет и председава факултетском Савету, извештава ректора о раду свог Савета и саопштава Савету службене акте и ректорове наредбе, води бригу о школској дисциплини, да пази на уредно држање предавања и вежби, надзире рад стипендиста, уписује примљене студенте у факултетски именик, да на крају године подноси извештај ректору, потписује сведочанства и исправе, сазива факултетске седнице, обавља одређене дужности као члан Академске управе (Велике школе).

Слободан Јовановић је 1905. године објавио у *Српском књижевном иласнику* текст под насловом „Наше уставно питање у XIX веку“. Ову тему је већ делом разматрао у радовима „О дводомном систему“ и „Велика народна скупштина“, а делом и у студији о спољној политици Србије, коју је написао заједно са историчарем и дипломатом Михаилом Гавриловићем. Разматрао ју је и на Правном факултету где је 1898/99. године држао предавања о српској уставности (почевши од Букурешког мира из 1812. године). Ово је тема коју је више пута детаљно анализирао. О њој је реч и у касније написаном приказу рада Стојана Новаковића „Уставно питање и закони Карађорђева времена“ из 1908. године, где се Новаковић бавио „најстаријом и до данас најмање објашњеном периодом наше уставне историје у XIX веку“. Као што се из наслова предавања на Великој школи види, Јовановић се није ограничавао на појам устава, нпр. Сретењског устава, већ уставности која постоји пре устава. „Наше уставно питање у XIX веку“ из 1905. године представља нацрт по којем ће написати своје историографске радове посвећене Србији XIX века.

Слободан Јовановић је био изабран за дописног члана Српске краљевске академије 1905. године, заједно са Драгољубом Павловићем, Станојем Станојевићем и Живојином Перићем. Изабран је у Академију друштвених наука. Према Основном закону Краљевско-српске академије, потом Српске краљевске академије из 1886. године, постојале су четири академије (реда, одељења, стручне академије): „Прво, академија наука природних. Друго, академија наука философских. Треће, академија наука друштвених. Четврто, академија уметности“. Према члану 4 овог закона „Науке математичке, филолошке и историјске, као и историја књижевности, обрађују се у овим редовима према сродству свога предмета са једним или другим редом академије“. У истом закону наглашено је да „у истраживању етнографском, језикословном и историјском обзире се Краљевско-српска академија на првоме месту и нарочито на земљиште Срба и српскога суседства“.¹⁹⁸

Следеће, 1906. године, објавио је прво издање своје књиге о држави, под насловом *Основи љравне теорије о држави*. Књига се надовезује на његове претходно објављене радове „О друштвеном уговору“ (1895) и „О суверености“ (1897). Слободан Јовановић разматра тему државе, одређујући се према ставовима својих претходника на катедри, др Милована Миловановића и др Јакова Ненадовића, који нису објавили књиге, али су сачувана њихова скрипта. Миловановићева су објављена, а Ненадовићева су остала у нередигованом рукопису његових студената. Чувају се у Универзитетској библиотеци у Београду.¹⁹⁹ Иако је Миловановића боље познавао, Јовановићу су ближа Ненадовићева схватања и приступ теми државе. Ненадовић упућује на немачку, француску и енглеску литературу, а Миловановић у скриптурама наводи само француску литературу или преводе, нпр. енглеске литературе на француски језик. Миловановић је као син старог конзервативца, саветника и министра, пуковника Ђорђа Миловановића и породичним великашким залеђем, зет влашких бојара, ожењен унуком Јована Мариновића и праукумом капетана Мише Атанасијевића, био велика узданица конзервативаца, односно напредњака. То су биле куће у којима су сви морали бити конзервативци. Како Јовановић сведочи, Миловановићу у Паризу, где се школовао, не као државни стипендиста, већ питомац краља Милана, лично уопште није одговарала француска школска атмосфера „која је начела личне слободе и народне суверености постављала као вечне истине и као крајњи циљ друштвеног напретка“.²⁰⁰ Он није „много веровао ни у демократију, ни у парламентаризам, али му се чинило да практичан политичар мора примити и демократију и парламентаризам као нужност свога доба“.²⁰¹ Треба, наравно, имати у виду да демократија и конзервативизам нису имали потпуно исто значење које имају данас. Под демократизмом се подразумевао радикализам. Миловановић се приклонио радикалима јер је ту видео простор за политичко деловање. Сасвим је добро разумео Јовановићева гледишта и сагласио се са успостављањем дводомног система који је био уведен Априлским уставом 1901. године, о чему је већ било речи. Ипак, Миловановић је, према Јовановићу, био уверен да је „само макијавелизам био чиста, непомућена истина, све друго била је наивност или лицемерство“.²⁰² Приликом једног разговора о конзервативном листу *Рег*, чија начела није могао да схвати Светислав Симић, радикал из *Дела* који није „одвајао друштвени напредак од демократије“, Миловановић је на Симићево изненађење „говорио с извесним

Основи љравне теорије о држави (друго прерађено и проширено издање из 1914. године)

Милован Ђ. Миловановић (1863–1912), доктор права, начелник МИД-а, професор Државног права пре Слободана Јовановића, председник Министарског савета, министар (вл. породице Миловановић-Здравковић)

скептицизмом о врлинама демократије и донекле је давао *Реду* за право: 'Демократији може бити пролази време, и спрема се нешто ново. Али практичан политичар не би се никада као та господа око *Ред*а истрчавао да буде претеча тога новог. Он би остављао тај претходни посао другима, па тек кад би нове идеје стале да побеђују, и он би се одлучио да их узме у обзир: пре тога, не'.²⁰³ Миловановићев политички пут ишао је узлазном путањом. Био је министар финансија (1901–1902), краљевски посланик у Риму (1903–1907), министар иностраних дела (1908–1912) и председник владе (1911–1912).

Јаков Ненадовић је следио Блунчлијеву и Беркову аргументацију, као и Јовановић. Ненадовић је уклоњен са факултета након тзв. Чебинчеве афере, а Јовановић мисли да је био умешан и у Алавантићеву авантуру. Био је брат од ујака краља Петра и његов најближи сарадник у емиграцији, један од посебно заслужних за повратак Карађорђевића на престо.

Теорија државе је захтевна тема, због чега је потребно пажљиво усредсређивање на проблематику која се у њој излаже. У Јовановићевој књизи се разматрају основне теме општег учења о држави – појам државе, учење о три елемента државе, питање односа власти, права и силе и појам суверености, односно највише власти. Државноправна питања произлазе из решења основних питања о држави, посебно питања поделе власти, односно функција власти и организације државе.

Јовановићева књига је била уџбеник на Правном факултету, као и многа од најпознатијих филозофских и научних дела. На дубљем нивоу од школског, реч је о темељном промишљању појма државе. Најопштији појам државе надилази појам државе поједине епохе и односи се на све историјске типове државне организације. Под „идејом о држави уопште“ и „типском државом“ Јовановић подразумева типску државу одређене епохе, док „општим појмом државе“ назива појам под који подводи све типске државе свих епоха. Од споредног је значаја, међутим, који се термин користи, јер је реч само о посебном и општем појму државе.²⁰⁴

Јовановић наглашава да је порекло државе у рату, као и да ратови пресудно утичу на живот државе и трансформације кроз које она у својој историји пролази: „Када се каже да је рат узрок држави, тиме се не одређује начин на који је држава постала, већ само обележава потреба која је државу изазвала“.²⁰⁵ Човек је имао егзистенцијалну потребу да се организује да би сачувао живот и одбранио

себе и своју природну друштвену групу. За Јовановића држава настаје из друштва, колективним чином стварања, полуинстинктивно и полусвесно, тј. и нагонски и вештачки, у борби на живот и смрт. Организација за борбу је у основи војна организација, због чега, према Јовановићу, држава настаје самопотчињавањем групе људи војној организацији. Војна организација је хијерархијска власт, а од ње настаје држава: „Људи су хтели да организују једну војску, па су, тако рећи преко очекивања, добили једну државу“.²⁰⁶ Дакле, питање освајања које је превладало у појединим теоријама настанка државе, мање је важно од успостављања хијерархије: „У даљем разлагању имаће се на уму увек овај трећи случај, кад је држава постала у оквиру једног истог племена његовим организовањем за рат. Овај случај није историјски најчешћи, али је најзгоднији за илустровање оних теоријских поставки које у овом параграфу ваља утврдити“.²⁰⁷ Јовановић не следи Гумпловица (Ludwig Gumplowicz), већ критикује једностраност социолошких теорија које желе да нагласе аспект потчињавања, тј. класности државе.²⁰⁸ Слободан Јовановић је сагласан са Хобсовим (Thomas Hobbes) мишљењем да пре државе не постоји право: „Где нема заједничке власти, ту нема права. Где нема права, ту нема неправде“. Држава настаје фактичким начином, колективним стварањем, а не правним актом. Кад држава настаје, онда настају и прописи којима се она руководи, што значи да су истовремено настали и држава и право. Нешто што није обавезно, није право, јер без власти може бити речи о моралној обавези која има везе са савешћу и унутрашњим човековим осећањима, али таква обавеза није правна обавеза. Тек када постоји сила која може да спроведе правно правило, решење или одлуку, постоји право, као што Хобс наглашава: „Споразуми без мача само су речи, и без икакве снаге уопште да човека обезбеде“.²⁰⁹ Јовановић зато сматра да је немогуће да право постоји изван државе.

Под „оправдањем државе“ обично се подразумева оправдање државе као принудне силе. Држава пружа заштиту од свих насиља, без разлике, подједнако насиља која би се чинила појединцу, као и насиља која би тај појединац чинио другима. Дакле, држава јесте принудна организација, али пре свега зато што присиљава људе да се уздржавају од насиља. Пошто закључује да без државе нема права, Слободан Јовановић показује да је и сам појам природно право противречан (*contradictio in adjecto*).²¹⁰

У својој књизи о држави Јовановић поново анализира појам „сувереност“. Посебно разматра учења која су утицала на званичне државне идеологије европских земаља. Доследно заступа теорију државне суверености. При томе није своје мишљење укоренио у учењу о држави као организму, већ у државној правној личности.²¹¹ Међутим, иако не карактерише државу као биолошки организам, за њега државна правна личност не може бити растављена на правне норме.²¹² У погледу државне суверености, он следи основне ставове Блунчлијевог учења и критичан је према одступањима и прерадама ове теорије, насталим под утицајем политичких околности, у којима се нашла Немачка након уједињења. Државна сувереност јесте сувереност целине и као таква је виша од суверености било ког њеног члана или органа. Следећи Хегела (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), Блунчли сматра да се може рећи да је сувереност народа исто што и сувереност државе,

Јохан Блунчли (1808–1881),
професор државног права (Цирих,
Минхен, Хајделберг)

ако би се народ схватио као политички организована целина састављена од свих држављана.²¹³ Погрешно је делити народ и сувереност давати само једном његовом делу. Народу као целини припадају сви, владар, црква, државни званичници, официрски кор, интелектуалци, трговци и банкари, земљопоседници и индустријалци, наполичари и радници који живе од наднице, богати и сиромашни. Иако Блунчли не пориче и сувереност монарха као шефа политичког организма, он сматра да је држава изнад свог највишег извршног органа: „Не може бити мира између суверености народа и суверености владара, али између суверености државе и суверености владара, иста је хармонија као између целог човека и његове главе“.²¹⁴

Своју књигу о држави Слободан Јовановић је објавио четири пута (1906, 1914, 1922, 1936), увек је допуњујући и прерађујући. У предговору другом издању 1914. године нагласио је да је материјал који се налазио у првом издању прерађен из основе и да је три четвртине књиге поново написао. Унео је и проблемска разматрања појединих питања, избегавајући приговор да је прва књига писана сувише аподиктички. Навођење овог приговора дало му је, међутим, простора за шира и дубља разматрања феномена државе. У другом издању детаљније је разматрао контроверзе и дао је додатна објашњења у вези са критиком уговорне и природноправне теорије. Критиковао је Локово (John Locke) учење и либерални индивидуализам, индивидуалистички социјални дарвинизам, Русоову претпоставку о преддржавним правима и социјалистичке теорије. Критиковао је Јелинекову теорију о аутономној покорности, указујући на њен природноправни основ, Мајерову (Otto Mayer) критику државе као правног лица, као и Дигијев (Léon Duguit) природноправни основ учења о социјалном пореклу права. Према Дигију, право је социјалног порекла и претходи држави којој претходи друштво. Он критикује Декартово (René Descartes) полазиште *cogito ergo sum*, као неистинито: „Декартова формула, мислим дакле постојим, није тачна“, и тврди да је човек пре мисли о себи самом, имао мисао о друштву.²¹⁵ Да друштво претходи држави, Јовановић не спори, али спори постојање права пре државе: „Његова (Дигијева) теорија, то је стара природно-правна теорија дотерана према савременој социологији“. У трећем издању књиге о држави критикује и Келзенов природноправни основ правног нормативизма. Лабанда (Paul Laband) је хвалио још у предговору првог издања 1906. године: „Поред ових дела о општем државном праву, важна су такође дела о државном

праву Немачке царевине, или о државном праву посебних немачких држава: ту се на сваком кораку налазе теоријска разматрања од највећег интереса за опште државно право. [...] Лабанд је главни представник чисто правне методе: ако је ичија лична заслуга што је правна метода победила у немачким државно-правним студијама, то је његова заслуга. С мање историјске ерудиције и с мање склоности за филозофске спекулације од Јелинека, Лабанд показује много више талента у чисто правним конструкцијама: могло би се можда рећи да је то данас највећи правнички таленат у Немачкој²¹⁶. Проблем је што су правне студије у Немачкој царевини након уједињења морале да се прилагоде политичкој реалности, односно политичким захтевима, и то управо у средишњем питању суверености, што Јовановић критикује, разматрајући појам савезне државе.

Наслови Јовановићеве књиге о држави били су: *Основи њравне теорије о држави* (1906), *Основи њравне теорије о држави, друго њрерађено и њроширено* (1914), *О држави, основи једне њравне теорије, њреће њрећедано и доуњено издање* (1922) и *Држава* (1936). Наслов *Држава* (1936) највише одговара садржају, пошто је од првог издања реч о општем учењу о држави, целовитој студији о држави, која представља једну од најстаријих тема филозофских, правних и политичких теорија. Иронијом судбине, његов предмет добио је назив Опште државно право у време када је Слободан Јовановић био члан краљевске владе у Лондону, а земља живела у окупацији. И уставно право је постало засебан предмет и добило назив који је био у складу са садржајем Јовановићевих предавања и промишљања уставног права, Уставно право са историјом уставности. Слободану Јовановићу је више стало до уставности него до писаног устава. Уведен је и предмет Држава Срба у XIX и XX веку, као и предмет Историја политичких доктрина, назив који носе два тома Јовановићевих Сабраних дела из тридесетих година. Међународно право је добило мање келзеновски, а више хегеловски назив, Међудржавно право.

Књига о држави односила се на опште државно право. Уставно право је део посебног државног права. Уџбеник *Уставно њраво* Слободан Јовановић је објавио две године након објављивања књиге о држави, 1907. године. У *Уставном њраву* образлагали су се и коментарисали чланови важећег устава из 1903, односно 1888/9. године. То је професионално и политички коректно написано дело. Да би се разумела Јовановићева уставноправна схватања, потребно је читати *Уставно њраво* упоредно са раније написаним студијама „О дводомном систему“ (1899) и „Велика народна скупштина, студија о уставотворној власти“ (1900). Као што је већ указано, Слободан Јовановић је био критичар Устава из 1888/9. године. Сматрао је да је Радикална странка заслужна за увођење парламентарног система у Краљевини Србији, али је критиковао радикалско схватање парламентаризма, указујући да је веома поједностављено. Залагао се за дводомни систем и укидање велике народне скупштине. Априлским уставом из 1901. године, насталим на основу радикалско-напредњачког споразума, био је уведен дводомни систем и укинута велика народна скупштина. Након Мајског преврата, међутим, поново је враћен Устав из 1888/9. године. Као професор Правног факултета Слободан Јовановић је спремио и

објавио уџбеник у којем студентима тумачи важећи устав из 1903, односно 1888/9. године, фактографски, коректно и непристрасно, не улазећи у проблемска питања. Своје мишљење о уставноправним питањима у Краљевини Србији изнео је у раније написаним радовима. Дводомни систем био је предложен и у Нацрту устава за државу Срба, Хрвата и Словенаца, који је 1920. године влади предложила Уставна комисија, владино правно саветодавно тело, чији председник је био Слободан Јовановић.²¹⁷ За дводомни систем су се залагали током живота Јовановићеви пријатељи и сарадници, који су још 1892, односно 1894. године били окупљени у политичкој групи око листа *Ред*. Владимир Јовановић се у *Политичком речнику* залагао за једнодомну скупштину, следећи Мила. Касније је променио мишљење. Владимир и Слободан Јовановић су сматрали да је пука већина само сила и да се гласови не могу само бројати, већ се морају и мерити. Дводомни систем омогућавао је да интелигенција не буде увек прегласана. Представља и гаранцију против тираније већине.

Исте, 1907. године Слободан Јовановић је почео да објављује своју анализу парламентарног живота у земљи у рубрици „Парламентарна хроника“ часописа *Архив за њравне и друшћивене науке*, који је покренут 1906. године. За разлику од књиге *Уставно њраво* из 1907, где коментарише постојећи устав, у *Архиву* је могао да указује на слабости до којих долази због недостатака које има Устав. Радикалска већина је схватала парламентаризам као неограничену владавину већине. Угрожени су били скупштинска мањина и начело законитости. Јовановић је упућивао на неопходност заштите мањине, која се, у недостатку бољег механизма, бранила опструкцијом: „Правна држава је угрожена редуковањем парламентарног система на принцип апсолутне владавине већине тим пре што је законодавно тело једнодомно и опструкција остаје једини начни за умеровање скупштинске већине и борбе против злоупотребе власти“, пошто је већина сматрала да не мора да се обазире ни на устав.

Исте године када је објавио *Уставно њраво* (Краљевине Србије), 1907, објавио је и студију о Макијавелију, прво у *Српском књижевном гласнику*, а потом у издању Геце Кона. Студију о Макијавелију је прерађивао и допуњавао у каснијим издањима (С. Б. Цвијановић 1912, Сабрана дела 1935).²¹⁸ О Макијавелију је писао и у јединој књизи коју је сам објавио у емиграцији, *О њошалићаризму* (Савез српских задруга „Ослобођење“, Париз 1952). Слободан

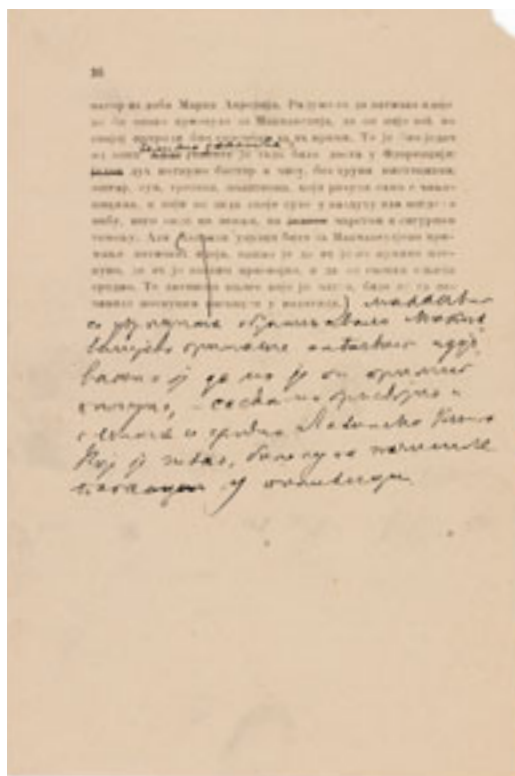
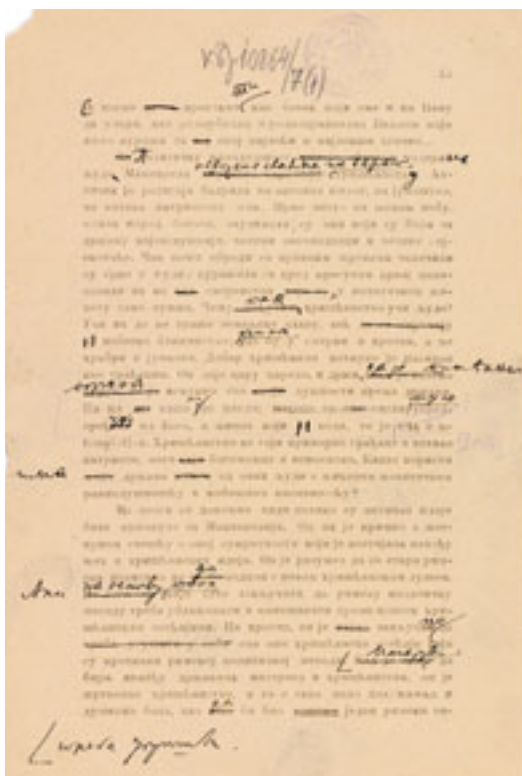

Друго, прерађено издање студије о Макијавелију из 1912. године

Јовановић посебну пажњу посвећује Макијавелијевом *Владару и Размајрањима њрвих десетџ књиџа Тиџа Ливиџа*, јер су ти списи посвећени држави и њима је створена модерна политичка наука: „Нас интересују искључиво његове политичке идеје – његов, како се каже, ‘макијавелизам’“.²¹⁹ Осим општег Макијавелијевог значаја можемо претпоставити да су разговори са Милованом Ђ. Миловановићем додатно подстакли Слободана Јовановића да размотри „макијавелизам“. У више пута објављеној и прерађеној студији о Макијавелију анализира различита значења појма „макијавелизам“.²²⁰ Слободан Јовановић је указао да је Макијавели дошао до гледишта да држава није део неке целине, већ целина, а свака целина мора сама себи бити циљ: „Основна је идеја те политике да је држава сама себи циљ. Она нема да служи религиозним циљевима као што је с хришћанском средњовековном државом требао да буде случај.“²²¹ Модерну државу, дакле, изнутра ништа не задржава да у остварењу својих интереса иде док не наиђе на неку спољну препреку. За Макијавелија владар је војни организатор и дипломата, због чега његова монархија није права нововековна, апсолутна монархија, већ само „диктатура на неодређено време“. Иако је сагледао основне принципе модерне државе, Макијавели се, за разлику од Бодена, како указује Јовановић у својој студији, није могао „уздићи до праве идеје о монархији, до монархије основане на принципу државне суверености или основане на праву божанском, о којој ће говорити један Боден, један Босие [Jacques-Bénigne Bossuet], један Хобс“.²²² Јовановић разликује уже и шире разумевање појма „макијавелизам“. Према ужем схватању макијавелизма, државу у односу са грађанима и у односу са другим државама не обавезују никакви морални прописи. Према ширем, преовлађујућем схватању макијавелизма, морални прописи не важе ни за поједине групе политичара који се у оквиру државе боре за власт и могу у својој међусобној борби да се служе свим средствима. Јовановић показује да су два различита тумачења макијавелизма, уже и шире, супротстављена.²²³ Шире схватање, према коме макијавелизам допушта политичарима и странкама све што им је потребно за успех, подразумева да се у политици може радити и оно што је у приватном животу неприхватљиво. Јовановић наводи следеће примере: обмањивање бирача лажним обећањима, подметање противницима побуда и намера за које се зна да не постоје, трпљење партијских другова којима се у приватном животу не би ни

Николо Макијавели (1469–1527), дипломата, политички филозоф, писац из Фиренце (портрет: Santi di Tito, Palazzo Vecchio)

Слободан Јовановић доставља Светиславу Цвијановићу, издавачу, исправке прелома књиге о Макијавелију (АСАНУ, Заоставштина Светислава Б. Цвијановића, 10864/7 1, 2)

рука пружила, заступање идеја супротних свом присном уверењу због њихове тренутне популарности и нападање других идеја због њихове тренутне непопуларности.²²⁴

Јовановић наглашава да шире схваћени макијавелизам противречи Макијавелијевом учењу о држави: „Шири макијавелизам јесте погрешна доктрина, и то погрешна баш с гледишта самог макијавелизма“.²²⁵ Макијавелизам, наиме, претпоставља државни интерес сваком другом интересу, укључујући и моралне интересе. Међутим, због тога што је за макијавелизам интерес државе, односно државни разлог, најважнији интерес, Јовановић указује на то да је за државу највећи интерес ко ће бити на њеном челу. Управо због тог највишег државног интереса, неморална средства морају бити искључена из политичке борбе која се води у оквиру једне државе. Закључује да је неизвесно да ли је Макијавели предвиђао макијавелизам у ширем смислу, а камоли одобравао, пошто није могао узети у обзир модерне политичке странке: „Дотле је макијавелизам у ужем смислу, ван сваког спора, веран израз Макијавелијевих идеја. То је прави макијавелизам, макијавелизам који је сам Макијавели измислио и за који, следствено, он и одговара“.²²⁶

Седиште Српске краљевске академије у некадашњој кући Јована Мариновића, председника владе и посланика у Паризу, зета капетан Мише Анастасијевића, у Господској (Бранковој) улици 15 у Београду (МГБ, Фонд пуковника Јеремије Станојевића, Ур 8913)

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА (1905)

Као што је већ било речи, Слободан Јовановић је био изабран за дописног члана Српске краљевске академије 1905. године. У *Годишњаку* за 1905. годину његово име се налази на списку дописних чланова Академије друштвених наука, дописника, како су се тада звали и инострани чланови. На следећој страници *Годишњака* за 1906, на списку почасних чланова налази се име Владимира Јовановића.²²⁷ У Академији је од 1910. године учествовао у раду Одбора за правни и друштвени живот, еснафе, задруге, старо и обичајно право, редове становништва, цркву, на чијем челу је био Стојан Новаковић, девети председник СКА (1906–1915): „Био је то Одбор везан за преокупације Стојана Новаковића – и само име подсећа на Новаковићев програм за дело *Земља и народ у сџирој српској држави*“.²²⁸

За редовног члана изабран је 1908, а проглашен крајем 1911. године.²²⁹ Крајем 1911. године, на свечаном скупу одржаном у Другој београдској гимназији, Новаковић је, као председник Српске краљевске академије, позвао Јовановића да прочита своју приступну академску беседу. Слободан Јовановић је за приступну академску беседу припремио део из своје познате студије „Уставобранитељи и њихова влада 1838–1858.“ Пошто је прочитао приступну академску беседу, Новаковић га је прогласио за редовног члана Академије.

Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858), у издању Српске краљевске академије, 1912. године

Цела студија је 1912. године објављена као посебно издање СКА. На основу записника који су објављивани у *Годишњаку* СКА може се пратити Јовановићев рад у Академији. Позитивно је оценио рукопис „Енглеска библиографија о Источном питању“ Војислава М. Јовановића (Марамба) и дао пар сугестија, након чега је објављен у *Сјоменику*, издању СКА. Дао је негативне оцене за рад „Српски раднички синдикати“ Луке Зрнића (1908), као и рукопис „Мисија Филипа Христића у Лондону 1863. године“ (1909). Предложио је да се откупи „Аутобиографија Димитрија Матића“ (1911). Био је и редактор писам Јована Ристића Филипу Христићу (1912).

Заједно са секретаром Академије написао је 1913. године одговор и пропратно писмо на „Изјаву Бугарске академије о политичким приликама у Македонији“. После Првог светског рата био је задужен, заједно са Станојем Станојевићем и Владимиром Ђоровићем, да достави одговор директору Земаљског архива у Загребу о начину преузимања архивске грађе Хабзбуршке монархије. Оценио је да рад „Савез балканских народа, покушај Дим. Катића“ Драгише Лапчевића не треба штампати, већ оставити у архиву (1921). Председништву Академије је предложио да почну да се припремају и објављују мемоари српских државника око средине XIX века (1922). Јовановић се прихватио обавезе да разговара са наследницима Николе Христића. Оценио је да је потребно преузети исписе Михаила Гавриловића из париских архива (1925). Заједно са Владимиром Ђоровићем дао је позитивну оцену рукописа Васиља Поповића „Политика Француске и Аустрије на Балкану 1840–1870.“ Слободан Јовановић и Јован Томић су повољно оценили рад Душана Пантелића „Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1894.“ Предложио је да се објаве преписка Илије Гарашанина и Јована Мариновића (1926) и откупљени мемоари Стевче Михаиловића (1928). Предложио је да Владимир Ђоровић настави са истраживањем и исписивањем архивске грађе у Бечу и заједно са Ђоровићем образложио начин проучавања и објављивања грађе из бечких архива (1929). У вези са рукописом Васе Чубриловића „Босански устанак 1875–1878.“ тражио је да се поступи по напоменама које је дао (1929).²³⁰

У време када је Стојан Новаковић био председник Српске краљевске академије, 1914. године, Слободан Јовановић је постао секретар Академије друштвених наука. Секретари су заједно са сталним секретаром и председником Српске краљевске академије

Илија Гарашанин (1812–1874)

Јован Хаџић (1799–1869)

чинили Председништво целокупне Академије. председавали су скуповима и водили рачуна о издавачкој делатности свог одељења (стручне академије). Бирани су сваке године.

Са „Уставобранитељима“ Слободан Јовановић је започео системско излагање историје Србије XIX века, које је наставио у наредним историографским радовима: „Поред тога дао је неколико посебних студија о правничким и политичким личностима тога доба, о Јовану Хаџићу, Илији Гарашанину, Светозару Марковићу, Пери Тодоровићу, Стојану Новаковићу, Миловану Миловановићу. Већи део овог временског периода обрађивали су и два државника Србије, Јован Ристић и Владан Ђорђевић. Али каква разлика између њих, нарочито између Ристића и г. Јовановића (пошто Владан Ђорђевић не може ни онако да издржи озбиљне критике)!“²³¹

„Уставобранитељи“ се надовезују на Јовановићево разматрање уставне историје Србије. Преглед периодизације историје Србије најпрецизније је дао у једном касније написаном тексту објављеном 1929. године под насловом „Периоди српске уставне историје“.²³² Пут Србије од апсолутне монархије до парламентарне монархије са општим правом гласа, али без дводомног система, Јовановић дели на седам периода, тј. „доба“. Први период је доба стварања владалачке власти (1804–1830), уједно и време апсолутне монархије, која добија свој пун облик у „Милошевем самодржављу“, а завршава се напуштањем земље његовог сина Михаила 1842. године. Други период је доба чиновничке олигархије „Уставобранитеља“ (1842–1858), који се поклапа са владом кнеза Александра Карађорђевића, када према Уставу из 1838, који је султан даровао, Србија добија писане законе са судовима и чиновништвом по западноевропском обрасцу: „Под Милошем, чиновништво се није одвајало од кнежеве личне пратње и послуге. У новом добу чиновништво постало је господарска класа у држави. Законодавну власт вршио је један Савет састављен од највиших чиновника, и кнез је стајао према том Савету у подређеном

Кнез Михаило (1823–1868), око 1865.
(АС ПО 66-9)

Кнез Милан Обреновић (1854–1901)
(АС ПО 66-25)

Кнегиња Наталија Обреновић
(1859–1941) (ИМС Ф-7917)

положају. Србија је тада личила на једну чиновничку републику“. Трећи период је време полицијске државе, односно личног режима, тј. апсолутне монархије кнеза Михаила: „Он измирује деспотизам Милошева доба са бирократизмом Карађорђевићева доба, и тако се после Милошевог патријархалног деспотизма добија Михаилов бирократски деспотизам. Под Михаилом се изводи потпуна централизација управе, и полицијска стега достиже врхунац“. Четврто је доба уставности (1869–1889). Намесништво малолетног кнеза је Уставом из 1869. године, уместо владарског апсолутизма, успоставило уставну монархију по узору на немачке државе „у којима је постојала уставност без парламентарности“. Након власти апсолутног монарха и власти савета, појавила се и власт скупштине, која је поред монарха, постала други законодавни чинилац. Монарх више није могао сам да издаје законе без скупштине, али је у извршној власти остао самосталан. Министри су били његови чиновници који су само њему одговарали, као што у Сједињеним Америчким Државама одговарају само председнику. Започела је борба за парламентаризам: „Борба између краља Милана и радикала, која је трајала неких десет година (1880–1889), била је, у ствари, борба око тога, да ли ће министри слушати владоца или Скупштину. Краљ Милан није хтео ићи даље од Устава од 1869; радикали су доказивали потребу слободумнијег Устава, који би нам дао парламентарност“. Пето је доба парламентарности (1889–1893). Краљ Милан је пре своје оставке, да би обезбедио престо малолетном сину, издао заједно са уставотворном Скупштином нови Устав 1888. године, који је омогућио парламентарни систем: „Радикали, који долазе на владу после Миланове оставке, развијају

идеју парламентарности до крајњих граница. Управа државе прелази са владаоца на ministre, који стоје под непрекидним надзором и упутствима клуба своје странке. Сељачкој маси која је била листом пошла за радикалима, даје се самоуправа округа, среза, и општине, јер сељаци су били више огорчени на централизам и државну полицију, него што су били одушевљени за парламентарност, која је за њих још била нова ствар^{.233} Шести период Јовановић назива „добом реакције“ (1893–1903). Пошто је ступио на власт, 1893. године, краљ Александар Обреновић је покушао да врати доба уставности. Укинуо је Устав из 1888. и вратио Устав из 1869. године. Борио се против странака које су се у претходних неколико година организовале на савремени начин. Као и краљ Милан, у борби против радикализма ослањао се углавном на војску: „Устав који је дао 1901, био је један неуспели покушај његова компромиса са радикалима“. Пошто није успоставио парламентарност у правом смислу речи, вредност овог устава била је у увођењу дводомног система који је постојао од 1901. до 1903. године. Краљ Александар, који се ослањао на војску, „изгубио је са својих личних особина углед код једнога дела официра; из противништва према њему, ти су официри прихватили радикалне политичке идеје, и после Александрове погибије 1903. војска се није одупирала успостављању Устава од 1888.“ Седми период је „доба повраћене парламентарности“ (1903–1914). Јовановић истиче да је краљ Петар Карађорђевић хтео да буде парламентарни владар. У његово време парламентарност је „почивала на сарадњи краља, војске и радикала. Што је одржавало слогу та три чиниоца, то су заједнички погледи на спољашњу политику, којој се, због непрестаних сукоба с Аустроугарском, морала поклонити нарочита пажња“^{.234} У држави је, међутим, било озбиљних унутрашњих напетости. Мајским превратом Петар Карађорђевић је постао краљ, а радикали су образовали владу, али су господари у војсци били завереници: „Крај краља Петра који се није мешао ни у војне ни у грађанске ствари, била је, као по прећутном споразуму, установљена двојна влада: радикална, за све послове осим војних, и завереничка, за војне послове искључиво“^{.235} Вођи завереника, потпуковнику Драгутину Димитријевићу Апису, замерало се да је образовао једну официрску странку и увукао војску у политику: „Док се краљ Петар није мешао ни у шта, та официрска странка мешала се у свашта, и њен шеф, један млад потпуковник начино се место краља једним од два уставна чиниоца“^{.236} Слободан Јовановић је, слично као и

Краљ Александар Обреновић (1876–1903) у униформи гардијског пуковника (Атеље Милан Јовановић, Београд, око 1902) (АС ПО 116-15)

Живојин Перић, сматрао да уставни владар није владар који ништа не ради: „Неактивни владалац не би био потребан нигде, па ни у уставној монархији“.²³⁷ С друге стране, указао је да се не може дати једноставно решење на питање да ли се сваки случај владареве неактивности сме с уставног гледишта осуђивати. Перић је сматрао да, према уставу, владар има дужност да врши своју уставну надлежност: „Свака уставна власт, па и владалачка, установљена је у том циљу да се врши. Владалац има не само право, него и дужност да учини употребу од своје уставне надлежности. Један владалац који прекорачи границе своје уставне надлежности заслужује осуду, али је исто тако заслужује и онај владалац који се, из страха да не повреди устав, одриче своје уставне надлежности. Закон се може повредити нерадњом исто тако као и радњом. [...] Ако би владалац сам себе осудио на пасивност, он би противно уставу начинио парламент јединим носиоцем суверене власти“.²³⁸ С друге стране, Стојан Протић, идеолог Радикалне странке, сматрао је да парламентаризам подразумева да је сва краљева власт прешла на одговорне министре, због чега краљ не би смео имати мишљење које се не би слагало с мишљењем владе. Перић је, како указује Слободан Јовановић, хтео да краљ задржи право надзора и саветовања, односно самосталног мишљења, као „чисто негативне и критичке функције“.²³⁹

Топличин венац. Види се Задужбина епископа Вићентија Кресојевића (последња зграда у низу пре данашње улице Вука Караџића) у којој је била смештена библиотека Правног факултета, где је Слободан Јовановић боравио и писао. (Вл. Милоша М. Јуришића)

ДЕКАН ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА (1909–1912) И РЕКТОР УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ (1913–1914)

Уочи балканских ратова Слободан Јовановић је други пут обављао дужност декана Правног факултета од 1909. до 1912. године. Пре и после њега декан је био Живојин Перић (1908–1909, 1912–1919). Између балканских ратова и Првог светског рата Слободан Јовановић је био први пут ректор Универзитета у Београду 1913. и 1914. године, после математичара Богдана Гавриловића. Због ратних околности Универзитет је обуставио рад, а наставници и студенти били су на војним дужностима. У говору који је одржао на Светог Саву 1914. године, Слободан Јовановић је нагласио: „Ни у једном нашем рату до сада, академска омладина није узела већег учешћа, она се борила у првим редовима, и, колико се за овај мах зна, ови су универзитетски грађани дали свој живот за отаџбину“.²⁴⁰ Имена погинулих студената чија су имена била урезана на плочу у Капетан Мишином здању, прочитао је почевши од имена Александра Сање Живановића, студента технике који је погинуо у саставу четничких јединица на Лисици. Живановић је био син Живана Живановића (1852–1931), либерала, најближег политичког пријатеља Јована Ристића и два пута министра Александра Обреновића, друга Владимира Јовановића. С друге стране, био је ожењен сестром Драгутина Димитријевића Аписа. Александар Сања Живановић био је, дакле, Аписов сестрић. Слободан Јовановић је касније записао: „Апис је волео пријатеље, али их није штедео. Као год што их је ревностно помицао ка све вишим чиновима, тако их

Слева надесно (седе) Јелена Ж. Живановић (1863–1945); Милан Ж. Живановић (1899–1975, будући адвокат); Јованка Димитријевић (мајка Јелене Живановић и Драгутина Димитријевића Аписа); Милица Ж. Живановић (са лутком, 1894–1978, удала се за др Ристу Гостушког, лекара); Живан Живановић (1852–1931), министар; (стоје) Александар Сања Ж. Живановић (1890–1912); Станислава Ж. Живановић (1887–1966, удата за пеш. потпуковника Александра Глишића (1873–1912), који је погинуо код Куманова; мајор (касније пуковник) Драгутин Димитријевић Апис (1876–1917); Милева Мила Ж. Живановић (1888–1974), удата за арт. потпук. Душана М. Оптркића. (Вл. породице Гостушки)

је исто ревносно увлачио у најопасније подухвате у којима су могли и главу изгубити. Као сви фанатици, и он је више ценио успех ствари него живот људи. Свога рођеног сестрића бацио је у четнике, и тај дечко погинуо је при првом прелазу границе. Пријатељи били су му у исти мах и врло драги, и врло јефтине. Његово пријатељство имало је у себи нечега опасног, али може бити то је баш чинило његову личност привлачном²⁴¹.

Поредећи број и квалитет студената, којих је на Универзитету у Београду 1914. године било око хиљаду и пет стотина (778 студената 1905), Слободан Јовановић је закључио: „Тежња постоји, па је у том правцу нешто и урађено, да наш Универзитет узме прво место не само у научном испитивању српске земље и српског народа, него колико је могућно, и у научном испитивању целог Балкана. Нашем универзитету не може се замерити да није у стању образовати праве научне раднике. Њему се може замерити нешто друго, а то је да он те научне раднике не ствара у већем броју: на велики број ђака он даје мали број ‘угледних

Александар Сања Ж. Живановић (1890–1912), студент Техничког факултета у Београду, погинуо је на Лисици код Мердара 1912. године.

Капетан Мишино здање (Универзитет у Београду) погођено је за време артиљеријског бомбардовања Београда 1914. године.

примерака'. Ипак, главно је да се Универзитет уопште показао способан да даје 'угледне примерке' ма и у ограниченом броју.²⁴² Указао је да иако су законом предвиђени, још увек нису почели са радом Богословски и Медицински факултет, као и Пољопривредни одсек. Размотрио је и различите материјалне проблеме: „Једна држава која је у року последњих четрдесет година водила пет ратова, и за коју је скоро сваки рат рат за опстанак, таква држава, поред најбоље воље, не може много трошити на културне задатке. Уосталом, ни у другим, много богатијим земљама, универзитети се нису подигли искључиво државном помоћи. [...] У Сједињеним Америчким Државама и у Енглеској врло су честе те катедре које су приватни добротвори основали, и које стално носе име својих оснивача. Један мали број добротвора могао би обезбедити правилан развитак Универзитета за дужи период времена, и на пример кад би се нашло само још неколико људи као што је на пример г. Лука Ђеловић, коме наш Технички факултет већ толико дугује, све тешкоће с којима се Универзитет данас бори, биле би, у знатној мери отклоњене. Универзитет не сме бити искључиво државна установа; он мора постати народна установа“.²⁴³ После рата Слободан Јовановић је учествовао у припреми правила Фонда Луке Ђеловића, као и правила о управљању имовином легата.

На почетку Првог светског рата бомбардован је Београд и оштећено је Капетан Мишино здање у којем су се налазили Ректорат и Правни факултет. Слободан Јовановић је, између осталих, био задужен и за спасавање и уређење онога шта је остало. Београд су 1914. године заузеле аустроугарске трупе, да би потом био ослобођен. Павле Поповић је оставио опис Капетан Мишиног здања у дневнику августа 1914. године: „Универзитет: горњи оправљени крај фасаде (са златним словима: Миша Анастасијевић итд.) читав. Скела стоји.

Призор разрушеног унутрашњег
дела Капетан Мишиног здања,
1914. године

У капију једва уђосмо. На првом басмаку лево чим уђеш у трем један орман отворен – то је орман Народне библиотеке [...]. Басамаци који воде на III спрат, нема их. [...] Из авлије гледано: кат семинарске собе и кат Цвијићев откривени. [...] Стоји, чини ми се, и зид где је сат, али патоса нема. Све се срушило на доњи спрат [...] Вићовић: да 50 граната пало. Он захвалио што сам дошао. Каже да Александар Белић ономад долазио: рекао: 'Хвала Богу кад је Семинар читав'²⁴⁴ Декан Правног факултета Живојин Перић је јануара 1915. године обавестио Министарство просвете и црквених послова да се саветовао са Слободаном Јовановићем у Нишу и да су према Јовановићевом списку издвојене књиге које је неопходно сачувати и склонити. Октобра 1915. године Краљевину Србију су напаале аустроугарске, немачке и бугарске снаге и Београд је поново освојен.

Арчибалд Рајс и Слободан Јовановић у Ратном пресбироу за време Првог светског рата (БСАНУ Ф-221/15г)

БАЛКАНСКИ РАТОВИ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ (1912–1918)

У балканским ратовима и Првом светском рату Слободан Јовановић је обављао дужност шефа Ратног пресбиороа Обавештајног одсека Врховне команде (до 1917). Ратни пресбиоро се налазио при Врховној команди, а био је у саставу Обавештајног одсека. У Ратном пресбиороу били су и др Бранислав Петронијевић, професор филозофије и члан Српске краљевске академије, Живан Спасојевић, професор Правног факултета, Војислав Јовановић Марамбо и др. Радили су и Бошко Токин, Божидар Влајић, Живко Барловац и други. Сачувана је једна фотографија Слободана Јовановића и Арчибалда Рајса у Ратном пресбиороу из тог времена. Често се уз име Слободана Јовановића помиње и још један његов друг из детињства, Драгутин Протић, који је био ожењен унуком Јеврема Грујића, сестричином дипломате Славка Грујића, Слободановог друга из детињства. Септембра 1915. године писао је Јовану Јовановићу Пижону да би Бранислав Петронијевић „доиста био много кориснији“ на руском фронту „него овде у Ратном пресбиороу“: „[Петронијевић има] један таленат tout à fait remarquable за сазнавање поверљивих ствари; он је метафизичар само у својим књигама, иначе један чистокрван Ваљевац способан да нешто прокљиви“.²⁴⁵ Петронијевића је ценио и препоручивао као свог наследника на месту професора филозофије Љубомир Недић. Остала је позната белешка Бертранда Расела (Bertrand Russell) о разговору који је имао са Петронијевићем у Лондону нешто касније.

Почетком Првог светског рата на чело Обавештајног одсека постављен је пуковник Драгутин Димитријевић Апис. Ратни пресбиоро је био задужен да обавештава домаћу и страну штампу о томе шта се догађа на фронту. Издавао је *Рајни дневник*, орган

Генералштабни пуковник
Драгутин Димитријевић Апис,
шеф Обавештајног одсека
Врховне команде (1914)
(ВМБ, Фото архива, R-5323)

Врховне команде. Неки од објављених текстова и некролога остављају утисак да их је он написао. Како је сведочио Слободан Јовановић: „Обавештавање наше и стране штампе било је Обавештајном одсеку споредан посао. Главни задатак била му је шпијунажа и контрашпијунажа“.²⁴⁶ Свакодневно је ручавао са Аписом. Ту је био присутан и руски војни аташе, пуковник, потом генерал-мајор Артамонов (Виктор Алексеевич Артамонов).²⁴⁷ Јовановић је записао да је уз Аписа упознао и многе друге црнорукце и слушао од њих шта мисле о радикалима и о престолонаследнику Александру. Пашићу нису могли да опросте што је својим оклевањем пустио да Бугари нападну нас, а не ми њих 1913. године. Сматрали су да су Александра начинили престолонаследником. Желели су да раде са њим, али је он окупљао друге офицере око себе.

У Ратни пресбиро су долазили страни новинари и други странци, између осталих, Џорџ Тревељан (George Macaulay Trevelyan), Џон Рид (John Reed), Лењинов следбеник, касније делегат на Другом конгресу Коминтерне, и Роберт В. Ситон-Вотсон (Robert William Seton-Watson), „велики пријатељ Хрвата“.²⁴⁸ Јовановићу је био јасан сложени однос између обавештајног рада и извештавања јавности, поготово што су новинари често, у ствари, сарађивали са обавештајним службама својих или других земаља.

Слободан Јовановић се повлачио преко Албаније 1915. године. Ту је у једном тренутку разговарао са Аписом о разлозима повлачења: „Полазећи на пут кроз Албанију с палицом у руци, људи су

Џон Рид (1887–1920) амерички новинар, аутор књиге о Октобарској револуцији *Десет дана који су шокирали свет*

личили на страдалнике којима је од свег имања остао само просијачки штап. У том кркљанцу ја сам одједном угледао Аписа [...] Он ми је рекао да је повлачење кроз Албанију најбоље што се дало учинити. Он се бојао да Пашић не малакше и не пристане на засебни мир: војни порази даду се поправити, али капитулација не. Ове речи показивале су његов патриотизам, али и његово крајње неповерење према Пашићу“.²⁴⁹ У Скадру је смењена Врховна команда, док је Пашићева влада остала непромењена: „То се тумачило Пашићевом вештином да одговорност за катастрофу од 1915. свали с владе на врховну команду, с политичара на војника“.²⁵⁰ Иако је, судећи по писмима Радоја Радојловића, начелника Одељења војних пошта и некадашњег власника напредњачког *Вигела*, послатих војводи Живојину Мишићу, Слободан Јовановић имао посредне контакте са престолонаследником Александром, први пут је позван код њега тек на Крфу: „Александар Карађорђевић могао је да крије своје мисли, али не и своја осећања. Одмах ми је било јасно да не трпи ни Пашића ни Аписа. Он није пристајао да, као његов отац, буде краљ који краљује, али не влада. Он је хтео и да влада. [...] Био је начуо да сам ја добро с Аписом, али рђаво с Пашићем. Ово друго отворило ми је његова врата“.²⁵¹ На Крфу је Слободан Јовановић имао прилике да разговара са престолонаследником Александром и о Апису. Закључио је да је престолонаследнику сметало највише то што му Апис умањује значај у војсци.

Јовановић мисли да је Пашићева непопуларност у војсци пресудно утицала на престолонаследникову одлуку да се прво обрачуна са њим. На Крфу су се у престолонаследниковом окружењу нашли Јовановићеви пријатељи који су припадали групи окупљеној око *Редга* 1894. године – Светолик Јакшић, уредник *Штампе*, краљев секретар Драгомир М. Јанковић, дипломата (рођак Богдана и Павла Поповића), др Бошко Чолак-Антић, дипломата (Јовановићев рођак), као и Јован Јовановић Пижон, помоћник министра иностраних дела (рођак Јовановићевог зета Михаила Ристића, краљевског посланика у Риму), коме је Слободан Јовановић некада био претпостављени у Пропаганди. У писмима која је војводи Мишићу слао Радоје Радојловић (његов отац је био усвојеник Карађорђеове кћерке Стаменке Чарапић, удовице војводе Илије Чарапића), близак са регентом Александром, спомињу се савети Слободана Јовановића: „Треба чути најумнијег од књиге човека ког данас Србија има – Слободана Јовановића и примите његов рецепт који сам Вам саопштио у јануару“.²⁵² У писму војводи Мишићу спомиње и да је Јовановић саветовао регента

Војвода Живојин Мишић
(1855–1921)

Никола Пашић и Јован М. Јовановић Пижон (1869–1939), дипломата, кр. посланик у Лондону (1915–1916) и Вашингтону (1919–1920), министар, политичар, вођа Земљорадничке странке (1923–1939)

преко Радојловића да не води Пашића са собом кад буде ишао у Европу, јер ће га после теже сменити. Престолонаследник је мислио да то није важно, што се показало као грешка. Слободан Јовановић се све време дописивао са Јованом Цвијићем. Према сачуваном писму Светолика Јакшића брату Гргуру Јакшићу, Јовановић је био спреман да уђе у владу уколико се у новом уређењу државе по повратку у земљу усвоје неки од његових предлога, као што је увођење дводомног система.

Било је предвиђено да на челу нове војничко-чиновничке владе, која би се образовала након пада Пашићеве владе, председник Министарског савета буде војвода Живојин Мишић, министар иностраних дела Јован Јовановић Пижон, а министар правде или просвете Слободан Јовановић.²⁵³ Јовановић је познавао војводу Мишића. У Мишићевој заоставштини сачувана је честитка коју му је упутио после Колубарске битке: „Војводи Мишићу, честитам од срца војводство тако сјајно заслужено“.²⁵⁴ Било је предвиђено да у владу уђе и Светолик Јакшић, који је са знањем престолонаследника отишао у Европу да припреми емиграцију за смену владе. Из Женеве је упутио писмо, као реакцију на меморандум народних посланика упућен влади, у којем је тражио развлашћење владе и скупштине, јер није била достојна историјског тренутка. Изнео је податке о понашању радикалских посланика у иностранству, које је добио у Риму (можда од Михаила Ристића, тадашњег краљевског посланика) и предложио удруживање свих

Слева надесно: (стоји) Александар Ј. Андоновић (–1942), инспектор Министарства унутрашњих дела; (седе) пуковник Ђока Богдановић (1856–1924), главни интендант српске Врховне команде; н. (цивил); арт. пуковник Ђорђе Шпартал; н. (цивил); Станислав Бинички (1872–1942) композитор, војни капелан; Слободан Јовановић, шеф Ратног пресбириа; пуковник Живко Г. Павловић (1871–1938); н. (официр). Изнад Слободана Јовановића стоји пуковник др Миодраг М. Аћимовић (1875–1961), начелник Судског одељења Министарства војног. (Аутор непознат, Солун 1915, [према бел. на полеђини], БСАНУ Ф-Х)

поштених људи против „домаћих издајника“, како је назвао владу и посланике: „То се у емиграцији схватило као напад на политичке странке уопште и као неки наговештај личног режима“.²⁵⁵ Пашићева влада је озбиљно реаговала и престолонаследник се нашао у незавидном положају: „Одрицао је свако учешће у Јакшићевом послу, и да би оправдао себе, оставио је Јакшића влади на милост и немилост“.²⁵⁶

Апис је био против плана ове групе пријатеља Слободана Јовановића: „И Мишић и Јовановић (Пижон) и Јакшић јесу јавни или потајни напредњаци. Под изговором ратних прилика они би хтели, као под Обреновићима, да заведу лични режим. Ми завереници то не дамо“.²⁵⁷

Пашићева влада је опстала јер је Пашић уживао поверење Савезника, од којих је све зависило: „Кредит код Савезника чинио је Пашића, и поред већ начете популарности, незаменљивим на челу владе“.²⁵⁸ У контексту ових догађаја Пашић је решио да склони Слободана Јовановића из Солуна. Јула 1916. године Министарски савет је одлучио да министар војни премести Слободана Јовановића на Крф ради спремања материјала за ноту силама о противправним поступцима непријатеља у Србији. Иако је изгледа уз помоћ Драгомира Јанковића,

Слободан Јовановић на Крфу 1917. године

Слободан Јовановић је током Првог светског рата био шеф Пресбиреоа Врхуне команде Српске војске. Снимак је вероватно настао на Крфу 1917. године. (АКЦДПП)

Солунски процес на коме је Драгутин Димитријевић Апис осуђен на смрт и стрељан 26. јуна 1917. године

краљевог секретара, опозвана ова одлука, пола године касније је смењен. Фебруара 1917. године председник Министарског савета Никола Пашић донео је одлуку да се Јовановић упути на рад у Министарство иностраних дела на Крфу. Из престолонаследникове околине уклоњени су Драгомир Јанковић и Јован Јовановић Пижон. Први је постављен за краљевског посланика у Мадрид, а други у Лондон.²⁵⁹ Децембра 1917. године Светолик Јакшић је у одсуству осуђен на 20 година робије у тешком окову: „Јакшића је роварење против владе скупо стајало: осуђен од суда, он је годинама чекао у туђини на помиловање“.²⁶⁰

То је било и време Солунског процеса. Јовановић је дао детаљну анализу Солунског процеса као и обновљеног процеса после Другог светског рата.

Потписивање мира у Версају 1919. године. Никола Пашић, стоји пети слева.

КОНФЕРЕНЦИЈА МИРА У ПАРИЗУ (1919)

Пре сто година, на Мировној конференцији у Паризу 1919. и 1920. године прокламовани су нови принципи у међународној политици, основана је Лига народа и уговорени мировни споразуми са пораженим земљама. Први, Уговор о миру са Немачком у Версају, потписан 28. јуна 1919, послужио је као пример мировним уговорима са Аустријом (Сен-Жермен, 10. септембар 1919), Бугарском (Неџи, 27. новембар 1919) и Мађарском (Тријанон, 4. јун 1920). Водећу реч су имале велике силе победнице – Француска, Велика Британија, Сједињене Америчке Државе и Италија. Због Октобарске револуције Русија није била присутна на Конференцији мира.

Делегација Краљевства (Краљевине од 1920) Срба, Хрвата и Словенаца (у почетку, формално, Краљевине Србије) имала је у свом саставу опуномоћене делегате, владине делегате, техничке делегате, техничке саветнике, генерални секретаријат, експерте и секретаре. Председник Делегације био је Никола Пашић, председник министарства на располагању. Осим њега, опуномоћени делегати били су др Анте Трумбић, тадашњи министар иностраних дела Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, др Миленко Веснић, краљевски посланик и опуномоћени министар у Паризу и др Иван Жолгер (Ivan Ritter von Zolger), бивши аустријски министар. Њих четворица су имали право учествовања на самој Конференцији мира. Владици делегати су били равноправни у решавању и састављању предлога, али нису имали право да учествују у раду Конференције о миру. Владици делегати били су Матеја Мата Бошковић (син Стојана Бошковића, кум и друг из детињства Слободана Јовановића), краљевски посланик и опуномоћени министар у пензији, Јосип Смодлака, адвокат и бивши посланик у Далматинском сабору и др Отокар Рибарж (чешко-словеначког порекла), адвокат и бивши посланик Доњег дома аустријског парламента, Царевинског већа (Reichsrat).²⁶¹ Делегација је имала Генерални секретаријат. Шеф

Чланови Делегације Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира у Паризу. Слева надесно: Анте Трумбић, Никола Пашић, Миленко Веснић и Иван Жолгер (Париз 1919)

Кабинета министра иностраних дела Анта Трумбића био је Стеван Павловић (рођак Слободана Јовановића, отац Косте Ст. Павловића).

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је међународно призната током рада Конференције. Владин делегат Матеја Мата Бошковић доследно се залагао за употребу званичног имена нове државе, о чему упечатљиво сведочи записник седнице Делегације од 2. марта 1919. године: „Г. др Смодлака се жали што је г. Бошковић при редакцији *Далмације* брисао ‘југословенски’ и замењивао изразом ‘Срби, Хрвати и Словенци’. Сматра да има право и у званичним актима употребљавати израз ‘Југославија’ за нашу државу, а за наш народ израз ‘југословенски’. Народно веће у Загребу, при предавању резолуције о уједињењу престолонаследнику употребило је израз ‘Југославија’; при одговору престолонаследник је такође одговорио изразом ‘Југославија’. Ми смо се, вели г. др Смодлака на тој бази ујединили са Србијом и наше је право и званично звати државу ‘Југославија’ и народ наш ‘југословенски’ народ. Г. Бошковић сматра да се наша држава званично зове само ‘Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца’; ми нисмо овлашћени да то мењамо, тим пре што се о овим називима дуго раније дискутовало и није усвојен назив ‘Југославија’. Српски народ још није овај назив примио, а ви не можете већини наметати своје мишљење. [...] Председник г. Пашић вели да Делегација не може, и нема право о томе решавати [...] О томе се дуго дискутовало на Крфу и назив ‘Југославија’ није усвојен за нашу државу [...] Г. др Трумбић дели мишљење г. др Смодлаке“.²⁶²

Као што је већ споменуто, политичку делегацију пратили су технички делегати, технички саветници, експерти и секретари.²⁶³ Слободан Јовановић је био један од техничких делегата који су имали право представљања Делегације у појединим телима Конференције мира. Делегација је имала седнице политичке делегације и седнице посебних секција. Одлуком владе образовано је седам различитих секција (одељења), које су биле помоћна радна тела политичке делегације. За председника Секције за међународно право постављен је Слободан Јовановић. Чланови су били професори Правног факултета Универзитета у Београду др Коста Кумануди и др Милета Новаковић, син Стојана

Новаковића, и др Драгољуб Аранђеловић, као и др Драгутин Протић (син краљевског намесника, генерала Косте Протића), Јовановићев друг из детињства, који је, у ствари, радио у Економско-финансијској секцији,²⁶⁴ проф. др Леонид Питамиц (из Словеније), ванредни професор на Универзитету у Черновицу (Czernowitz) у аустроугарском Херцегству Буковини (данас Чернивци у Западној Украјини), Јован Вучковић, дипломата Краљевине Србије и др Рудолф Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss), члан Комисије за утврђивање ратних злочина Бугара у Србији.

Прва пленарна седница Конференције мира у Паризу одржана је 18. јануара 1919. године. На другој седници, 25. јануара, делегација Краљевине СХС добила је неколико места у појединим комисијама Конференције мира. Слободан Јовановић је постављен за представника у Комисији за ратну одговорност и санкције. За његове заменике одређени су Коста Кумануди и Милета Новаковић. Комисија је имала три поткомисије. Рад Комисије за ратну одговорност почео је 3. фебруара, када је одржана прва седница на којој Јовановић није присуствовао, јер је заједно са Куманудијем још увек путовао према Паризу. Због тога је на првој седници Комисије за ратну одговорност Делегацију Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца представљао владин делегат Матеја Бошковић.²⁶⁵

Србија је посебно била заинтересована за питање ратне одговорности Бугарске.²⁶⁶ Слободан Јовановић је био експерт за питање Бугарске и Македоније. Био је шеф Политичко-просветног одељења Министарства иностраних дела, о чему је већ било речи. Објавио је студију о Српско-бугарском рату (1885) 1901, коју је допуњавао и дорађивао, као и текст „Краљ Милан и Српско-бугарски рат“ 1908, и „Владан Ђорђевић о Српско-бугарском рату“ 1910. године.²⁶⁷ У време када је Стојан Новаковић био председник Српске краљевске академије, Слободан Јовановић је задужен за састављање одговора Бугарској академији наука 1914. године. Учествовао је у прикупљању материјала у вези са ратном одговорношћу Бугарске и објављивању докумената о бугарским злочинима у Србији (*Album des crimes Bulgares*, Paris 1919). Михаило Константиновић, министар, професор Правног факултета, забележио је у дневник 18. септембра 1940. године: „Мислим основати један комитет за македонске ствари. Говорио телефоном са Слободаном Јовановићем о томе. Састаћемо се данас у 14.30 у Коларчевом народном универзитету. [...] Сагласни да радимо неопажено по свим питањима која интересују Македонију. Треба да пронађемо људе“.²⁶⁸

Арчибалд Рајс (1875–1925), швајцарски форензичар, професор на Универзитету у Лозани. Истакао се радом на истраживању злочина над српским становништвом у време Првог светског рата.

Маршал Паул фон Хинденбург (Paul von Hindenburg), цар Вилхелм II (Wilhelm II) и генерал Ерих Лудендорф (Erich Ludendorff)

На Конференцији мира у Паризу постављено је питање да ли одговорност за рат и злочине у Бугарској сноси краљ, влада, парламент или народ. С обзиром да се приликом припрема одредаба мировног уговора са Немачком видело да ће се отворити питање одговорности немачког цара Вилхелма II, могло се очекивати да ће исти принцип бити примењен и на друге владаре. У вези са овим питањем имамо сведочанство, анализу рада и аргумената Комисије за ратну одговорност коју је написао Слободан Јовановић: „Одбор је, пре свега, утврдио да је Немачка хтела рат и намерно га изазвала. У традицијама је пруске монархије да се за рат спрема у потаји и да га изазива у тренутку за себе најзгоднијем. У немачком генералштабу одувек је била примљена [усвојена] идеја о превентивном рату. По тој идеји, противнику ваља наметнути рат пре него стигне да се за њ спреми“.²⁶⁹ Иако је Одбор рат сматрао варварским чином, закључио је да се, према тадашњем стању међународног права, превентивни рат не може квалификовати као противправни поступак. Свака држава на основу своје суверености има неограничено право за вођење рата. Затим је разматрано питање да ли се може судити Немачкој што је нарушила неутралност Белгије и тиме повредила међународни уговор којим је та неутралност била гарантована. Међу гарантним силама налазила се и Пруска, која је, иако у обавези да брани Белгију од туђег напада, сама напала Белгију 1914. године. Јовановић преноси становиште Одбора (Комисије за ратну одговорност и санкције): „Иако је нарушавање белгијске неутралности неспорно противправна радња, Одбор је био мишљења, да се за њега не могу везивати никакве казненоправне последице, из тог простог разлога, што међународно право не предвиђа никакве казне за повреде уговора“.²⁷⁰ Након тога прешло се на могућност кажњавања због начина вођења рата Немачке и њених савезника, Аустроугарске и Бугарске: „По речима Одбора, те су државе водиле рат на начин варварски и противправан,

Злочини аустроугарских војника на српским цивилима у Мачви 1914. године

насупротив свим прописима и обичајима ратног права и основним појмовима човечности [...] По међународном праву, рат се води против непријатељске војске, а не и против непријатељског народа; грађанско становништво, према томе, имало је да буде поштеђено од ратних насиља, и никакав се терор није смео над њима вршити^{.271} Највише је било интересовања да ли ће се судити цару Вилхелму II.²⁷² Одбор је сматрао да може бити одговоран за варварско и противправно вођење рата. Замишљен је био посебан суд за суђење крунисаним главама, међусавезнички суд у коме би биле заступљене све савезне и удружене силе. Предлагало се да тај суд суди по начелима „утврђеним обичајима цивилизованих народа, начелима човечности и јавном свешћу“.²⁷³ Амерички правници изнели су примедбу да се може судити само по праву, а не по начелима човечности: „Шта је право то се зна, а начела човечности сваки судија другачије схвата“.²⁷⁴ Осим тога, такав суд није био предвиђен међународним правом, па би био установљен законом са ретроактивним дејством, што није у складу са правом. Поред овог одвојеног мишљења америчких делегата, Врховни савет је усвојио извештај одбора, али је одлучио да се неће судити свим непријатељским владарима, већ само немачком цару и да ће у међусавезничком суду бити заступљено само пет великих сила: Сједињене Америчке Државе, Британска империја, Француска, Италија и Јапан. Било је предвиђено да се немачком цару Вилхелму II не суди за варварско вођење рата, односно кривична дела учињена за време рата, него за „непоштовање међународног морала и светиње уговора“.²⁷⁵ Под тим се подразумевало изазивање рата и нарушавање белгијске неутралности. Одбор је, међутим, заседајући раније, закључио да су то питања за која не може да се суди Немачкој и њеном цару. Као што је познато, Краљевина Холандија је одбила да изручи немачког цара, а против изручивања је био и председник Сједињених Америчких Држава Вудро Вилсон.

Још током рада Комисије, Слободан Јовановић је истакао да треба предвидети клаузулу о суђењу бугарском краљу. Истог мишљења је био и Матеја Бошковић. Пашић је, међутим, сматрао да одговорност мора сносити и народ: „Председник г. Пашић мисли да у овом питању не треба одговорност за рат пребацити на личности, владоце, тако да се умањује одговорност народа, поглавито у погледу Бугарске одговорност Фердинанда не сме покрити одговорност бугарског народа; цео је бугарски народ крив за рат наметнут Србији исто као Фердинанд“.²⁷⁶ Евентуална казна владара пружила би могућност ослобађања народа, а тиме би се изгубила могућност потраживања ратне одштете, што је на крају био и званични став који је на седници од 26. јуна 1919. године изнео Слободан Јовановић.²⁷⁷

У вези са питањем ратне одштете Јовановић је истакао да ако се усвоји становиште да се одштета тражи од целе Аустроугарске, онда се усваја италијанска теза, из чега следи да „наше територије, делове бивше аустроугарске монахије сматрамо као непријатељске земље“.²⁷⁸ Већином гласова усвојено је гледиште да се ратна одштета целе Аустроугарске тражи само од Аустрије и Мађарске (Веснић, Бошковић, Рибарж, Смодлака). Том приликом Пашић је остао при ставу да ратну одштету треба да плати цела бивша Аустроугарска.²⁷⁹

Слободан Јовановић се залагао за интернационализацију осуде Бугарске. Заступао је мишљење да је потребан међународни суд за бугарске ратне кривице. Врховни савет Конференције мира заузео је, међутим, становиште да оптужени Немци треба да одговарају пред судом земље која их је оптужила и није прихватио међународне судове. До тога је дошло јер је Француска желела сама да суди Немцима, пошто је веровала да ће доћи до компликација приликом међународних суђења.

Слободан Јовановић је радио као председник Секције за међународно право у Делегацији Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца од почетка фебруара до средине септембра 1919. године. Секција за међународно право бавила се мировним уговорима са Немачком, Аустријом и Бугарском. Главни рад био је, као што смо већ споменули, везан за питање бугарске ратне одговорности и бугарске ратне злочине.

Ударну снагу аустроугарске војске са територије Хрватске чинио је 13. загребачки корпус, а његову елитну јединицу представљала је 42. домобранска дивизија, прозвана „вражја“, која је извршила најмонструозније злочине над Србима у Србији.

У вези са мировним уговором са Аустријом, највећа пажња посвећена је члану 51 (59 у пројекту) којим се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца унапред обавезивала на мере које јој велике силе буду прописале у погледу заштите националних мањина, као и слободе саобраћаја и транзита. Према члану 51 (59) уговора нова држава треба да прихвати све прописе које Велике силе сматрају потребним за заштиту мањина у земљи. Дакле, за разлику од ратне одговорности која се остављала на билатералном нивоу, заштита националних мањина се интернационализује.²⁸⁰

Матеја Бошковић је најоштрије говорио против предложеног уговора. На седници Делегације 21. августа 1919. године тражио је да се влади уз депешу достави и његова писмена изјава да ће иступити из Делегације ако се донесе одлука о потписивању уговора са чланом 59 (51): „Г. Бошковић моли да се Краљ.[евској] влади достави и то: да он на овом члану уговора прави питање; мисли да се чл. 59 овакав какав је не сме примити, па ни уговор не треба потписати ако се он не измени; у исто време изјављује да ће иступити из Делегације, ако се реши да се уговор потпише са овим чланом 59. и моли да се и то достави краљ.[евској] влади“.²⁸¹ Бошковић је приложио посебно писмо (насловљено на министра председника) у коме је истакао да би усвајање спорног члана било веома штетно: „Главним силама потписницама [дало би] неограничено право да у питањима заштите народносних [националних] мањина, трговинског режима и транзита наметну за целокупну територију наше државе изузетне прилике, онакве какве саме буду нашле за добро. То би значило неограничено право сталне контроле и интервенције у унутрашње односе у нашој држави у поменутих доменима, дакле повреду права суверене државе [...]. Последице отуда за политичку консолидацију наше земље, која би тиме у извесном погледу постала полусуверена, биле би опасне у највећем степену“.²⁸² Слободан Јовановић, водећи правни стручњак делегације, заузео је исто становиште у погледу Македоније као и Бошковић.²⁸³ На основу прегледа различитих питања, стиче се утисак да су Јовановић и Бошковић усклађивали своја гледишта. Јуна 1919. године Павле Поповић је на себи својствен начин пренео Јовану Јовановићу Пижону своје утиске из Париза: „Жолгер је један аустријски бирократ, тј. споља углађен, пред старијима понизан, са странцима од утицаја готово сервилан, са млађима груб и охол, у канцеларији ред и рад. [...]“²⁸⁴ Мата С. Бошковић је био најбољи, иако му се може пребацити да је сувише уз Пашића

Матеја Мата С. Бошковић (1864–1950), дипломата, краљевски посланик у Лондону (1914–1916) (Атеље Милан Јовановић, Београд) (АКЦДПП)

Париска мировна конференција, 1919. године. Здесна на лево: Вудро Вилсон (Woodrow Wilson), председник Сједињених Америчких Држава, Жорж Клемансо (Georges Clemenceau), премијер Француске, Дејвид Лојд Џорџ (David Lloyd George), премијер Велике Британије и Виторио Орландо (V. E. Orlando), премијер Италије.

сада. Други делегати: – Цвијић уображен [...], има добрих веза у Паризу и [...] однекуда [га] сви поштују због великога знања. Меша се у политику коју не разуме много. Слободан [се] не меша се ни у шта: ‘Ми смо ствар испустили, управо ствар прешла у друге руке, ми немамо шта да радимо’. Почиње давати право Пашићу у спору с Југословенима. [...] Др Смодлака сувише се приближио др Трумбићу и само је са њим, ситан и непомирљив. Делегати Срби, углавном их је било врло много и без реда одабрано, нису имали много посла, и место да их врате чим су свршили свој посао, они су остали и после је дошло дотле да су их готово морали терати“.²⁸⁵

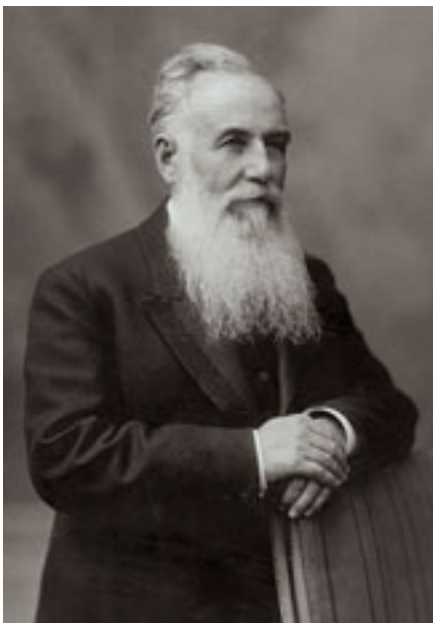
Истовремено са Бошковићевом изјавом влади у Београду прослеђено је (у пројекту Бошковићевог писма) и Јовановићево мишљење: „Наша би држава пристајући на захтеве савезника, пристала, у ствари, да од суверене државе постане полусуверена држава, која у питањима заштите мањина и трговачког транзита не ужива више слободу самоопредељивања, него стоји под туторством страних држава, као једна земља ниже цивилизације. Ово представља много већу повреду њене самосталности него што су је представљали аустријски захтеви 1914. године, који су били повод овом рату. Не треба мислити да је ово питање само теоријске вредности. Напротив и одвише је јасно да би управљање са народним мањинама постало веома тешко ако би оне осетиле да не стоје под непосредном влашћу наше државе, него под једном врстом међународне администрације, као што је отприлике стајало македонско становништво у Турској пре револуције од 1908. године. Иако савезници, вероватно, нису имали ту намеру, њихови захтеви иду, у својим крајњим последицама на дезорганизовање наше државе. Из тих

Чланови Етнографско-историјске секције на Конференцији мира у Паризу. Слева надесно: (седе) др Ламберт Ерлих, професор богословије у Целовцу, потом професор Универзитета у Љубљани; епископ Иларион Зеремски; Јован Цвијић, председник Секције; др Лујо Војновић; др Јован Радоњић, историчар, академик и др Рудолф Сигњар (статистичар, стенограф); (горњи ред, седе и стоје) Томаш Шорли (бележник у канцеларији Југословенског одбора, експерт); проф. др Тихомир Ђорђевић (етнолог, професор, академик); проф. др Фердинанд Фердо Шишић (хрватски историчар, експерт); др Фран Ковачић (професор теологије, историчар Штајерске); Станоје Станојевић (историчар, професор, академик); др Анте Тресић-Павичић (експерт за Далмацију, дипломата); Јосип Рибарич (експерт за Истру); Благоје Рајић (католички свештеник из Војводине); др Иван Марија Чок (адвокат из Трста); Никола Радојчић (историчар, академик); Александар Белић; прота Стеван Михалчић (из Војводине); Матија Славич, словеначки теолог (експерт); др Нико Жупанич (кустос музеја у Београду, члан Југословенског одбора, министар, професор); инж. Јанко Мачковшек (експерт) и др Рикард Ленац (из Ријеке).

разлога налазим да савезничке захтеве не би требало ни у ком случају примити, па ма се због тога морало одбити и потписивање уговора са Аустријом. Што се мене лично тиче, ако би савезнички захтеви ипак били од нас примљени, ја због такве једне повреде наше државне суверености не бих могао остати више у Делегацији нашој као њен правни експерт“.²⁸⁶

Почетком септембра 1919. године појавио се текст посебне конвенције о заштити мањина, којом су ближе одређене обавезе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. По конвенцији из међународних гаранција није се изостављала територија Србије из 1914. већ из времена пре 1912. године, дакле пре балканских ратова. Све остале територије од 1912. надаље биле би обухваћене важењем конвенције. Јовановић је изнео своје мишљење на седници делегације која је одржана 3. септембра 1919. године: „Највећа је незгода што се Конвенцијом изузима Србија пре балканског рата, тако да би се прописи о заштити мањина простирали и на Македонију, а то би значило стални грађански рат у латентном стању; завео би се исти режим у Македонији као што је био под турском управом, са бугарским егзархатом итд. Уопште, у начелу, овом конвенцијом се ствара несолидно стање нашој држави, несолидна држава. Суверенитет наше државе био би окрњен у таквој мери

Никола Пашић (1845–1926)

да као правни експерт не бих могао препоручити да се ова конвенција потпише“.²⁸⁷ На истој седници Јовановићево мишљење подржао је Матеја Бошковић који је нагласио да Србија и Црна Гора, које су биле суверене државе пре 1914. године, не смеју бити окрњене у својим сувереним правима. Истакао је да је и став владе да се Уговор о миру са Аустријом не може потписати са чланом 51 [59].²⁸⁸

Очигледно предвиђајући развој догађаја, Слободан Јовановић је два дана касније, 5. септембра, поднео захтев да буде разрешен дужности. Предложио је да га замени Коста Кумануди. Као разлог навео је почетак школске године на Универзитету. Председник Делегације Никола Пашић је на седници Делегације 8. септембра рекао да не може да потпише уговор и конвенцију. Вече уочи заказаног потписивања уговора одржана је нова седница Делегације. Из Београда није дошло упутство владе које се очекивало. Сутрадан је Конференција мира званично обавештена да Делегација не може да потпише уговор јер није добила упутство владе. После подне 10. септембра стигла је владина депеша у којој је због насталих околности најављена оставка владе. Три дана касније, 13. септембра, Влада је поднела оставку због неспремности великих сила да прихвате укидање или барем ублажавање клаузула Конвенције о заштити мањина „које наносе повреду суверености наше државе и нашег народа и које представљају опасност за наш миран развој у будућности“.

Истог дана када је влада поднела оставку, делегација је усвојила оставку Слободана Јовановића (13. септембра). Влада у оставци је тражила да делегати Пашић, Трумбић и Смодлака дођу у Београд и поднесу извештај. На седницу владе позван је и Слободан

Јовановић. Седница владе на којој су поред министара били присутни и Никола Пашић, Анте Трумбић (министар иностраних дела), Отокар Рибарж, Јосип Смодлака и Слободан Јовановић, као и председник Народне скупштине Драгољуб Павловић, одржана је 21. септембра 1919. Трумбић је сматрао да уговор и конвенцију треба потписати. Сматрао је да ће извршавање одредаба уговора и конвенција прећи у компетенције Лиге народа: „Он мисли да се можемо умирити и бити уверени да нам ни Велике силе, ни Лига народа убудуће неће моћи ништа наметнути без нас“.²⁸⁹ Мишљење Слободана Јовановића било је супротно Трумбићевом. Истакао је да не постоји толика опасност од судске власти Лиге народа, колико од њене полицијске власти, односно „права на превентивне полицијске мере које нису довољно дефинисане“. Нагласио је да ће се појавити посебна опасност кад се те мере почну спроводити у праксу: „Лига народа не одговора ником, ради суверено и бојати се да сви захтеви [...] о контроли у Македонији не буду остварени баш кроз ова права полицијске власти Управног одбора Лиге народа [која је] продужење Конференције мира у Паризу, а по њој се и данас, а и убудуће ће се водити рачуна и разлика између великих и малих држава. Уговором и конвенцијом реципроцитет је потврђен, јер се заштита мањина намеће само малима, а великима не. [...] Македонија не треба да потпадне под ову конвенцију, јер је она од Турске одвојена Лондонским уговором са знањем и пристанком Великих сила, без тих ограничења. У Македонији не треба (дозволити) допустити признање бугарске народности, јер ње тамо и нема а да се не призна ни право егзархата у тим крајевима. Бугари ће, после овакве конвенције, тражити у Македонији и школе своје и егзархат, може тај захтев изаћи пред суд и ми можда спор изгубити, и услед[иће] отварања школа и црква својих и агента и комита. Бугари радећи против државе наше могу изазвати нереде, који би повукли и дали повода за комесаријате или конзулате којима би се сваког часа подносиле удешене [измишљене] и неосноване тужбе“.²⁹⁰ На истој септембарској седници владе рекао је да се не морају потписати сви уговори; не мора се потписати уговор са Аустријом, а може са Турском и Бугарском. Залажући се за потписивање, Смодлака је изнео занимљиво гледиште: „[Треба потписати] и због спољне политике да добрим радом и консолидованом државом стекнемо гласа и пријатељства, пошто Русије, која је до скоро давала заштите Србији више нема, и сада у Великим силама културних и демократских народа, које су у Лиги нација, морамо имати јемства за своју будућност [...] Македонац је реалан, видеће да је сад Југославија оно у шта он има да се узда, а не Бугарска. Ако је у прошлости бугарски поп, учитељ и комита могао тамо да прави неред, то сад неће моћи бити, јер неће наћи одзива код оног народа који је видео да смо му ближи од Бугара, да смо једно, и са којим ће се народом трезвено и добро, паметно управљати да је задовољан“.²⁹¹ Слично је говорио и Светозар Прибићевић. Очигледно је и Матеја Бошковић исправно антиципирао будуће догађаје, па је као и Слободан Јовановић пре њега, поднео оставку 25. октобра 1919. године.

У новембру, у оквиру притисака на Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, Конференција мира ставила је до знања да неће дозволити потписивање уговора са Бугарском уколико се претходно не потпише уговор са Аустријом. Под притиском, уговор је

потписан децембра 1919. године. Потписали су га Пашић, Трумбић и Жолгер.²⁹²

Слободан Јовановић је 1920. године објавио текст о Келзену и међународном праву, што је очигледно било везано и за искуство које је имао на Конференцији мира у Паризу.²⁹³ На Келзеново систематично дело *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze* (1911), упућује у другом издању књиге о држави из 1914. године.²⁹⁴ Ово дело не узима у обзир у тексту из 1920. године, јер су у њему, према самим Келзеновим речима, изнесена гледишта која се разликују од схватања изнесених у послератном делу *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre* (1920). Касније, у четвртном издању свог капиталног дела *Држава* (1936), узима у обзир и Келзеново *Allgemeine Staatslehre* (1925), а у својој студији о Марксу и Келзенову критику марксизма.²⁹⁵

Јовановић критикује Келзеново учење о првој норми, као и правну сувереност. Према Келзену, право би морало да буде изнад државе, уместо да држава буде изнад права, чиме би државна власт постала само оруђе за одржавање правног поретка: „Ниједна власт па ни државна не може бити највиша. Све власти изводе своје право заповедања из правног поретка; према томе, над свима властима без разлике стоји правни поредак“.²⁹⁶ Јовановић је указао на то да теорија правне суверености претпоставља или да норме саме собом обавезују државну власт или да правне норме произлазе од једне власти која се налази изнад државе. Према првој претпоставци заступника теорије правне суверености, правне норме саме собом обавезују државну власт. Јовановић не спори да има норми које се саме собом намећу свести, али наглашава да те норме нису правне норме. Пошто нису правне норме, не могу бити основ једне теорије која претендује да буде чисто правна. За правне норме важи да своју обавезност морају да добију од државне власти, иначе се не могу сматрати правним нормама. Нпр. уставне норме су правне норме јер им обавезивост даје држава. Норме које немају везе са спољашњим ауторитетом државе, као глас општег људског разума, нису правне, већ моралне норме. Пошто је настанак државе фактички, а не правни чин, држава, власт и право, према Јовановићевој теорији државне суверености, настају истовремено. Немогућност одвајања права од државе наглашава и у трећем издању своје књиге о држави из 1922. године: „Државна власт извире из права и право из државе, докле

Ханс Келзен (1881–1973), аустријски правник, аутор аустријског устава из 1920. године

се не дође до једнога почетног тренутка, када се државна власт и право јављају као лице и наличје исте ствари“.²⁹⁷ Одвајање права од државе и његово везивање за нешто друго, обично за човекову личност, води у теорију о природним правима. Ако се прихвати друга теза, онда према Келзену међународно право има примат над државним правом: „До сада је представа о суверености сопствене државе – с правом или не – стајала на путу свему ономе што циља на уобличавање међународноправног поретка у организацију која дела на основу поделе рада, што циља на успостављање посебних органа за даљу изградњу, примену и спровођење међународног права, што циља на даљи развитак међународноправне заједнице од њеног стања примитивности у једну *civitas maxima* – такође у политичко-материјалном смислу те речи“.²⁹⁸ Јовановић наглашава да ова прва претпоставка ништа не би променила у теоријском смислу у појму државне суверености, јер би једина разлика била у томе што државна власт која би била потчињена правним нормама, не би више била суверена, већ би суверена била виша власт. Другим речима, ако би државе које припадају међународној заједници биле потчињене нормама међународног права, то би значило да је сувереност престала да буде својство појединих држава и постала својство међународне заједнице. У четвртог издању књиге о држави из 1936. године посебно је нагласио да би у том случају међународна заједница постала „једна суверена наддржава састављена од великог броја несuverених држава“.²⁹⁹ Сувереност те наддржаве била би, међутим, државна сувереност, а не правна сувереност.

Државе, као и појединци, могу да ступају у уговорне односе и да стварају државне заједнице. За разлику од државних уговора или државних заједница, савезна држава је суверена исто као и унитарна. Ако би на територији неке државе норму могла да спроводи било која друга сила, без обзира да ли је реч о међународној заједници или некој појединачној светској сили, онда би та сила, у ствари, била држава, док би ова друга постала само покрајина те нове наддржаве: „Друштво народа о коме је толико било говора, замишљено је као савез суверених држава, а не као нека ‘наддржава’“.³⁰⁰ Јовановић указује на то да је „државна власт независна у својим границама од сваке стране државне власти“: „У својим међусобним односима разне државе могу бити једна с другом само координоване; ниједна држава не може бити другој држави субординована. Друштва између држава може бити као и између појединаца, али друштво држава не може се претворити у државу држава. Тј. државе могу ступити једна с другом у односе, и могу своје односе подвести под правила (отуда могућност међународног права), али та се правила оснивају на њиховој међусобној сагласности. Она се ниједној држави не намећу као један правни поредак у коме би била изражена нека виша воља од њене властите, и зато нема никакве организоване принуде која би се могла употребити противу оних држава које не би хтеле поштовати та правила“.³⁰¹ Са друге стране, нормативисти нагињу схватању према коме је међународно право изнад државног. Келзен је најоштрије критиковао Хегелову теорију државне суверености према којој „спољашње право (*das äußere Staatsrecht*) државе полази од односа самосталих држава [...] јер на различитим сувереним вољама

почива да је оно стварно“.³⁰² Келзену се, сматра Јовановић, „догађа да у дугим низовима својих апстрактних резонавања престаје да осећа иза норме власт“ и да се, у ствари, држи само основних логичких поставки.³⁰³ Ако се држава сведе на скуп правних норми, а систем правних норми организује логички, последице су у складу са логиком као филозофском дисциплином, али је питање да ли су оне истините. Логика има своја ограничења и сва ограничења и дилеме логике Келзен, редукујући право на логику, преноси у право. Логички оквир подразумева да је нешто опште, а нешто посебно или појединачно и да се појединачно подводи под посебно, а посебно под опште. Јовановић истиче Келзеново схватање да два различита система норми, као државно и међународно, имају однос појединачног и општег и следећи ту логику, подводи посебни систем под општи. Келзен одбацује субјективистички државни правни поредак наспрам објективистичког међународног права. Према Јовановићу, међутим, ту формално-логичку предност међународног права државно право чини илузорном, јер се само иза државног права налази права власт, тј. државна организација.

ПРЕДСЕДНИК КОМИСИЈЕ ЗА ИЗРАДУ УСТАВА (1920)

Пошто је Слободан Јовановић био непосредни учесник, сведок и истовремено објективни критички историчар, овде је важно изнети шта је резимирао о настанку државе Срба, Хрвата и Словенаца и утицају Енглеске, као и дилемама пред којима су се налазили врх државе и Пашић у време образовања заједничке државе. Осим реконструкције развита југословенске идеје, са својим успонима и падовима из политичких разлога, што је засебна тема, као и често веома различитог значења појмова „Југославија“ и „Југословен“ у текстовима, подстицаја из разних страних држава, односно покрета, потребно је имати у виду логички, језички и антрополошки аспект, који је био сасвим јасан и познат још у првој половини XIX века. У својој књизи о држави из 1850. године др Димитрије Матић, рођак Слободана Јовановића, образлагао је однос општег, посебног и појединачног: „Породица и народ стоје у непрекидном, узајамном односу. Као што се народ из породице образује, тако се породица опет образује у народу и из народа. [...] Многобројни какав народ, као што је нпр. словенски, може се раздвојити на више народних грана и племена која једна поред других могу да одрже делимичну самосталност. Но, докле год изложени физички и морални услови целокупне народности буду дејствовали, донде ће се сродна племена спајати и слагати, па ће се и органски савез међу њима признати као прека нужда и као јемство и обезбеђење њиховог посебног политичког опстанка и напретка“. Паралелно са развојем пангерманизма развијао се и панславизам. Не улазећи у детаљнију анализу, може се истаћи да су, у основи, пансловенски покрети и тенденције могли бити проруски или проаустријски, тј. католички и антируски.

Прва страна Видовданског устава (Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца). Устав је донела Уставотворна скупштина, 28. јуна 1921. године.

Југословенски одбор у Лондону (1915–1918). Горњи ред (слева надесно): Нико Зупанић (Крањска), Ђиро Каменаровић (Трст), Мирко Сршкић (Босна), Никола Стојановић (Босна), Франко Поточњак (Загреб), Јово Бањанин (Загреб), Франо Супило (Ријека), Душан Васиљевић (Херцеговина); доњи ред (слева надесно): Јулије Газари (Шибеник), Павле Поповић (Београд), Иво Де Ђули (Дубровник), Богумил Вошњак (Горица), Анте Трумбић (Сплит), Хинко Хинковић (Загреб), Иван Мештровић (Далмација), Јосип Једловски (Трст)

Слободан Јовановић јасно образлаже политичке околности које су претходиле новој југословенској држави: „Пашић је знао да [руска царска] влада није желела заједничку државу Срба и Хрвата. Делом православна, а делом католичка, та би држава била слабије привезана за Русију, него једна чисто православна Србија. Све док је трајала царистичка влада, Пашић је избегавао да ишта с Југословенским одбором угледа и потпише. После пада царистичке владе он је потписао Крфску декларацију [јула 1917], да би код Енглеске и Француске поколебао веру у могућност одржања Аустрије. Али даље од те декларације није мислио ићи. Југословенски одбор напротив желео је да у духу Крфске декларације уреди своју сарадњу са српском владом. Али како да се та сарадња уреди? Хрвати из Одбора нису пристајали ући у Пашићеву владу, која је још увек била влада Краљевине Србије. Пашић није пристајао да Југословенски одбор буде признат од Савезника за представништво аустријских Југословена, јер у том случају ни аустријске Србе не би више представљала српска влада, него Југословенски одбор. Усто Пашић је имао утисак, да сви ти који говоре о учешћу Југословенског одбора у вођењу наше спољне политике, имају скривену намеру да то вођење истргну из његових руку. Тај његов утисак није био сасвим без основа... У борби против Пашића самосталци су тражили потпору код Југословенског одбора. У одбору је већ владало извесно неповерење према Пашићу, чије се југословенство нарочито хрватским члановима није чинило сасвим искрено. У једном тренутку изгледало је да ће савез самосталаца и аустријских Југословена довести

Никола Пашић (1845–1926), председник делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Мировној конференцији у Паризу 1919. године и један од главних твораца Видовданског устава из 1921. године

до Пашићева пада. [...] Под притиском самосталаца, Пашић је с председником [у Загребу основаног Народног већа у јесен 1918] др Корошцем потписао Женевску декларацију, по којој је поред владе краљевине Србије постојало и Народно веће као влада аустријских Југословена. [...] Женевска декларација била је за њега тежак удар. Ако је ипак пристао да је потпише то је било стога што није имао куд. Његови противници из Србије и они преко границе били су се удружили [...] Женевска декларација остала је, међутим, мртво слово на хартији. Ни српска влада ни Народно веће нису је хтели потврдити. [...] С распадом Аустрије отварали су се изгледи за једну Велику Србију [...] Енглеска се бојала да та Велика Србија не постане руском предстражом на Јадрану. Русија је тренутно била онемоћана једном револуцијом, али ако би, што није било немогуће, револуцију прекужила, она би стала поново надирати на Балкан: у том случају ништа не би боље одговарало њеним интересима него једна велика српска држава. Енглеска није хтела Русију на Јадрану па зато није хтела ни Велику Србију. Она је почела да ради против нас, али, по свом обичају, више посредно него непосредно. Она је прихватила идеју о заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца у нади да ће Хрвати и Словенци као католици задржавати православне Србе да се не подају руском утицају. [...] Кад су се самосталци и Југословени удружили против Пашића, британска влада била је више на њиховој страни, него на његовој.

Услед тога ни Пашићу одбрана посебних српских интереса није више била лака. Он је истина имао уза се Француску, а и велики глас на коме је Србија стајала нешто је вредео; али за одбрану посебних српских интереса тражио се пре свега јединствени српски фронт, а њега није било.³⁰⁴ Јуна 1919. године Јован Јовановић Пижон је забележио у дневник коментаре Павла Поповића који се вратио из Париза: „Мана је [Трумбићу] што је све радио са [Henry Wickham] Steed-ом (едитором *Times*-а који је уображен, иако интелегентан и утицајан), а Steed није друго него оруђе, слуга понизна Lord-а Northcliff-а

(proprietor of the *Times*). Трумбић је хтео да друге људе, наше пријатеље, мање виђа. То је изазвало Слободана Јовановића да каже: 'Пре је Hartwig, бив. руски посланик у Београду, био министар иностраних дела, сад је Steed'.³⁰⁵ Милан Грол је записао у свом *Лондонском дневнику* 1943. године мишљење Слободана Јовановића о Југославији: „Данас ручали ја и Влајић са Слободаном (то је, каже он, позив на славу [Св. Николу]). Разговор текао углавном добро. Пошли смо с тим да не сабијамо старца у инат, на који је он увек готов [Слободан Јовановић је надживео седам година млађег Грола]. Разложно је говорио да ми Срби немамо интереса да се испољавамо као противници партизана као бораца (пре четири месеца, кад ми је упутио протест Дражин, под својим потписом, тако није мислио), и Совјета... И да зато не смемо се показивати да смо и у чем заједно са Пурићевом владом... Али усред мирних анализа, један излив дубоке изнутрице Слободанове: 'Енглези су гурали да се оснује Југославија, они су радили за Крфску декларацију. Стид никад није био у Србији, а Вотсон је био србофоб дуго. Никад ми у нашој историји нисмо били с Хрватима'. И то све избаци, без дискусије, мирно... Несвестан да је *Србобран* и Дучић [...] сав у тој тврдњи – против Југославије. Нисмо реагирали. Кад смо изашли напоље, на ваздух, ја сам осећао потребу да се освежим и укрепим [...] Како можемо да се чудимо и да се љутимо... Ако тако што ма и мимогред може да изађе из уста Слободана Јовановића, шта је у главама других? Слободан види Југославију силом формирану, а не види ту велику земљу упропашћивану од нас Срба”.³⁰⁶ Када се чита Гролов дневник, јасније је зашто је имао нереалне политичке процене. Цела лепеза левичара и социјалиста налазила се у влади и око ње. Сусрети са дијаспором деведесетих и почетком двехиљадитих година могли су да посведоче да су многим од њих биле најближе социјалистичке и републиканске идеје. Нису, међутим, били комунисти, а као што се зна, обрачуни на левици били су посебно жестоки. Слободан Јовановић је у *Поруци* пратио прогоне и суђења социјалистима у комунистичкој (социјалистичкој) Југославији.

Слободан Јовановић је био председник Уставне комисије, стручног правничког саветодавног тела, радног тела владе чије је чланове именovala влада, тј. председник Министарског савета и заступник министра за припрему уставотворне скупштине и изједначење закона од 18. фебруара 1920, Стојан Протић. Чланови комисије били су и проф. др Коста Кумануди, др Богумил Вошњак, проф. др

Стојан Протић (1857–1923)

Чланови Уставне комисије: Слободан Јовановић; Костантин Коста Кумануди (1874–1962), професор Правног факултета у Београду; Ладислав Полић (1874–1927), професор општег државног права и међународног права на Правословном (Правном) и државословном факултету у Загребу; Богумил (Богомил) Вошњак (1882–1955), словеначки правник и Лазар Марковић (1882–1955), професор Правног факултета у Београду, министар

Ладислав Полић и проф. др Лазар Марковић. После два месеца рада комисија је предала свој нацрт председнику Министарског савета Стојану Протићу. Овај радни нацрт који су припремили српски, хрватски и словеначки правни стручњаци на челу са Слободаном Јовановићем, Протић је након унесених измена прихватио (Протићев предлог). Протић, који је у то време одвојен од Николе Пашића, допунио је у нацрту комисије број и називе покрајина нове државе (Србија; Стара Србија са Македонијом; Црна Гора са Херцеговином, Бокм и Приморјем; Банат; Срем с Бачком; Босна; Далмација; Хрватска и Славонија са Ријеком, Истром и Међумурјем; Словенија са Прекомурјем).³⁰⁷ Границе покрајина требало је ближе да одреди посебан закон. Основни и трајни проблем унутрашње територијалне организације СХС, и потом Југославије, било је питање мешовитих српско-хрватских средина. За решење овог питања обично се предлагало образовање мешовитих српско-хрватских територијалних јединица. У погледу унутрашњег уређења покрајина Нацрт уставне комисије предвиђао је покрајинског намесника, скупштину, стални одбор и првостепени административни суд. Покрајинског намесника постављао би краљ на предлог председника Министарског савета, између три кандидата која је изабрала покрајинска скупштина. Овим нацртом покрајина је била одређена као самоуправа, а не као федерална јединица. Самоуправе врховна власт у држави може да укине. Нису ни у каквој вези са аутономним покрајинама у социјалистичкој Југославији.

Нацрт устава уставне комисије предвиђао је и дводомну скупштину састављену од посланичког дома и сената. Према већ устаљеној пракси у то време, доњи дом би имао превагу. Горњи дом (Сенат) би, према нацрту, бројао сто чланова, од којих би већина била бирана по покрајинама, сразмерно броју становника, а мањи део би били представници организација и установа (а. индустријске, трговачке, занатске и радничке коморе и земљорадничке задруге; б. универзитети у Београду, Загребу и Љубљани; представници вероисповести). Законодавну власт би вршила скупштина. Положај монарха био би парламентарни, по узору на британски систем. Он би вршио извршну власт преко

министара одговорних парламенту. Посебна пажња је посвећена независности судске власти, као најслабијој тачки поделе власти. Због тога је било предвиђено да се постављење и унапређење судија обавља указом, на предлог министра правде, избором између два кандидата, која бирају, за свако место и за сваки положај, нарочити савети, у којима морају бити представљена судска тела и адвокатске коморе.

Протић је влади изложио и Нацрт устава уставне комисије и свој Нацрт устава. Ниједан од ових предлога није усвојен у коначној варијанти.³⁰⁸ У влади Миленка Веснића, министар припреме за уставотворну скупштину је дотадашњи члан Уставне комисије, Лазар Марковић, чији уставни предлог представља прерађену и знатно скраћену верзију Протићевог предлога. Слободан Јовановић, који је у то време још увек био председник уставне комисије, негативно је оценио Марковићев предлог, набрајајући читав низ слабости. Нацрти устава Веснићеве и Пашићеве владе су варијанте истог нацрта.

За разумевање Јовановићевих уставноправних схватања од нарочитог значаја су његови коментари уставних и законских решења и учешће у изради устава нове државе. У складу са својим теоријским становиштима, Слободан Јовановић је указао да нова држава није настала правно, на основу уговора, већ фактички. То не значи да нова држава правно још увек не постоји, већ да је настала фактичким начином. То што је настала фактички, не значи да не може правно постојати: „Држава јесте правна установа, али њено постање није правни акт, него историјски факт“.³⁰⁹ Тумачећи гледишта Слободана Јовановића, Лазар Марковић је изразио бојазан да Јовановић није „подлегао загребачким идејама о нагодбама“.³¹⁰ Јовановић је указао да је Марковићево тумачење погрешно, јер у схватању постанка нове државе који је изнео нема простора за нагодбе, пошто је она настала фактички, чиме се одбацују сви правни акти, па и нагодбе. Да је настала правним начином, њена основа би био један уговор између држава које су јој претходиле. Међутим, претходиле су јој државе Србија и Црна Гора, с једне стране, и покрајине једне раније постојеће државе, Аустроугарске, с друге стране.

Пошто је нова држава Срба, Хрвата и Словенаца настала фактички, а не уговором више држава, она је, гледано унутрашњополитички, нова држава. Са друге стране, није противречно што она продужује правни субјективитет Краљевине Србије у спољнополитичким односима. Нова држава је, унутрашњополитички гледано, нова држава, а међународноправно – стара држава. Јовановић је нагласио да иста држава споља гледано може изгледати као нова држава, а изнутра као стара. Могуће је и да споља изгледа као стара, а изнутра, уставноправно гледано, да буде нова (када је унутрашње уређење уништено револуцијом, али и даље важе међународни уговори): „Само од ње зависи да ли ће њено унутрашње уређење бити схваћено као једна историјска или као једна самоникла установа. Стране државе не могу се у то питање мешати, јер је то њена унутрашња ствар“.³¹¹ Због тога је могуће да иста држава буде нова унутра, а стара споља. Из међународноправног угла гледано, држава Срба, Хрвата и Словенаца није била нова, него стара држава, јер је, без прекида континуитета, наследила цео систем међународних уговора Краљевине Србије. Држава Срба, Хрвата и Словенаца изнутра, међутим, није била наставак Србије, већ нова држава.

Пошто је објаснио питање о начину настанка нове државе, Јовановић је разматрао питање да ли је пре доношења Видовданског устава постојала нека врста привременог устава. Анализирао је и питање да ли је Уставотворна скупштина суверена или не. Није спорио да су Народно веће СХС и краљевић намесник Александар били признати органи власти, али су њихове прводецембарске изјаве (1918) које имају велики политички значај, биле изван граница њихових правних надлежности. Због тога прводецембарске изјаве нису могле да представљају привремени устав. Нова држава је могла да прихвати устав Краљевине Србије, али је за то било потребно и његово формално усвајање, до чега, и поред покушаја, није дошло 1919. године. Иако није постојао ни привремени нити стални устав, постојала је фактички држава, као и њена организација, коју су представљали врховни органи, краљ и скупштина. Рад врховних органа није био уставноправно прописан, али држава може да постоји и без написаног устава. Јовановић је указивао на енглески пример. У Енглеској нема устава који би регулисао рад врховних органа, али су они ипак регулисани. Истакао је да се на основу енглеског искуства могу регулисати односи између краља и скупштине, „у пракси, сами од себе, путем прецедента“.³¹² Из истих разлога није било неопходне потребе за уставотворном скупштином, нити разматрањем питања да ли је она суверена или не. Држава Срба, Хрвата и Словенаца је већ постојала са својим врховним органима (краљ и скупштина), само су била потребна правила за регулисање њихових односа. Јовановић је истакао да се до тих правила може доћи и без уставотворне скупштине. Постојећи врховни органи могли су сами да издају устав и он би био дело органа који су настали фактичким путем. Ако би извесно време потрајао, њему се ништа не би могло приговорити ни са правног гледишта: „Код политичких установа време лечи све правне недостатке, истина споро, али сигурно“.³¹³ Када је ово констатовао, мислио је да су све исправке и даље могуће, па и укидање тада озваниченог уставног уређења неограниченом вољом законодавног тела. Држава је суверена, а пошто је настала фактичким начином, најбоље је да се постепено изграђује њен правни оквир, на основу искуства, а не због апстрактних начела.

Може се видети да Јовановић у ставовима о постанку нове државе није одступио од својих основних теоријских гледишта. Реалне политичке околности ишле су у прилог његовим теоријским закључцима.

Добро је био упознат и са већинским хрватским гледиштем о новој држави и хрватском жељом да буду одвојени. Хрвати су желели да сачувају права која су стекли у Аустроугарској. Хрватски правници су ишли и преко тога, тврдећи да је Бановина Хрватска била држава. Према њиховом гледишту Хрватска је вековима постојала као једна самостална држава: „Везе које су до слома Аустроугарске монархије постојале између Хрватске и Аустроугарске, могле су хрватску државну самосталност умањити, али нису је могле уништити. Са сломом Аустроугарске монархије те су везе раскинуте и Хрватска, на основу својих неспорних историјских права, појавила се као потпуно независна држава“.³¹⁴ Децембарске изјаве (1. децембар 1918) о уједињењу Хрвати су тумачили као нагодбу. Били су спремни да жртвују своју засебну државу ради стварања заједничке српско-хрватско-словеначке државе, али су тражили да устав заједничке државе буде донет

на уставотворној скупштини која неће одлучивати на основу племенског надгласавања, пошто су Срби били у већини. Због тога Хрвати нису прихватили Видовдански устав који је донела слободно изабрана Скупштина, али са српском већином.

Јовановић је као неосновано побијао тврђење да је Хрватска била држава, јер није била суверена, већ покрајина суверене Хабзбуршке државе, која јој је, у дугој правној историји, давала некад више, а некад мање аутономије.³¹⁵ Осим тога, и да је била самостална држава, саборском одлуком (29. октобра 1918), прихваћеном и од бана, Народном већу је призната врховна власт: „Постојало је опште мишљење да се стара хрватска држава утопила у нову државу аустроугарских Југословена, коју је Народно веће представљало“.³¹⁶ Ни децембарске изјаве, међутим, немају карактер међународног уговора.

Уставотворна скупштина, која је почела размирицама око полагања заклетве краљу, завршила се хрватским иступањем, због чега су њене одлуке донесене скоро без иједног хрватског посланика. Јовановић је сматрао да је радикалски унитаризам, тј. централизам, погрешна политика, а инсистирање на уставотворној скупштини делом израз апстрактних ставова радикалских теоретичара, преношење србијанских политичких и правних појмова на разумевање политике и права целе нове државе, а делом жеља да се брзо и одједном реши државно уређење новонастале државе. Као што се и касније показало, хрватска политика је између два рата заступала хрватске интересе у чијем остваривању нису била пресудна апстрактна питања као што је народни суверенитет, нити успостављање парламентаризма, већ договор о положају Хрватске. У решавању овог питања вође Хрватске сељачке странке договарале су се непосредно са монархом, како пре, тако и за време диктатуре (1929–1931). У својој анализи предлога устава (хрватског) Народног клуба Јовановић указује да је реч о најлабавијем (кон)федералистичком предлогу реалне уније две самосталне државе које имају заједничког владара (1921), по угледу на двојну аустријско-мађарску монархију. Исти предлог поновио је 1929. године вођа Хрватске сељачке странке Влатко Мачек краљу Александру, који је Слободана Јовановића питао за правно мишљење о овом хрватском предлогу.

Предвиђајући развој догађаја, Слободан Јовановић је још 1918. године предлагао Пашићу да припреми студију у којој би разграничио појмове „федерализам“, „савезна држава“, „државни савез“, „аутономна област“. Писао је свом пријатељу Михаилу Гавриловићу, у то време заступнику министра иностраних дела, да разговара са Стојаном Протићем у вези са овом државно-правном монографијом. Добро је знао да политичари и правници из Србије нису довољно упознати са правним појмовима које ће користити хрватска страна, јер је то „за нас сасвршено *terra incognita*“ којом се у Србији осим њега нико није ни бавио. Сматрао је да је неопходно да после рата, на Уставотворној скупштини, српски политичари буду припремљени за питања и проблеме везане за федерализацију и децентрализацију.³¹⁷ До објављивања приручника, међутим, није дошло.

Слободан Јовановић је 1920. године објавио анализу Смодлакиног уставног нацрта, „Dr J. Smodlaka: Nacrt jugoslavenskog ustava“, где је показао да је реч о федералистичком пројекту. У тексту „Је ли федерализам код нас могућан“ показао је да је федерализам може

успети ако постоје јаке политичке странке које уједињују државу, као што је случај у Сједињеним Америчким Државама, односно где постоји хегемонија војничке државе каква је била Пруска у Немачкој царевини: „Ту скоро у мом присуству, разговарали су један Србин и један Хрват о уређењу наше нове државе, и Србин је рекао Хрвату отприлике ово: ‘Ви желите да у нашој новој држави имате положај Баварске!? Е па лепо, будите Баварска, само онда, ми ћемо да будемо Пруска!’“³¹⁸ Успех великих савезних држава омогућиле су или јаке централизоване странке, или хегемонија једне јаке војничке државе, али у новој држави, закључио је Јовановић, „ни један ни други од ова два чиниоца не постоји, и према томе врло је неизвесно да би код нас оглед са федерализмом успео“.³¹⁹ У тексту „О федерализму“ указује на површност и неупућеност београдске штампе у погледу разликовања федерализма од покрајинског уређења: „У београдској штампи влада велика зебња да самоуправа која би се дала појединим покрајинама не пређе у федерализам. [...] Ми налазимо да је у овим расправама о федерализму врло важно водити рачуна о разлици која постоји између федералистичког и самоуправног уређења. Ако би се те две ствари помешале, могло би нам се десити да уз федерализам одбацимо и самоуправу, што мислимо, чак ни највећи противници федерализма не би желели“.³²⁰ *Самоуправа* је био и назив за орган Радикалне странке који је полемисао са Слободаном Јовановићем. Јовановић се није залагао за федерализам, већ за покрајине са одређеним степеном самоуправе, предложеним у Протићевом нацрту и Нацрту уставне комисије. Према том предлогу одвојене су биле српске и хрватске покрајине, осим у случају мешовитих покрајина. Двадесетак година касније коментарисао је ове полемике: „Пре двадесет година, онда када се радило на Видовданском уставу, у нас је владало уверење да је централизам не само најбољи, него управо једини начин да се обезбеди народно и државно јединство. То нас је даље наводило на мисао да треба разбити дотадашње историјске покрајине, и да новим покрајинама не треба дати могућности да се у току времена начине огњиштима сепаратизма. Следствено, покрајине нису смеле бити врло велике, и нису смеле имати поред административне, још и извесну законодавну надлежност. Самоуправа се могла трпети, али не и аутономије. [...] У доба Видовданског устава за федерализам није се хтело ни да чује: бити федералист, значило је бити противник народног и државног јединства. Чак и Трумбић отресао се тада федерализма [...] Федерализам, дуго времена озлоглашен међу Србима, има сада и међу њима убеђених присталица као оно средње решење које би задовољило и хрватске тежње за аутономијом и српске тежње за државним јединством“.³²¹

Након избора за Уставотворну скупштину радикалска влада је изнела свој нацрт устава, који је потом упућен скупштинском уставном одбору (1921). Јовановић је у *Политици* изнео критику Нацрта устава Пашићеве владе. Указао је на повољна решења Протићевог предлога у којима се посебно водило рачуна о усклађивању парламентаризма и самоуправе енглеског типа. Радикалски предлог је, међутим, одбацио самоуправу историјских покрајина и нагласио државни централизам. Јовановић је указао да су скраћивањем Нацрта обесмишљене многе уставне гаранције права појединца и да је

Устав Краљевине Срба, Хрвата
и Словенаца

устав припреман на брзину, под претпоставком да се држава налази у опасности. Радикалски предлог није изоставио дводомни систем из Протићевог и комисијског предлога, али га је потом изоставио уставни одбор. Слободан Јовановић указује и да није било потребе инсистирати на једнодомној скупштини по угледу на предратну Србију (Уставни одбор 1921). Бивши становници предратне Аустроугарске нису делили погрешне негативне предрасуде према дводомном систему. Десет година касније дводомно народно представништво (Сенат и Скупштина) је заменило једнодомну скупштину (1931).

После велике неизвесности Видовдански устав је усвојен 28. јуна 1921. године. Хрватске политичке странке напустиле су Уставотворну скупштину, као и Комунистичка партија Југославије и Југословенски клуб. Радикали су добили подршку малих словеначких и муслиманских странака (Југословенска муслиманска организација, Кметијска странка и Џемијет – муслимански посланички клуб из Јужне Србије). Устав је изгласан са 223 гласа (од укупно изабраних 419 посланика).³²²

О теми савезне државе и државног савеза Јовановић је писао и у својој књизи о држави. Након образовања Хрватске бановине, објавио је 1939, у библиотеци „Политика и друштво“, студију под насловом *Амерички федерализам*: „Сад кад се у вези са решењем хрватског питања, који је и званично стављено на дневни ред, отвара дискусија о нашем унутрашњем уређењу, уредништво је сматрало нарочито корисно да објави ову расправу г. Слободана Јовановића о америчком федерализму. Оно ће се постарати да пружи публици и расправе о другим политичким уређењима, уверено да ће тако најбоље допринети пречишћавању појмова и разбистравању схватања у нашој средини“.³²³

Академски парк на Краљевом тргу и зграда Универзитета у Београду (вл. Милоша М. Јуришића)

РЕКТОР УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ (1920–1921)

Слободан Јовановић је два пута обављао дужност ректора, први пут између балканских ратова и Првог светског рата (1913–1914) и други пут после Првог светског рата (1920–1921). Надовезујући се на питања којима се бавио када је први пут био ректор, Јовановић је у тексту „Отварање нових факултета на Београдском универзитету“ нагласио да је велики успех што су после Првог светског рата отворени нови факултети, који су одавно били предвиђени, Медицински 1919. и Богословски 1920, као и Пољопривредни факултет који није био предвиђен по закону из 1905. године, али чије се отварање одавно тражило. Указао је на заслуге Милана Јовановића Батута за оснивање Медицинског факултета, „који се са одушевљењем једнога мисионара борио за тај факултет још пре двадесет година“.³²⁴ Нагласио је да народно здравље мора бити најпреча брига сваке владе, „јер народ који се у физичком погледу измеће, не може ни у коме другоме напредовати“.³²⁵ Указао је да је до сада недостајало научно испитивање наших здравствених прилика и домаћих болести, јер на страним универзитетима, на којима су се школовали српски лекари, домаће болести се нису посебно изучавале. Медицински факултет је потребан и због довољног броја лекара: „Раније, када је било говора о отварању Медицинског факултета, изражавана је зебња да ћемо ми убрзо добити више лекара него што нам треба, и да ће се услед тога јавити један лекарски пролетаријат“.³²⁶ Указао је да је Батут правилно закључио да се прилив студената на поједине факултете природно регулише сам од себе, према потребама.

Оснивачи Медицинског факултета у Београду: проф. др Ђорђе Јоанновић (1871–1932), дописни члан СКА; проф. др Милан Јовановић Батут (1847–1940) и проф. др Војислав Ј. Субботић (1859–1923) (Атеље *Мерџем и Савић*, Београд 1920; БСАНУ Ф-342/1r)

Богословски факултет је основан у тренутку када је Српској православној цркви био најпотребнији, јер више није било могуће слати богослове на високо образовање у Русију. У вези са оснивањем Богословског факултета истакао је: „Ми нећемо рећи да код нас није никада долазило до сукоба између вере и науке, али држимо да можемо тврдити да ти сукоби нису код нас никада били онако јаки као у западним земљама“.³²⁷ Дао је пример добре сарадње Српске православне цркве и заступника „слободне мисли“: „Представници слободне мисли не осећају никакве горчине према њој и ми смо ту скоро имали интересантан приказ да је један од наших главних представника слободне мисли, професор Бранислав Петронијевић, држао предавање у једном религиозном друштву, у Женској хришћанској заједници“.³²⁸ Слободан Јовановић је указао и на значај повезивања факултета у научном раду: „Оставимо на страну медицински и пољопривредни факултет, чија је веза са природно-математичким одсеком Филозофског факултета очевидна, и узмимо само Богословски факултет, који на први поглед изгледа одвојен од осталих факултета и намењен студијама које са науком у правом смислу немају ниједне додирне тачке. Е лепо, у томе факултету предаваће се историја наше цркве, историја нашег црквеног језика и наше црквене књижевности, све предмети који ће имати интереса и за студенте Историјско-филолошког одсека Филозофског факултета. Или узмимо један предмет општијега карактера, Историју религије. Иако по изгледу чисто богословски, тај предмет од највеће је важности и за психолога и за социолога, и уопште за свакога ко се бави духовним наукама“.³²⁹ Слободан Јовановић је обављао и проректорску функцију, као и дужност заступника ректора. Слика Марко Мурат, дописни члан Српске краљевске академије, урадио је 1923. године портрет Слободана Јовановића који се данас налази у Свечаној сали Ректората, у Капетан Мишином здању.

Слободан Јовановић је био ректор у време када се осећао велики утицај Октобарске револуције и промене поретка у Европи. У деликатним околностима штитио је законитост.

Првих осам наставника Медицинског факултета са Павлом Поповићем, ректором Универзитета у Београду: (слева надесно) Милош Богдановић, Рихард Буријан, Владан Ђорђевић, Павле Поповић, Ђорђе Јоанновић, Милан Јовановић-Батут, Миливоје Костић и Слободан Костић

Поводом студентских немира влада је одлучила да студенти-комунисти више не могу да буду стипендисти, пошто раде против државе. У допису влади Слободан Јовановић је указао да Универзитет не може да се бави утврђивањем политичке припадности студената.

Слободан Јовановић је 1921. године у штампи критиковао радикалско владање уредбама у тексту под насловом „Нестајање закона“.³³⁰ Посебно је издвојио, као необичну, уредбу против комуниста од 29. децембра 1920. године. Комунистима су *Обзаном* одузимане политичке слободе – слобода штампе, збора и удруживања, а кажњавање комунистичке оружане акције пренето је у надлежност војних судова: „У ствари то је уредба о ванредном стању. Раније, такве су се уредбе издавале на основу уставног или законског овлашћења“.³³¹ Необично је што уредбу названу *Обзнана* није потписао краљ, већ само председник министарског савета и министар иностраних послова (Миленко Веснић, радикал), и што није објављена у службеним новинама, већ само излепљена по улицама „као позоришни оглас“: „Влада није ни хтела доносити против комуниста праву, пуноважну уредбу. Она је покушала да их растера и дезорганизује једном привидном уредбом, покушала да их уплаши празном пушком. И тако се у богатој збирци владиних уредаба јавила и једна нарочита врста уредбе, псеудо-уредба, која нема, у ствари, важност уредбе, и служи само као средство политичког препада и застрашивања“.³³² Јовановић је закључио да је повратак на „старо начело поделе власти“ у интересу друштвеног мира јер „не допушта спајање законодавне власти и управне у истим рукама“ и „ставља владу под закон, а не изнад њега“: „Највећа опасност за друштвени мир долази од непрестаног мењања цена и непрестаног мењања правних прописа. [...]

Док се не изврши стабилизовање цена и стабилизовање правног поретка, нема друштвеног реда, а без друштвеног реда не може бити ни друштвеног мира“.³³³

Указује да је до Првог светског рата Устав сводио уредбу на најмању могућу меру. Због ратних околности уставне форме жртвоване су вишим интересима државе: „Поред свих разлика које постоје између француског, италијанског и енглеског система, свима је њима заједничко то да су се ратне уредбе владине оснивале на овлашћењу парламента. [...] Код нас је [радикалска] влада такође издавала уредбе, али без икаквог овлашћења народног представништва. Те је уредбе називала решењима Министарског савета, мислећи јамачно да ће њена неправилност изгледати мања ако буде носила скромнији назив. [...] Али, иако је законодавну власт узела *de facto* у своје руке, влада се сматрала обвезном да за буџет и даље тражи одобрење парламента. Овај јој није одобравао буџет у правом смислу, него одобравао један ванредан кредит, тј. одобравао једну укупну суму, коју је она после сама распоређивала како је хтела. Али при крају рата, влада је почела сама себи одобравати и тај ванредни кредит. [...] Од свих ратних парламената наш је заседао најређе. За време рата ми смо имали нешто врло налик на владину диктатуру. За ту диктатуру парламент је био више крив него влада: ова не би смела узети сву власт у своје руке да се он био томе одупро“.³³⁴ Јовановић наглашава да се после рата у новој држави владина диктатура продужила. Указује да је аграрна реформа, „која представља читаву социјалну револуцију“, изведена уредбама. Уредбом је заведен осмочасовни радни дан, као и војна служба железничких и рударских радника у случају штрајка. Цео буџет за 1920/21. годину уведен је у важност путем уредбе, чиме је воља владе постала закон.

Можемо закључити да је Јовановић под утицајем револуционарних догађаја у Русији и Европи одлучио да напише студију о вођама Француске револуције. Студију је писао у време када је боравио у Паризу на Мировној конференцији, па је имао прилике да прегледа француска документа и литературу. Намера је била да прикаже унутрашњу логику развоја револуције као феномена у животу, односно болести државе. Различити типови револуционарних вођа представљају различите фазе револуције.

У Сабраним делима додао је поговор својој књизи о вођама Француске револуције, јер је по реакцијама на прво издање из 1920. године увидео да су читаоци погрешно разумели „прави смисао“ његове књиге, што је проблем који је прати до данас: „Моја намера није била да проучавам историју Француске револуције, него да проучавам, како се каже ‘социологију револуције’ уопште. Француску револуцију изабрао сам стога што нам је она, од свих револуција, изузимајући руске, најближа и најбоље позната. Над Руском револуцијом има ту надмоћност да је већ прешла у историју и да се о њој може много мирније и непристрасније судити [...] Четири личности које сам проучавао као вође Француске револуције – Мирабо [Honoré Gabriel Riqueti, comte de Mirabeau], Димурије [Charles-François du Perrier du Mouriez, dit Dumouriez], Дантон [Georges Jacques Danton], Робеспјер [Maximilien de Robespierre] – изабрао сам стога што ми се чинило да

Слева надесно: Оноре Мирабо (1749–1791), Шарл Франсоа Димурије (1739–1823), Жорж Дантон (1759–1794) и Максимилијан Робеспјер (1758–1794)

свака од њих представља другу фазу револуционарног процеса. Њихови животописи, састављени један крај другог, не дају целу историју револуције, али дају целу линију њеног кретања.³³⁵

Примери вођа Француске револуције показују да револуције почињу одметницима из горњих редова, који не могу да поднесу дисциплину своје класе и не верују више у њену идеологију: „пре него се дођи редови побуне, горњи се покваре“.³³⁶ Они почињу револуцију, али њихов карактер не може да прати њен ток, што је случај и са војним заповедницима: „Код револуције карактеристично је баш то што се њоме не да управљати. Они који се сматрају као њени вођи, више су вођени него што воде. Они повлађују револуционарним страстима и дају се носити догађајима“.³³⁷ Праве представнике револуција налази у друштвеним редовима чије су их потребе изазвале: „Код тих скоројевића, револуционарни идеализам удружује се с класном себичношћу. Идеали добијају снагу апетита, а апетити оправданост идеала“.³³⁸ Јовановић наглашава да се револуција даље развија по својој унутрашњој логици, када је воде фанатици. Револуција је духовна, односно душевна криза: „Та криза као свака болест има свој природан ток, који се не да силом и на пречац пресећи“.³³⁹ Робеспјер је знао да се снага револуције налази у крајностима и осећао је да је она покрет масе. Јовановић је истакао да после револуције следи диктатура. Кад се појавио Бонапарта, револуционарно одушевљење је почело да се гаси, „свет [је...] био зрео за диктатуру“.³⁴⁰

Јовановић је указао да између демократије какву је Робеспјер имао на уму и савремене демократије има великих разлика. Његова тактика је била да се неколико правих пријатеља народа и владавине масе, демократије, изузетно честитих и поштених, дочепав државне власти на силу и утврди народну владу силом. Таква тиранија народних пријатеља била би у интересу масе и постепено уздигла народ на културни степен потребан за праву демократију. То управо личи на марксистичку диктатуру пролетаријата, што Јовановић увиђа, указујући: „Ако не демократија, а онда социјализам, са синдикализмом и бољшевизмом, стао је да се враћа Робеспјеру“.³⁴¹ Овај исправан закључак донео је пре него што је могао знати да је Лењин примењивао јакобинско искуство.

Вођи Француске револуције
Слободана Јовановића, издање из
1920. године

Јовановићева проблемска студија о Француској револуцији претходи преиспитивањима овог великог догађаја светске историје у француској историографији, пошто се она отргла од марксизма и марксистичке (комунистичке) Матјеове, Лабрусове (Ernest Labrousse), Собулове (Albert Soboul) и Лефеврове (Georges Lefebvre) интерпретације. У време апсолутне власти марксистичких историчара и марксистичке интерпретације Француске револуције у Француској, Јовановић у својој књизи *О њојталијаризму* (1952), објављеној у Паризу, указује на значај Талмонове (Jacob Leib Talmon) студије о Француској револуцији (*Порекло њојталијарне демократије*, 1952). И познати марксистички филозофи (Max Horkheimer, Theodor Adorno) пишу (1944) о аутодеструктивној дијалектици просветитељства (*Дијалектика њросветијићелства*). За Јовановића револуција није вредност по себи, што су му посебно замерали марксистички критичари.

Исте, 1920. године Слободан Јовановић објављује и друго допуњено издање своје критике Светозара Марковића (из 1903), а две године касније (1922), треће допуњено издање своје књиге о држави (*О држави. Основи једне њравне њтеорије. Треће њреїледано и доїуњено издање*). Наставља са издавањем књига посвећених историји Србије XIX века. На *Устїавобраниїеље*, објављене 1912, надовезује се *Друїа влада Милоша и Михаила (1858–1868)* 1923. године. Друго издање *Устїавобраниїеља* објавио је 1925, а 1926. и 1927. *Владу краља Милана Обреновића*.

Две године након објављивања трећег издања књиге о држави, посвећене општем државном праву, Слободан Јовановић 1924. године објављује *Устїавно њправо Краљевине Срба, Хрваїа и Словенаца*.

Слева надесно: Павле, Димитрије и Богдан Поповић (вл. породица браће Поповић)

УРЕДНИК СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ГЛАСНИКА (1920–1921)

Као што је већ било речи, *Српски књижевни гласник* је основан 1901. године. Први уредник је био Богдан Поповић (1901–1904), кога су наследили његов брат Павле Поповић и Јован Скерлић (1905–1906), да би до Првог светског рата уредник био Јован Скерлић (1906–1914). *Гласник* није излазио током рата. Обновљен је после рата, 1920. године. У тексту „Читаоцима нове серије *Српског књижевног гласника*“, који су потписали први поратни уредници Богдан Поповић и Слободан Јовановић, наглашава се да „у ово прелазно доба, у коме се више но обично сукобљава старо са новим, у коме вру све жеље и мисли, које се из таквих жеља рађају, у коме и најувидљивији [далековиди] само нејасно виде будуће облике у њиховим најглавнијим цртама, *Српски књижевни гласник* биће још либералнији но до сада, не у смислу да чини уступке, но зато што само слободно и широко претресање може дати правилно решење многих и великих данашњих проблема. Иако његови уредници имају одређене мисли о вредностима ствари, и баш зато што воде рачуна о законима правилног развоја, *Српски књижевни гласник* ће дати маха сваком искреном, што значи поштену и истинитом мишљењу и подузећу“.³⁴² Наглашава се да млађи нараштај може рачунати на *Гласник* као на свој часопис. Истиче се разумевање за ново у књижевности, које настаје као опозиција старијим школама, „али поглавито услед промене у души новог нараштаја“.³⁴³

У међуратном периоду Богдан Поповић је оспораван и критикован. Слободан Јовановић је забележио да су га комунисти нападали „просто стога што су рушили утврђене вредности у свима областима духовног живота, па и у књижевности“. Полуинтелектуалци,

Први број *Српског књижевног гласника* из фебруара 1901. године

како сведочи Јовановић, одувек су били Поповићеви противници, али су се „између два рата појавили у необично великом броју“.³⁴⁴ Њима се чинило „да је Богдан главна сметња њиховог успеха, и донекле су били у праву, јер он је представљао оно што је њима највише недостајало, а то је књижевна култура“.³⁴⁵

Позната је Јовановићева анализа феномена полуинтелектуалца, блиског појмовима Богдана Поповића „скоројевић“ и Павла Маринковића „др гур гур“. Управо на примеру полуинтелектуалца могу се можда најбоље видети последице одсуства културног обрасца: „Поред полуинтелектуалца који је успео, постоји и полуинтелектуалац који није успео. Већ прави интелектуалац, незапослен или запостављен, готов је опозиционар. Полуинтелектуалац у таквом положају тим је опаснији, што не зна ни за какве моралне обзире који би његово огорчење ублажавали. То није било случајно да су многи озлојеђени полуинтелектуалци отишли у комунисте“.³⁴⁶

Слободан Јовановић је указао да је дугогодишњи главни предмет Поповићеве друштвене критике био феномен скоројевића. Скоројевић (*nouveau riche, arriviste, parvenu, upstart*) је тип супротан центлменском културном обрасцу. Поповић га је одредио према познатим дефиницијама: „неко ко се изненадно уздигао из скромног положаја у богатство или част“.³⁴⁷ Скоројевићке карактеристике су: апетити, хипертрофија сопствене личности, односно мегаломанија и низак морални стандард. Тема скоројевића се крајем XIX века наметнула и у Европи и у Србији. Слободан Јовановић је приказао Хоупов (Sir Anthony Hope Hawkins) роман *Квисантије* (*Quisanté*), чија тема је скоројевић, амбициозни енглески политичар који је дошао до премијерског места. Оваква слика постоји и код Вајлда. Скоројевић је била и омиљена Нушићева тема, критика радикалских министара (*Др, Госпођа министарка*). Поповић је сматрао да су скоројевићи неминовна појава демократског доба: „Скоројевића треба на изванредан одређен начин третирати: треба му прво испунити његове оправдане захтеве (јер он има оправданих захтева), а затим га васпитати. Васпитава се саветом, примером и казном, и према томе који је од ова три начина потребан, употребити га“.³⁴⁸ Скоројевић нема ни самокритике нити самодисциплине, већ га „раздиру незадовољени апетити“.³⁴⁹ Указивао је на значај жеља за психологију (жеља је мајка мисли), а психологија скоројевића је прави „пакет жеља“. Према његовој метафори, на нашем путу узбрдо, циљ скоројевића није да се попне на брдо, јер своје напредовање не одмерава према висини брда, већ према напредовању оних који се са њим пењу:

Богдан Поповић у разговору
(вл. породица браће Поповић)

„Његово је задовољство да буде виши од других, не ближи правом циљу“.³⁵⁰ Нагласио је да „завист и вечита жеља за уважавањем које стално видимо код скоројевића“, показују да су „подсвесно свесни“ своје стварне инфериорности.³⁵¹ Иако није желео да својој дефиницији скоројевића да преопште значење, она је прилично широка. Скоројевић може бити и онај који се нагло и неправилно успиње навише, као и коленовић који је стао да се квари и услед тога клизи наниже, да би се на крају изједначили у истом типу. Као типичан пример неправилног успињања, Поповић је навео министра Џоа Чембрлена, оца енглеског премијера Невила Чембрлена (Arthur Neville Chamberlain), а као коленовића који постаје тип скоројевића, последњег немачког цара Вилхелма II, „иако је на престолу рођен“, јер су и један и други били лишени самокритике и самодисциплине. Насупрот њима, енглески премијер Артур Балфур (Arthur Balfour) узоран је џентлмен. Поповић је теорију скоројевића примењивао на појединце, друштвене групе и редове („класа скоројевића“). Посебно је нагласио да прави сељак никада није скоројевић: „Ја сам одувек сматрао сељаке као аристократе на њихов начин“ [...]. „Чим оставите сељаке и пређете на најмањег дућанџију, на малог трговца, на сеоског учитеља и тако даље, одмах ћете [међу њима] препознати скоројевића. И даље, у салону, у приватној кући за вечером, на дипломатским интернационалним конференцијама, на седницама књижевних и научних друштава“.³⁵² Скрепуно је пажњу и на тип студента који је сервилан према професору до испита „па после с вулгарном бестидношћу буљи у њега без поздрава“.³⁵³ За разлику од данашњег, потпуно негативног значења појма инхибиција, сматрао је да „култура претпоставља, пре свега, инхибицију (тај израз чинио се Богдану најприкладнијим), а скоројевић, да би развио што већу количину снаге ради свог успеха, гледа да се што више ослободи баш инхибиције“.³⁵⁴ Поповићева критика скоројевића налази се већ у његовој студији о Бомаршеу, где је дао упечатљиву слику осамнаестовековне појаве скоројевића.

Иако је до ширења типа полуинтелектуалца дошло у међуратном периоду, постојао је коректив и узорни модел, који је јасно разликовао интелектуалца од полуинтелектуалца. После рата, у одсуству коректива, предратни (озлојеђени и неуспешни) полуинтелектуалац могао је да заузме место интелектуалца и постане нови узорни модел.

Слободан Јовановић је сматрао да су међу Поповићевим противницима вредни пажње били само млађи књижевници „који су имали талента, нису били лишени књижевне културе, а многи су били у добрим односима са Поповићем“. Иако су њихова дела „имала књижевне вредности, личила су на хаос“, док је по Поповићевом мишљењу књижевно дело требало да буде „космос у маломе“. Поповић је ове млађе књижевнике означавао као „носиоце неоварварства“, а они су му узвраћали називајући га „застарелим догматичарем“.³⁵⁵

Богдан Поповић је 1927. године поново предлагао Слободану Јовановићу да се прихвати уредништва *Гласника*. Убеђивао га је да сви то желе: „Драги Слободане, и Паја [Павле Поповић] и ја, независно један од другог, нашли смо да је број *С. Књ. Гл.* од 1. новембра изврстан, разноврстан, занимљив etc. [...] Паја каже: ‘Треба да остане’. Погађате ко треба да остане. И ја тако мислим. Казао сам вам да и Сибе Миличић тако мисли. И тако мисле и сви остали. Шта хоћете ви? То су ћуди. Ви сте толики литератор, да ни стварно, ни по мишљењу публике, неће бити нимало чудно ако поред правне теорије и историчарског рада узмете у руке и editorship једног књижевног и друштвено-политичког часописа. Ви сте већ једном били уредник *Гласника*, уосталом. Били смо уредници Паја и Скерлић, и ја (сами, не у друштву с другим), и сад је на вас ред да попуните vierblättriges Kleeblatt. Сад је време, више но икад а ви сте једини који данас може узети ствар у своје руке, и по приликама у књижевности и друштву, једини кога сви хоће, једини који има и физичке снаге и стручне способности“.³⁵⁶ Пошто се у писму од 2. новембра хвали *Гласник* од 1. новембра, очигледно је из контекста да га је припремио Слободан Јовановић. На насловној страни *Гласника* стоји „Уређује одбор“ и наводе се адреса уредништва и администрације листа и основни подаци, „Скопљанска [Пашићева, Нушићева] улица бр. 9, телефон 17–29, Нова серија, књ. XXII, бр. 5, цена 9 дин“. На следећој страни, после садржаја, налазе се напомене. Посебно је занимљива друга напомена: „Рукописе треба слати по могућству откуцане писаћом машином или читко преписане.

Српски књижевни гласник из 1920. године, који су уредили Богдан Поповић и Слободан Јовановић

Трошкови за препис нечитких рукописа одбиће се од хонорара. Рукописи се не враћају“.

Пошто је број уредио Слободан Јовановић, а његови пријатељи и уредници *Гласника* су сматрали да је одлично припремљен, даћемо преглед садржаја, који уједно осликава ширину, смисао, научни оквир и књижевни укус који је неговао. Тек кад се види цео број јасно је да су текстови у *Гласнику* могли бити кратки пошто је постојао уходани системски књижевни и научни оквир. Може се рећи да је *Гласник* био арбитар културе и књижевног васпитања. При томе, у складу са поруком првих поратних уредника Богдана Поповића и Слободана Јовановића, био је отворен за нову млађу генерацију, која се није слагала са књижевним гледиштима старије генерације. У књижевном делу налазе се „Правитељствујушчи совјет“ Миодрaгa М. Никачевића, одломак из трагедије „Србија се умирит не може“ (ликови: вожд, Доситеј, Милош, сердар Вукота, Први Црногорац, Други Црногорац), песме „Ноћ“ Анице Савић Ребац, „Новембар“ и „Крила“ Десимира Благојевића и „Звездани бол“ Јована Поповића. После песама је текст Богдана Поповића „У спомен Ристе Вукановића“ посвећен пријатељу, сликару који је умро за време рата, мужу сликарке Бете Вукановић (Babette Wachmaier), код које су у њену кућу на углу Господар Јованове и Капетан Мишине улице одлазили Богдан Поповић и Слободан Јовановић. Вукановићи су основали Српску сликарску школу, односно Уметничко-занатску школу из које се касније развила Краљевска уметничка школа у Београду и потом Академија ликовних уметности 1937. године. Сачуван је и један портрет Богдана Поповића, рад Бете Вукановић. После Поповићевог текста следе текстови везани за филозофију, теорију књижевности, историју и остале области културе и науке.

Слободан Јовановић је објављивао текстове у многим листовима и часописима. Био је и дугогодишњи сарадник *Бранича* и *Архива за њравне и друшћивене науке*, два стручна правна часописа. До Првог светског рата објављивао је текстове и у *Српским*

Кућа Бете и Ристе Вукановића на углу Господар Јованове и Капетан Мишине улице у Београду

нови́нама, Покре́йу, Финансијском ире́леду, Србину, Штампи, Вечерњим новостима, Лейо́йису Маји́це српске, сарајевском Пре́леду, загребачком Србобрану, карловачком Бранковом колу. Од 1921. године стални је сарадник *Полиџике*. Између два рата објављивао је радове у бројним часописима и листовима: *Годишњаку Српске краљевске академије*, *Просветном гласнику*, *Југословенском историјском часопису*, *Гласнику југословенској професорској друштва*, *Социолошком ире́леду*, *Друштвеном живоју*, *Новом живоју*, *Трговинском гласнику*, *Времену*, *Правди*, *Мисли*, *Полицији*, *Народном благодинању*, *Новостима*, *Студентским новинама*, *Нашој смјери*, *Даници*, загребачкој *Новој Европи*, *Обзору*, *Мјесечнику*, *Ријечи*, *Слободној трибуни* и *Хрватској ревији*, сарајевском *Народном алманаху*, суботичком *Књижевном северу*, *Врањском гласнику*, новосадском *Војвођанину*. До Другог светског рата објавио је чланке у лондонском *The Slavonic (and East European) Review* и у париској *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*. После оснивања Српског културног клуба (1937), објављивао је текстове у његовом органу, *Српском гласу*. У емиграцији се највише његових текстова може наћи у *Поруци*, коју је издавао Југословенски народни одбор, чији је био председник.

ПРЕДСЕДНИК СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ (1928–1931)

После Првог светског рата Слободан Јовановић, секретар Академије друштвених наука, био је члан Председништва Српске краљевске академије када су председници били Јован Жујовић и Јован Цвијић. Према Основном закону о Академији из 1886. године председник је био постављан „указом краља заштитника Академије, а на предлог министра просвете и црквених послова“ на три године. Након смрти Јована Цвијића, јануара 1927. године, министар просвете је тражио од Академије да предложи три кандидата од којих ће изабрати једног. Академија је годину дана остала без председника.³⁵⁷

О сарадњи Јовановића са Цвијићем сведоче писма сачувана у Архиву САНУ,³⁵⁸ као и текстови у којима га помиње: „Међу професорима Београдског универзитета било је људи изузетног прегнућа, велике снаге и не мале смелости, који су крчили неутрвене путеве, отварали нове видике, и при томе неки пут разбијали оквире своје уже струке. Узимајући за пример само Јована Цвијића, види се како је он, у својим проучавањима испрва само географским постепено обухватио Балканско полуострво исто тако с етнографског и социолошког гледишта, откривајући нове области за научно истраживање, и налазећи сам подесне методе за њихово обрађивање. [...] Способност наших интелектуалаца за смеле покушаје и тешке напоре опомињала би на сличну способност наших војника у току оновремених ратова. Превелики индивидуализам наших интелектуалаца отежавао

Јован Цвијић (1856–1927),
председник Српске краљевске
академије од 1921. до 1927. године
(БСАНУ Ф-289)

им је заједнички рад. [...] Појединци су узимали исувише на себе, трошили снагу нештеди-мице и такорећи сагоревали на послу“ (1957).³⁵⁹

Говорећи о Јовану Цвијићу, указао је на који начин је утицао на јавно мњење. „Стари националисти су тврдили да су Македонци овејани Срби и да друкчије мисле само они који нису прави патриоти. Нови националисти су тврдили да, у најмању руку, у Македонаца не живи онако непомућена српска свест као нпр. у Босанаца и Херцеговаца. [...] Међу новим националистима најважнији био је Јован Цвијић. Он се није ограничавао на Македонско питање, он је обухватио наш национални проблем у целини. [...] Динарски тип, о коме је Цвијић говорио као о етничкој чињеници, публика је претворила у национални идеал, којим су се млади људи одушевљавали, као што се нараштај Уједињене омладине одушевљавао косовским јунацима. При томе претварању у национални идеал, динарски тип прилично је упрошћен“.³⁶⁰

На годишњем скупу одржаном јануара 1928. године, предложена су три кандидата који су добили највише гласова – Михаило Петровић Алас, Слободан Јовановић и Богдан Поповић. На главном годишњем скупу Српске краљевске академије 17. фебруара 1928. године скуп је „примио к знању“ акт Министарства просвете о постављењу Слободана Јовановића за председника Академије (дванаестог по реду). У то време председник владе био је Велимир Веља Вукићевић (министар просвете у претходној влади), а министар просвете (кратко) Коста Кумануди, колега и пријатељ Слободана Јовановића, који је сасвим добро познавао и другу двојцу кандидата. Ускоро је министар просвете постао Милан Грол. Слободан Јовановић је забележио да његов пријатељ Богдан Поповић није био ректор Универзитета у Београду „зато што није хтео“, а „кад му је председништво Академије понуђено, он га је одбио“.³⁶¹

Као председник Српске краљевске академије Слободан Јовановић је председавао годишњим скуповима на којима је држао говоре објављене у *Годишњаку*. У првом говору, када је био постављен, истакао је да се Академија све више развијала, да се после рата запажа веће учешће у међународном научном животу и пожалио се на финансијско стање. У то време се разматрао нови Закон о Српској краљевској академији.³⁶² Сведочанства о свакодневном раду Слободана Јовановића у Академији имамо на основу архивске грађе.³⁶³ Слободан Јовановић је био председник Академије (1928–1931) у време тешке политичке кризе нове заједничке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Јуна 1928. године убијени су и смртно рањени посланици Хрватске сељачке странке, а 6. јануара 1929. краљ Александар Карађорђевић је распустио скупштину и странке, укинуо Видовдански устав и именовано нову владу. Објављен је нови Закон о краљевској власти и врховној државној управи. Пошто је Слободан Јовановић био код краља уочи шестог јануара, приписивано му је да је саветовао увођење личног режима и да је чак написао краљев проглас. После аудијенције новинари су га сачекали испред куће у Симиној и питали да ли му је краљ поверио мандат. Одговорио им је да није добио мандат. У новој влади је био и млађи брат Слободановог друга Павла Маринковића, др Војислав Маринковић из Демократске странке, министар иностраних дела који је био пријатељ са Стеваном Павловићем, Јовановићевим рођаком.

Можда је и то утицало на мишљење да је Јовановић имао везе са Шестим јануаром. У *Полицици* је 10. јануара 1929. године објављена његова изјава: „Од г. Слободана Јовановића умољени смо да објавимо ово: Поводом аудијениције коју је имао код Њ. В. Краља, г. Слободан Јовановић жели да изјави да се та аудијениција тичала предлога г. др Мачека. Од г. Јовановића је тражено стручно правно мишљење о томе у коју би врсту државних заједница (персонална или реална унија, државни савез или савез држава) спадало оно уређење које г. др Мачек предлагао за нашу државу“.³⁶⁴ Слободан Јовановић је на краљево питање одговорио да је Мачек предлагао реалну унију, као што је била уређена Аустроугарска.

На скупу Српске краљевске академије одржаном марта 1929. године Слободан Јовановић је говорио о Фрањи Рачком, хрватском научнику, католичком свештенику и доктору теологије, првом председнику Југославенске академије знаности и умјетности (ЈАЗУ) у Загребу и дописном члану Српске краљевске академије (од 1888), поводом стогодишњице његовог рођења коју су заједнички обележиле Српска краљевска академија и Југославенска академија знаности и умјетности.³⁶⁵ На свечаном годишњем скупу Српске краљевске академије одржаном у Свечаној сали Капетан Мишиног здања, марта 1930. године, Слободан Јовановић је прво говорио о преминулим члановима. После извештаја Александра Белића, секретара Академије, Владимир К. Петковић је прочитао своју академску беседу, након чега га је Јовановић прогласио за редовног члана. *Полицика* је пренела његов говор: „Ваши стручни другови сматрали су да сте Ви врло потребни Академији природних наука, и на њихов предлог С. К. Академија изабрала Вас је за свога правог члана“.³⁶⁶

Након завршетка мандата председника Српске краљевске академије, Слободан Јовановић је на годишњем скупу, одржаном крајем јануара 1931. године, изјавио да не може поново да се прихвати дужности председника и замолио академике да га не кандидују.³⁶⁷ Том приликом, након тајног гласања, највише гласова добио је поново Михаило Петровић Алас, потом Александар Белић, секретар Академије, и математичар Богдан Гавриловић, који је на крају постављен за председника. Министар просвете био је Божидар Ж. Максимовић, а председник владе генерал Петар Живковић.

Поводом педесетогодишњице оснивања Српске краљевске академије Слободан Јовановић је написао текст који је објављен у *Вардари: календару Кола српских сестара* за 1938. годину: „Од свог почетка, Српска краљевска академија тежила је да научни рад одвоји

Краљ Александар је примио Слободана Јовановића учи шестог јануара 1929.

од просветитељског рада [...] Али, иако је постала строго научна, Српска краљевска академија, није престала бити једна национална установа. Она је национална пре свега тиме, што у својим научним истраживањима главну пажњу обраћа историји српског народа, његовом језику и књижевности, његовом животу и обичајима. [...] Основана у малој предратној Србији, Српска краљевска академија није се у својим истраживањима ограничила на државну област тадашње Србије. Она је обухватила све српске земље без разлике. [...] Неопходно је потребна допуна Универзитету, у коме национална просвета достиже свој врхунац. У предратној Србији Академија је претходила Универзитету скоро за двадесет година, и слободно се може рећи да је тек она створила ону научну атмосферу у којој је Универзитет био могућан. Српски народ потпуно је свестан великог националног значаја који има његова Академија наука. Колико му је она постала драга, сведоче многобројне задужбине и фондови које приватна лица установљавају при Академији, као и многобројна завештања и поклони која јој приватна лица остављају. [...] Ове жртве које народ приноси науци служе на част и народу и науци. Оне показују да Академија не губи из вида интересе народа, и да народ уме да цени вредност науке“.³⁶⁸

Урош Предић (1857–1953)

На састанку Председништва Српске краљевске академије, априла 1931. године, прочитано је писмо академика Уроша Предића, у којем је саопштио да је насликао портрет Слободана Јовановића: „Поред раније израђених и Академији поклоњених портрета пређашњих председника Академије г. Јована М. Жујовића, пок. Стојана Новаковића и пок. Јована Цвијића, г. Предић поклања Академији и овај портрет г. Слободана Јовановића“.³⁶⁹ У вези са овим портретом постоји цела анегдота о којој је писао Милан Гавриловић у писму Слободану Јовановићу и у *Поруци*, органу Југословенског народног одбора у Лондону 1959. године: „Ђиласова Митра [министар просвете, прва жена Милована Ђиласа] је на једној прослави Академије наука, упирући руком на његов портрет, међу портретима осталих председника Српске академије наука, питала бесно: ‘Ко је овај господин?’ И кад јој је понизно речено ко је, онда је Митра још бешње питала: ‘Шта ће тај господин овде?’“ Према овој белешци, портрет Слободана Јовановића је био пренесен у канцеларију секретара Академије.³⁷⁰ У раније написаном недатираном писму Јовановићу Гавриловић се питао где је портрет: „Ја не знам да ли Ваш портрет још стоји тамо и да ли стоји о зиду или при дну зида окренут наопачке.

Мислим да Вам режим већу почаст пред потомством није могао учинити. Ништа тако не бих желео него да дочекате да се вратите, да Ваш портрет опет заузме своје старо часно место [...]“.³⁷¹

У годинама када је био председник Српске краљевске академије, Слободан Јовановић је у два тома објавио књигу *Влада Александра Обреновића*, 1929. и 1931. године. Књига је оставила снажан утисак. Описивао је време којег су се сви добро сећали. Јовановић је био у појединим случајевима учесник и сведок догађаја из тог времена. У предговору је дао списак извора којима се користио, истакавши да поједине изворе не може да наведе: „Један од извора за историју Александрове владе јесу казивања савременика тога доба, којих има још доста у животу. Ја сам употребио и тај извор, уколико ми је било могућно“.³⁷² Милош Црњански му је писао из Берлина 26. марта 1929. године: „Врлопоштовани господине, Ваша је књига дивна. Прочитао сам је за дан и ноћ. [...] Балугџић је хвали, гђа Црњански се грози. Она каже: ‘Чик да га видимо како ће писати идућу’. Што се мене тиче, ова Ваша књига, мада Вас ја у последње доба не обожавам више као пре, опет ме је задивила. Мој роман, уопште моје писање, идуће, биће под њеним утицајем. Србија, зид је, из кога нема излаза. Из Ваших књига, а нарочито из ове видимо зашто и вреди живети до смрти. Ја сам је обожавао, а сад је све више волим. У машти она је космос са свим својим чудима. У њој ћу и ја пропасти. Кад би енглеска Академија издала ову Вашу књигу људи би је читали више но Аристофана, или Тукидида. Да Вашу књигу зна свет видео би државу, ужас, зид, о који сви [...] разбијају главу. Приватни животи смешни су крај тога, као мишеви... [...] Србија XIX века је чудо и штета што Ваша књига није преведена целом свету. Она би била ванредна“.³⁷³

Историографија заузима посебно место у опусу Слободана Јовановића. Ограђујући се, наводи да је реч о уставној историји, али, као што смо показали, уставност представља основну окосницу и систем његове политичке историје Србије. Објективност и књижевни стил ових студија, који остају скоро недостижан идеал, хвалили су и следбеници и противници. Пошто су великим делом посвећене политичким борбама, читав низ у њима разматраних питања и проблема који се сами од себе намећу у вишестраначком систему, јасније се могу сагледати данас него што је то било могуће раније, када су само поједини, ретки историчари и научници старије генерације заиста познавали предратни политички плурализам.

Портрет Слободана Јовановића који је 1930. године насликао Урош Предић (Уметничка збирка САНУ, инв. бр. 24)

Слободан Јовановић је дубоко промишљао методолошка и историографска питања. То су питања која захтевају нарочиту пажњу и обазривост. Узимао је у обзир проблем личних, генерацијских и општих предрасуда које ометају објективно тумачење догађаја из прошлости. Критички је промишљао просветитељску филозофију, а треба имати у виду да просветитељске претпоставке леже у самим основама већине научних праваца и дисциплина заснованих у XIX веку. Анализирајући различите интерпретације Русовог *Друшћивеної ујовора*, Јовановић је нагласио да Русова теорија о настанку друштва нема историјско значење. Упућује на тумачење у своје време веома познатог и утицајног Алфреда Фујеа (Alfred Fouillée), који је нагласио да Русо није мислио на историју настанка друштва, већ на (рационалну) основу друштва.³⁷⁴ Услед напретка историјских наука у XIX веку, могла се сагледати узрочно-последична веза између различитих фаза у друштвеном развоју. Указао је и на значај стила и језика, којем се, нарочито у Француској, придаје посебан значај: „Често је важније, како је нешто речено, него шта је речено“.³⁷⁵ Ову важну Јовановићеву напомену треба имати на уму и приликом интерпретације француских текстова писаних његовим књижевним језиком, као што је „посебан језик *Анала* који ће имати поуздану књижевну вредност“.³⁷⁶

Поред предрасуда епохе, политичких и личних, Јовановић узима у обзир и предрасуде националних историографских школа. Као пример наводи студије немачких, енглеских и француских историчара у којима је Јулије Цезар „препеван на народни језик тога модерног историчара“.³⁷⁷ У немачким студијама он је „један оштар пруски бирокорат спојен с једним врло методичним пруским генералштабним официром; у енглеским студијама, то је један аристократски државник хладан и позитиван, на енглески начин, са једним чисто енглеским даром за колонијалне ратове и колонијалну администрацију; у француским студијама, то је један политички Дон Жуан, духовит, елегантан и развратан као војвода Морни [Charles Demorny, dit comte de Morny, duc de Morny], волећи политику као један спорт, али са нечим неисказано господским у своме немарном маниру“.³⁷⁸ Има биографија у којима личност која је предмет истраживања, и поред обиља коришћене грађе и научне апаратуре, највише личи на писца биографије, са свим његовим психолошким дилемама, страховима и фрустрацијама. Реконструисати прошлост на основу чињеница, како се оне појављују у критичком испитивању докумената, значи „показати како је заиста било“ (Leopold von Ranke). Јован Ристић следи Ранкеову историографску школу која избегава „предубеђења мишљења; ништа не одбацује, нити поправља; узима ствари онакве какве су и мери их мерилем које у њима самима лежи“. Михаило Гавриловић, са којим је Слободан Јовановић написао студију о спољној политици Србије у XIX веку, „није хтео натурати своје мишљење читаоцу и најрадије пуштао је документе да сами за себе говоре“.³⁷⁹ Гавриловићев приступ је сличан методу Албера Сорела (Albert Sorel), који „нигде не даје портрет великог пруског краља [Фридриха Великог] већ чини нешто боље: он групише факте тако да нам се његова слика сама собом у машти саставља“. Сама грађа, наравно, није довољна: „Истраживачи грађе нису увек вешти да је среде. Код неких од њих љубав грађе постаје манија; они воле грађу као грађу: више сирову него обрађену и бацају пред нас све што су нашли, без реда

Јован Ристић (1831–1899), српски политичар, државник и историчар. Током 1899. године био је председник Српске краљевске академије. На Берлинском конгресу, на коме је призната независност Србије, био је представник Кнежевине Србије. (АКЦДПП)

Михаило Гавриловић (1868–1924), дипломата, академик, управник Државног архива, краљевски посланик на Цетињу, у Ватикану, Петрограду, Лондону (вл. породице Гавриловић)

и везе“. Рад на изворима се, међутим, не може одвојити од тумачења, логике, супсумције. Увек се посредују грађа, с једне стране, и мишљење, с друге стране. Јовановић указује да се Ранкеу замерало да је понекад прецењивао историјску вредност службених аката. Документи се, међутим, не поклапају увек са догађајима: „У политичким полемикама, као и у судским распрама, писмени докази често решавају ствар, али при историјским истраживањима писмени докази морају се добро проверавати“. Једна од важних потврда веродостојности извора може да буде јавност. Ако записано или речено не одговара истини, јавно се може и порећи. За историчаре пре Првог светског рата проблем је представљало обиље материјала који је требало обрадити, док се у међуратном периоду, због ширења једнопартијских система, јавио нови проблем, одсуство јавности у процесу доношења политичких одлука. Више се нису могли довољно јасно сагледати ставови политичких актера. Разматрајући тешкоће будућих историчара, Јовановић указује да је због све интензивније употребе телефона, мање писаних трагова: „Писма, иако неки пут више цедуљице него писма, показала су се доста често важан прилог за историју. Данас телефон све више замењује не само приватна писма, него и службене акте. Опште је позната ствар да се дешавало, и дешава, да се и оне наредбе које повлаче одговорност и за наредбодавца и за наредбопримца не издају писмено, него усмено, преко телефона. Телефон ће много што-шта сакрити заувек од сазнања историчара“.³⁸⁰ Приватна преписка вођена у току догађаја и дневници у којима се догађаји бележе свакодневно, „за врућа трага“, несумњиво су много кориснији од мемоара.³⁸¹ Иако не одбацује мемоаре, Јовановић прави битну разлику између више и мање веродостојних записа. У старијим мемоарима има прећуткивања, али не и лагања и обмањивања: „Још и пре [Првог светског] рата, запажао се међу нашим мемоаријалистима понеки који није казивао оно што му се десило, него оно што је волео да му се било десило и који је у својим мемоарима уместо јаве свога живота давао његов сан. Ова врста људи која је раније постојала као изузетак, данас се јако умножила. Самозаљубљеност раширила

се не само међу књижевницима, већ и међу политичарима“.³⁸² Закључује да је реч о обмањивању самог себе о својој правој вредности и значају. Јовановић је бележио и користио податке од учесника и сведока историјских догађаја. И своја сведочанства је, такође, уклопио у историјске радове, а оставио је и мемоарске записе. У неким случајевима имао је, као и Стојан Новаковић и Јован Ристић пре њега, вишеструку функцију – учесника, сведока и историчара. Провере Јовановићевих тврђења и чињеница на које се позива, укључујући и мемоарске записе, потврђују поузданост његовог текста.

Јовановић је узимао у обзир и политичке страсти историчара. Због своје наклоности према „великим личностима“, водећи историчари Француске револуције на прелазу из XIX у XX век могли су се, према Јовановићу, поделити на две основне групе, дантоновце и робеспјеровце, јер ни једни ни други нису одвајали своју личну симпатију од методе и предмета свог истраживања. Тен (Hippolyte Taine), који им хронолошки претходи, покушао је да створи непристрасно мишљење о револуцији. И пре Тена историјски радови о Француској револуцији били су „надахнути политичким страстима“. Он је, међутим, први изводио закључке на основу архивске грађе, којом су се његови претходници слабо служили: „Тену је замерано да у архивским истраживањима није имао потребне обазривости ни исцрпности. Без сумње, његови настављачи, нарочито Олар (Alphonse Aulard) и Матје (Albert Mathiez), имали су више научне методе од њега, али се не може рећи да су имали и више непристрасности“.³⁸³ Дакле, иако Тен хронолошки претходи Олару и Матјеу, његово дело има трајнију вредност, јер је покушао да формира објективно мишљење: „Олар је заслепљен својим политичким симпатијама према Дантону, а Матје својим политичким симпатијама према Робеспјеру, и, на крају крајева, Тен, са свим недостацима своје методе, ближе је правом историјском схватању него њих двојица“.³⁸⁴ У време оштрог спорења око Робеспјера у француској историографији, Јовановић између бројних студија издваја студију Жерара Валтера (Gérard Walter). Валтер се држао докумената, писао је пажљиво и исцрпно, строго одвајајући историјску истину од приче. Показује да се ни Матје није могао суздржати од „кићења“ када је писао о сусрету

Иполит Тен (1828–1893)

младог ученика Робеспјера и краља Луја XVI, што Валтер приказује сасвим другачије, на основу извора. Уместо измаштаног говора, у којем се деле савети краљу, испоставља се да је краљевска кочија само застала испред школе и да је ученик Робеспјер „гологлав и на коленима држао један говор који су његови професори прегледали и одобрили и у ком се већ стога нису могли дати краљу савети“.³⁸⁵ Исти је случај и са митским упознавањем Робеспјера са Русоом, које је „увек узбуђивало историке“, а до којег, у ствари, никада није дошло: „једног скорашњег немачког писца узбудило је толико да је у свом делу о Робеспјеру начинио од те ствари, по Валтеровим речима, читав сценарио за једну филмску представу“.³⁸⁶ На основу Робеспјеровог сведочанства може се закључити само да је једном видео Русоа.³⁸⁷ Иако из историје треба избацити ове нетачне приче о познатим личностима, Јовановић није радикалан, сматра да их, ипак, треба задржати у сенци историје, као „полуисторију“, јер често, поред све непоузданости или нетачности, могу да дају веома верну карактеристику једне историјске личности.³⁸⁸ Говорећи о Теновом вишетомном *Пореклу савремене Француске* Јовановић је нагласио да је научна историја разорила многе легенде, а Теново дело разорило је легенду револуције. Раширило се веровање да је револуција била највиша тачка француске историје: „Уз тај култ Француске револуција развио се култ револуције уопште, као да би у револуционарним покретима било неког изузетног јунаштва и моралне лепоте. Насупрот овом буржоаском величању Француске револуције, Тен је говорио о њој без усхићења и дивљења. Она је за њега била један покрет гомиле, разоран и некултуран, јер ако гомила има снаге за рушење, она нема памети за зидање. Ништа јаче од побуњених робова, али ништа ни махнитије, револуција је довела Француску, најкултурнију земљу онога доба, у стање примитивног безвлашћа и узајамног истребљивања“.³⁸⁹

Слободан Јовановић је од 1929. године држао предавања из социологије на докторским студијама на Правном факултету у Београду (Преглед новије државноправне и социолошке књижевности, Историјски материјализам, Формална социологија, Социологија религије, Примери политичке социологије). Објавио је предавања са докторских курсева под насловом *Формална социологија* (1937), *Социологија религије* (1938) и *Примери политичке социологије* (1940). Социолошка учења је разматрао и у свим издањима књиге о држави, студији о Марксу и теорији и историји марксизма, као и у бројним

Алфонс Олар (1849–1928)

критичким приказима и анализама. Треба имати у виду и текстове о социологији његовог оца Владимира Јовановића, као и искуства везана за настанак и развој социологије у европским земљама у којима су се школовали и живели.

Неке од тема о којима је држао предавања нису везане само за једну област, већ, у зависности од самог предмета излагања, повезују више научних области (право, социологију, историју, филозофију, политичке науке). Због тога његове поједине студије припадају историјској социологији, политичкој социологији, филозофији права, историји филозофије, политичкој филозофији и политичкој теорији. У својим књигама и бројним краћим радовима анализирао је различите социолошке теорије и упућивао на становишта познатих социолога. Посебну пажњу посвећује Контовој (Auguste Comte) позитивистичкој школи, упућује на велики Спенсеров (Herbert Spencer) утицај на немачку, руску и италијанску социологију, доприноси француске социологије (Émile Durkheim, Gustave Le Bon), нарочито анализира Марксове (Karl Marx) и Енгелсове (Friedrich Engels) теорије (марксизам, историјски материјализам или материјалистички схваћена историја, Енгелс–Морганову социологију), неокантовски утицај, разматра социологију религије и немачка социолошка учења Вебера (Max Weber), Трелча (Ernst Troeltsch), Ваха (Joachim Wach) и Дункмана (Karl Dunkmann), Зимела (Georg Simmel), фон Визеа (Leopold von Wiese), Фирканта (Alfred Vierkandt) и Тениса (Ferdinand Tönnies), као и америчка социолошка учења (Lester Ward, Charles Horton Cooley, Edward Alsworth Ross).

Седница скупштине тридесетих година. Говори председник владе Милан Стојадиновић.

УСТАВ ИЗ 1931. ГОДИНЕ И ПИТАЊЕ УРЕЂЕЊА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

После трогодишње диктатуре краљ Александар је дао нови Устав Краљевине Југославије 1931. године. Према њему, Југославија је била уставна, али не и парламентарна монархија. За разлику од Видовданског устава, уведен је дводомни систем, који је у Србији постојао од 1901. до 1903. године. Као по неком усуду, међутим, никако нису могли да се споје дводомни и парламентарни системи. Према Уставу, посланици за Скупштину били су бирани по тзв. земаљским листама, односно листама странака које су биле организоване на територији целе земље: „Устав од 1931. држао је мање него Видовдански устав до управног централизма, али је зато држао, ако тако можемо рећи, до партијског централизма“.³⁹⁰ Према истом Уставу, половину чланова Сената (Горњег дома) бирало је посебно изборно тело састављено од посланика, банских већника и председника општина одређене бановине, а другу половину сенатора постављао је краљ: „Према Скупштини која се бира по партијским листама, Сенат је, како се чини, требало да буде једно тело угледних људи које би, због њихове личне вредности, послали у Сенат било краљ или њихова бановина“.³⁹¹ Јовановић је у анализи указао да је карактеристика овог устава равноправност домова, док обично превагу има доњи дом, који решава, пре свега, о буџетском питању. У случају несагласја два дома о једном законском предлогу, предлог се одбија и о њему се не може поново расправљати у истом скупштинском сазиву. Ако су и у следећем скупштинском сазиву домови несагласни, о том законском предлогу одлучује краљ. Јовановић је указао на двосмисленост тумачења краљеве улоге. По једном тумачењу, краљ је имао право да одлучи само о оним тачкама о којима су се домови разишли, а по другом тумачењу, одлучивање о целом закону је у потпуности прешло у краљеву надлежност. Јовановић усваја прво тумачење, јер би друго противречило уставу према коме је земља уставна монархија. Према другом тумачењу, држава би била апсолутна монархија.³⁹² Јовановић закључује да се краљева права могу свести само на права изборног судије који расправља тачно одређени спор, дајући глас за једну од две супротне тезе.

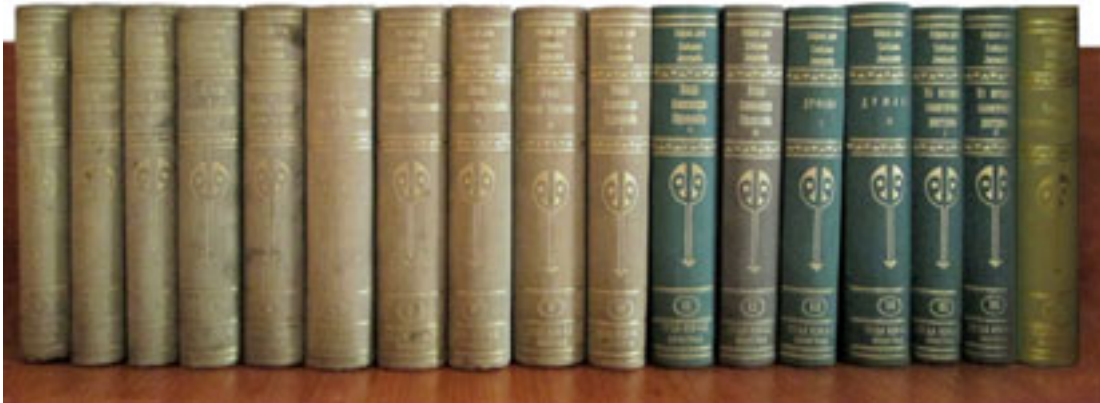
Анализирао је и члан 116 новог устава, према коме краљ „у случају стања опасности“ има посебна права. Указујући на положај председника царевине у Немачкој, у Вајмарском уставу, Јовановић закључује да се краљ и у време када има посебна овлашћења, налази под надзором Народног представништва. Краљ има овлашћења прописана уставом, али ни у време ванредног стања нема овлашћења да укине чланове устава који се односе на рад скупштине.

Јовановић сматра да интегрални парламентаризам представља најбоље уређење државе. Владар у парламентаризму не губи власт, већ је уступа, овлашћује одговорног премијера да влада. Свако уставно решење на основу кога владар директно постаје чинилац законодавне власти, Јовановић сматра далекосежно погрешним. Сасвим је довољан положај који владар већ има, нема потребе појачавати га уставним одређењима.

О Јовановићевим гледиштима у погледу уређења државе Срба, Хрвата и Словенаца сведочи Нацрт устава уставне комисије чији је био председник (1920), критика других уставних нацрта и решења скупштинског Уставног одбора (1921), као и сугестије на нацрт државног преуређења групе загребачких интелектуалаца (1934–1936).³⁹³ Јовановић није био за конфедерацију, ни за федерацију, а ни за унитарну државу. Најближи му је био Нацрт устава који је на основу Нацрта устава уставне комисије допунио Стојан Протић (1920), према коме је требало задржати историјске покрајине са одређеним степеном самоуправе (између централизма и федерализма). Више пута је објашњавао разлику између федералне јединице и покрајине, поредећи покрајине са постојећим општинама и покрајинске скупштине са општинским скупштинама. Кад је говорио о „плоту“ који је требало „ударити“³⁹⁴ мислио је управо на историјске покрајине које су добрим делом могле да заокруже српска подручја у новој држави. Национално мешовите покрајине представљале су посебно питање на које је указивао.

У вези са предлогом загребачке групе који је био упућен у Београд после избора одржаних маја 1935. године, подразумевао је да етнички мешовита (српско-хрватска) подручја треба другачије организовати од етнички хомогених. Када је већ дошло до стварања заједничке државе, Слободан Јовановић је био мишљења да у датим историјским околностима треба на најбољи могући начин разграничити Србе и Хрвате. У разговору са новинаром *Политике* изнео је свој став у вези са загребачким предлогом који је упућен у Београд 1935. године: „Сматрали смо [Слободан Јовановић, Божидар Марковић, Никола Стојановић и Михаило Илић] да им треба указати на све оне елементе који су у њиховом нацрту припадали типу конфедеративне државе, јер је, као што се зна, конфедерација несагласна с државним јединством. [...] Што се тиче броја бановина, загребачки нацрт предвиђао је њихово разграничавање по племенском начелу. Ми смо на то приметили да племенско начело, ако се усвоји, мора бити спроведено доследно – и нпр. ако би се сви Хрвати ујединили у једну бановину, онда би се исто тако имали ујединити у једну бановину и сви Срби. Због тешкоћа племенског разграничавања између Хрвата и Срба, загребачки нацрт узимао је у обзир и могућност једне мешовите бановине. Тим поводом ми смо примећивали да, ако политичке странке пристану на такву бановину, за њу се с обзиром на њену племенску хетерогеност не би могло усвојити исто политичко уређење као и за племенски хомогене бановине“.³⁹⁵

У међуратном периоду, двадесетих и тридесетих година, Слободан Јовановић и чланови његове породице, сестра Правда и сестрић Андра Ристић, путовали су заједно и одвојено у европске градове, на планине, излете у околину Београда, као и на Средоземно море.³⁹⁶

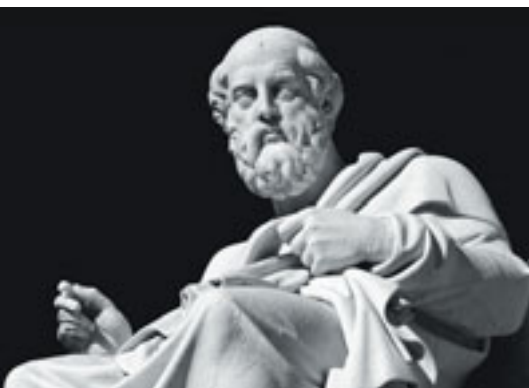
Сабрана дела Слободана Јовановића, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд

САБРАНА ДЕЛА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Тридесетих година XX века Слободан Јовановић је припремио и објавио своја Сабрана дела у седамнаест томова (1933–1936/40). Двадесетих година XX века објавио је низ књига које ће потом ући у састав Сабраних дела из тридесетих година. Објављивање Јовановићевих књига у деценији која претходи објављивању првих Сабраних дела, представљало је „први покушај да се дело Слободана Јовановића представи као једна издавачка целина“. У Сабраним делима из тридесетих година редом се поново објављују раније објављена дела, почевши од вођа Француске револуције, преко књига у којима су сабране политичке и правне, односно историјске расправе, књига посвећених историји Србије XIX века, од уставобранитеља до владе Александра Обреновића. У Сабраним делима је 1935. године, у књизи под насловом *Из историје политичких доктрина* (учења, теорија), Јовановић објавио сасвим нове студије посвећене Платону и Берку, као и стару студију посвећену Макијавелију. На основу писама познато нам је да је Слободан Јовановић тада читао текстове на старогрчком и поредио различите преводе на страним језицима, немачком, француском и енглеском. Исте године је објавио и потпуно нову студију о Марксу, која се надовезује на тумачење Марксовог учења у књизи посвећеној критици Светозара Марковића, први пут објављеној још 1903. године. У оквиру Сабраних дела 1936. године објављено је четврто допуњено издање књиге о држави под насловом *Држава*. Обично је после објављивања књиге о држави следило уставно право. Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца није имало смисла штампати у Сабраним делима (1932/40), јер је Видовдански

Слободан Јовановић, рељеф, рад Ђорђа Јовановића (САНУ СЈ-2а)

Платон (око 427. п. н. е. – око 347. п. н. е.)

устав укинут. Увод из Уставног права објављен је у Сабраним делима III (1932) под насловом „Краљевина СХС“. О уставу из 1931. који је био октроисан као и Устав из 1901. године, Слободан Јовановић је написао једну анализу у којој је разматрао краљеву власт, о чему је било речи. Сабраним делима су 1940. године накнадно придодати *Примери њолијичке социологије*, али су изостављене у међувремену објављене књиге, *Гледатион* (1937) и *Амерички федерализам* (1939), као и литографисана предавања са докторског курса.

У тексту посвећеном свом вишедеценијском пријатељу Богдану Поповићу, записао је како је Поповић наводи познату изреку да се човек рађа као платоновац или аристотеловац и да је Поповић за себе говорио да се родио као аристотеловац, пошто је одбацио „метафизичке сањарије“.³⁹⁷ Поповић је Шопенхауерову осуду Хегела преносио на све метафизичаре, „тврдећи, сасвим у духу Огиста Конта, да је метафизика један ненаучан начин мишљења коме, у времену позитивних наука, нема више места“.³⁹⁸

У време у које је Бранислав Петронијевић сматрао да античка филозофија није дошла до „свести о правом појму“ и да је у новијој филозофији са Декартом „ударен прави темељ филозофије“, као теорије сазнања, Светомир Ристић у својој *Лојци* дао марбуршку неокантовску интерпретацију одређених ставова који се могу наћи у Платоновим дијалозима, а Никола Поповић следио Петронијевића и потом неокантовску филозофију, није било повољно време за херменеутичко изучавање тема из самог Платоновог текста. Слободан Јовановић, осим студије о Платону, није објављивао радове из античке филозофије, нити из античке историје. Био је, међутим, добро упознат са античком филозофијом, историјом и књижевношћу. У уводу у студију о Платону нагласио је и да је главна идеја његовог проучавања била држава. Платон је доказивао да је задатак државе „одгајање бољег, благороднијег соја људи“.³⁹⁹ Ако држава у томе не успе, она доводи у питање саму себе, свој опстанак: „Тачно или нетачно, ово мишљење које се данас чује, нашло је пре толико векова у Платону једног заступника кога је тешко надмашити“. Јовановићева студија о Платону из 1935. године, у којој разматра тему васпитавања (*paideia*), објављена је две године након првог

тома Јегеровог (Werner Jaeger) познатог дела *Паидеиа, обликовање њрчкој човека* (1933), посвећеног раном грчком добу, а четири године након смрти Јегеровог ментора Виламовица (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff), на чију познату студију о Платону из 1919. године Јовановић упућује у свом раду.⁴⁰⁰ Виламовицева до данас непревазиђена и незаобилазна двотомна студија (укупно преко 1.000 страница) у којој се посебна пажња посвећује разумевању политике, подстакла је ново тумачење дијалога и Платонових писама, којима је призната аутентичност (нарочито је важно *Сегмо њисмо*). До тада, у водећим историјама античке филозофије, пре свега Целеровој (Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen*), превладавало је тумачење Платона у духу Шлајермахеровог (Friedrich Schleiermacher) романтичарског залагања за неодвојивост филозофског и уметничког у дијалозима, како је разумевао и преводио дијалоге на француски Кузен (Victor Cousin), а код нас, касније, углавном у том духу, Милош Н. Ђурић. Већ правилним одабиром литературе која садржи коментаре дијалога и тумачења писама, као и темељним класичарским приступом, Јовановић је разумевао Платона на нов начин, што му даје значајно место и у историји изучавања античке филозофије код нас. Јовановић чита и тумачи текст, а не саставља своју студију као компилацију једне или више страних студија. Дао је сликовит и упечатљив приказ младог Платона: „Аристократ по крви, Платон је био индивидуалист у сократовском смислу. Аристократски појмови и Сократов индивидуализам нису се много слагали једно с другим. Аристократија се држи породичним одгојем и заптом; индивидуализам проглашава слободу личног мишљења и самоодлучивања“.⁴⁰¹ Без обзира на покушаје утврђивања историјске тачности, *Ајолоџија* открива Платоново схватање односа политике и морала. Судећи по овом дијалогу, могло би се закључити да држава не сме да угуши слободу мишљења: „По *Ајолоџији* би изгледало да Платон неће да зна ни за какав компромис: гледиште Сократово прима потпуно, а гледиште његових судија потпуно одбацује“. У *Криџону*, међутим, указује Јовановић, који на допуњује *Ајолоџију*, Сократ који у *Ајолоџији* није хтео „жртвовати држави самосталност свога мишљења, жртвује јој у *Криџону* свој живот. Он који је са слободом терао готово до одметништва, умире као добар и покоран грађанин“.⁴⁰² Јовановић не посматра Платонове дијалоге одвојено, већ у низу, а дотиче се и везе између дијалога и предавања у Академији. Јовановић је указао да се у *Ајолоџији* и *Криџону* не решава питање односа државе и појединца, већ се оно поставља. У дијалогу *Горџија*, који се бави истим проблемом, налази се вечита критика политичара: „Њихова је једина брига да дођу до власти, и да на власти што дуже остану. Ради тога ласкају народу, повлађују његовим предрасудама, служе његовим рђавим тежњама“.⁴⁰³ Према Платону, држава, међутим, треба да васпита што савршеније грађане.⁴⁰⁴ Слободан Јовановић је више пута разматрао и спомињао чувени Трасимахов аргумент из прве књиге Платонове *Државе*. Богдан Поповић је током студија у Паризу 1891. године доказивао Слободану Јовановићу да је у чувеној препирци између Сократа и Трасимаха о томе шта је правда, у праву Трасимах који тврди да је у друштву правда корист јачега.⁴⁰⁵ И у дијалогу *Горџија* заступа се становиште да је правда предност јачега (софист Каликле).⁴⁰⁶ У

Насловна страна преписа Платонове *Државе* из IX века (Paris, Bibliothèque Nationale, Gr. 1807)

природи постоји само однос снага „ко је јачи има да влада оним ко је слабији“.⁴⁰⁷ Теорија права јачег коју заступају софисти јесте теорија „борбе за опстанак“, дарвинизам пре Дарвина, указује Јовановић, и закључује да теорија права јачег решава морални проблем порицањем постојања морала.⁴⁰⁸ Према Трасимаху државом не владају бољи већ јачи.⁴⁰⁹ Праведник је праведан зато што му се не указује прилика да чини зло: „Дајте му прилике да без казне учини зло, он ће га учинити“.⁴¹⁰ Јовановић приказује мит о Гиговом прстену (невидљивости) из Платонове *Државе*.⁴¹¹ Платон сматра да је праведник ипак срећнији јер „праве трајне среће има само у границама и под владом разума“ и из правде изводи разлоге за поделу људи у држави.⁴¹²

Слободан Јовановић је анализирао редом Платонове дијалоге, посебно *Државу*, *Државника*, *Законе*. Указује на етичка питања код Платона и сасвим јасно разумева онтолошко јединство етичког и политичког, јер у основи своје методе подразумева недељивост феномена, па му не представља проблем (који мучи многе филозофе и тумаче) како нешто може бити једно и јединствено, а разматрано у различитим филозофским и научним дисциплинама.⁴¹³ Јовановић је указао на везу између предавања у Академији и Платоновог текста: „Судећи по Платоновим списима који су постали после оснивања Академије, а који су вероватно стајали у вези с његовим наставничким делањем, он се нарочито трудио да своје слушаоце научи тачном логичком мишљењу, јасном разликовању појмова и њиховом правилном развијању. Они су пре свега имали да науче да мисле“.⁴¹⁴ Нагласио је и да, с обзиром на цео школски програм, Аристотел није без разлога изашао из Платонове школе. Осим логичко-математичких предавања, Платон је водио засебне разговоре са ужим кругом слушалаца. Иако Платоново неписано учење (ἄγραφα δόγματα) још увек није било у средишту пажње истраживача, Јовановић је посебну пажњу посветио Академији.⁴¹⁵ Осим дијалога, служио се и Платоновим писмима, која су посебно важна за разумевање езотеричког учења.⁴¹⁶

Слободан Јовановић је сматрао да је Платон, за разлику од демократске идеологије, полазио од претпоставке да човек није од природе добар, већ рђав, да је васпитање

све теже што има више васпитаника и да је васпитање масе немогуће, ако се мисли на прави филозофски одгој. Другима може да влада само човек који самог себе држи у власти и има „савршено морално васпитање“. Због тога добра влада може бити само влада одабране мањине „образоване у оном филозофском духу којим се маса не може никада надахнути“.⁴¹⁷ Указао је да је Платон, међутим, заборавио на штетни утицај власти на оне који врше власт. Позивао се на важност искуства којим је утврђено да људима власт треба „давати у малим дозама, под строгим надзором и с великом одговорношћу“. Поставља се питање какве гаранције има Платон да ће филозофи, пошто добију неограничену власт, остати филозофи.⁴¹⁸ Јовановић је сматрао да је ипак лакше направити добре установе него наћи добре господаре. И Платон је у *Државнику* закључио да је државнички таленат (способност) изузетно редак и да у целој генерацији може бити дарован само једном човеку.⁴¹⁹ Зато су посебно важне институције: „Добар господар, ако би се на њега наишло, био би добар и са рђавим установама, али како се с рђавим господарима срећемо чешће него с добрима, то су нам потребне установе које ће те рђаве господаре држати и преко њихове воље у границама правде и разума“.⁴²⁰ Јовановић је указао да на ово питање Платон у *Држави* није обратио пажњу. Овај аргумент користио је и у другим студијама, приликом критике апсолутне монархије и сваке апсолутне власти. Указао је на разлику између *Државе*, *Државника* и *Закона*. За разлику од *Државе*, у *Законима* Платон већу пажњу посвећује законима и установама: „Докле је маштао о властодршцима с надчовечанским врлинама и способностима, Платон је стављао вршиоце власти изнад закона; чим је узео људе такве какви су, он је ставио закон изнад властодржаца“.⁴²¹ Посебно је вредна и корисна Јовановићева анализа уставног уређења Платонове државе у *Законима*, јер добро упознат са бројним законодавним решењима, може да упореди и јасно објасни изборни и управни систем који је Платон предвидео. Пошто у *Законима* на челу државе нису филозофи, само по себи намеће се питање како ће управљачи утицати на морално облагорођивање становника (што је циљ Платонове државе у *Држави* и у *Законима*). У последњој глави *Закона*, међутим, Платон је ставио изненада Ноћни савет „једну нову власт [...] која [...] није била ништа друго него опет влада филозофа, само нешто прерушена“.⁴²²

О Јовановићевој студији посвећеној Макијавелију већ је било речи. Према једном сведочанству много пута је прерађивао и дотеривао текст, бринући се да ли ће тумачење Макијавелија бити исправно схваћено.

За разумевање Јовановићевих гледишта од посебног је значаја његова студија о Едмунду Берку. Берков значај за политичко филозофско мишљење састоји се у томе што је тематизовао искуство мишљења. Постоји једна догма која је усађена образовањем, да је филозофија рационална мисаона делатност која, дакле, нема везе са искуством као резултатом практичног рада и живота. Ово школско мишљење веома је широко и дубоко распрострањено. Искуство се не може искључити из појма опште филозофије, а ни из практичне филозофије (државе и права, односно политике). Филозофија се може дефинисати управо као искуство мишљења.

Едмунд Берк (1729–1797), британски државник, политички теоретичар и филозоф

Берк је у реакцији на Француску револуцију и Русоове идеје које су почеле да примењују њене вође, рефлексijом о револуцији нашао повод да теоријски образложи искуство политичког мишљења. Да би се разумела специфичност његовог мишљења, потребно је, међутим, разумети разлику између Америчке и Француске револуције и разлоге због којих је Берк подржавао захтеве америчких колонија и први критиковао Француску револуцију. Иако није прихватио целу Беркову критику Француске револуције, Јовановић се слаже са његовом основном аргументацијом. Берк је нагласио да је разлика између Француске и Енглеске револуције у томе што је Француска револуција била идеалистичка. Енглеска „Славна револуција“ била је уперена против одређених краљевих злоупотреба власти, а Француска у име просветитељског филозофског идеала: „У политици, идеализам је увек за осуду: у политици се не може ништа против чињеница. Од свих чињеница, најважнија је народна прошлост и историја, она прожима морално биће и ствара карактер народа. За све опште идеје, па и за филозофске идеале важи правило, да их морамо прилагодити индивидуалним карактерима, ако смо ради да их начинимо применљивим. Према томе: ‘ни обнављање установа не може се вршити одједанпут, по апсолутном мерилу једног филозофског идеала; оно мора ићи постепено, у сталном складу с историјским особинама датог народа. Нове установе, на које се народ још није навикао треба да се наслањају на установе са којима се он у току историје саживео’“. ⁴²³ До постепених промена долази доношењем нових устава. И уставотворна власт је ограничена условима предвиђеним за промену устава, који су одређени претходним уставом. Због тога уставотворна власт, према Јовановићу, није неограничена у редовним приликама. Међутим, у ванредним околностима, какве су револуције, постаје неограничена и неконтролисана власт.

Берк је предвидео историјски ток до кога је дошло између XVIII и XX века: „Берк је предосећао неке ствари које нису биле само одлика Француске револуције, него још и одлика савремене демократије. Он се питао: ко ће, кад се укину сталежи и историјске покрајине, држати у вези дезорганизоване појединце? Нека се веза мора успоставити, иначе држава ће отићи у парам-парчад... Њему је упало у очи како у револуцији добијају велики значај две врсте људи: финансијери и новинари. Објашњавао је то тиме што су циркулација новца и циркулација новости још једине споне које остају у једном иначе дезорганизованом друштву. Берк је, дакле, предвиђао ову

владу великих банака и великих новина која је постала једна од одлика савремене демократије. Он је чак наслутио на какав ће начин новине стварати јавно мњење: уместо истином и разлогом, оне ће се служити непрестаним понављањем истих тврдњи и истих девиза“.⁴²⁴ Слободан Јовановић указује да се Берку „није свиђало“ стање у којем државу воде новчани заводи и уредништва медија из престонице. Дакле, револуцију треба избећи, ако је икако могуће, и све снаге каналисати у уређену борбу, какву омогућује парламентарни систем. Револуција је „историјски преврат и експлозија“, једна непогода „када је поданичка маса доиста сложна и дејствује као елементарна сила“,⁴²⁵ као земљотрес, поплава или најезда непријатеља.

Према Берковом мишљењу, држава има свој морални карактер, који је изграђен у времену, током историје и који је кључ њене судбине. За Берка је политика искуствена наука која не треба да се учи *a priori*: „Кратко искуство не може да нас поучи тој практичној науци, јер прави ефекти моралних разлога не наступају одмах – може се показати да онај који је у први мах шкодљив, је изванредан у свом каснијем деловању (при чему је чак могуће да такав учинак проистекне из неповољних ефеката које је произвео на почетку)“.⁴²⁶ Гадамер (Hans-Georg Gadamer) је нагласио да нема непремостиве разлике између традиције и ума, како је то просветитељство настојало да покаже. Закључио је да је очување традиције заправо један чин ума.⁴²⁷ Слободан Јовановић је истакао да покушаји да се држава упуту правцем који њеном карактеру не одговара могу бити узалудни или погубни. Сматрао је да је Берк имао право када је тврдио да лична права и слободе пружају сувише уску основу за друштвени морал, јер је у свом даљем развоју демократија морала идеологију личних права да допуни идеологијом друштвених дужности, на основу чега је настала теорија друштвене солидарности. Треба имати у виду да су Слободан Јовановић и Едмунд Берк живели у различитим временима. У Берково време још увек нису постојале странке у данашњем смислу речи, виговци и торијевци су били другачије организовани него данас. Британски парламентарни систем није у својој еволуцији дошао до викторијанског вестминстерског система који је Слободан Јовановић сматрао узорним. Берково аргументацију следио је и Тен: „У критикама француске револуције јесте обична ствар да јој се за њен рационализам замера, и ту замерку Тен је развио нарочито. Али први који је обратио пажњу на рационализам револуције, на њен апстрактни и метафизички карактер, био је Берк“.⁴²⁸

Јовановићева студија о Марксу је објављена у књизи *Из историје политичких доктрина, Платон, Макијавели, Берк, Маркс* и у XVI тому Сабраних дела 1935. године. Представља плод вишегодишњег рада и редовног праћења развоја марксизма, социјалистичке мисли и активности радничког покрета. Припремљена је на основу предавања која је Јовановић одржао на докторским студијама на београдском Правном факултету (1932–1933). Деценијама, све до 1961. године, Јовановићева студија је била једина историја марксизма у Југославији, ван употребе, наравно. Било је у међувремену парцијалних прегледа.

Студија о Марксу је подељена на четири основна дела у којима се тумаче Марксово учење („Марксизам“), различита марксистичка тумачења Марксовог учења („Марксистички“),

критике марксизма („Антимарксисти“) и даје синтеза и оцена („Закључак“). Још у студији о Светозару Марковићу (1903) Јовановић је упућивао на Енгелсов *Анџи-Дирини* (1878, 1894) због прегледности, а у студији о Марксу указао је да је користан јер се у њему јасно образлаже еволуција филозофске мисли која претходи марксизму (стари социјализам, Хегелова дијалектика, Фојербахов [Ludwig Andreas von Feuerbach] материјализам). У истом поглављу разматрао је Марксове „Тезе о Фојербаху“ (1845) и образложио значај појма праксе. Нагласио је да филозофија заузима средишње место у Марковом учењу, јер се из Маркових филозофских гледишта изводе и решења у појединим научним областима (социологија, политичка економија, историја). Анализирао је и Енгелсову социологију која се заснивала на резултатима америчког антрополога Моргана (Lewis Henry Morgan), политичку економију у Марковој *Кријици и олигијске економије* (1859) и *Кайијалу* (1867), као и Маркову интерпретацију историје у *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте* (1852). Разматрао је и Енгелсова сведочанства и закључке из позних писама (1890). Посебну пажњу посветио је поређењу Хегелове и Марксове теорије. Анализирао је различита тумачења Марковог учења, као и теорије и гледишта Маркових следбеника (Karl Kautsky, Eduard Bernstein, Rosa Luxemburg, Henryk Grossmann, Georg Lukács, Hendrik de Man, Лењин, Троцки, Karl Korsch, Heinrich Cunow). Посебно је разматрао повезивање социјалистичког, односно Марковог и Кантовог, тј. неокантовског учења (Paul Natorp, Ludwig Woltmann, Max Adler, Jean Jaurès), као и теорије аустромарксиста (Otto Bauer, Rudolf Hilferding, Max Adler). Трећи део, под насловом „Антимарксисти“, посвећен је критикама марксизма (Rudolf Stammler, Hans Kelsen, конзервативни социјалисти Othmar Spann и Werner Sombart, либерални социјалиста Franz Oppenheimer, либерал Ludwig von Mises, социолози Vilfredo Pareto и Max Weber, Max Scheler). У студији не помиње *Економско-филозофске рукописе* (1844) који су тек били објављени (1932) и још увек нису имали значај који су касније добили. Јовановић је, међутим, разматрао и гледишта у то време водећег белгијског марксисте Де Мана (Hendrik de Man). Ман је, поред Маркузеа (Herbert Marcuse), први реаговао на појаву *Економско-филозофских рукописа* (1932), у којима је уочио „хуманистичку жицу“ (супротну „материјалистичком Марксу“), блиску сопственим гледиштима о марксистичком хуманизму.⁴²⁹ Јовановић посебно наглашава значај Марковог схватања проблема капитализма, односно питања постварења, које је разматрао у поглављу посвећеном Лукачу. У време када се марксизам налазио изван основних филозофских школских токова, Јовановић је истакао управо филозофски садржај марксизма, који је везан за Хегелову филозофију, пресудан за тумачење марксизма.

За разумевање Јовановићевих радова о марксизму, комунизму, социјализму и развоју радничког покрета, потребно је узети у обзир и радове његовог оца, Владимира Јовановића. У студији Слободана Јовановића о Светозару Марковићу (1903), у којој се излаже Марково учење и анализира Марковићева критичка оцена марксизма, покреће се и питање да ли Марково учење има везе са етиком, што ће касније бити једна од важних марксистичких тема. У раду о Светозару Марковићу анализирао је и марксистичку критику руске социјалистичке мисли, односно Плехановљево (Георгиј

Валентинович Плеханов) критику Чернишевског. Јовановић је разматрао марксизам и у *Држави* (1914, 1922, 1936), као и у бројним краћим радовима. Осим што је одржао докторски курс о марксизму, подржао је оснивање и заједно са својим марксистички оријентисаним асистентом Јованом Ђорђевићем, отворио студентски дебатни клуб на Правном факултету, који је био, у ствари, „нека врста мале академије марксизма“. Слободан Јовановић је сматрао да теорије треба отворено и слободно разматрати и тумачити, јер се само у слободним условима могу остваривати релевантни научни резултати.

Јовановић је сматрао да је у Марксовом учењу спорно монистичко схватање друштвеног живота које изискује свођење свих друштвених појава на један чинилац, као на праузрок, као и то што тај чинилац мора бити економски. Не може се доказати да економски „над-факт“ једини међу друштвеним чиниоцима има творачку снагу: „Разлога нема да се друштвени факти цепају на једну вишу сферу у коју се под именом економије крију последњи узроци свега друштвеног збивања, и једну нижу сферу у коју би се стављало све што није економија и што би зависило од економије као њена последица“.⁴³⁰ Истакао је да је успех марксизма као идеологије неспоран, да се може поредити са успесима светских религија и да је за глобални утицај марксизма и његово ширење највећи значај имала претпоставка о неизбежном слому капитализма из *Манифеста комунистичке партије* (1848).

Иако то мишљење дели више предратних и поратних марксистичких критичара Слободана Јовановића, не би се могло закључити да Јовановић заступа идеализам, нити да је радикални скептик.⁴³¹ Сматрао је да се истинитост идеализма и материјализма не могу доказати, јер материјализам није (позитивна) наука: „Материјализам је једна филозофија, која – као и свака филозофија – иде даље од науке и тврди ствари које се научно не дају доказати. Материјализам има исто онолико права на постојање колико сваки други филозофски систем, али нема више права. Он се, међутим, привезао за природне науке и покушава да своје филозофске теорије протури као научне истине“⁴³². Јовановић је указивао на оно што су Маркс и Енгелс усвојили од Хегела и применили у својим теоријама. Истакао је да је Маркс одбацио Хегелову претпоставку о светском духу, али се није ослободио Хегелове методе. Маркс је сматрао да свака епоха има своје специјалне законе: „Кад се знају та начела, онда се са сигурношћу може узети да ће следеће друштвено стање бити основано на

Карл Маркс (1818–1883)

сасвим супротним начелима. Тим дедуктивним путем, Маркс је предвиђао у догледној будућности слом капитализма и диктатуру пролетаријата. Та су предвиђања остаци Хегелове методе.⁴³³ Начело супротности Маркс је „пренео из области идеја у друштвену стварност, где је оно добило вид класне борбе. Господарској класи противставља се потчињена класа као тези антитеза: логичка негација претвара се у класни антагонизам – и дијалектичка метода [руковођена Марксом] доводи до закључка да се већ у појму друштвеног развитка подразумева револуција“.⁴³⁴ Може се рећи да је за Јовановића суштина марксизма у дијалектици. Критика марксистичке дијалектике, због своје општости, има далеко већи опсег, односно тиче се бројних различитих фракција и опција у тумачењу Марксове мисли. На ову Јовановићеву основну критику предратна и поратна марксистичка рецепција није ни покушала да пружи одговор.

СРПСКИ КУЛТУРНИ КЛУБ (1937–1941)

На оснивачкој скупштини Српског културног клуба Слободан Јовановић је изнео политички програм око кога су се оснивачи окупили и представио идеје којима ће се у свом раду руководити. Четири године је био први и једини председник ове, у Краљевини Југославији извесно најзначајније политичко-културне организације, која је радила на окупљању и организовању српског народа.⁴³⁵

При регистрацији, на изричит захтев Министарства унутрашњих послова, у правилима рада наглашено је да је реч о неполитичком друштву: „Задатак је друштва да ради на неговању српске културе у оквиру југословенства, са строгим искључењем дневне и партијске политике“ (чл. 3 *Правила Српског културног клуба*). Српски културни клуб је, ипак, од почетка био и политичка организација. У поређењу са српским странкама и друштвима свога времена, Клуб се разликовао по томе што је истовремено заступао идеје демократије, тј. парламентаризма и српског патриотизма. Важно је истаћи да је поставио српско питање, односно покушао да политички артикулише интересе српског народа у Југославији.

Често се понавља погрешно мишљење да је покретање Српског културног клуба била реакција на оснивање Бановине Хрватске. Српски културни клуб је, међутим, основан 1937. године, две године пре потписивања Споразума Цветковић–Мачек (1939). Иако није настао као одговор на оснивање Бановине Хрватске, његова појава је дубоко повезана са српско-хрватским питањем.⁴³⁶ Клуб се у свом развоју све више политички ангажовао. Његов рад се, у ствари, може поделити на два периода. У првој фази рада, до образовања Бановине Хрватске (1939), био је пре свега посвећен раду на културним питањима. Култура је, при томе, разумевана много шире него што је то уобичајено, шире од појма науке, уметности и политике. У другој

Палата Извозне банке на Теразијама, где је било седиште Српског културног клуба (1937–1941) (вл. Милоша М. Јуришића)

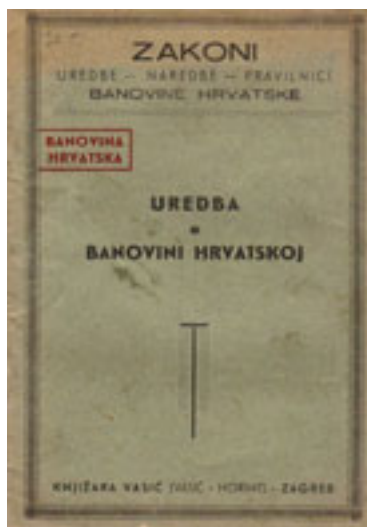

Бановина Хрватска, унутар Краљевине Југославије од 1939. до 1941. године

фази свог рада Српски културни клуб се скоро потпуно посветио политици. Одлучно је реаговао на Споразум Цветковић–Мачек из 1939. године. Унутар граница Бановине Хрватске нашао се велики део српског народа. Хрватима није оспоравано право на национално организовање, али је исто такво право захтевано и за Србе.⁴³⁷

За разлику од интегралног југословенства, Слободан Јовановић и Српски културни клуб залагали су се за интегрално српство унутар постојећег југословенског државног под девизом: „јако српство – јака Југославија“. Хрватска сељачка странка је представљала широк национални покрет иза кога је стајала велика већина хрватског народа. Шестојануарска диктатура (1929–1931) није могла озбиљније да „нашкоди“ хрватском покрету, али је, са друге стране, веома ослабила и дезорганизовала српске политичке странке, које нису биле национални покрети, већ само парламентарне странке. Српски културни клуб је посебно критиковао Споразум Цветковић–Мачек из 1939. године.

Слободан Јовановић је одржавао контакте са представницима свих политичких опција унутар српског народа. Иако се само за Комунистичку партију Југославије без задршке може рећи да је залагањем за увођење совјетског система била експлицитно против сваког облика парламентаризма и против приватне својине, дакле најпринципијелније против идеја које је афирмисао Српски културни клуб, Јовановић је и са комунистима ступио у контакт. Био је у једној посети новоотвореној амбасади Совјетског Савеза у Београду, а подржао је и отварање студентског дебатног клуба на Правном факултету, где је разматрана теорија марксизма. Могуће је да се састао и са секретаром Комунистичке партије Југославије Миланом Горкићем (Јосип Чижински).⁴³⁸ Иако је Комунистичка партија Југославије после Седмог конгреса Коминтерне, одржаног у Москви 1935. године, као и остале секције Коминтерне, почела да заступа схватање о ширем покрету антифашистичких друштвених снага (Народном фронту), она није успела да се споразуме са руководством политичких странака у Југославији. После споразума Рибентроп–Молотов 1939. године прекинуте су акције у вези са стварањем Народног фронта. Можемо напоменути да је септембра исте године Јосип Броз Тито био позван у Москву где је учествовао на састанку којим је председавао Димитриј

Уредба о Бановини Хрватској (26. август 1939)

Мануиљски (Дмитрий Захарович Мануиљский), представник совјетске комунистичке партије у Коминтерни. Тема састанка била је како објаснити члановима европских комунистичких партија пакт Рибентроп–Молотов.⁴³⁹

Слободан Јовановић је одржавао контакте и са левом фракцијом Савеза земљорадника и потом Народном сељачком странком, иако је из прве руке знао да се њен генерални секретар и идеолог Драгољуб Јовановић, потпуно супротно политици Српског културног клуба, залаже за што већу Хрватску бановину, препуштање Босне (Врбаске бановине) Хрватској и прибрајање босанских муслимана и Словена католика (Буњеваца и Шокаца) у Хрвате.

Може се рећи да је покретање и оснивање Српског културног клуба било, у ствари, окупљање око Слободана Јовановића.⁴⁴⁰ Да је он идејни творац Српског културног клуба, јасно је потврђено у чланку Драгише Васића „Слободан Јовановић – поводом његове седамдесетогодишњице“, објављеном у *Српском иласу* (7. децембар 1939). Драгиша Васић је нагласио да Јовановић није само идејни творац, већ и вођа и идеолог („стварни и духовни вођа“) Српског културног клуба: „[Слободан Јовановић] као жив и динамичан дух пун бриге за будућност, ставио [се] на чело једног покрета израженог у установи Српског клуба, покрета чију је главну идеју он смислио и на чијем се челу он налази као стварни и духовни вођа“. Васић се позива на своје непосредно искуство („имали смо прилике да га видимо и на овоме послу“) и наглашава да Слободан Јовановић спроводи идеју Српског културног клуба са „пуно енергије, одлучности, идеализма и практичног смисла“.⁴⁴¹ У *Српском иласу* редовно се писало о Србима у Хрватској, Лици („Глас Лике“, „Писмо из Лике“), Северној Далмацији, подизању Дома Гаврила Принципа са бистом (рад Ђорђа Јовановића), стварању српске (територијалне) јединице у Југославији, оснивањима бројних пододбора Клуба у земљи (Нишу, Сомбору, Бихаћу, Новом Бечеју и др.). Често је решењима државног тужилаштва за град Београд забрањивана продаја *Српског иласа*. У *Српском иласу* објављивали су чланке председник СКА Александар Белић, архимандрит Јустин Поповић, Стеван Јаковљевић, Никола Вулић, Младен Жујовић, Радослав Грујић, Божа Марковић, председник Касационог суда Русомир Јанковић и други.

У чланку „Слободан Јовановић и народ“, написаном 17. децембра 1939. године, а објављеном у *Српском књижевном иласнику*, 1. фебруара 1940. године, Драгољуб Јовановић је нагласио да је Слободан Јовановић носилац српске идеје: „Интелектуалац, аналитичар, описивач, он је од српског сељака добио једну веру, пропуштenu кроз разум али неодољиву, једину можда која га је грејала од почетка и још данас га греје, веру у српство [...] Нешто од српске вере прешло је на г. Слободана Јовановића и ево где он, на заранку свога живота, постаје носиоцем српске идеје“.⁴⁴² Да је Слободан Јовановић покретач и оснивач Српског културног клуба, Драгољуб Јовановић потврђује и у својој белешци о разговору вођеном 18. јануара 1940. године, где се наводи, као цитат, најексплицитније тврђење Слободана Јовановића да је Српски културни клуб његова идеја („то је моја идеја“). У истом сведочанству се налази и образложење настанка ове идеје, засновано на личном искуству Слободана Јовановића: „Пре неколико година био сам у Далмацији и пролазио кроз Босну. Видео сам

да су наши Срби доста збуњени и да им културне установе пропадају. Док су били под Аустроугарском, бринули су се сами о себи и имали јаку приватну иницијативу. После рата мислили су да је ту држава, којој треба све препустити. У ствари држава није била српска, нити је преузела послове Просвјете, Матице српске и других културних друштава. Ја сам мислио да тај рад треба обновити“.⁴⁴³

Да је Слободан Јовановић покретац, оснивач и идеолог Српског културног клуба, потврђује се и у „Отвореном писму Слободану Јовановићу, професору универзитета у пензији, академику, председнику Српског културног клуба и уводничару *Српској гласици*“, које је 20. априла 1940. године написао, а почетком маја објавио Милош Милошевић, најближи сарадник и шурак Драгољуба Јовановића. Отворено писмо представља „јавну оптужницу“, „извођење на оптуженичку клубу“ и „осуду“ Слободана Јовановића што као вођа и идеолог Српског културног клуба не схвата „судбоносни значај Споразума Цветковић–Мачек“. Писмо је објављено само два месеца после хвалоспева о Слободану Јовановићу, који је Драгољуб Јовановић објавио у *Гласнику* и на који се Милошевић и позива у својој брошури. Жестина речника као да је подстакнута жељом да се по сваку цену, што пре и што гласније, оствари преко потребно дистанцирање од Слободана Јовановића, коме аутор „Отвореног писма“ замера све што му, очигледно, већ дуго лежи на души, од тога што у „београдској чаршији“ нема пријатеља, преко немогућности да скупи средства за издавање партијског гласила до скупоће хартије. Упадају у очи увредљиви придеви, пародирање изразима из текста Драгољуба Јовановића објављеног у *Гласнику* („на заранку живота“) и неуспела имитација сељачког пренемагања. У овом писму се налази и позната неоснована оптужба да је Слободан Јовановић допринео проглашењу Шестојануарске диктатуре, што је радо понављано у послератној пропаганди. Мишљење о Слободану Јовановићу и Српском културном клубу изнесено у „Отвореном писму“ треба гледати у контексту политичких идеја земљорадничког покрета и Народне сељачке странке Драгољуба Јовановића.

Постоји пун континуитет у спољнополитичким гледиштима Слободана Јовановића, од првих чланака објављених у *Регу*, до његових мемоарских списа. Унутрашњополитичка гледишта могу се поједноставити и свести на идеју интегралног парламентаризма, за који, осим теоријских општих предности, сматра да једини и одговара српском народу.

Појмове „културни образац“ и „култура“ разматрао је дуги низ година, најчешће са Богданом Поповићем. Треба нагласити и да је најважније појмове политике Српског културног клуба немогуће разумети без темељне анализе беседа и текстова Слободана Јовановића.

Приликом оснивања Српског културног клуба Павле Поповић, један од најстаријих Јовановићевих пријатеља, још из гимназије, односно политичке групе окупљене око листа *Рег* (1894), привремени је председник који предлаже Слободана Јовановића за председника.⁴⁴⁴ Међу оснивачима био је и Богдан Поповић, чијем утицају се може приписати и учешће одређеног броја привредника у Српском културном клубу. Слободан Јовановић

сведочи да су присни пријатељи Богдана Поповића, који никада није активно ушао у политику, били скоро сви одреда политичари и финансијери.⁴⁴⁵ Око основне групе личности са којима је Јовановић био у сталном контакту, као и чланова породица са којима се знао целога живота, чланова странака чија предисторија има везе са Либералном и Напредном странком, даље се шири круг оснивача и чланова Српског културног клуба, где су присутни и његови бивши студенти. Све, укључујући и идеју поделе Клуба на просветни и привредни део, упућује на основне Јовановићеве идеје, посебно о парламентаризму и друштвеним групама унутар државе. Када се узме пуни континуитет питања која је разматрао и у чијем је и практичном решавању суделовао, његово инсистирање на парламентаризму и доследност у погледу мишљења о српским националним интересима, сасвим је разумљиво да је идеја Српског културног клуба разматрана у ужем кругу пријатеља Слободана Јовановића и да је он у сваком погледу водећа личност целог покрета, што најексплицитније потврђују и сведочанства његових сарадника и савременика. На оснивачкој скупштини Српског културног клуба 1937. године Слободан Јовановић је изнео програм око кога су се оснивачи окупили и представио идеје којима ће се у свом раду руководити: „Српски културни клуб [...] по замисли својих оснивача, треба да буде место састанка и разговора за све оне који се интересују питањима српске националне културе. Национална култура узета је у најширем смислу, тако да обухвата и духовну и материјалну културу. Зато се у Српском културном клубу виде удружени интелектуалци и привредници. Ово је може бити први пут да се чини покушај овако присне сарадње интелектуалаца и привредника. Оснивање Српског културног клуба потекло је од људи који се нису истицали у партијско-политичком животу. Тиме се хтело од почетка обележити да се Српски културни клуб мисли бавити питањима националне културе без икакве партијско-политичке тенденције. У исто време тиме се хтела дати могућност људима разних странака и разних идеологија да узму учешћа на састанцима Српског културног клуба. Измена мисли у једној овако неутралној средини, баш и ако не би одмах дала видљивих резултата, биће у току времена несумњиво корисна, јер ће у питањима од општег националног значаја допринети изједначавању погледа. У статутима клуба речено је да ће се српска национална култура неговати у оквиру југословенства. [...] За државну целину посебне културне организације Срба, Хрвата и Словенаца могле би бити опасне само онда ако би се злоупотребиле за распаљивање племенске и верске мржње. Српски културни клуб зацело неће допуштати да се у његовој средини чини таква злоупотреба с националном идејом [...] Српски културни клуб жели да што тешње споји српство и културу. У данашње време и држава и нација могу напредовати само као културне снаге. Српски народ дао је довољно доказа о својим културним способностима, и што је нарочито важно, он не иде слепо за туђинским обрасцима: у њему се осећа нека творачка снага и тежња за оригиналним. Али способности и тежње нису саме собом довољне. Потребна је и организација [...]“.

У Српском културном клубу окупљена је српска интелектуална, политичка и привредна елита. Оснивачи Клуба су радили на Универзитету у Београду и другим факултетима у земљи (22), припадали су самом врху државне и војне управе (осам некадашњих

министара, помоћника министара, посланика – опуномоћених министара и два генерала), заузимали водећа места у управама асоцијација индустријалаца и банкара (осам привредника), представљали сам врх тадашње судске власти. Међу њима било је истакнутих адвоката, књижевника, инжењера, лекара, архитеката. Оснивачи Српског културног клуба били су академици Слободан Јовановић, Богдан Гавриловић, председник Српске краљевске академије, Богдан Поповић, Павле Поповић, Тихомир Ђорђевић, Ђорђе Јовановић (вајар), Станоје Станојевић, див. генерал Живко Павловић, Владимир Ђоровић, Милош Тривунац, Веселин Чајкановић, Стеван Јаковљевић, Вељко Петровић, Јован Дучић (сам је сведочио да је био међу покретачима, није на првом списку) Драгиша Васић (дописни члан), као и др Младен Жујовић, адвокат, рез. потпуковник (синовац Јована Жујовића, председника Академије), див. генерал Љубомир Покорни, др Војислав Арновљевић, Стеван Поповић, секретар Индустријске коморе, проф. др Живан Спасојевић (Правни факултет), Живко Тадић, адвокат, проф. др Михаило Константиновић и други. У Управном одбору били су Слободан Јовановић (председник), др Никола Стојановић (потпредседник), адвокат, таст др Војислава Грола, сина Милана Грола, Драгиша Васић (потпредседник), дописни члан Српске краљевске академије (од 1934), адвокат, проф. др Павле Стевановић (председник Просветне секције), др Владимир Ђорђевић (председник Привредне секције), индустријалац (зет див. генерала Михаила Рашића, отац академика Димитрија Ђорђевића, историчара), Коста Ђ. Поповић, трговац (благајник), доцент, потом ванредни професор, др Васа Чубриловић (секретар, члан Земљорадничке странке Јована Јовановића Пижона од 1921),⁴⁴⁶ др Данило Ј. Данић (рођак Гарашанина, Жујовића и др.), судија Касационог суда, доцент др Слободан Драшковић (син министра унутрашњих дела Милорада Драшковића из Демократске странке, убијеног у атентату припадника терористичке организације „Црвена правда“ 1921), Драгомир Илић, директор гимназије, др Сима Илић, лекар, проф. др Стеван Јаковљевић (брат књижевнице Милице Јаковљевић Мир-Јам, аутор *Српске шрилоџије*),⁴⁴⁷ Ристо Јојић, некадашњи министар (Демократска странка, убијен 1944), проф. др Милан Кићевац, Сретен Стојановић, вајар (брат др Младена Стојановића, народног хероја) и Бранко Трајковић (управник Савеза набављачких задруга државних чиновника). У Надзорном одбору били су академик, дивизијски генерал Живко Павловић (председник), Русомир Јанковић, председник Касационог суда, проф. др Драгослав Јовановић, ректор Универзитета у Београду, Теодосије Ристић, вицедиректор Прометне банке (сестрић Голуба Јанића, великог добротвора, финансијера и организатора четничке акције у Македонији пре Првог светског рата) и Михаило Швабић, директор Хипотекарне банке трговачког фонда.

У вези са радом Привредне секције Српског културног клуба, њен председник др Владимир Ђорђевић написао је у *Српском иласу*: „Не може се наћи човек у нашем народу који јасније и правилније гледа на значај народне привреде за културу и одбрану народа него што је то г. Слободан Јовановић. Кад је оснивао Српски културни клуб он је своје високо схватање о народној привреди изразио на тај начин што је Клуб поделио на две секције, на Просветну и Привредну“.⁴⁴⁸

Неки од чланова Српског културног клуба: Богдан Гавриловић (1864–1947), председник Српске краљевске академије, професор математике; Богдан Поповић (1864–1944), естетичар, теоретичар књижевности, професор, академик; Павле Поповић (1868–1939), историчар књижевности, професор, академик; Јован Дучић (1871–1943), песник, књижевник, краљевски посланик, академик; Владимир Ђоровић (1885–1941), историчар, професор, академик; Станоје Станојевић (1874–1937), историчар, академик; Милош Тривунац (1876–1944), филолог, германиста, професор, академик и др Владимир Ђорђевић (1894–1967), председник Привредне секције Српског културног клуба.

Према сведочанствима савременика, београдска гимназијска омладина углавном је следила идеје Српског културног клуба: „Може се рећи да је београдска интелектуална омладина – са изузетком занемарљивог броја комсалонаца, још занемарљивијег броја љотићеваца и нешто више бонвивана, претежно из натпросечно имућних породица – била опредељена национално-демократски. Прихватала је идеје предратног Српског културног клуба Слободана Јовановића, Драгише Васића и других угледних личности предратног Београда [...] Тај чин за нас – како пише Угљеша Крстић – није представљао било какво опредељивање ‘за’ или ‘против’. Било је то само природно укључивање у континуитет национално-демократске и државобранитељске историјске вертикале“.⁴⁴⁹

Ратне и поратне судбине чланова Српског културног клуба биле су различите. Потпредседници и неколико чланова Управног одбора и оснивача били су чланови Централног националног комитета на Равној Гори (Драгиша Васић, Никола Стојановић, Младен Жујовић). Академик Димитрије Ђорђевић је записао да су многи чланови Српског

Српски глас (страница из новина)

културног клуба учествовали у оснивању и раду Михаиловићевог покрета: „Међу првима који су пришли Михаиловићу били су омладинци Српског културног клуба. Као добровољци повлачили су се с разбијеним деловима војске до Котора и Херцег-Новог. Тако су још 12. јуна Војин Андрић и Миме Матић, представници Српског културног клуба били на Равној гори“.⁴⁵⁰ Угљеша Крстић је забележио да је Југословенску равногорску омладину (Јурао) основао генерал Михаиловић 1942. године: „Најбројнији су били штабови 501 и 1001. Онај први настао је од Омладинске секције Српског културног клуба, којој је припадао Миодраг Јовичић, други од Демократског студентског клуба, коме је, на пример, припадао Никола Пашић [унук Николе Пашића, син Р. Пашића]“.⁴⁵¹

Неки од оснивача Српског културног клуба су за време рата одређено време обављали функције у државној управи, као нпр. академик Милош Тривунац, филолог (1902. године одбранио у Минхену докторат о француском класичном филологу Бидеу [Guillaume Budé]), германиста, оснивач и професор Катедре за немачки језик и књижевност на Универзитету у Београду.⁴⁵² Био је министар просвете нешто више од месец дана 1941. године. Након тога је основао задужбину за просвећивање и описмењивање народа. Познато је да је ухапшен новембра 1944. и да му је имовина конфискована децембра исте године, али се не зна када је извршено тајно погубљење, вероватно крајем 1944. године. Део чланова Српског културног клуба је погинуо у рату, део је живот провео у емиграцији, неки су подржали нову власт (нпр. Стеван Јаковљевић), а други су покушали да се прилагоде новонасталој ситуацији.

Демонстрације 27. марта 1941. године (ИМС 7918)

27. МАРТ 1941. ГОДИНЕ: ДРУГИ ПОТПРЕДСЕДНИК МИНИСТАРСКОГ САВЕТА

На почетку Другог светског рата 1939. године Краљевина Југославија је била војно неутрална држава. Године 1941. већ две године је трајао рат у ком је Немачка својом дипломатијом и војном силом ујединила континенталну Европу, припајањем Аустрије и Чешке и освајањем Пољске, Француске, Белгије, Холандије, Данске и Луксембурга. У Шпанији је на власти након грађанског рата био Франко (Francisco Franco), а у Португалији Салазар (António de Oliveira Salazar). Немачка, која је имала потписан споразум Молотов–Рибентроп са Совјетским Савезом (укључујући и тајни анекс), једино је водила рат у Европи против Велике Британије. Италија је заузела Краљевину Албанију и напала Краљевину Грчку, али није успела да је освоји (Грчку је касније напала Немачка, истог дана када и Југославију, 6. априла 1941). Интерес Немачке био је да придобије Југославију (или да задржи *status quo*), а Енглеске да то спречи, односно да подстакне рат против Немачке. У то време у рату против Сила осовине нису учествовале ни Сједињене Америчке Државе, нити Совјетски Савез, водеће послератне силе и протагонисти Хладног рата.⁴⁵³

С обзиром на политичку тежину потписивања Тројног пакта, кнез Павле, први намесник, на консултације у двор позивао је истакнуте личности и вође опозиционих странака. Кнез Павле је одвојено разговарао са патријархом Гаврилом, а потом и са Миланом Гролом (Демократска странка), Мишом Трифуновићем, Богољубом Јефтићем и Живком Топаловићем. Кнез Павле је увече 20. марта 1941. године позвао на разговор Слободана

Потписивање Тројног пакта 25. марта 1941. године

Јовановића. Судећи према белешкама Милана Антића, министра двора, Јовановићу је рекао исто што је образлагао и члановима владе. Јовановић је очито био за одлагање: „Слободан Јовановић је рекао кнезу да би влада требала да објасни народу преговоре, приближење и закључење споразума са Немцима, као што је то урадила бугарска влада [...] То исто нам је: Цинцар-Марковићу, Косићу и мени рекао 15. априла на Палама генерал Каулафатовић. Али Цветковић није био подесан за то. Мислио је то доцније да уради после закључења пакта. Да ли би закључење само пакта о ненападњу отклонило пуч? Мислим да не би, јер ни Енглези, као наредбодавци пучиста, не би били задовољни. Ми смо били изгубили самосталност. Нашу политику водио је други“.⁴⁵⁴ Јовановић је кнезу рекао да је опасно истовремено водити непопуларну спољну и унутрашњу политику, као и да је потребно припремити свет за њу, ако се сматра да је неизбежна. Кнез Павле је рекао Слободану Јовановићу да се министар војске, генерал Петар Пешић, као и други, позивају на Мачеково мишљење да се у случају рата не може рачунати на хрватске трупе и да се Југославија може сачувати само ако се учине уступци Хитлеру и Мусолинију. Кнез је у разговору нагласио да немачке трупе неће пролазити кроз земљу према Грчкој. Истакао је и да су сви министри сложни осим Срђана Будисављевића и Бранка Чубриловића, док је за Михаила Константиновића рекао да се колеба, али да мисли да ће га уверити да остане у влади. Константиновић је забележио у дневник 21. марта: „Око 16 часова дошао ми је кући, по мом позиву, Слободан Јовановић. Изнео сам му своје гледиште на ситуацију, пошто се он распитао да ли сам поднео оставку. Он се сложио у потпуности са мном и изнео ми своје погледе. Каже да је био синоћ код кнеза скоро два часа. Мисли да кнез посматра ствар као *diplomate technicien*. Њему [кнезу] се допало то што је између нас, Бугарске и Италије уметнуо Немачку. То ће спречити ове да нас растурају, али неће спречити Немце да нас узму у целини. Он [Слободан Јовановић] је нарочито инсистирао на томе да је свет наелектрисан, више него 1912. године. Цела ствар је врло незгодна. Долази после Рузвелтовог

говора који је подигао – оправдано или не, споредно је – дух отпора. Онда, то ће се схватити као издаја Грчке. Расположење је такво да се неће моћи извршити демобилизација. Наелектрисаност ће експлодирати“.⁴⁵⁵ Истог дана Константиновић је забележио да Влатко Мачек „жали што је Слободан Јовановић председник Српског културног клуба, па не може да образује владу. То би било најбоље, као што је то урадио Стојан Новаковић за време Анексионе кризе“.⁴⁵⁶ Више пута се спомињало име Слободана Јовановића као најбоље решење за председника владе: „Будисављевић је покренуо питање ко би заменио Цветковића и образовао нову владу кад Цветковић поднесе оставку. Сложили смо се да би то морала бити нека личност од ауторитета, која би могла окупити око себе све политичке снаге у земљи. Поменуто је име Слободана Јовановића, професора универзитета. Сматрали смо да треба утицати и на кнеза Павла и договорили се да се ја пријавим за аудијенцију за сутрадан, суботу, а он за недељу или понедељак“.⁴⁵⁷

Не изгледају вероватно и нису поткрепљена изворима тврђења да је Слободан Јовановић био упознат са организацијом државног удара. Армијски генерал Душан Симовић, председник Министарског савета, након пуча не наводи Јовановића међу именима цивила упознатих са државним ударом. Била је јавна тајна да може да дође до пуча, као што је била јавна тајна да може доћи до преврата маја 1903. године. Слободан Јовановић је разговарао са веома широким кругом људи, од представника илегалне комунистичке странке, преко амбасадора Совјетског Савеза, мање-више свим српским политичарима у Југославији, до британских представника и изасланика. Према сведочењу Радоја Кнежевића, Јовановић му је испричао 1957. године да је почетком марта 1941. године разговарао са пуковником Мастерсоном (Thomas Samuel Masterson, 1881–1944) из SOE (Special Operations Executive), чије је одељење касније било једна од секција које су одржавале везу са Југословенском војском у отаџбини. Приликом тог разговора британски обавештајац је Јовановићу рекао да ће, по свим показатељима, Цветковићева влада приступити Тројном пакту. Истицао је да ће и поред опозиције у народу и војсци Немци брзо заузети земљу. Предлагао је да се пре тих догађаја једна група угледних Југословена из јавног и политичког живота нађе у иностранству и да, чим Немци завладају Југославијом, буду спремни да у Енглеској образују одбор слободних Југословена, по угледу на генерала Де Гола (Charles de Gaulle). Одатле би се могла водити борба против Осовине за ослобођење земље. Предложио је да организује пребацивање такве групе у иностранство. Јовановић је само изразио своју наду да влада ипак неће смети да приступи Тројном пакту, с обзиром на расположење Срба.

Иако није био учесник државног удара 27. марта 1941. године, Слободан Јовановић је имао негативно мишљење о пакту потписаном 25. марта, које је образложио својим теоријским схватањем карактера народа: „У овако великим историјским кризама, као што је ова садашња, мала политичка мудровања не вреде. Ту сваки народ треба да слуша глас своје савести, глас свог историјом одређеног карактера“.⁴⁵⁸ Срби нису имали правих савезника у Европи од пада царске Русије, као што је показао и епилог Другог светског рата: „Од нацизма и фашизма нисмо имали шта очекивати. Фашисти су још пре рата радили на разбијању Југославије. Хитлер је имао свој план о преуређењу Европе; у тај план заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца није улазила“.⁴⁵⁹

За разумевање Јовановићевих политичких гледишта од значаја је размотрити његово тумачење 27. марта. Он је сматрао да међу организаторима и извршиоцима 27. марта треба разликовати две групе, једну у којој су били углавном млађи официри, за које је рекао: „Радили су из властитих побуда, уверени да по сваку цену ваља спречити везивање наше земље за Осовину“⁴⁶⁰, и другу, чији најистакнутији представник је био ваздухопловни бригадни генерал Боривоје Мирковић, која је била у „тесној вези с енглеским агентима и били су поглавито од њих подстакнути и охрабрени“⁴⁶¹ Јовановић наглашава да је веза између Мирковића и енглеских агената многима била непозната све до Каирске афере. Тек када су енглеска команда на Средњем истоку и енглеска дипломатија почеле активно да се интересују за Мирковићеву судбину „нама су се стале отврати очи“: „Хватајући се у коштац с Мирковићем, ми смо од једног тренутка осетили да се не боримо само с једним нашим генералом, него са целом енглеском тајном службом, која је сматрала за дужност да брани једног свога човека“⁴⁶²

Када је већ био окончан државни удар, позвани су представници политичких странака са кореном у народу да образују владу. Слободан Јовановић је пристао да испред Српског културног клуба учествује у влади. Већ својим радом у Клубу Јовановић је ушао у активну политику. Због тога се његов улазак у извршну власт 27. марта природно надовезује на претходни рад у Клубу. Проблематизовано је његово прихватање да учествује у раду једне владе која је образована насилно, државним ударом. Замерано је Јовановићу да је уласком у владу својим ауторитетом дао легитимитет једној пучистичкој власти. Јовановић је несумњиво разликовао фактичко стање државног удара, са једне стране, и позив за учешће у раду владе, са друге стране. Фактичко стање јесте оно до кога је дошло и нема везе са њим, док је позив за улазак у владу условио учешћем политичких странака „са кореном у народу“. Државни удар није био револуција и није пореметио ни правни нити друштвени поредак у Југославији, нити је дошло до проливања крви или терора. За Јовановића је улазак у владу био прихватање одговорности, засновано на осећању дужности. С обзиром на то да су владу образовале парламентарне странке, нова влада је претпостављала парламентарни систем до кога је Јовановићу највише стало. У том смислу треба тумачити синтагму политичке странке

Избор из бројних телеграма и писама подршке које је добио Слободан Јовановић (Ана Савић Ребац и Хасан Ребац; Српски културни клуб; Константин Фотић и Растко Петровић из Вашингтона) (АКЦДПП)

Краљ Петар II у униформи армијског генерала са члановима Министарског савета од 27. марта 1941. године

„са кореном у народу“, на коју су се касније често позивали чланови избегличке владе у време спора са генералима. Сачувано је сведочанство организатора пуча Радоја Кнежевића, једног од уредника *Српскої књижевної іласника* (брата мајора Живана Кнежевића), који је апеловао на Слободана Јовановића да се лично ангажује: „Када је освануо 27. март и док је извођење преврата било још у току, Јовановић је позван у Главни генералштаб, поред представника политичких странака с кореном у народу. Потписани је био у прилици да са њих разговара пре почетка заједничке седнице. Изложио му је цео план, апеловао на њега да се и лично ангажује (супротно извесним тврђењима, Јовановић није био унапред упућен у тајну о спремању преврата). Јовановић је прихватио да уђе у владу политичких странака свих делова народа. Пристао је, без одушевљења и без опирања, по једном дубоком осећању дужности, тако типичном за њега. То је било у складу с његовим интимним убеђењима“.⁴⁶³ Сачувани су бројни телеграми подршке и честитке упућене Јовановићу из разних крајева земље поводом његовог уласка у владу.⁴⁶⁴

У време када је Слободан Јовановић пристао да уђе у владу, 27. марта 1941. године, једина земља која се борила против фашизма у Европи била је Енглеска, која је ратовала још од почетка септембра 1939. године. Ући у владу када Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез још увек нису били у рату и нису биле антифашистичке силе, представљало је велику храброст. Наравно, Слободан Јовановић није претпостављао да ће морати да напусти земљу и у својим записима није преувеличавао нити лажно представљао положај у којем се нашла влада у коју је ступио.

Као и већина европских земаља, тако ни Краљевина Југославија није могла да се одбрани од Сила осовине 1941. године. Априлски рат је трајао од 6. до 18. априла 1941. године. Земљу је напала Немачка, а нешто касније нападу су се придружиле Италија и Мађарска. Немачка 12. армија у чијем саставу су биле и SS панцирдивизија „Reich“ и прва SS панцирдивизија „Телесна гарда Адолф Хитлер“ (1. SS-Panzerdivision „Leibstandarte SS Adolf Hitler“ – LSSAH) напала је Југославију из Румуније и Бугарске, а 2. армија из Аустрије и Мађарске. Италијанска 2. армија је наступала до линије Сплит–Јајце, а на југословенско-албанској граници у нападу је учествовало осам италијанских дивизија. Мађарска војска се нешто касније укључила у напад једним ојачаним армијским корпусом. У нападу на Краљевину Југославију ангажовано је више од 50 дивизија (24 немачке, 22 италијанске и око пет мађарских).

Познати су примери отпора у Априлском рату, као и да један део југословенске војске није положио оружје. На основу немачких докумената може се видети да је, поред ваздухопловства и југословенска копнена војска пружила јачи отпор код Крагујевца, Соко Бање, Јагодине, Страцина, Струмице, Сарајева и Книна.

Према немачким извештајима „противник се свуда упорно борио испред 12. армије“: „XIV армијски корпус је са 11. оклопном дивизијом 10. 4. разбио у тешкој борби код Јагодине две непријатељске дивизије, при чему је било 5000 заробљеника и заплењено девет непријатељских батерија [...] 11. оклопна дивизија заузела је Крагујевац после тешких борби и сузбила непријатељски отпор код Лапова; [...] Делови 5. оклопне дивизије морали су скренути од Ниша ка Алексинцу, пошто је тамо непријатељ у јачини од два пука напао позадинске делове 11. оклопне дивизије из правца Соко Бање [...] 9. оклопна дивизија прикупила се у Битољу и успоставила је везу са Италијанима западно од Струге. Делови дивизије борили су се код Брода (30 км северозападно од Прилепа) са разбијеним непријатељским деловима. [...] 11. оклопна дивизија савладала је непријатеља који се повлачио 12. 4. из Београда према југу и заузела до вечери 12. 4. планину Авалу која доминира Београдом“.

У заповести немачке 2. армије од 13. априла не говори се о југословенским, већ „српским“ групама: „Према радио извиђању и извиђању из ваздуха, повучене непријатељске снаге 5. и остатак 1. армије повлаче се према Босни и јужној Србији. Јединице које су остале на албанској граници такође одступају са границе ради образовања одбрамбеног фронта. Код Книна примећени покрети трупа, а код Бања Луке противавионски топови на положају. Треба рачунати с новим отпором на одсеку Уне. [...] 2. армија треба да настави са гоњењем потучених српских снага на целом фронту у општем правцу Сарајево, да би опколила и уништила остатке српске армије у рејону око Сарајева“. Докуметни често обухватају цело балканско ратиште због чега се не могу тачно рашчланити немачки губици на југословенском ратишту. У извештају немачке Врховне команде Вермахта од 10. априла наводе се губици у авионима: „укупни губици непријатеља од 8. априла износе укупно 43 авиона, од тога је 36 британских и 7 југословенских. [...] У истом времену није се вратило 19 наших авиона“. У извештају немачке 12. армије о губицима у људству од 11. априла наводи се да су 18, 30, 40. и 14. армијски корпус имали 496 погинулих, 2061 рањених и 222 нестала војника.

Након проглашења Независне Државе Хрватске југословенска војска имала је за непријатеље и усташе, о чему сведочи Наређење штаба 2. групе армија југословенске

Југославија током Другог светског рата

војске команданту 2. армије да формира лаке здружене одреде (из трупа код Дервенте, Брода и из Личке дивизије) за борбу против усташа („банди“) код Дервенте (13. април 1941).

По повратку из Врховне команде Слободан Јовановић је на седници Владе на Палама, 11. априла 1941. године, известио чланове Министарског савета о стању на фронтима и повлачењима до којих је морало доћи: „Због слабог морала код хрватских трупа, неодзива итд. погоршала се ситуација“. На седници Владе одржаној на Палама 13. априла 1941. године председник Министарског савета армијски генерал Душан Симоновић нагласио је да ће врховна команда предузети све мере одбране, али да „краљ и влада морају бити на мање истакнутом положају и у могућности да се, ако се укаже потреба, уклоне из земље, како би се сачувао континуитет државе“, као што је био случај приликом напуштања земље у Првом светском рату.

Пут повлачења према Грчкој био је ускоро пресечен, али је део авијације и војске пребачен преко Атине на Блиски исток и реорганизован. О атмосфери у влади сведоче записници седница владе: „Предс.[едник] владе Симоновић подноси војни извештај. [...] Према мапи оцртава положај. Немци су се спојили код Струге с Талијанима и иду према Лерину, али наше четири дивизије спојиле су се с Грцима. Са њима нема везе. [...] Непријатељ напредује према Б.[ања] Луци“. Слободан Јовановић је био одређен да буде уз Врховну команду.

У Априлском рату погинуло је у борбама, бомбардовању или на други начин осам генерала војске Краљевине Југославије. Четири генерала су рањена од пешадијске ватре или авионских бомби. У бомбардовању Београда погинуо је и један члан владе. Део државних резерви, који је после Другог светског рата враћен у земљу, већ су раније кнез

Краљ Петар II, Слободан Јовановић и чланови владе

Павле и Краљевско намесништво пребацили у западне земље. Влада са пратећим чиновницима авионима је отишла из Никшића у Грчку. Један авион који је гађала противваздушна артиљерија имао је тешко слетање када је повређен члан владе, министар Марко Даковић, који је исте вечери преминуо. Срушио се и авион у којем је био Владимир Ђоровић.

Након Априлског рата (6–17. април 1941) простор Краљевине Југославије подељен је на осам делова. Образовани су Независна Држава Хрватска (NDH, 10. април 1941); Подручје војног заповедника у Србији (*Gebiet des Militärbefehlshabers in Serbien*) и (аутономни) Банат и Независна Држава Црна Гора (Краљевина Црна Гора), а делове земље анектирале су Немачка, Италија, Мађарска, Бугарска и Албанија. На простору Независне државе Хрватске одмах је започело масовно убијање српског становништва.

Позната је и трагична судбина Јевреја у окупираној Југославији. Издавач Јовановићевих дела, Геца Кон страдао је са породицом на почетку окупације.

Пошто је у то време једино Велика Британија ратовала против Немачке, није необично што је након пораза у Априлском рату Влада, у чијем саставу је био Јовановић, на крају, преко Атине, Александрије, Каира и Јерусалима, отишла у Лондон. У Лондону су се од почетка рата 1939. године дуже или краће време налазила седишта влада скоро свих окупираних европских држава – Де Голов (*Charles de Gaulle*) Француски комитет, Бенешова (*Edvard Beneš*) чехословачка влада, пољска влада В. Сикорског (*Władysław Sikorski*), белгијска, луксембуршка, холандска, норвешка (лабуристичка радничка) влада, као и С. Венизелосова и Папандреуова грчка влада (углавном у Каиру). Пољске емигрантске владе боравиле су у Лондону све до 1990. године. Шефови држава, краљеви, краљице и председници углавном су такође боравили у Лондону.⁴⁶⁵

Краљ Петар и влада Слободана Јовановића, Лондон 1942. године. Слева надесно: Јован Бањанин (1874–1960), министар без портфеља; Срђан Будисављевић, министар социјалне политике и народног здравља; Јурај Шутеј, министар финансија и министар трговине и индустрије; Миха Крек, потпредседник и министар грађевина; Слободан Јовановић, председник Министарског савета и министар унутрашњих послова; краљ Петар II; Јурај Крњевић, потпредседник и министар пошта, телеграфа и телефона; Милош Трифуновић, министар просвете; Милан Грол, министар саобраћаја; Милан Гавриловић, министар правде

ПРЕДСЕДНИК ВЛАДЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1942–1943)

Слободан Јовановић је у влади генерала Душана Симовића био други потпредседник Министарског савета (27. март 1941 – 11. јануар 1942). Јовановић се од почетка ангажовао на пословима везаним за војску и пропаганду (чиме се бавио пет година као млад дипломата и као шеф Ратног пресбирора Врховне команде у Првом светском рату).

Након пада Симовићеве владе, образована је прва влада Слободана Јовановића, у којој је био председник Министарског савета, министар унутрашњих послова и заступник министра војске, морнарице и ваздухопловства (11. јануар 1942 – 2. јануар 1943). После оставке (28. децембар 1942) образована је друга Јовановићева влада у којој је преузео и ресор министра иностраних послова (2. јануар 1943 – 26. јун 1943). У наредној влади, на чијем челу је био радикал Милош Трифуновић, Слободан Јовановић је поново био други потпредседник (26. јун 1943 – 10. август 1943). У раду владе Божидара Пурића није учествовао (10. август 1943 – 1. јун 1944). Краљ Петар II је понудио Слободану Јовановићу да образује нову владу, а све српске политичке странке, осим демократа, прихватиле су да буде именован за заступника свих министара (25. мај 1944). До тога није дошло и образована је под притиском Британаца прва влада Ивана Шубашића, некадашњег бана Хрватске бановине (1. јун 1944). Шубашић је као председник Министарског савета потписао на Вису Споразум са Националним комитетом ослобођења Југославије (НКОЈ) 16. јуна 1944. године. Краљевим указом именована је нова Шубашићева влада 10. јула 1944. године. У питању

је био процес подржан од Британаца и Совјета, који је водио укидању паралелизма влада (Југословенске краљевске владе у избеглиштву) и Националног комитета ослобођења Југославије. Указом краљевских намесника, а на предлог Председништва АВНОЈ-а, образована је влада под председништвом Јосипа Броза Тита 7. марта 1945. године.

Своја искуства у вези са радом владе за време рата Слободан Јовановић је оставио у записима које је, на основу документације и бележака, саставио одмах после рата 1946. године. Иако је био непосредни учесник и сведок, није одступио од свог добро познатог објективизма у тумачењу, који му признају као врлину и сасвим ненаклоњени критичари. Јовановићев опис догађаја, како у целини, тако и у детаљима, у потпуности се уклапа у оквире сачуване историјске грађе о раду југословенских влада у Лондону: „Био је решен да стави на хартију, што пре, оно што му се чинило неопходним о догађајима од 27. марта 1941. до Шубашићева довођења на власт. У те догађаје он је, скоро све до краја, био непосредно уплетен с одговорних положаја које је заузимао у југословенској влади. Ради контроле својих сећања, прегледао би најважније документе пре писања појединих поглавља“.⁴⁶⁶ Посебан значај његових записа не исцрпљује се, међутим, у веродостојном сведочењу, које је и само по себи права реткост и најчешће непремостива тешкоћа за писце мемоара. Највећи значај Јовановићевих мемоара налази се управо у интерпретацији догађаја. Он осветљава политичку логику историјских догађаја које описује. Мемоарске записе је предао Радоју Кнежевићу, некадашњем министру двора, који је преузео обавезу да их објави када се испуне одређени услови, што је и учинио скоро три деценије касније (1976). За Јовановићев текст може се рећи исто што је он рекао за Стојана Новаковића: „У својим дугогодишњим историчарским студијама он је стекао навике хладног проматрања и тачног бележења, које га више не остављају никада. И отуда долази да нпр. чак о свом властитом министровању [властитој влади] г. Новаковић говори на један незаинтересован начин. Ово треба тим више истаћи што наши државници, у својим успоменама, скоро по правилу, пишу о свом раду у стилу накнадне рекламе, а о својој личности у тону нимало уздржаног дивљења“.⁴⁶⁷ О свему овде реченом Слободан Јовановић је веома водио рачуна, пишући своје текстове везане за рад његове владе. Зато, не треба дословно схватати шaljиви коментар да је његова влада била свакако најгора од свих о којима је писао и сличне.⁴⁶⁸ Да би се разумело шта је хтео да каже треба познавати београдски хумор, али и мишљење које је имао о одређеним члановима владе. У сваком случају, није била реч о самокритици, како су волели да тумаче ове његове речи. Неке од службених забележака на основу којих су писани мемоари, објављене су и раније. Слободан Јовановић је дао наслове за дванаест поглавља која је предао Радоју Кнежевићу. Пошто није одредио општи наслов, приликом објављивања мемоари су добили неутралан наслов – *Зайиси о проблемима и људима*: „Према Јовановићевом аманету ови *Зайиси* нису могли бити ни давани на читање било коме, ни објављени пре него што би се стекли услови предвиђени од њега. Његова воља била је скрупулозно поштована. Тако је овај рукопис лежао у похрани скоро три деценије“ (1946–1976).⁴⁶⁹

Може се рећи да ови записи представљају природни наставак Јовановићевих међуратних политичких, правних и историјских студија, анализа Србије пре Првог светског рата, који се надовезују на његову добро познату историју Србије XIX века. Иако није наставио да објављује историју Србије након 1903. године, из бројних разлога, када се саберу сви његови касније објављени радови, може се видети да је, закључно са мемоарским записима и закључком у виду „Једног прилога за проучавање српског националног карактера“, оставио цео потребан материјал за јединствену историју српског народа, од почетка XIX века па готово до шездесете године XX века.

Јовановић је истакао да се о Михаиловићевом отпору немачкој окупацији чуло као о првом организованом отпору у земљи, а да се касније чуло и о акцији партизана, али као мање значајној: „Комунисти се нису ставили у покрет чим су Немци продрли у нашу земљу, они су учинили то тек неколико недеља доцније, онда када су Немци заратили с Русијом“.⁴⁷⁰ Симовић је, као председник владе, тражио од Енглеза да помогну Михаиловићу, „али су Енглези, осећајући још тада код Руса извесно нерасположење према Михаиловићу, постављали услов да Михаиловић под својом командом уједини и четнике и партизане“.⁴⁷¹ Михаиловић је први пут именован за војног министра у првој Јовановићевој влади 11. јануара 1942. године, током чијег мандата је постављен и на дужност начелника штаба Врховне команде, која је том приликом из Каира премештена у окупирану земљу. У време Симовићеве владе Михаиловић је унапређен у чин бригадног, а у време Јовановићеве владе, дивизијског и армијског генерала. Именовањем Михаиловића за министра влада је хтела да пружи подршку његовом отпору окупатору у земљи: „Она није одобравала капитулацију наше војске, која је без њена знања била извршена. Према томе, она је не само хтела, него је чак била и дужна да се солидарише с оним народним првацима и официрима који су, и после капитулације, били решени да продуже рат“.⁴⁷² У насталим околностима постигнут је начелни договор о начину Михаиловићевог рада: „Ми смо се од почетка били сагласили с енглеском командом и с Михаиловићем да народ треба организовати за борбу, али да праву и одсудну борбу не треба почињати докле не дође време за

Драгољуб Дража Михаиловић, министар војни у влади Слободана Јовановића и начелник штаба Врховне команде Југословенске војске у отаџбини

искрцавање Савезника на Балкану. Дотле требало се ограничити на ону акцију која би кад енглеској команди била потребна. Иначе. Било је доста ако би Михаиловић успео да својом организацијом подигне дух у народу и уз то још веже изван број непријатељских дивизија⁴⁷³ Јовановић је оставио и сведочанство у вези са могућностима помоћи Михаиловићу, о чему је водио разговоре са више енглеских министара под чијом надлежношћу је било ово питање: „После састанка с Далтоном [Hugh Dalton, министар блокаде] имао сам састанак и с Идном [Anthony Eden, министар иностраних послова]. Идн није ништа помињао о Михаиловићевој јединственој команди над четницима и партизанима, али је врло одсечно тврдио да енглеска помоћ не може бити велика, докле год у Јадранском мору Италија буде имала надмоћност над Енглеском. Авионима и подморницама не може се доставити богзна шта; усталоме Енглеска мора штедети авионе и подморнице. У истом смислу говорио ми је доцније и лорд Селборн [Roundell Cecil Palmer, 3rd Earl of Selborne], кад је дошао на место Далтона за министра блокаде. Ни оружја ни муниције, рекао је он, нисмо у стању дотурити Михаиловићу у већој количини. У накладу за то шаљемо му новаца, и то доста, па нека набавља оружје и муницију на лицу места“⁴⁷⁴ Набављање оружја и муниције на лицу места, по свему судећи, требало је да значи куповину оружја од непријатеља где је то било могуће (подмићивањем и сл.).

За начелника штаба Врховне команде Михаиловић је именован 10. јуна 1942. Остаће министар војни и начелник Штаба Врховне команде до образовања Шубашићеве владе (1. јун 1944). На предлог Слободана Јовановића, као председника Министарског савета, краљ је унапредио бригадног генерала Драгољуба Михаиловића у дивизијског (19. јануара 1942) и армијског генерала (17. јуна 1942).

Пошто се југословенска влада налазила у избеглиштву, целокупна комуникација са војском у окупираној Југославији, као и са војском која се налазила на Блиском истоку, обављана је посредством британских државних служби. Милан Гавриловић је записао у свом дневнику: „Тешко је човеку веровати да је све ово случајно. Нарочито кад се има на уму да наша веза са земљом и Дражом Михаиловићем иде преко католика мајора Лонга, са заробљеницима и Српским Црвеним крстом преко госпођице Христић, католикиње, са британском владом преко католика г. Рендела [Sir George William Rendel], да су у [британском] Министарству за наше ствари главни – католици, да нам је шеф пропаганде католик, иако антиклерикал“⁴⁷⁵

Немачка потерница за Дражом Михаиловићем из 1943. године

У мемоарским записима Јовановић сведочи да се Михаиловић у својим активностима никада није кретао изван упутстава југословенске владе у избеглиштву, која су, као и у случају других европских избегличких влада које су боравиле у Лондону, била усклађена са политиком Велике Британије. Јовановић истиче да се југословенска влада од почетка сагласила са енглеском командом и Михаиловићем да народ треба организовати за борбу, али да тренутак општег народног устанка треба синхронизовати са искрцавањем Савезника на Балкан. Јовановић наглашава да је влада добила јаснију слику о политичком значају Михаиловићевог покрета тек када се око њега образовала једна коалиција демократских странака. Страначка тела парламентарних странака, у ванредним околностима окупације, успевала су да пошаљу своје представнике из Београда на Равну гору, где су они стално или повремено боравили. Централни национални комитет који је тамо образован, имао је у свом чланству и многе сараднике Слободана Јовановића из Српског културног клуба (Драгиша Васић, Никола Стојановић, Младен Жујовић, Драгослав Страњаковић). Јовановић указује да је после партизанских покушаја да се у неким крајевима западне Србије оснују совјетске републике (Ужичка република), Михаиловић био уверен да је „партизанима крајњи циљ бољшевизирање Југославије, а борба против окупатора само изговор“.⁴⁷⁶ Јовановићева влада бринула је због тога што је борба између четника и партизана почела да личи на грађански рат, који би после немачких одмазда и усташких покоља однео нове жртве у српском народу. Пошто „Тито није ништа радио без упутстава из Москве“, Јовановић је сматрао да „на обустави грађанског рата треба радити пре свега у Лондону, путем разговора између наше Владе и Совјетске амбасаде“.⁴⁷⁷ Совјетски амбасадор код краља Петра, Богомоллов (Александр Ефремович Богомоллов) рекао је Јовановићу да је сукоб између четника и партизана унутрашња ствар Југославије у коју СССР не жели да се меша: „Њему, Богомоллову, изгледало је невероватно да су партизани покушавали оснивати совјетске републике и да је то покварило њихове односе с Михаиловићем [...]“⁴⁷⁸ На чињеницу да партизанско ратовање води несразмерним жртвама због немачких одмазда, Богомоллов је рекао Јовановићу да је у Русији герила такође скопчана с великим жртвама, „али ма колико крвава, герила није превећ скупа. Да није ње, народ би у овако дугом рату изгубио веру у будућност и почео да се мири са окупацијом као са свршеним чином“.⁴⁷⁹ Слободан Јовановић му је одговорио да се не може поредити стање у Русији са стањем у Југославији: „Герила у тако великој и само делимично окупираној земљи као Русија не може се упоређивати с герилом у једној много мањој и потпуно окупираној земљи као Југославија. Жртве које герила намеће, падају у Русији само на један део земље, докле у Југославији падају на целу земљу. У Русији страдају само поједини крајеви; у Југославији цело становништво могло би бити десетковано и цела земља опустошена“.⁴⁸⁰ Јовановић закључује „да се Тито много више понашао као вођа једне револуције него као вођа једне гериле. Ту револуцију Руси [Совјети] нису зацело приредили у том циљу да би краљу Петру и његовој лондонској влади олакшали повратак у земљу“. У кругу око Слободана Јовановића разликовали су, међутим, комунистичко руководство, од народа који је бежећи од усташа из збегова укључен у мешовити покрет отпора, а потом у партизанске јединице.⁴⁸¹

Током 1943. године Енглези постају резервисани према Михаиловићу, и почињу да помажу Тита и партизане

Ову тему је анализирао Јован Пламенац (John Plamenatz) у тексту *Случај ģенерала Михаиловића*. Пламенац је био преводилац у Јовановићевој влади, оксфордски професор и аутор познатих књига из политичке филозофије и теорије. Био је син Петра Пламенца, министра иностраних дела Краљевине Црне Горе, који је после Првог светског рата са породицом живео у емиграцији у Енглеској.⁴⁸²

Пошто је у зиму 1942. године, победом код Стаљинграда, Немачка коначно поражена у Русији, руски повратак у Европу постао је изванредан. Према Јовановићевом мишљењу, на почетку рата, када је совјетска влада водила комунистичку политику, „Енглези су подржавали Дражу Михаиловића и Србе, јер су знали да су Срби против комунизма“.⁴⁸³ Током немачке инвазије Совјетски Савез се у сабирању моралних снага за отпор окреће традиционалним вредностима. Савезницима није промакло да је у Русији, осим комунистичке идеологије, почела да се развија и једна паралелна, патриотска идеологија: „Када је Русија изменила своју политику, почела да привидно чак и одустаје од комунизма и да се од комунистичке претвара у империјалистичку и прословенску државу, Енглези су се поплашили да ће Срби постати русофилима“.⁴⁸⁴ Док је Москва све време играла на карту Титових партизана, Британија је вагала који ће од два покрета, четнички или партизански, извесније и дугорочније успети да окрене против Русије. Јовановић закључује да је код Енглеза увек било неповерења према Србима, јер су били уверени „да ће Срби као православни увек нагињати Русији“.⁴⁸⁵ Јовановић је указивао на британску позадину комунистичке идеје да се српски народ у Југославији распарча на више федералних јединица. Посебно је био забринут због вести да ће федералне јединице моћи, ако желе, да иступе из федерације.⁴⁸⁶

Јовановић указује на то да су још почетком 1943. године Енглези постали резервисани према Михаиловићу. Би-Би-Си је избегавао да помиње Михаиловића, а партизанима почиње да поклања већу пажњу него пре. У пролеће 1943. године, док је Идн био у Америци, Черчил (Winston Churchill) је, као његов заступник, упутио једно писмо Јовановићу, у

коме је оптуживао Михаиловића да се на једном ручку у кругу пријатеља лоше изразио о Савезницима. Јовановић је сматрао да је Черчилова намера, заправо, била је да Енглези ступе у ближу везу са партизанима.⁴⁸⁷

О проблемима српско-хрватских односа у влади Јовановић је писао у својим записима. Упечатљиво сведочанство представља и записник седнице владе уочи пада Јовановићеве владе, јуна 1943. године.⁴⁸⁸ За време рада Јовановићеве владе посебно је важно било питање краљеве женидбе. Српски министри су били за одлагање венчања због рата. Краљ је затражио и мишљење генерала Михаиловића, који је избегао да да своје лично мишљење: „Што се тиче народног расположења, рекао је да му се мора оставити времена да народ припреми на краљеву женидбу, што је значило да први одзив народа не би био повољан“.⁴⁸⁹ У поглављу „Краљева женидба“ својих записа, Јовановић сведочи да су тек касније сазнали како је извршено припремање народа: „Народ није одобравао краљеву женидбу, и пристао је тешка срца на тај акт тек онда кад му је објашњено да то изискују разлози више политике. Од брака из љубави, краљева женидба морала се на силу Бога претворити у женидбу из политичког рачуна да би је народ могао разумети и одобрити“.⁴⁹⁰ Питање краљеве женидбе у којем је од почетка био очигледан британски уплив, прави је разлог пада Јовановићеве владе (26. јун 1943). Краљ је у другој половини маја 1944. године Слободану Јовановићу понудио да га поново именује за председника владе и истовремено заступника свих осталих министара. Идеја је била да се отвори могућност за нове преговоре са Енглезима. Јовановић је, међутим, указао краљу „да Енглези имају готову комбинацију са Шубашићем“, и да би „пре свега морао чути од њих самих шта они управо траже“.⁴⁹¹ Краљ је организовао састанак Јовановића са енглеским амбасадором Стивенсоном (Sir Ralph Clarmont Skrine Stevenson),⁴⁹² који је пренео Черчилову поруку да енглеска страна очекује да краљ ода јавно признање партизанима.⁴⁹³ Према Јовановићу, Михаиловићев план је био војни, док је план комуниста под Титовим вођством и врховном командом из Совјетског Савеза био политички, тј. партијски: „Они су се спремали да после слома Немачке, дограбе власт у Југославији. Једина организована војна сила која би им се у том тренутку могла одупрети, био је генерал Михаиловић“.⁴⁹⁴ Јовановић наглашава да је у војном погледу Михаиловићева герила била најпотребнија Савезницима када је била везана за њихове операције у северној Африци 1942. године.

Милан Гавриловић, Милан Грол, Миха Крек и Слободан Јовановић у Лондону (вл. породице Гавриловић)

Јовановић истиче да је у време светских ратова све вишеструко повезано: „Михаиловићева судбина је била запечаћена већ у Техерану, када је пропао план о искрцавању Британаца и Американаца на Балканско полуострво“.⁴⁹⁵ Још пре Техерана Американци нису били за Черчилов план о искрцавању на Балкану и отварању јужног ратишта по угледу на Солунски фронт. У сваком случају, Стаљин је био незаменљив. Чак и после искрцавања Савезника у Нормандији, Немци су морали да задрже неупоредиво више дивизија на Источном фронту, него на Западном.⁴⁹⁶

После рата Слободан Јовановић је покренуо оснивање Југословенског народног одбора који је требало да окупи представнике политичких странака које су учествовале у раду претходних југословенских влада. Иако је формално пристајала на неке акције, хрватска страна се није укључила у његов рад. Слободан Јовановић је радио на политичком обједињавању емиграције. У вези са договорима у Лондону о образовању Српског народног представништва, Константин Фотић и Младен Жујовић предложили су Јовановићу окупљање на основу најопштијих заједничких циљева, као што су борба за ослобођење српског народа од комунизма, заштита животних интереса српског народа, слободно демократско организовање земље у три федералне јединице након ослобођења, када би се решавало и питање српских националних граница.⁴⁹⁷ Јовановић је марта 1951. године покренуо и оснивање Удружења српских писаца и књижевника у изгнанству: „Долазе у обзир само Срби, јер би се удружење, као што је већ речено, звало Удружење српских писаца и књижевника у изгнанству, по истом принципу по коме су, пре рата, у Југославији, постојала три Пен клуба, три универзитета и три академије“.⁴⁹⁸ На списку који је послао у прилогу писма налазило се и име Живојина Перића, Слободановог друга још из осамдесетих и деведесетих година XIX века, који је тада живео у емиграцији у Швајцарској. На оснивачкој скупштини одржаној 3. јуна 1951. године за почасног председника Удружења српских писаца у изгнанству изабран је Слободан Јовановић, за председника Милош Црњански, за потпредседника Миодраг Стајић, члана управе Коста Ст. Павловић и за секретара Миодраг Ал. Пурковић. Међу члановима–оснивачима били су: др Александар Авакумовић (дипломата), Иван Авакумовић, др Данило Данић, Јован Ђоновић, Константин Фотић, епископ Николај Велимировић, Милан Гавриловић, епископ Иринеј, др Младен Жујовић, Радоје Кнежевић, др Кајица Миланов, Димитрије Митриновић, Јово Пламенац (John Plamenatz), професор филозофије на Оксфорду, Адам Прибићевић, Божићар Пурић, др Бранислав Страњаковић, др Анка Гођевац Субботић, др Стеван Живадиновић (Ване Бор) и други.

Суђење Дражи Михаиловићу у Београду, јуни 1946. године

СУЂЕЊЕ И ОСУДА (1946)

Као што је познато, током 1944. године Тито је давао изјаве да не мисли да уведе комунистички режим у Југославији. Политички плурализам је, међутим, постепено угушен затирањем опозиције. Формиран је Народни фронт 1944. године састављен од појединачних мањих странака и група из предратних странака које су подржавале комунисте. Фебруара 1945. Сретен Жујовић Црни (који је пар година касније пао због подршке Информбироу и две године провео у Главњачи) оповргавао је „злонамерна“ тврђења да се у новој Југославији уводи једностраначки систем.⁴⁹⁹ Тито је јуна 1945. године говорио да није против партија „тим више што неке већ корисно сарађују у Народном фронту, а онима ван Фронта треба дати и формалну дозволу да раде, јер оне и онако раде. Ко су те партије? Групе људи који су били раније вође. Они мисле да народ, који је некад ишао за њима, и сада чека да се они само појаве, али заборављају да могу остати генерали без војске! Ја мислим да ће доћи вријеме кад ће се у то убиједити. Биће то вријеме и немамо ништа против тога да они раде – нека раде, па ћемо видјети ко ће ићи с њима. Они се састају, држе конференције, али пред међународном јавношћу приказују ствар као да смо ми забранили партије. А зашто не затраже да отворе дућане, па да им дамо дозволу да их отворе? Нећемо ми да нам нико пребаца како то не дамо“.⁵⁰⁰ Након претварања АВНОЈ-а у Привремену народну скупштину дошло је до првих неслагања између нове власти и посланика Демократске странке Милана Грола, који су гласали против владајуће већине. Милан Грол, некадашњи члан Јовановићевих влада, као потпредседник владе је указивао да су за спровођење избора за Уставотворну скупштину потребни закони који обезбеђују личну слободу, слободу штампе, збора, удруживања и партија, као и гаранције

Милан Грол (1876–1952),
књижевник и политичар,
драматург и управник Народног
позоришта, министар просвете
(1928–1929), потпредседник
Привремене владе ДФЈ (1945)

да то неће бити само декларативно, већ да ће се у пракси спроводити. На Потсдамској конференцији јула 1945. године видело се да западни Савезници неће моћи да присиле Тита на слободне изборе у земљи. Краљ је повукао одлуку о Намесништву. Милан Грол је августа 1945. године поднео оставку на положај потпредседника владе Тито–Шубашић образлажући је „застрањивањем у спровођењу једног искључивог партијског програма, који није био у складу са уверавањима датим у првој размени мисли изведеној приликом мога уласка у владу, а поновљеним после тога“.⁵⁰¹ Демократска странка је септембра 1945. године одлучила да не учествује на изборима за Уставотворну скупштину због ограничења слободе у самим законима и брисања стотине хиљада бирача „на начин чија се произвољност документовала од првог дана“, одуста личне сигурности и слободе јавне расправе. Целокупном штампом је управљала влада, осим недељника *Демократија* који су „групе грађана, већином омладинаца, на разним местима Београда“ палиле и цепале. Потом је синдикат штампача одбио да штампа *Демократију*. Тито је страним новинарима образлагао да су – према његовим сазнањима, штампарски радници ступили у штрајк и да је то њихово неприкосновено право.⁵⁰² Ђилас је новонастале околности лепо и без сувишних речи описао: „У Крагујевцу сам се срео и са страним новинарима, међу којима је било, држим, и Американаца. Нису имали примедби на изборну радњу, али су саме изборе сматрали, нескривено, фарсом, јер се унапред зна да ће сви кандидати, чим нема опозиције, бити изабрани. Британски председник Климент Атли је у то време ту врсту избора у Источној Европи називао ‘трком с једним коњем’“.⁵⁰³

Марта 1946. године ухваћен је генерал Михаиловић. На вест о хапшењу Слободан Јовановић и чланови Југословенског народног одбора упутили су писмо Савету безбедности и чланицама Уједињених нација под насловом „У одбрану генерала Михаиловића“: „Радио Београд објавио је да се генерал Дража Михаиловић налази у рукама власти од 13. марта 1946. Објављујући ту вест, Титов министар унутрашњих дела [Александар Ранковић], који је истовремено и шеф тајне полиције ОЗНЕ, обележио је генерала Михаиловића као шефа квислиншких и разбојничких формација Југославије. Сматрамо за дужност подсетити вас да је генерал Дража Михаиловић кроз цео рат био организатор и руководилац националног југословенског отпора окупатору. За војничке услуге учињене савезничкој ствари, нарочито у најкритичније време кад је Ромел стајао код Ел Аламејна, генерал Михаиловић добио је честитке и признања од главних војних шефова

Дража Михаиловић са америчком војном мисијом, 1944. године

савезничких. [...] Национални покрет отпора генерала Михаиловића био је, нажалост, натеран да се бори, у нужној самоодбрани, и против комунистичких одреда којима је командовао Јосип Броз Тито. Покушаји генерала Михаиловића и дотадашњих југословенских влада у Лондону да се, интервенцијом Лондона и Москве, оствари јединство свих снага отпора насупрот Немцима и Италијанима, разбили су се и 1941. и доцније. Узрок тога неуспеха лежи у чињеници што Титов герилски покрет није имао као главни циљ борбу против окупатора, већ против националног покрета отпора, у коме је видео једину озбиљну препреку за успостављање комунистичке власти у тренутку немачког слома. Титов режим, југословенском народу наметнут споља, одржава се само применом најбруталнијег терора. У Југославији су данас сви редовни судови растурени и кривични закони укинати. Уместо тога, установљени су тзв. народни судови који нису ништа друго него одбори Комунистичке странке. Стога, после хватања генерала Михаиловића од стране Титових власти, Југословенски народни одбор сматра за дужност да апелује на Савет безбедности и све државе чланице Уједињених народа да се, у духу начела *Повеље о заштити основних права и слободе њојединаца и народа*, предузму најхитнији кораци ради образовања једне Међународне анкетне комисије. Та комисија би – у одсуству судова у Југославији – испитала оптужбе подигнуте од Титова режима против Михаиловића и његовог покрета отпора и створила јемства за непристрасно суђење⁵⁰⁴. Милован Ђилас је забележио да се „највећи део штампе

Орден легије заслужних којим је Хари Труман, председник Сједињених Америчких Држава, 1948. године постхумно одликовао Дражу Михаиловића за допринос победи Савезника

Дража Михаиловић за време суђења

на Западу сврстао у одбрану Михаиловића [...] Влада САД нам је, штавише, већ почетком априла 1946. године предала ногу у којој се доказује да Михаиловић није издајник и захтева учешће америчких авијатичара, које је он спасао као сведока на суђењу. А и унутра, нарочито у Србији, суђење Михаиловићу је из сличних, ако не и истих, разлога било важно: не само у подземној пропаганди националиста, него и у свести знатног дела сељаштва, Михаиловић је важио за прегаоца [...]“.⁵⁰⁵ Зато је, између осталог, одлучено да судије не буду само правници, него и Срби из Србије (председник Војног већа, пуковник Михаило Ђорђевић, тужилац пуковник Милош Минић).⁵⁰⁶

До суђења групи од двадесет и четири лица са генералом Михаиловићем на челу дошло је у време самог почетка Хладног рата. Суђење је трајало веома кратко, нешто више од месец дана, од 10. јуна до 15. јула. 1946. године, када су изречене пресуде. У том периоду – суђењу које се одржавало у летњој дворани Пешадијског училишта у Топчидеру присуствовало је око 30.000 људи. Према оптужници, за Слободана Јовановића и још седморицу оптужених, према резултатима дотадашње истраге, на основу докумената који оптужене терете, утврђено је да су „преко Михаиловића сарађивали са окупатором. Њихова кривична одговорност је одговорност саизвршилаца у делима сарадње са окупатором против народа Југославије и у ратним злочинима извршеним од стране четничке организације и Михаиловића као врховног команданта те организације“.⁵⁰⁷ Од докумената о вези Слободана Јовановића и Драже Михаиловића наведена је Јовановићева депеша министру иностраних послова, у којој стоји: „Чинимо све тајним путем и преко радија да се не приступа преурањеним акцијама великог стила због бескорисних и несразмерних жртава и страшних репресалија“.⁵⁰⁸ У оптужници се констатује да ова депеша потврђује да је Јовановић заступао „исту линију коју Михаиловић заступа од првих дана стварања четничке организације“.⁵⁰⁹ Као потврда ове тезе оптужнице, наведена је и депеша у којој Јовановић обавештава министра иностраних послова: „генералу Михаиловићу издате су инструкције да подигне устанак само на случај искрцавања јачих савезничких снага у Југославију или на случај слома Немачке. И ни у ком другом случају и ни по каквом позиву ниједне радио станице“.⁵¹⁰

Слободан Јовановић и круг његових пријатеља били су против радикализма – о чему је већ било речи. Нису били ни за

превелико жртвовање српског народа попут оног у Првом светском рату. О „динарској психози“ и „динарској идеологији“ писао је у тексту посвећеном Јовану Цвијићу, као и у раду о Апису. Сматрао је да се не води довољно рачуна о људима. О томе је писао и у „Једном прилогу“ 1957. године: „Свако време тражи друге особине код људи. [...] и пре комунизма стајао је тежак конструктиван посао. После комунизма тај ће посао бити још тежи. Конструктиван посао обично није толико скопчан с опасностима, колико с тешкоћама. Динарска идеологија, њено бунтовништво, њен пркос свету, и њено презирање смрти било је добро за херојско доба опасности. За доба тешкоћа потребно је више реализма и самокритике. [...] Динарски динамизам било је до сада тешко ускладити с каквом било дисциплином, Код динарскога типа има јунаштва, али има и самопрецењивања и самоистицања, што га чини несавитљивим и неприлагодљивим. Отуда и његова склоност да своје неуспехе, па чак и оне за које је сам крив, тумачи неком неправдом. Његов патриотизам иде до потпуног саможртвовања, али није чист од суревњивости и искључивости. У динарском подвизима више је снаге и замаха, него плана и организације. Примери личног јунаштва јесу безбројни, али оно што се постигло, не стоји ни у каквој сразмери с утрошеном снагом и поднетим жртвама. То је права пљачкашка привреда која се тера с националном енергијом. Од пресудне је важности да ли ће нови нараштаји умети да националну енергију троше с више штедње и рачуна, и да динарски динамизам од личног и хаотичног начине организованом колективном снагом“.⁵¹¹

До суђења је дошло у време почетка Хладног рата, што је, такође, одредило његов исход. Енглеска штампа је писала да београдски процес није процес Михаиловићу већ процес Великој Британији и Сједињеним државама.⁵¹² Штампа је пренела да је Тито у Подгорици изјавио 14. јула 1946. да је „издаја припремљена у Лондону, где је изгнаничка влада боравила“.⁵¹³ У пресуди Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије – Војно веће, утврђује се да су Слободан Јовановић и још девет оптужених криви зато „што су продужавајући политику профашистичких диктатура у старој Југославији, после закључења срамне капитулације и бекства из земље стално и упорно спроводили политику подржавања окупације и гушења народноослободилачког устанка у земљи и у ту сврху издавали диркетиве, да још није време за борбу, давали сталну политичку подршку издајнику Михаиловићу и одржавали везе с Миланом Недићем и другим квислиншким елементима у земљи“.⁵¹⁴ Јовановић је осуђен по командној одговорности, зато што је „унапређивао, одликовао и похваљивао четничке команданте“, који су се „особито истицали“ у борби против партизана. Осим тога, у пресуди стоји да је Јовановић истовремено лишио чина офицере који су приступили комунистичком покрету. Према пресуди, Јовановић је био крив и зато што је Михаиловићу слао оружје, муницију, одећу и осталу ратну спрему и веће количине новца из државне касе за „гушење народног устанка“, како у пресуди стоји. Према пресуди, крив је био за „расипање државног новца“ на четнике, организовање радио-емисија преко иностраних станица, издавање публикација за иностранство, убацивање публикација у земљу, као и за „подмићивање реакционарних новина и штампе са циљем да у иностранству оптуженог Михаиловића лажно представе као носиоца борбе против окупатора“.⁵¹⁵

Слободан Јовановић је пресудом Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије – Војно веће (суд. бр. 1/46) од 15. јула 1946. године оглашен кривим за кривична дела издаје и ратних злочина. Осуђен је на „казну лишења слободе с принудним радом у трајању од 20 година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од 10 година, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства“.⁵¹⁶ Према пресуди, Јовановић није само распиривао братоубилачку борбу „иако је тачно знао да четници оптуженог Михаиловића врше покоље над народом“ већ се „саглашавао са четничким злочинцима и сам оглашавао преко радио емисија стављање под слово З држављана Југославије“. Кад је чуо за пресуду, Коста Ст. Павловић је отишао код Слободана Јовановића и Милана Гавриловића: „Хладнокрвни су и смешкају се [...]. Одмах сам им предложио да краљ треба да упути телеграме на све стране и да тражи интервенцију да се спасе Дражин живот. Они су пристали. Саставили смо телеграме“.⁵¹⁷

Истог дана када је донета пресуда, 15. јула 1946. године, Слободан Јовановић је у лондонском *Тајмсу* објавио писмо у вези са оптужницом: „Господине уреднице, у оптужници против генерала Михаиловића нарочито су, изгледа, истакнута убиства извршена под тзв. словом З. Јавни тужилац у Београду тврди да је југословенска влада у Лондону, поступајући по предлозима генерала Михаиловића, оглашавала преко лондонског радија имена оних које је требало побити. Према оптужници, та оглашавања преко радија представљала су наређења за убијање Титових присталица и симпатизера. На једној конференцији за штампу, одржаној са страним дописницима у Београду, 1. октобра 1945. године, др [Душан] Недељковић, председник југословенске Комисије за утврђивање ратних злочина, изјавио је да је број оних на које је примењено слово З 'изванредно велики. По нашим подацима о жртвама, покупљеним на терену, цифра закланих прелази десет хиљада... Никада ниједан Немац и ниједан колаборациониста нису били стављени под слово З'. Као заступник министра војске од јануара 1942. до јуна 1943, имам да изјавим следеће: 1. З је прво слово речи застрашити. Лицима стављеним под слово З давано је упозорење да се за њихова недела зна и изван земље и да ће их после рата сустићи казна. 2. Објављивање имена лица стављених под слово З вршено је преко Радија Лондон, по предлозима које је генерал Михаиловић достављао југословенској влади путем британских власти. 3. Укупно је 75 особа стављено под слово З. 4. Из списка лица стављених под слово З, који се може наћи у архиви Радија Лондон, јасно излази да је слово З примењивано само на квислиншке елементе познате по својој служби непријатељу. Тако је било примењено на председника тзв. српске владе, Милана Недића, и на најважније колабораторе. 5. Супротно тврђењима др Недељковића, на списку лица стављених под слово З нема ниједног јединог члана из Титовог покрета. Слободан Јовановић“.⁵¹⁸ На листи се чак нашао и један Јовановићев рођак, што се касније испоставило да је грешка.⁵¹⁹ Наредног дана одржана је веома посећена конференција за новинаре на којој је говорио Слободан Јовановић. Као по команди, ниједан лист није објавио ништа са конференције.

Михаиловићев бранилац на суђењу указивао је да је он био једини легални представник кога је признавала легална влада, док је Народноослободилачки покрет био илегална организација, и да се због тога Михаиловић не може сматрати кривим за издају народа и државе. Суд није усвојио наводе одбране, зато што је проценио да је утврђена Михаиловићева сарадња с окупатором. Чињеница коју суд није могао да спори била је да је Михаиловић био члан владе (код које је Совјетски Савез имао амбасадора) и да га је та влада сматрала јединим законитим представником у земљи. Међутим, суд је из тога извео закључак да то „не показује ништа друго него то да је и емигрантска влада такође подржавала систем окупације и помагала окупаторе у гушењу ослободилачког устанка народа Југославије“.⁵²⁰ Иако је логички и чињенички немогуће да емигрантске владе из Лондона, из скоро свих држава које је Немачка освојила у Европи, које су све време под енглеским надзором и живе и раде у Лондону, сарађују са непријатељем Енглеске, суд је морао да осуди целу владу, да не би довео у питање Михаиловићеву кривицу. Изузети су од осуде само они за које „истражни органи“ нису нашли да су учествовали у давању подршке издаји, тј. министри, са којима је потписан Споразум Тито–Шубашић.

У писму „Оцена о суђењу“, намењеном светским медијима, Слободан Јовановић је, као најистакнутији српски правни ауторитет, дао јасну анализу судског процеса. Писмо су после Јовановића потписали представници политичких странака „са кореном у народу“, који су били окупљени у Југословенском народном одбору. „Једна оружана мањина, која је узурпирала власт у Југославији војничком и политичком помоћи Савезника, ставила је на оптуженичку клупу цео један савезнички народ у лицу генерала Драгољуба – Драже Михаиловића и политичких људи из свих наводних странака. Истицање још и пре него што је суђење почело: да о самоме факту издаје генерала Михаиловића не може бити ни говора, било је довољно јасан знак за праве намере Титове Владе. Да истраживање материјалне истине, и утврђивање историјских чињеница, није био циљ ни Владе ни суда, видело се и по упорном одбијању да се саслушају понуђени сведоци, спасени савезнички авијатичари, као и официри британских и америчких војних мисија код двају герилских покрета у Југославији за време рата. Начин на који је вођен цео процес још јаче

Дража Михаиловић са спасеним америчким пилотима у селу Прањани, 1944. године

је илустровао праву природу тога суђења. Мобилисана светина која присуствује седницама и дочекује главног оптуженика урлањем, звиждуцима и повицима: 'На вешала с њиме!'; јавни тужилац који приводи лажне сведоке да са врло прецизним детаљима утврди убиство од стране четника четири америчка авијатичара, који се само три дана доцније јављају из Америке с протестом да су живи и желе доћи у Београд да сведоче у корист генерала Михаиловића; изношење очигледно кривотворених докумената, као што је тобожње Михаиловићево писмо бандиту Павелићу; председник Суда који себе у току целог претреса сматра само двојником јавнога тужиоца; скандал са историјом слова „3“, које је тобож значило смртну пресуду изрицану хиљадама људи искључиво из Титова герилског покрета, кад је оно уствари значило нешто друго и обухватило не више од седамдесет и пет лица, све саме познате непријатељске сараднике и ниједнога члана Титове гериле; да и не истичемо оно чудно признавање свих оптуженика свих кривица које су хтеле да им се ставе на терет – све је то запажено и забележено од стране дописника светске штампе, тако да се суђење генералу Михаиловићу окренуло на штету и постало бруком Титова режима^{.521}

Слободан Јовановић је нагласио да је једна од битних тенденција београдског процеса била „да се извргне руглу и осрамоти све што је претходило Титовом тоталитарном режиму и што није хтело да му се приклони када је снагом савезничког оружја устоличен у Београду“.⁵²² Указао је да је то видно испоњено саставом групе оптуженика: „Шеф и вође прве гериле у Европи у току овога рата; људи који су извршили државни удар од 27. марта и своју земљу отргли од Осовине, чланови југословенске Владе 27-ог марта који су примили рат са Осовином и све време учествовали у њему као савезничка Влада у Лондону, и национално исправни државни чиновници – изведени су на оптуженичку клупу као учесници у истој кривици издаје земље и сарадње с непријатељем, заједно са опште познатим немачким агентима или сарадницима. Ток процеса још више је подвукао ту тенденцију. На њему су јавни тужилац и председник Суда покушали да уплету и обешчасте многа угледна имена ранијег југословенског националног живота“.⁵²³

У писму „Оцена о суђењу“ указује се и на хладноратовски контекст: „Друга не мање битна тенденција београдског процеса срачуната је на пропаганду у иностранству против два Велика Савезника – Енглеске и Америке. Као што је требало приказати повезаност у земљи свих некомуниста на делу издаје Отаџбине, тако је исто било потребно да се, на међународном плану, укаже на солидарност југословенских издајника са Западним савезницима. На претресу је испало да су наводну Михаиловићеву сарадњу са окупатором официри и шефови војних мисија Енглеске и Америке не само толерисали, већ су чак за њу подстрек давали и омогућивали је. Тако су овим процесом положени основи за интензивирање пропаганде против два велика савезника, заступника оних демократских схватања због чијег је сумрака Европа осуђена на лагану и неизбежну агонију, под Титом, Георгијевим [...]. Настојало се да се овим процесом створи утисак: да су се против удружених сила нацизма и фашизма борили, без задњих намера и без компромиса, у Југославији искључиво Комунистичка странка, у Европи искључиво Совјетска Русија, док су сви остали, из мржње

према комунизму, били у дослуху с Немцима и Италијанима. То фалсификовање историје и сувише је грубо да би могло имати успеха ма где. Београдски процес није могао потрети неколико историјских истина: да је генерал Михаиловић, чим је непријатељ окупирао Југославију, први у Европи организовао герилску војну против Хитлера, док су Титови партизани осетили потребу за борбом против Немаца тек после 22. јуна 1941; да је генерал Михаиловић водио против Немаца акције широких размера, без обзира на тежину репресалија над цивилним становништвом у 1941. и 1942, кад су резултати (ма како скупи) били са војничког гледишта драгоцени за остали ток рата, јер су приковали за Југославију већи број немачких дивизија и омели саобраћај на битним пругама у времену када су се тукле битке за Москву и код Ел Аламејна. Пошто су минуле те две велике кризе у историји овога рата, Михаиловић је, настављајући са саботажама и акцијама мањег обима (мада и тад знатно већег но било где у Европи), стао се организовати, да би имао довољно снаге да непријатељу зада на Балкану одлучан ударац крајем рата или током искрцавања Савезника на Балкан. Титова герила омела је тај план изазивањем и распиривањем грађанског рата, са циљем да се на крају дочепа власти. Та братоубилачка борба, за коју одговорност пада на Комунистичку странку, потпуно је концем рата паралисала борбену снагу Југославије. У данима кад је непријатељу, који се повлачио са југа Балкана, требало задати смртни ударац, то није практично било могућно, и немачке дивизије успеле су извући се из клопке и организовати у Југославији фронт који су држале до скоро последњег минута рата. То им је могло поћи за руком само стога што је генерал Михаиловић био напуштен од Савезника, према одлукама Техерана, и приморан да се повуче у босанске планине, а Титови одреди су се задржали као посадне трупе у градовима Србије, да над њом обезбеде своју власт. Остаје у историји жалосна чињеница: да је од октобра 1944. до априла 1945. Титова армија тапкала у месту на Дрини и у Срему, где је – ненаоружан и необучен – био с предумишљајем бачен да улудо изгине цвет српске омладине⁵²⁴

Одлазак на Сремски фронт

Након изрицања пресуде, Слободан Јовановић је упутио апел државницима Сједињених Америчких Држава, Велике Британије и Француске (James F. Byrnes, Clement Richard Attlee, Georges-Augustin Bidault) да се спасе живот генерала Михаиловића. Као председник Југословенског народног одбора и бивши председник вишестраначких влада, Слободан Јовановић је упутио низ писама Уједињеним нацијама, Америчком парламенту, председнику Сједињених Америчких Држава Труману (Harry S. Truman) и министрима иностраних послова Сједињених Америчких Држава и Велике Британије.

У писму Југословенског народног одбора Уједињеним нацијама тражило се формирање међународне комисије која би извршила увиђај о природи режима уведеног у Југославији, да би се потом обезбедило важење међународних уговора у Југославији (споразум у Јалти, Повеља ОУН). У писму се указује и на опасност за мир на Балкану због Титовог (тј. совјетског) помагања комуниста у Грчкој. У Београду су настављени прогони и суђења: „*Дејли ѿтелеџраф* објављује да ће се ускоро судити у Београду кнезу Павлу, [намесницима] Раденку Станковићу и Иву Перовићу, због сарадње са Немцима. Цинизам комуниста заиста је безграничан. Суде људима што у сарађивали са Немачком у мирно доба када су, због Русије, комунисти били немачки савезници“.⁵²⁵ Из истог разлога је већ био ухапшен и ислеђиван Александар Цинцар-Марковић: „*Daily Telegraph* јавља да су ухапшени Цинцар-Марковић и његова жена и да ће им се судити. Све ће по земљи просто побити ако ускоро не дође до промене режима“.⁵²⁶ Коста Ст. Павловић је забележио нову вест августа 1946. године: „Једна овдашња новинска агенција јавила ми је данас да је Ројтерс јавио из Београда да је Тито тражио од британске владе екстрадицију Јовановића, Пурића, Гавриловића и Кнежевића. Још би само требало да Енглеска на то пристане. Ипак ми се чини да је то немогуће иако сам се, за ових неколико година научио да се од Енглеске човек може свему надати“.⁵²⁷

ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ У ЧАСОПИСУ *ПОРУКА* (1950–1959)

Слободан Јовановић је у часопису *Порука*, органу Југословенског народног одбора, посебну пажњу посветио анализама политичког и друштвеног развоја поратне Југославије, уставима и законима нове државе. Извори су му били југословенска штампа (*Борба*, *Политика* и др.), посебно говори функционера и идеолога, информације, сведочанства и радови појединаца који су успели да напусте земљу после рата, као што је био нпр. др Кајица Миланов са Филозофског факултета Универзитета у Београду. Поредио је информације из земље са информацијама у страним новинама. Јовановић је посебну пажњу посветио критичкој анализи југословенских устава, као и нових економских теорија. Ове његове анализе изузетно су вредне, јер не само да је био професор уставног права и да је јасно могао да уочи све нијансе у новим уставима, већ је одлично познавао и писце устава нове државе.

У првом броју *Поруке* у којем је 1950. године прештампана Ђопићева „Јеретичка прича“ преносе се и делови Титовог говора у коме је неименовани Ђопић („он“) окарактерисан као „инструмент у рукама реакције, а индиректно [дијалектички] и у рукама Информбироа“.⁵²⁸ У *Поруци* се закључује да је „у овој афери приказан комунистички режим боље него ли што пишу сви могући дописи и реферати страних репортера“.⁵²⁹ *Порука* је 1954. године пренела „Анатомију једног морала“ Милована Ђиласа.⁵³⁰ Потврде Јовановићевих тумачења могу се наћи и у касније написаним Ђиласовим мемоарским делима, а данас и у архивској грађи. У Јовановићевим анализама нема јаких емоција, јер, како је једном записао, историјске околности су некада као елементарне непогоде.

Тито у разговору са Милованом Ђиласом

Јовановић је објавио више студија о тоталитаризму (комунизму, фашизму, националсоцијализму), од којих је најпознатија његова књига *О њошалистичаризму* (1952).⁵³¹ У тоталитарним режимима целокупан духовни живот (филозофија, књижевност, право, уметност) подређен је интересима владајуће партије. Он, заправо, треба да буде израз њене политике. Поредећи тоталитарне режиме нагласио је да је „од свих досадашњих диктатура, тоталитаристичка диктатура вероватно најпотпунија“, јер није уништила само „правну сигурност појединаца, него је и сам његов опстанак учинила зависним од државе, која, као једини послодавац, може свакога ко јој није о вољи, оставити без посла, дакле и без хлеба“.⁵³² Југославија, у којој је уведен тоталитарни совјетски комунизам (са Стаљином и без њега), није представљала изузетак „Тито је на власт дошао замењем грађанског рата под комунистичком заставом“. Кадровима школованим у Совјетском Савезу добро је било усађено у главу да је друго име за Комунистичку партију Партија грађанског рата.

Слободан Јовановић је нагласио да „разлаз између Тита и Коминформа у почетку није имао ничег идеолошког“, пошто се „Тито одвојио од Москве просто стога што му се у једном тренутку учинило да Стаљин намерава да на његово место постави другог“.⁵³³ Тек када се видело да неће бити измирења, Тито је почео да тврди да се разликују у тумачењу марксизма.⁵³⁴ У својим мемоарима Милован Ђилас је записао како је заједно са Едвардом Кардељем смислио нове идеолошке моделе. Ђилас се посветио критици совјетског бирократизма, а Кардељ успостављању самоуправљања: „Истовремено са Пијадеовим нападом на Ђопића излази мој чланак ‘Савремене теме’ у коме сам совјетски систем анализирао као државни капитализам и извукао закључак да је супротност између нас и Совјетског Савеза суштински већа него између Совјетског Савеза и капиталистичког запада, односно САД. Теза о државном капитализму у СССР је потом била прихваћена и у вођству, чак и од Кардеља и Тита, да би после мог свргавања 1954. године и измирења с Хрушчовом била преконоћ напуштена“.⁵³⁵

Доказивали су да је Стаљин извитоперио марксизам и да су они доследни марксисти. Јовановић је указао да је Тито, у ствари, једном личном сукобу покушао дати идеолошки значај: „Они нису престајали тврдити да су, и поред војних и финансијских веза са Западном, остали марксисти. Уосталом, ако су се одрекли Стаљина, нису се одрекли Лењина, а у Лењина комунизам зацело није ублажен“. Јовановић је увиђао да југословенски комунисти немају мирну савест: „Они се питају да ли их Титово удаљавање од Москве не одводи све даље и од огњишта марксизма“.⁵³⁶

Јовановић је анализирао Ђиласову аргументацију (пре него што је Ђилас из највишег врха комунистичке власти прешао у опозицију Титовом режиму). Ђилас је у тексту желео да докаже да се у Совјетском Савезу извитоперио марксизам и да је зато Тито морао да се одвоји од Стаљина. Против стаљинизма је износио уобичајене аргументе који су се у западноевропској штампи годинама понављали. У Совјетској унији не постоји диктатура пролетаријата, већ државни капитализам. Средства производње нису предата радницима, већ држави. Раднике не експлоатишу приватни капиталисти, већ државни чиновници, који располажу подржављеним средствима производње. Јовановић указује да се стиче утисак као да је у Русији бирократија завладала државом: „То није тачно. У Русији је државом завладала Комунистичка странка [...] Диктатура коју видимо у Русији, није чиновничка, већ партијска. Ђилас помиње партију тек узгред и само кад мора. Зашто? Просто зато, што и у Југославији постоји иста таква диктатура Комунистичке странке каква и у Русији“.⁵³⁷ Ђилас је сматрао да је социјализам могућ и без бирократије и позивао се на Марксову претпоставку да ће у социјалистичком друштву држава, па са њом и бирократија, постепено одумрети. Ђилас је веровао у утопију о одумирању државе и тврдио да је одумирање државе већ почело у Југославији: „Изгледа, Ђилас је хтео задовољити како оне партијске другове који још верују у Маркса, тако и оне којима није више до Маркса, него само до власти. За оне прве објавио је одумирање државе на неполитичком сектору – а за оне друге, њено учвршћивање на политичком сектору“.⁵³⁸ Јовановић после анализе Ђиласовог текста закључује да је „све ово натезање с одумирањем државе“ Ђиласу било потребно да би могао тврдити да је Југославија, за разлику од Совјетског Савеза, изашла из фазе државног капитализма: „Државни капитализам који влада у Русији, влада и у Југославији. И у једној и у другој земљи држава је присвојила средства производње, дошла на

Прослава 25. маја, Титовог рођендана, у Београду 1948. године

Милован Ђилас и Едвард Кардељ

место послодаваца и начинила раднике зависним од свога чиновништва“.⁵³⁹ Јовановић се задржао на овом Ђиласовом тексту само зато што добро илуструје како један комунистички властодржац слободно може да тврди нешто што зна да није тачно.

Јовановић указује да је Кардељ покушавао да објасни да се на западу погрешно тумачио разлаз са Стаљином, јер се сматрало да је до 1948. године у Југославији био стаљинистички систем и да је тек након сукоба са Стаљином тај систем напуштен. Југославија, према Кардељу, није напустила стаљинизам због сукоба са Стаљином, већ је дошла у сукоб зато што није прихватала стаљинизам и имала је свој оригинални образац који се још пре разлаза почео развијати независно од совјетских образаца: „Наравно, ништа од свега овога није тачно. Цео свет зна да су све до прекида с Москвом титоисти [Титовци] били слепи подражаваоци стаљинизма. Сасвим по совјетским обрасцима вршили су индустријализацију по сваку цену, уз национализацију индустријских предузећа и уз колективизацију сеоских газдинстава. Њихове сеоске радне задруге биле су само лоша копија руских колхоза [...] У то доба духовног робовања Совјетима, у Југославији је силом власти одржаван прави култ Стаљина“.^{540, 541}

Јовановић је указао да су у Југославији били посебно поносни на радничко самоуправљање као на свој „најуспелији изум“. Сматрао је да су радничком самоуправљању, међутим, прибегли из нужде и невоље, као што је Ђилас и описао у својим успоменама. После рата су сасвим по совјетском обрасцу вођена привредна предузећа преко партијског чиновништва. Када је дошло до сукоба између Тита и Стаљина, указује Јовановић, совјетском бирократском систему супротстављена је радничка самоуправа. Према теорији радничког самоуправљања, Стаљин је радништву наметнуо господарство својих чиновника, које није било ништа лакше од господарства приватних капиталиста: „У Совјетској унији комунизам се држи на бирократској централизацији; у Југославији, он би имао све више да се држи на радничкој самоуправи. По уверавању титоиста, та радничка самоуправа већ је на путу остварења; фабрике су уступљене радницима, и они рукују њима као господари“.⁵⁴² Јовановић је истакао да је у Југославији извршена

национализација, због чега власник фабрике може да буде само држава. Нагласио је да радници нису стекли ни право на стално запослење, јер су управе фабрика и даље имале право да отпуштају вишак запослених. Радници запослени у фабрици бирали су радничке савете из којих се бирало уже тело које управља фабриком. Тај управни одбор, међутим, није радио сам, већ са директором фабрике који није представљао радништво, већ државу као правог власника фабрике: „У пракси, тај директор, у ствари, управља фабриком. Управни одбор сведен је више или мање на положај саветодавног органа. Да ли је према томе вредело дизати толику грају око ‘уступања фабрика радницима’ и називати уступањем нешто што уступање није?“⁵⁴³ Јовановић је нагласио да је извршна власт била у рукама директора и да је он одговарао пред државном влашћу као да је њен орган. Кад би фабрика и била ослобођена чиновништва, не би била ослобођена Комунистичке странке, која преко својих локалних одбора влада у предузећу. Указао је и да су чланови Комунистичке странке у радничким саветима чинили једну четвртину укупног броја чланова, а у управним одборима једну трећину, док су директори, мање-више, сви били комунисти. Радничка самоуправа, дакле, није окончала руководство Комунистичке странке у предузећима: „Сва је разлика што се притисак странке не врши непосредно, из централних државних уреда којима је странка завладала, него се врши посредно, преко оних посебних организација које странка има на том месту где се налази предузеће“.⁵⁴⁴ Слободан Јовановић упућује на анализе Живка Топаловића, старог социјалистичког вође, секретара (заједно са Филипом Филиповићем) Социјалистичке радничке партије (комуниста) 1919. године, према којима уступање фабрика радницима указује на потпуни неуспех дотадашње Титове економске политике. Радничка самоуправа је уведена зато што влада више није могла из државног буџета да покрива губитке индустријских предузећа. С друге стране, није хтела да преузме одговорност за нове жртве и нове напоре који се морају наметнути радништву ради рентабилности предузећа. Дакле, рентабилност је (дијалектички) пребацила на саме раднике. Влада је, наравно, задржала надзор над вођењем предузећа преко својих директора.⁵⁴⁵

Јовановић је истакао да хајка на бирократију у Југославији изгледа чудно, јер се слична хајка на бирократију покреће с времена на време и у Совјетском Савезу: „Пошто се ту Стаљин и партијско вођство сматрају непогрешивим, одговорност за све погрешке мора се свалити на некога другога, и тај други, то је бирократија“.⁵⁴⁶ Јовановић указује да је хајка на бирократију, у основи, имала исте циљеве и у Југославији. Мане бирократије су општепозанте, као што су позната и средства против њих. Нагласио је да поред (локалне) самоуправе постоје успешнија средства, као што су слобода штампе, слобода окупљања и удруживања, односно све слободе које спадају у тзв. политичка права грађана.

Унутрашњи обрачун комуниста због Информбироа скренуо је донекле пажњу са првобитног „класног непријатеља“. Јовановићева *Порука* је пажљиво пратила смене водећих партијских руководилаца: „Тако одлазе један по један. Годинама су ‘народни хероји’, начелници Генралштаба, слављени књижевници, министри, амбасадори... Улице, фабрике, насеља носе њихова имена [...] На крају, свевидећа Партија успева да открије истину. Свет тада сазнаје да су ти полубогови одувек били развратници, ленчуге, кукавице, шпијуни свачији. Арса Јовановић, Радоња Голубовић, Андрија Хебранг, Радован Зоговић

Вис, 1944. године. Други ред (слева): Арса Јовановић, Милован Ђилас, непознати саборац, Слободан Пенезић, Александар Ранковић; први ред (слева): Благоје Нешковић, Јосип Броз, Мома Марковић. Сви су по завршетку рата заузимали челне позиције у Југославији и Србији и сви су, сем Марковића, на различите начине елиминисани из политичког живота.

и бесконачни број других, крупних и ситних првака и руководиоца... Нестали као лањски снег. За комунисте из Совјетског Савеза и све који су остали лојални Стаљину и интернационалном светском комунизму Тито је постао „поглавица београдске фашистичке клике шпијуна и убица, стари агент-провокатор америчко-британских империјалиста“.⁵⁴⁷

Као што је већ поменуто, Јовановић је у *Поруци* дао анализе устава и закона нове државе. Током заседања уставотворне скупштине проглашена је Федеративна Народна Република Југославија 29. новембра 1945. године, о чему пише Милован Ђилас у својој књизи *Власи*: „у згради скупштине, пре него што је заседање почело – Владимир Велебит пренео је вођству интервенцију британског амбасадора. Амбасадор је изражавао уверење да нећемо учинити такву неразумност и прогласити републику. Та интервенција је схваћена као закаснили пуцањ у празно и појачала нашу решеност, иако није ни било колебања“.⁵⁴⁸ Нови Устав је усвојен 31. јануара 1946, чиме је престао да важи Устав Краљевине Југославије из 1931. године. Милован Ђилас је касније сведочио: „Нови устав је већ био готов, па је тих дана дат на ‘јавну дискусију’. И нацрт и ‘јавна дискусија’ били су по угледу на совјетски, ‘стаљински’ устав и на совјетску ‘јавну дискусију’ поводом њега. За израду тог, као и каснијих устава био је задужен Кардељ, а помагао му је професор права Јован Ђорђевић, а и други. Совјетски представници нису учествовали у раду, али је амбасадор Садчиков [Иван Василевич Садчиков] био консултован о нацрту“.⁵⁴⁹ Уставу из 1946. послужио је за узор Устав Совјетског Савеза из 1936, који је Јовановић анализирао у својој *Држави* из 1936. године, у поглављу „Поратна држава“, након тумачења парламентарне Енглеске и Француске, фашистичке Италије и националсоцијалистичке Немачке.

У тексту „Нови југословенски устав“ из 1953. године Јовановић је истакао да је након изгласавања устава стара скупштина одмах изабрала Тита за председника, не чекајући прво избор нове скупштине. Иако се Нацрт устава и коначни текст који је изгласан у скупштини разликују, оба су имала основну тежњу да државно уређење буде „мање федералистичко, а врховна власт мање у влади, а више код председника“.⁵⁵⁰ По новом уставу Народна скупштина имала је два дома, Савезно веће (политичке функције) и Веће произвођача (економске функције). У претходном тексту у којем је анализирао Нацрт овог устава, Јовановић је указао да дом у којем су заступљене професије подсећа на „корпоративни парламент фашистичке Италије, а повлашћивање индустријских предузећа на штету пољопривредних опомине на оно повлашћивање јаче опорезованих класа какво је постојало пре завођења општег права гласа“. Јовановић је указао да су у федерацијама у горњем дому обично представљене федералне јединице, као у претходном уставу. Уместо представника република, успостављено је, међутим, Веће произвођача. При томе, изван број представника федералних јединица уведен је у Савезно веће. Врховна управа је према новом уставу била у знатној мери усредсређена код једног шефа, председника републике. Њему је као „успомена на досадашњу колегијалну владу“ додато и Извршно веће од 35 до 40 чланова.⁵⁵¹ И председника и Веће бирала је Народна скупштина. Иако је било предвиђено да председник републике и Извршно веће раде заједно, председник је имао одређена овлашћења која припадају само њему (постављање старешина у војсци, амбасадора итд.). Није му био потребан ни премапотпис министра, јер је функција министра која је до тада постојала, новим уставом укинута. Тако је председник републике добио већа овлашћења од уставног монарха који не може да ради сам, без министра. Осим тога, председник је могао да ради без Извршног већа, али оно није могло без председника. Председник републике је био истовремено и председник Извршног већа. Уместо министра, постављени су државни секретари који нису били политички, већ административни органи,

Насловна страна дневног листа *Политика* од 30. новембра 1945. године

који извршавају наредбе које им издаје управна власт, односно председник републике који је и председник Извршног већа.⁵⁵²

До новог устава (1953) у име начела народне суверености порицано је начело поделе власти. Сматрало се да нема смисла делити државну власт по њеним функцијама на законодавну, извршну и судску, кад све функције обавља један исти суверени народ. Народ је на Народну скупштину преносио извршавање своје суверености, која је, дакле, требало да буде свемоћна. За разлику од претходног устава, према новом је барем формално усвојено начело поделе власти. Народна скупштина је законодавно тело, а председник републике и Извршног већа обавља извршну власт. Пошто су ограничени законом, уместо о „народној диктатури“, почело се говорити о „влади закона“, „као у државама ‘застареле буржоаске демократије’“.⁵⁵³ Јовановић је истакао да Тито никада није крио да своје односе са Сједињеним Америчким Државама и Великом Британијом сматра „браком из рачуна“. На основу података изнесених у дебати о помоћи Југославији у Америчком конгресу, у *Поруци* су израчунали да је помоћ у роби била у висини десет предратних буџета: „У образложењу извештаја у Сенату наводе се ови разлози за помоћ: југословенска влада одлучно је прекинула са Кремљом, суша је била толика да прети глад и расуло, у интересу САД је да помаже свакога ко се бори за независност од Москве, економски слом Југославије имао би за последицу да падне опет под Москву.“⁵⁵⁴ Иако је Тито после приближавања Западу истицао свој сопствени марксистички пут, „он се није могао измигољити из оне неизбежне зависности у којој један зајмопримац стоји према своме зајмодавцу. Уз англо-америчке зајмове, који су једним делом били више поклони него зајмови, он је морао примити и англо-амерички политички надзор“.⁵⁵⁵ Јовановић је указао да је тај надзор био прво надзор над спољном политиком, да би потом почео да се осећа и у привредним и војним питањима.⁵⁵⁶ Нагласио је да је питање државног дуга веома брзо постало проблем и да је државни дуг нарастао тако да његово редовно отплаћивање није више било могуће без сталних одлагања.

У погледу стварне моћи у својој земљи, новим Уставом Тито ништа није изгубио, како је истицао Слободан Јовановић, јер је остао господар војске и полиције, а у погледу спољног достојанства је добио, јер је подигнут на ранг државног поглавара: „У свом првом говору он је наговестио да ће од сада владати по закону. Да ће један човек који већ годинама влада диктаторски, одједном променити ћуд, и постати покорни слуга закона, то не изгледа много вероватно. Пророк Јеремија каже: ‘Може ли Етиопљанин променити кожу своју или рис шаре своје? Можете ли ви чинити добро научивши се чинити зло?’“⁵⁵⁷

Уместо реторичке критике бирократије, која је била у функцији одбране непогрешивости вође или идеологије (којој људи због своје несавршености нису још дорасли), Јовановић је већ 1954. године своју критику усмерио према суштини проблема, самом средишту социјалистичке партијске бирократије: „Судећи по Ђиласовом опису, тип човека који преовлађује на врховима странке, није никакав нови тип, него, напротив, један стари тип – тип ‘ратног богаташа’, са свом његовом саможивошћу, разметљивошћу и раскоши“. Пратио је и постепено отказивање службе тзв. „сапутницима“ комуниста (Драгољуб Јовановић, Милош Московљевић и др.) и „корисним будалама“ („Судбина ‘корисне будале“

Дискусија комуниста и Саве Косановића о 27. марту“).⁵⁵⁸ Средином педесетих година дошао је ред и на надреалисте. Указивао је и на покушаје ослобађања појединих књижевника од комунистичког партијског руководства.

Јовановић је писао и о појачаним акцијама према цркви и универзитету, питањима за која англо-амерички блок није био заинтересован. Црква се затварала у границе својих просторија, универзитет под надзор Комунистичке странке. Научно истраживање се централизовало.⁵⁵⁹ Према Нацрту закона о универзитетима, задатак професора је био да васпитавају студенте за рад на изградњи социјализма: „То што би титоисти хтели начинити универзитете средиштима комунистичке пропаганде, не треба никога да изненади. Они стављају странку изнад свега другог, па и изнад саме науке“.⁵⁶⁰ Извесно му је било сасвим јасно какве су перспективе слободног научног рада у марксистичкој епохи српске (југословенске) филозофије. Њене традиције су утемељене у време када су студије филозофије (дијалектичког материјализма) биле организоване за проверене кадрове страначке омладине, а како Јовановић указује, „професор филозофије [Душан Недељковић] означавао је Стаљина као највећег живог филозофа“.⁵⁶¹ Академик Михаило Ђурић је у једном интервјуу објаснио зашто је донео одлуку да после Другог светског рата не студира филозофију: „Морало је то бити најкасније пре јесени 1945. године, када сам почео студије на Београдском универзитету, јер сам тада пркосно одустао од првобитне намере да студирам филозофију као струку. Управо стога што сам се већ увелико бавио филозофијом и предано црпео са њених извора, нисам хтео да се подвргнем безобзирној идеолошкој тортури која се онда спроводила на Филозофском факултету. Ужаснуло ме је откриће да је филозофија на том факултету била сведена на ранг обичне слушкиње дневне политике [...] Издвојио бих једино Кајицу Миланова, ондашњег универзитетског доцента, који ме је у свом дому прихватио као свог ученика и методично упутио на проучавање Кантове *Критичке чистио-ћа ума*, као и осталих Кантових дела и, уопште, филозофије класичног немачког идеализма. То је умногоме одредило мој пут у филозофији. После његовог наглог одласка из земље, што је уследило убрзо после његовог бруталног удаљавања са Универзитета, почео сам да прилежније студирам класичну филологију“.⁵⁶² После рата, на Филозофском факултету у Београду само један професор, Душан Недељковић, предавао је све филозофске предмете.

После Другог светског рата у науку и на Универзитет увођена су достигнућа из Совјетског савеза. Јовановић указује да је усклађивање идеологије са науком у Совјетском Савезу почело у филозофији,

Сава Косановић (1894–1956)

Примерак часописа *Нова Мисао* у коме је објављена Ђиласова приповетка „Анатомија једног морала“.

потом економији и социологији: „Двадесетих година прешло се на историју. Тридесетих година узеле су се у поступак природне науке, и то прво биологија. Прилагођавање научних теорија марксистичкој идеологији зависило је од отпорности факата на којима се која наука заснивала. Најлакше је ишло у филозофији, а најтеже у техничким наукама“. Јовановић цитира *Борбу* од 28. априла 1954, где је „професор Универзитета др Сениша Станковић изнео ‘да је неопходна озбиљна ревизија универзитетских уџбеника, у којима се често наилази на извесне идеолошке неисправности [...] Ово није случај само у хуманистичким, већ и у природним наукама. Често се мешају идеалистички моменти са механистичким и тумачењима која треба у овој фази да имају дијалектички карактер’. Наши комунисти стално доказују да њихов комунизам није то исто што и руски комунизам; али, у пракси, они још никако не могу да се одвоје од руских образаца, и ето ни Станковић не говори друкчије него познати руски природњак Лисенко [Трофим Денисович Лысенко]. И он би хтео марксизам не само у друштвеним, него и у природним наукама“.⁵⁶³

Иако је постојао проблем апсолвената, несвршених ђака (од 57.072 студената „сваки трећи ђак је несвршен“), донето је решење „које број несвршених ђака може само повећати“. Дозвољен је упис на универзитет ђацима који нису завршили гимназију, „него тек неку стручну школу“, па и онима „који су свршили школу државне безбедности, као да би претходно спремање за службу у ОЗНИ било више или мање то исто што и претходно спремање за стручно научно образовање“.⁵⁶⁴

Да би се ојачао комунистички кадар на универзитету, савет, који је раније био скуп само редовних професора, како је Јовановић указао, проширен је ванредним професорима, доцентима и асистентима: „Ово је без сумње апсурдно ако се суди по научном мерилу; али није апсурдно ако се суди по партијском мерилу“.⁵⁶⁵ Није укинута сталност редовних

професора, већ само ванредних (који се у предратној Југославији нису подвргавали поновном избору). Јовановић је проценио да ни редовни професори нису, међутим, остали стални професори, јер је Извршно веће увек могло да их пензионише или отпусти својом одлуком „због стручне и педагошке неспособности или моралне неподобности“. Према томе, сваки професор који не би предавао ни уопште делао у духу Маркс–Лењинове идеологије, могао би бити уклоњен одлуком владе због педагошке неспособности^{.566} Био је мишљења да се педагошком способношћу подразумевала способност подизања подмлатка у комунистичком духу. Јовановић је сматрао да је цео комунистички режим надахнут неповерењем према личној слободи. Нови закон о универзитетима је усвојен 1954. године. Према речима скупштинског известиоца, законом је била предвиђена „ревизија статуса свих професора“^{.567} Јовановић је указао да су у факултетске савете, чији су чланови били само професори и доценти, ушли и асистенти, предавачи, лектори, представници студената, као и изванредни број јавних, научних и стручних радника изван универзитета, које је бирао Народна скупштина оне републике у чијој се области налазио универзитет: „Како је скупштина политичко тело, њени изабраници биће све сами добри партијци“^{.568}

До првог расцепа Комунистичке странке дошло је само три године након преузимања власти у Југославији (1948), а до другог расцепа након девет година (1954). Јовановић указује да је Ђилас позван на одговорност због својих текстова и да је лишен свих високих положаја. Ђилас се бавио једним личним питањем: „Иако је комунистичка револуција имала да збрише све друштвене разлике, у Југославији се ипак образовало једно више друштво, тзв. ‘унутрашњи круг’. Тај круг чине они комунисти који су се одликовали у партизанској војни, и који би, на основу тога, хтели сада да господују“^{.569}

Ђилас је у својој приповеци „Анатомија једног морала“, заснованој на истинитом догађају, описао бојкот жене генерала Дапчевића, која није припадала том унутрашњем кругу. Јовановић је указао да је Ђилас осудио претварање Комунистичке странке у бирократију и претварање њеног горњег слоја у једну господску класу (луксуз, лабав морал). Јовановић истиче да „Тито и дружина“ личе „на оне који уз пост мрсе, а друге саветују да се поста држе“: „Они живе у господству и богатству, и као сви скоројевићи, не само да расипају, него се тиме још и размећу. Тај њихов луксуз, који је чак и Ђиласа узбунио, морао је код осталих комуниста изазвати разочарање – и то не смо о комунистичким вођима, него и о комунизму уопште [...]. Пример је заразан. Својим луксузом комунистичко вођство не само да неће ни у кога пробудити одушевљење за комунистичку идеологију, него ће само појачати жељу за богаћењем по сваку цену, која је већ стала давати у привредном криминалу тако карактеристичне резултате“^{.570} О привредном криминалу писао је упућујући на званичне југословенске извештаје (*Борба*, 10. април 1954): „Уопште говорећи, привредни криминал је јако раширен у Југославији. У току 1953, од свих кривичних дела свако четврто било је привредни криминал“^{.571} Указао је да су прваци странке, „уваљени одједном у богатство и у господство на које нису били навикнути, са материјалним уживањима стали добијати и оно материјалистичко схватање живота које искључује свако одушевљавање за идеје. Читајући њихове марксистичке говоре, тако једнолике и тако троме, човек има утисак да они исповедају марксизам само још по стеченој навици и из политичког рачуна“^{.572}

Централни комитет је осудио Ђиласа као реакционара. Кардељ је оценио његове чланке као мешавину анархизма и буржоаског либерализма. Говорило се да Ђилас не би тако застранио да није одлазио на Запад, где је дошао под утицај „беванштине“ (Aneurin Bevan): „У Русији би Ђилас без сумње био приказан као потајни агент Велике Британије или Сједињених Држава; у Југославији, он је приказан, ако не као потајни агент, а оно као залуђени следбеник британских политичара. Чак и сам Ђилас држао се скоро исто онако као што се држе оптуженици пред совјетским судовима, иако није претходно прошао кроз тамницу и мучионицу, он је на крају сасвим клонуо и покајнички признао своју кривицу“.⁵⁷³ Тита је „узрујао чланак у *Новој мисли*“: Он га је схватио као ударац по њему самоме (‘Ми, онај круг, који је он напао у *Новој мисли*’).⁵⁷⁴ За Ђиласа је рекао да „има књижевног дара, али [да] нема политичког смисла“ и да је „једна песничка природа“.⁵⁷⁵ У Централном комитету се тврдило да су се око Ђиласа окупили не само реакционари, већ и нездрави елементи, малограђанштина, тј. привредници који желе да оснују мала предузећа која би радила за профит, интелектуалци који сматрају да књижевност треба да се развија у духу буржоаског индивидуализма и комунисти који су се одвојили од праксе, па не схватају да изградња социјалистичког друштва захтева време. Начелник Генералштаба Пеко Дапчевић, чији случај је описан у Ђиласовој „Анатомiji једног морала“ (објављеној 1. јануара 1954), оценио је да „ако би поступили по рецепту друга Ђиласа ми би се нашли у ситуацији да примамо ударце, који би нас најзад довели у ситуацију да изгубимо иницијативу, да коначно изгубимо битку“.⁵⁷⁶ Милош Минић је био сасвим јасан: „Ја сам научио из марксизма, а и из искуства наше револуције да не може да има никакве равноправности за буржоазију [...] По мом мишљењу глупост је звати комунисте да се боре за равноправност за буржоазију [...] Целокупно наше законодавство, све наше мере базирају се на непризнавању равноправности буржоазији и буржују. То је основна карактеристика, то је битно по мом мишљењу, да у диктатури пролетаријата нема равноправности за буржоазију [...] Демократије за све, дакле, нема. И зато је позивање комуниста да се боре за демократију за све обична, либералска, малограђанска глупост“.⁵⁷⁷ Тито се питао пред Централним комитетом куда то води: „Тито је праснуо што Ђилас у својим разматрањима ‘изједначава и бившег буржуја експлоататора и бившег министра, бившег буржујског жандарма и свјесног радника и свакога са сваким’“.⁵⁷⁸ Ђиласов грех је био што је „желео ‘једнакост за све’“.⁵⁷⁹

Милош Минић, тужилац на суђењу Дражи Михаиловићу

Јосип Броз Тито (снимљено 1950. године)

Александар Ранковић је на IV пленуму Централног комитета истакао да су непријатељи комунизма преувеличали Ђиласов значај: „Како је у последње време неких седамдесет хиљада [70.000] комуниста искључено из странке, непријатељи комунизма тврдили су да су то били све сами Ђиласовци. У ствари, у вези са Ђиласовим случајем искључено је само двадесет и три лица (од којих на Србију пада тринаест)“.⁵⁸⁰ Као лек против проблема, вођство Комунистичке странке стално је понављало да треба да се „пробуде старо одушевљење и стара борбеност“.⁵⁸¹ Јовановић је оценио да се раније лако могло изазвати одушевљење за марксизам, јер се сва кривица за „све животне муке и невоље“ могла сваљивати на буржоазију и капитализам: „када нема више ни буражоазије ни капитализма, а наше муке и невоље нису мање него веће, комунистичка влада има једина да поднесе кривицу. А како она сав свој рад објашњава као покушај практичне примене марксизма, то по свој прилици неће бити лако изазвати код омладине одушевљење за марксизам као за ‘једину спасавајућу веру’“.⁵⁸²

Кардељ је истакао да су Ђилас и Дедијер (званични Титов биограф), своје услуге ставили на располагање страним круговима, којима Титова спољна политика, а посебно пут у Индију нису прихватљиви. Моша Пијаде је нагласио да је „духовна адреса“ Ђиласа и Дедијера Америка, јер се западњачким круговима не свиђа антиблоковска и независна спољна политика Југославије. Циљ Ђиласа и Дедијера је био да „подрију власт радног народа“.

Јовановић је пратио разне покушаје да се изађе из југословенских привредних и политичких проблема. На IV пленуму Савезног одбора Социјалистичког савеза Југославије Тито је у својству председника Социјалистичког савеза поднео економски извештај. У извештају је указао на негативне последице индустријализације. Индустријализација је била преко потребна да би се створило многобројно радништво, као предуслов за изградњу

социјалистичког друштва. Тито, међутим, указује Јовановић, признаје да се са индустријализацијом претерало. Свака покрајина, указује Јовановић, па чак и сваки срез, хтели би да имају своју велику индустрију: „Тамо где се не подижу фабрике, подижу се какви било други ‘велики објекти’, велики хотели, велика јавна надлештва, велики домови културе“.⁵⁸³ Тито је указао да је због индустријализације запостављена пољопривреда. И поред лошег искуства са радним задругама, колективизација је, према Титу, и даље била главни циљ у пољопривреди: „Не може у индустрији владати социјалистички, а у пољопривреди капиталистички систем“.⁵⁸⁴ Јовановић је уочио занимљив парадокс: „Што у Титовом извештају одмах пада у очи, то је да се против службене привредне политике Титове владе јавља као критичар опет главом Тито, истина не више као председник владе, већ као председник Социјалистичког савеза. Он би изгледа, хтео спојити у себи улогу шефа владе и улогу вође опозиције, па онда мењати те улоге онако као што своје разне униформе мења. Та ‘коегзистенција’ у истој личности тако супротних улога могла би, узгред буди речено, служити као одговор онима који тврде да у Југославији нема опозиције. Опозиције, ето, има, јер Тито као председник Социјалистичког савеза тера опозицију себи самоме као председнику владе“.⁵⁸⁵ Тито је тврдио да је у Југославији штампа слободна, „али под условом да буде ‘строго принципијелна у складу с политиком наше народне власти’“.⁵⁸⁶ Каква је та слобода штампе која не допушта критиковање владе?!⁵⁸⁷ Титоисти су замерали омладини што се више интересује за спорт него за политику: „Не би се она ни за спорт интересовала, кад би ту имала да гледа, увек исте играче како се боре за једну награду коју им нико не оспорава“.⁵⁸⁸ Своје анализе закључује оценом природе југословенске власти: „Титов режим није никада био ништа друго него једна окупација – окупација једне земље једном партијом“.⁵⁸⁹

У једном тексту објављеном у *Поруци* 1956. године, Слободан Јовановић је анализирао процене америчких стручњака о будућности тоталитарних система: „Тоталитаристички режим је до крајности интегрисан. На државу је натоварено исувише послова, у исто време кад је њено руководство усредсређено у једном сувише уском и сувише затвореном кругу људи. Техничка средства државе без сумње су јако усавршена, али њени руководиоци остали су обична смртна бића, чије способности још увек имају једну границу. Према томе могло би се десити да дезинтеграција тоталитаристичког режима наступи просто стога што се с интеграцијом било претерало. Али та дезинтеграција не би још значила рушење, него само ублажавање тоталитаристичког режима, па и то ублажавање представљало би дуг историјски процес. И нпр. у Русији, дезинтеграција би се могла очекивати тек између 1970. и 1980“.⁵⁹⁰

Говорећи о српском индивидуализму, Јовановић је разматрао и комунистичко дисциплиновање људи. Истакао је да је диктатура странке трајнија и методичнија од диктатуре једног човека: „Али баш зато она чини људе сувише послушним и убија у њима јавни дух. Друштвену дисциплину она постиже по цену претераног слабљења личне енергије“.⁵⁹¹ Радоје Кнежевић је 1958. године питао Слободана Јовановића да ли ће доживети да се врате у слободну земљу: „Он се замислио за тренутак, као да мери шта ће рећи: ‘Ја сигурно нећу, али ће ваша генерација дочекати’“.⁵⁹²

КУЛТУРНИ ОБРАЗАЦ

Слободан Јовановић је текст „Један прилог за проучавање националног карактера“ написао педесетих година и оставио га, као и мемоарске записе, да буде објављен после његове смрти.⁵⁹³ Због времена када је написан и због садржаја, често се назива и тестаментарном поруком Слободана Јовановића. Овај текст, у којем се разматра појам културног обрасца и националног карактера, до данас није изгубио на актуелности, а већ само помињање културног обрасца асоцира на Слободана Јовановића. Да ли је културни образац везан за појединца, или за цео народ, као и питање да ли се под културним обрасцем подразумева парадигма која већ постоји, или узорна парадигма, постављена као задатак који треба остварити (или може бити реч и о једном и о другом), питања су која се намећу приликом тумачења Јовановићевог текста. Некада се „Један прилог“ разумева као попис елемената културног обрасца, а некада се закључује да управо сам Јовановић представља културни образац, за који је рекао да није било ни покушаја да се код нас успостави. Често се, међутим, „Један прилог“ не тумачи, већ служи као предлојак, односно повод за изношење властитог становишта.

Да би се разумело Јовановићево становиште изнесено у „Једном прилогу“, његов значај и актуелност, треба тумачити текст „ред по ред“, узети у обзир контекст, друге текстове у којима је разматрао нека од

Слободан Јовановић и Богдан Поповић.
Изградња зграде Задужбине Илије М. Коларца
(Коларчевог народног универзитета), август-септембар
1930. године. (АСАНУ)

ових питања и целину његовог учења, односно поштовати сва потребна херменеутичка правила тумачења текста. Да би се разумело значење Јовановићевог појма културни образац, треба имати у виду да културу дефинише као појам шири од науке, уметности и политике: „Када је реч о култури једног народа морају се узети у обзир све гране његовог духовног живота: не само његова наука, него исто тако његова вера и морал, његова књижевност и уметност, његова политика и право, његова војска и привреда, његови обичаји и забаве... Тек на основу свега тога може се рећи какав културни образац тај народ има, и колико је тај образац продубљен и префињен“.⁵⁹⁴ Јовановић разматра и историју менталитета, притом увек водећи рачуна о целини културне историје, у широком значењу појма културе, како га је одредио. Када говори о културној историји, подразумева се да је политичка историја њен најшири оквир, односно да се без целине не може разматрати део, тј. одређени сегмент историје. Јовановић говори о културном и политичком обрасцу појединца и нације. На основу анализе хуманистичких образаца може се закључити да подразумева да за одређени културни образац постоји културно језгро људи који су га изградили и усвојили и преко којих образац остварује утицај на народ, а у случају великих светских држава, и на друге народе.

Јовановић је истакао да српска интелигенција није пресадила ниједан страни културни образац, нити је саставила неки оригинални образац на основу културне традиције српског народа. У време Уједињене омладине српске говорило се о националном обрасцу доброг Србина, а у кругу Светозара Марковића о моралним особинама социјалисте, тј. политичком обрасцу. Културни образац није осмислио ни Доситеј, иако је код њега било морализма који није био рационалистички, већ пре у духу Русоове сентименталности. Закључио је да после Доситеја Обрадовића и Светозара Марковића није било значајнијих моралиста, иако су моралисти донекле били и Богдан Поповић, Божидар Кнежевић и Урош Петровић. Наглашава да је Његош дао национални, а не културни или морални образац.⁵⁹⁵

За разумевање Јовановићевих гледишта о културном обрасцу потребно је узети у обзир и мишљење његовог дугогодишњег пријатеља Богдана Поповића. Јовановић је у тексту посвећеном Богдану Поповићу указао да је Поповић у студији „О књижевности“ (1894/1911) дошао до увида да се морални проблем не може решити помоћу позитивне науке, већ помоћу моралне филозофије.

Херберт Спенсер (1820–1903)

Ипак код Поповића „култ науке“, карактеристичан за српску интелегенцију друге половине XIX века, временом није слабио, већ јачао. Судећи по материјалистичким назорима и филозофским узорима, Поповић је, у ствари, у овом погледу, био ближи претходној генерацији (Владимир Јовановић, Алимпије Васиљевић, Стојан Бошковић). Следио је контовску критику метафизике и Спенсера (Herbert Spencer) сматрао највећим филозофом XIX века. Јовановић закључује да захваљујући Монтењовом (Michel Eyquem de Montaigne) скептицизму, који је усвојио као полазну филозофско-моралистичку поставку, Поповић ипак није постао „фанатик материјалистичке филозофије“, каквих је у то време било много у Европи и у Србији. Поповић је посебно уважавао, као и Љубомир Недић, Шопенхауера, чију је критику Хегела усвојио. Поповић „није веровао ни у религиозне догме ни у политичке доктрине: и на једне и на друге гледао је с висине Монтењевог скептицизма. Не хотећи да тражи тип идеалног човека ни у области религије ни у области политике, Богдан га је тражио у области културе“.⁵⁹⁶ Поповић, међутим, није имао „према цркви непријатељски став“ и није био активни атеиста као Скерлић.⁵⁹⁷ Доследно се држао центлменског васпитања. Кад му је Јовановић скренуо пажњу и на негативне аспекте центлменског образовања, Поповић је одговорио „да он не пише за Енглеze, него за Србе“: „Срби су млад, плаховит народ који се још није научио савлађивати; нема опасности да би се он услед центлменског васпитања одједном исувише профинио“.⁵⁹⁸

Јовановић је уочио да је необично што индивидуалистички народ као што су Срби није посвећивао више пажње развијању културног обрасца, који је потребнији појединцу него заједници. Поставио је питање да ли узрок треба тражити у томе што су национална питања у XIX веку била важнија, „или занемаривање културног обрасца ваља објашњавати тиме што је, прво, услед просветитељског рационализма, па онда услед великог угледа позитивних наука, утицај религије ослабио, па с њиме ослабило и неговање нашег унутрашњег живота“.⁵⁹⁹

У студији о Берку Јовановић је указао да је карактер народа историјски условљен и да свака радикална промена може да остави несавремене последице. Јовановић наглашава да се утицај Доситејевог просветитељства и рационалистичке филозофије осећао кроз цео XIX век. Истиче да је Доситеј, више него иједан други писац, допринео томе што се „у нас кроз цео XIX век давао велики значај отварању школа и

Мишел де Монтењ (1533–1592)

Вук Караџић са супругом Аном Краус (фотографија литографије Јозефа Крихубера, НМБ)

штампању књига, и у вези с тиме високо ценила 'интелигенција', као да би школовани људи били неки виши друштвени ред [...] Исто тако много допринео је и лаицизирању нашег духовног живота".⁶⁰⁰ Наредни утицај на српску самосвест XIX века и утицај на народни карактер извршили су реформа језика и национални романтизам. За разлику од Доситеја који је био под утицајем рационализма XIX века, Вук Караџић је био под утицајем немачког романтизма, чије је специфично схватање нације, као духовне породице, прихватио. Према Јовановићу, Вук је био традиционалиста, али особен, без везе са црквом: „Докле је Доситеј био западњак, Вук и поред свог дуговања немачком романтизму био је националист. Али како је још више него Доситеј чистио књижевни језик од русизама, он нас је, иако намерно, одвајао од Руса, којима су наши националисти нагињали".⁶⁰¹ Вук Караџић је веровао да се српски национални карактер налази у народним умотворинама, пословицама, народним песмама, обичајима и веровањима. Јовановић указује на велики утицај Вукове друге књиге народних песама, у којој је млађа интелигенција тражила основе једне чисто српске етике. Од многих различитих етичких елемената читаоци Вукове збирке састављали су једну општу представу о Србима као херојском народу, код кога је јунаштво било оплемењено правдољубивошћу. Јовановић указује на разнородне елементе који су поставили једна специфична целина народне етике, састављене од различитих етичких елемената који су носили обележја различитих историјских периода и друштвених средина, од мистике средњовековних монаха, феудалних појмова о витешкој части, о „строгим правилима игре при јуначким утакмицама“ и о „аристократској човечности, по којој јачи дугује заштиту слабијем".⁶⁰² Косовски завет је схваћен као опомена да Срби нису изгубили

Петар II Петровић Његош (1813–1851) (фотографија талботипије Анастаса Јовановића, НМБ)

царство јер су били надјачани од веће силе, већ због унутрашње неслоге: „Косово је било не само пораз, него и грех, који је требало покајати“.⁶⁰³ Јовановић је указао да је Његош српску народну судбину осећао сасвим лично: „Косово га је мучило као једног Црногорца крв његовог братственика коју још није осветио“. Нагласио је да су народне песме, Косово и Његошева дела дали први и најтрајнији подстрек размишљањима о српском националном карактеру.

Крајем XVIII и почетком XIX века српске везе са Русијом биле су много јаче него касније, после Кримског рата 1853–1856. Сремски Карловци, као седиште митрополије са богословијом и гимназијом, руским професорима и књигама штампаним у Кијеву и Москви, били су центар руског утицаја. Први нацрт српског устава у Карађорђевој Србији писан је на подстицај руског министра иностраних послова, а саставио га је професор права на Харковском универзитету, Теодор Филиповић (Божа Грујовић), чији је брат био вишегодишњи секретар српске владе (Правитељствујушћег совјета). Велики број Срба школованих у Русији вратио се у Србију 1830. године (од оних који су избегли 1813). Политичке прилике су, међутим, усмериле Србију према Западу, када су у Кримском рату европске снаге здружене са Османским царством победиле Русију, након чега је она потиснута са Балкана. Иако слаби утицај Русије, она, како указује Јовановић, остаје главни ослонац спољне политике Србије до Првог светског рата. Истиче да је Русија увек била „главни фактор у политичком развоју Србије“ и указује на Букурешки мир, чије је остварење било главни циљ целокупне унутрашње и спољне политике у време кнеза Милоша, руску идеју да власт кнеза буде ограничена неком врстом устава и

дубоке везе водеће, Радикалне странке са Русијом. Јовановић је истакао да се „Русија прва борила за Србијину самосталност“, све до последњег рата када је „витешки исукала свој мач да Србе заштити од Немаца“.⁶⁰⁴ Бранко Лазаревић је оставио једно важно сведочанство: „Иако сав забринут за судбину нашег рода, ипак, никад га нисам нашао да није био оран за добру шалу. Само једанпут не. Један чиновник Министарства иностраних дела направи ‘виц’ да је дешифровао телеграм из Петрограда да је убијен цар Николај и да је избила револуција. То је било при крају 1916. године. Била је прошла поноћ и, како смо становила соба до собе, реших се, не знајући да је то ‘виц’, да га пробудим. [...] ‘Буди Бог с нама! Ово ништа не ваља за нас’ рече, и просто се скљока на кревет. То је било први пут – ја овде говорим како се он пред светом испољава, како се крије – да га је ведрина напустила“.⁶⁰⁵

Српски национални образац који је садржао идеју ослобођења и обнове државе која је била окупирана и готово све њене институције потом уништене (што је био процес који је трајао од краја XIV до почетка XVI века), присутан је све време, да би постао државни циљ у време Карађорђево Србије. На њега се накнадно, средином XIX века, надовезују водеће западноевропске идеје (либерална, деветнаестовековна национална и сл.). У својој основи, међутим, национални образац је једноставан – ослобођење (од окупације) и уједињење српског народа. То што окупација траје неколико векова, а не само неколико година, не мења садржај појма окупације, већ само значи да она траје дужи, а не краћи временски период. Ово сасвим јасно препознаје и супротна страна, о чему у коментарима на турске изворе о Карађорђевом устанку речито сведочи Кемура Сејфудин (1914), кад истиче да главни разлог Првог српског устанка није само лоша управа и повећавање пореза у београдском пашалуку, већ то што су Срби увек тражили згодно време да „поврате оно што су изгубили на Косову и да се курталишу испод турске управе“.⁶⁰⁶

Јовановић је истакао да и када не учествује у утакмици народа, нација треба да негује своју културу, јер човек који се уздигне изнад националног егоизма зна да нација сама собом не представља вредност у филозофском смислу речи: „Вредност јој могу дати само општи културни идеали, којима би се она ставила у службу“.⁶⁰⁷ Јовановић у „Једном прилогу“, међутим, не указује једнозначно на које културне идеале мисли. Извесно је да је сасвим погрешна уобичајена интерпретација овог дела његовог текста, која свесно или несвесно подразумева управо основни образац аустроугарске државне пропаганде против Србије и Срба који модернизацијом треба да измене своју основну парадигму и квалификују се да уђу у европско предворје. У овом случају, као и у многим другим читањима Слободана Јовановића, понавља се стара Сократова, односно Платонова критика писаног, према којој текст (без ауторове усмене подршке) не може да одговори на постављена питања, а свако може да га злоупотреби према свом нахођењу и (не)способности да интерпретира написано.⁶⁰⁸ Јовановић истиче да је Платон државу подредио вишем културном обрасцу, који је био космички поредак, тј. Добро на врху онтолошке лествице: „Доведена у везу с идејом Доброга, држава престаје бити сама себи

Сремски Карловци

циљ. Она има оправдања само утолико уколико је кадра да послужи идеји Добра. Њен егоизам није више ни за њу саму врховни закон; она признаје над собом владу једне норме и једног идеала, и на тај начин политика се подређује моралу^{.609} За Грке је полис био највиша вредност, није било ничега изнад државе, а патриотизам је био врхунац морала. Платон је идејом Добра, из којег поред патриотских дужности извиру и опште човечанске дужности, превазишао државну идеју. Јовановић, међутим, не тумачи општечовечанске дужности као природна права, већ сматра да „ово назирање човечанства као веће целине од отаџбине наговештава хришћанство. У античком свету Платонове идеје изгледале су неостварљиве. Касније, под утицајем хришћанства, оне се унеколико остварују“^{.610} Када је упитан да на основу свог „великог животног, још већег научног, књижевног и уметничког искуства одговори шта доминира целим људским животом“, Јовановић је одговорио да је то вера. Говорећи о Балфуру (који је представљао узорни енглески образац), истакао је да остаје питање на који начин је лично доживљавао веру, јер је сматрао да је то лична ствар, иако су „његови добри знанци објашњавали његове необичности његовом дубоком религиозношћу“^{.611}

Јовановић разматра и питање да ли се добро и зло могу, са чисто рационалистичког гледишта, без вере у Бога, сматрати апсолутним појмовима. Сматра да у основи морала мора да буде или вера у Бога, или у утилитаризам. Одговарајући на питање да ли се добро и зло могу (без вере у Бога) сматрати апсолутним појмовима, закључује: „Зар није логичније узети да су то релативни појмови, у којима је изражена корисност, било друштва или појединца? И зар из тога не би даље изилазило да би квареж карактера била за осуду само утолико уколико би појединцу отежавала да своју корист доведе у склад

с друштвеном корисношћу?“⁶¹² То су теме Јовановићевих разговора са Богданом Поповићем, који је упорно покушавао да методом позитивних наука реши морални проблем, који је постављао утилитаристички.⁶¹³ Разматрао је пример војног бегунца чији поступак је у пракси неприхватљив, док са друге стране, научно гледано, дезертер има право, јер научно се не може доказати да би за њега било корисно да погине у рату. Јовановић је закључио да је нерешивост оваквих проблема која се наметала Поповићу, у ствари, указивала да је питање погрешно постављено, односно, да постоји проблем у самој научној етици материјалистичке филозофије. На тај начин немогуће је изван вере у Бога дати апсолутно одређење доброг и лошег. Јовановић указује на то да је према хришћанској етици грех увек грех и да је покушај да се без вере у Бога задржи статус зла (корелација добро – зло), унапред осуђен на неуспех. Поставља се питање да ли је вера та темељна културна вредност која се налази изнад појединца, нације и државе и која има општу вредност. Јовановић није дао непосредан одговор на ово питање, али је, постављајући морално питање, доказивао да се морал без вере не може повезати у јединствени систем.

БРИСАЊЕ ИЗ ПАМЋЕЊА (*DAMNATIO MEMORIAE*)

У поратној пропаганди говорило се да је Слободан Јовановић „конзервативац по своме идеолошком, па и психолошком построју“, „непријатељ народа“ (Богдановић), „мрачњачки историчар“, „шестојануарски законодавац“, „З’ – идеолог“ (Зоговић). Пјер Крижанић је нацртао бројне карикатуре Слободана Јовановића. С друге стране, на страницама *Полиџике* и других дневних новина могле су се видети фотографије Тита и његових министара и генерала, дотеране тако да су личили на тадашње холивудске звезде.

Око две недеље након објављивања на насловној страни *Полиџике* списка од 105 (104) људи стрељаних без суђења 1944. године, појавио се у истим новинама познати чланак Марка Ристића којим се обрачунавао са београдским друштвом и Слободаном Јовановићем: „У апстрактној реченици ‘треба се борити против унутрашњег непријатеља’, или ‘треба чистити земљу од ненационалних елемената’, или ‘треба уништити црвену неман’, садржано је свако посебно четничко клање у целом свом појединачном, подробном ужасу и сва та клања заједно, у читавој својој ужасној општости. Ту лежи одговорност за сваки појединачни злочин сваког појединачног кољача, непосредна одговорност и Драже Михаиловића и Драгише Васића и Живка Топаловића као и свих оних који су из Београда као ходочасници одлазили у ‘слободне српске планине’ на поклоњење ‘Чичи’ или на равногорске светосавске конгресе. Ту лежи одговорност и свих оних отмених дама и госпоне који су седели у Београду, у топлим собама, и одобравали истребљивање ‘комуниста’ и ‘несрба’ бавећи се, наравно, само теоријски ‘спасавањем српства од бољшевичке опасности’, читајући са насладом ‘Равногорца’, Поморавље’, ‘Глас Београда’, па и ‘Ново време’ које је све отвореније величало Дражине четнике, слушајући радио-Лондон (од септембра 1943. додуше са мањим задовољством), и играјући покера у праве златнике, док су по мрачним,

Марко Ристић (1902–1984),
књижевник и дипломата

снегом завејаним шумама, по огољењим воћњацима, по забаченим вајатима читаве Србије, голоруки људи, беспомоћни и невини као јагањци, цвокотали од страха више него од зиме, и бежали и крили се, не од курјака и не од Немца, него од 'југословенске војске у отаџбини', од подивљалих, пијаних 'црних тројки' Драже Михаиловића, 'министра војске и морнарице', чији заменик, у Лондону, пре Петра Живковића, тог 'правог човека на правом месту', није био нико други но живи споменик наше ерудиције, духовитости и стила, оличење наше интелектуалне елите, председник 'Српског клуба' и 'југословенске владе' проф. Слободан Јовановић...⁶¹⁴

Своју оцену Слободана Јовановића Марко Ристић је поновио 1952. године. „Случај Марка Ристића“ су прокоментарисали у *Поруци* Слободана Јовановића 1953. године: „Кад су Стаљинове трупе предале Титу власт над Београдом и Југославија се претворила у једну огромну Карабурму, Марко Ристић је отпевао химну убицама и отишао у Париз за Титова амбасадора“.⁶¹⁵

Слободан Јовановић је 1950. године изабран за дописног (иностраног) члана (correspondant de l'Académie) француске Академије наука моралних (друштвених) и политичких (l'Académie des sciences morales et politiques), једне од пет академија Француског института (Institut de France).⁶¹⁶ Предложио га је Пол Бастид (Paul Raymond Marie Bastid), професор права, министар (Радикална странка), члан Академије. Изабран је на упражњено место преминулог дописног (иностраног) члана Хенрика Шика (Henrik Schück), шведског академика, професора, историчара књижевности и некадашњег члана и председника Управног одбора Нобелове награде. Слободан Јовановић је био члан више института и научних организација у Француској. Још 1941. године примљен је у Лондону за почасног члана старог и угледног *Айџенеума* (Athenaeum Club), џентлменског клуба (107, Pall Mall) у који је приман ограничен број истакнутих чланова (са правилима коришћења различитих просторија Клуба).⁶¹⁷

После суђења и осуде у земљи нико се једно време није бавио Слободаном Јовановићем. Радило се, међутим, на повратку појединих личности у земљу. Јовановићева *Порука* редовно је извештавала како повратници, предратни и ратни генерали и министри, бираним речима хвале нови комунистички режим: „Крајем фебруара [1953] вратио се у Југославију из емиграције, ђенерал г. Богољуб Илић, некадашњи министар војни у Симовићевој влади. Неколико дана по повратку дао је једну изјаву дописнику *Полиџике*, у Опатији, где

Кућа Ашменеум у Лондону

привремено борави код своје кћерке. Прво је говорио о тешком животу у туђини, о разбијености наше емиграције и њеним свађама [...] На крају се осврнуо на прошлост, да је осуди, па је завршио обавезним комплиментом: 'Врло интелегентна и врло умесна политика председника Тита даје веру у бољу будућност'. Генерал Илић није заслуживао да прође кроз то понижење'.⁶¹⁸

Обиман опус Слободана Јовановића у поратном периоду није био избачен из библиотека и појединих спискова литературе, али се његове књиге нису поново штампале и његово дело није било део образовног система. Постоји цела хронологија мучних покушаја да се Јовановићеви списи поново објаве.

У време када је Слободан Јовановић објављивао критике социјалистичке Југославије у *Поруци* 1957. године, Уређивачки одбор Библиотеке *Српска књижевност* у *100 књија*, заједничког издања Матице српске и Српске књижевне задруге, једногласно је прихватио предлог да се објави избор из његовог дела. У Одбору је био Иво Андрић који је посебно подржао одлуку. Чланови одбора били су Живојин Бошков, Војислав Ђурић, Младен Лесковац, Душан Матић, Живан Милисавец, Борислав Михајловић Михиз, Бошко Петровић и Живорад Стојковић (по дужности у Српској књижевној задрузи). Усвојено је да Јовановићева књига под насловом *Порјурећи из историје и књижевности* буде 60. у комплекту.⁶¹⁹ У то време Јовановић објављује чланак „Омладина и комунисти“ где анализира Титов говор у коме је наглашавао да омладину ваља спасавати „од деструктивних утицаја западног либерализма“: „Задатак универзитета не треба да буде спремање 'сувих научника' него спремање 'идеолошки образованих радника'. Према томе требало би не само

друштвене науке на којима је Маркс радио, него и све остале, предавати у марксистичком духу. Како би се у марксистичком духу предавала хемија или физика, тешко је рећи. У пракси би се, вероватно, све свршило тиме што би се од професора тих предмета тражило да буду добри партијци [...] Претпоставимо најзад да се универзитети, од највише школе за научно образовање, претворе у највиши марксистички педагошки завод, питање се поставља, где ће се онда неговати чиста или, како комунисти кажу, сува наука“.⁶²⁰ Иако Јовановићеви текстови у *Поруци* нису били потписивани, амбасада у Лондону је извесно знала ко их пише, а вероватно је за њих чуо и неко од чланова Уређивачког одбора. Према сведочанствима савременика, отприлике у то време, 1957. године Слободану Јовановићу је понуђено да се врати у земљу.

Слободан Јовановић је у Лондону као члан владе становао у хотелу *Беркли* (Berkeley's Hotel, Berkeley Street, Piccadilly), наспрам лондонског *Рица* (The Ritz Hotel). Од почетка 1942. године живео је на углу трга Гросвенор (Grosvenor) и улице Саут Одли (South Audley).⁶²¹ Почетком јула 1945. преселио се у хотел *Тјугор Корџ* (Tudor Court Hotel, 60, Cromwell Road, S. W. 7), где је остао наредних 14 година. На хотелу је, испред прозора салона у којем је примао госте, 1965. године постављена табла са натписом: „Professor Slobodan Yovanovitch, 1869–1958, Serbian Historian, Literary Critic, Legal Scholar, Prime Minister of Yugoslavia, lived here 1945–1958“.⁶²²

Слободан Јовановић је умро 12. децембра 1958. године. Опело је одржано у Цркви Светог Саве 20. децембра. Присутствовала је краљица Марија. Од породице, поред ковчега су стајали Коста Ст. Павловић са супругом Маријом и сином Стеваном (историчарем). Ковчег је био прекривен југословенском заставом. Опело су служили грчки епископ Јаков, епископ Руске заграничне цркве Никодим, пољски православни епископ Матеј, архијерејски заменик за Велику Британију протојереј Милоје Р. Николић (који је говорио после опела), протојереј Владимир Родзјанко (епископ Василиј, Владимир Михайлович Родзјанко), протојереј гроф Георгиј Шереметјев (протоиерей граф Георгий Александрович Шереметев), јереј из Бедфорда Тодор Кукољ и два ђакона. Присутновао је и епископ Антоније. Ковчег су из цркве изнели чланови Југословенског народног одбора, Већеслав Вилдер, др Првислав Грисогоно, Радоје Л. Кнежевић, као и Божидар Влајић, Владимир Милановић (дипломата), генерал Милорад Радовић,

Плоча са именом Слободана Јовановића на хотелу у којем је живео у Лондону (Tudor Court hotel)

Миодраг Стајић, др Стеван Живадиновић (Ване Бор, рођак Павловића и Ванета Ивановића),⁶²³ др Миодраг Ал. Пурковић (историчар), Алекса Гавриловић (син Милана Гавриловића) и Ненад Петровић. Слободан Јовановић је сахрањен на лондонском гробљу Кенсал-Грин (Kensal Green). На гробљу је говорио др Првислав Грисогоно: „Изгнаничког хлеба тврда је кора. Много који је клонуо и вратио се под диктатуру. Нико никад није помислио да би се Слободан Јовановић склонио да оде тим путем; нико осим диктатора. Пре годину дана послан је нарочити гласник у ту сврху Слободану Јовановићу: биће примљен часно и достојно; поништиће се двадесетогодишња робија; вратиће му се конфискована имовина. Одговор Слободана Јовановића ‘друг’ био је: Вратићу се са слободом!”⁶²⁴

Избор из Јовановићевог дела објављен је у Библиотеци *Српска књижевност у 100 књига* (1963), пет година након усвајања издавачког плана и четири године након његове смрти. Првобитно је било предвиђено да Душан Матић напише предговор, али до тога није дошло. Сведочанства и објашњења у вези са предговором оставио је Живорад Стојковић: „Покушаји да се ангажују други аутори, од историчара и социолога до књижевних критичара и есејиста нису прошли боље“. Након објављивања књиге са избором из дела Слободана Јовановића поставило се питање зашто је објављено без „праве идејне оградe“, али је Уређивачки одбор стао иза приређеног издања и отклонио политичке приговоре.

Пет година после смрти Слободана Јовановића, 1964. године објављен је у Канади *Један ѝрилої за ѝроучавање српскої националної каракїџера*.⁶²⁵

Објављивање Јовановићевих књига у земљи и иностранству није остало непримећено. Уследила је критичка оцена да је био „водећи историчар реакционарне српске буржоазије“.

Коста Ст. Павловић је 1969. године објавио прву књигу *Разговора са Слободаном Јовановићем* (посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 1968).

Приликом припреме другог издања *Српске књижевности у сто књига* 1971. године, Јовановићева књига је повучена из штампе. Исте године, некадашњи председник Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина, Душан Недељковић, у свом амбициозном филозофском захвату *Од Хераклија до Њејоша*

Полиџика, 15. децембар 1958. године

Михаило Ђурић (1925–2011)

и *Светозара* пише да је Слободан Јовановић: „лажни научник и народни непријатељ“.⁶²⁶ Недељковић је после рата поставио основне методолошке поставке дијалектичко-материјалистичког проучавања друштвених наука и историје на Универзитету у Београду, које су критички анализирале у Јовановићевој *Поруци* у тексту Кајице Миланова под насловом „Спор око тумачења српске историје“.⁶²⁷

У амандманима (из 1971. године), на Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (из 1963), обистиниле су се стрепње које је Слободан Јовановић изнео скоро тридесет година раније, 1944, када је указивао на британску позадину комунистичке идеје о федерализацији Југославије, изразивши бојазан да ће федералне јединице моћи да се отцепљују.⁶²⁸ У време доношења уставних амандмана, секција Удружења универзитетских наставника Правног факултета у Београду одржала је 18, 19. и 22. марта 1971. године јавну дискусију о предложеним уставним променама које су водиле конфедерализацији земље, како је то нагласио професор Правног факултета Андрија Гамс.⁶²⁹ Амандманима из 1968. и 1971. покрајине СР Србије, САП Војводина и САП Косово, постале су конститутивни делови федерације и добиле право на унутрашње уређење доношењем уставних закона. Академик Михаило Ђурић, у то време професор на предметима Историја политичких теорија, Општа социологија и Методологија друштвених наука на Правном факултету Универзитета у Београду, указивао је да се земља разбија и да ће српски народ који живи у више република бити распарчан: „Треба ли уопште да вас подсећам на то да изван уже Србије живи око 40 одсто Срба, или готово колико и Хрвата у СР Хрватској, односно колико има Словенаца, Македонаца и Муслимана заједно? [...] Као што је добро познато, изван граница Србије српски народ живи још у четири од пет преосталих република. Али, ни у једној од тих република он не може да живи својски. У СР Хрватској и СР Македонији српски народ нема никаквих посебних Уставом загарантованих права на национални живот. Та права му нису дата с наизглед умесним и безазленим образложењем да му нису ни потребна, будући да су Срби у Југославији народ, а не национална мањина, односно народност у смислу садашње терминологије. У СР Босни и Херцеговини, иако чини већину становништва, српски народ фактички нема могућности ни да се служи својим ћириличким писмом [...] А у СР Црној Гори српски народ нема право ни на властито национално име, или се бар то право оспорава оним, никако малобројним, Црногорцима

који се осећају Србима. [...] У СР Србији живи процентуално мање Албанаца него у СР Македонији, па ипак су Албанци само у СР Србији добили аутономну покрајину у којој су се Срби нашли у подређеном положају према њима“.⁶³⁰ Потребно је скренути пажњу на то да је Слободан Јовановић слушао „умесна и безазлена образложења“, преговарајући са Енглезима 1942. године: „Њима је изгледало сасвим природно да Хрвати добију аутономију, али су се чудили да Срби траже то исто. Њима се чинило да, пошто Хрвати добију аутономију, Србима остаје сва остала Југославија, као што је Енглезима, пошто су дали Ирцима хоумрул [Home rule, Ирска аутономија] остала сва остала краљевина. Они нису обраћали пажњу на ту околност да су Хрвати, и после добивене аутономије, делили са Србима владу Југославије, и да су се кроз ту заједничку владу могли мешати у чисто српске послове, који нису били издвојени у српски аутономни делокруг. Да бих објаснио Ренделу ствар ја сам га подсетио на дискусије вођене поводом Гледстоновог предлога о хоумрулу. Тада је највеће тешкоће задавало питање да ли ће ирски посланици, и пошто буде установљен парламент у Даблину, седети и даље у парламенту у Лондону. У том случају они би у Даблину решавали о ирским стварима независно од енглеских посланика, докле би, у Лондону, заједно с енглеским посланицима решавали о енглеским стварима. [...] У свако случају, и приликом Споразума Мачек–Цветковић [1939], и доцније приликом Споразума Тито–Шубашић [1944] они су се понашали тако као да их одзиви Срба на те споразуме не брину много“.⁶³¹ Често су, у ствари, на различите посредне начине стављали до знања да нису сагласни са идејом чвршћег повезивања Срба у јединствену територијалну јединицу, без обзира на њен назив и уређење.

На поменутој јавној дискусији о уставним амандманима, коју је марта 1971. године организовала секција Удружења универзитетских наставника Правног факултета у Београду, говорили су Андрија Гамс, Михаило Ђурић, Стеван Ђорђевић (против доживотног председничког мандата Јосипа Броза Тита), Коста Чавошки (о конфедерализацији) и други.⁶³²

Крајем 1971. и почетком 1972. године почео је прогон наставника Правног факултета у Београду.⁶³³ Јула 1972. Михаило Ђурић је осуђен на „казну строгог затвора у трајању од две године“ јер је „извршио кривично дело непријатељске пропаганде из чл. 118 ст. 1 КЗ“ (касније правоснажно на девет месеци).⁶³⁴ На испраћају у затвор били су присутни, осим чланова породице, Мића Поповић и Дејан Медаковић са супругом.⁶³⁵ Професори, доценти и асистенти који су учествовали у дискусији марта 1971, потписали Предлог за помиловање Михаила Ђурића јануара 1973. године и пружили му подршку, трпели су последице које су се трајно одразиле на њихове животе (Андрија Гамс, Коста Чавошки, Војислав Коштуница, Данило Баста, Александар Стојановић, Стеван Ђорђевић, Стеван Врачар, Ружица Гузина, Бранислава Јојић). Остајали су без посла, удаљавани са факултета, кажњавани, уцењивани.

Коста Ст. Павловић је 1972. године објавио у емиграцији другу књигу *Разјавора са Слободаном Јовановићем*.

Име Слободана Јовановића се исте, 1972. године, поново појавило у *Годишњаку* Академије за 1970. годину, на списку преминулих чланова. Није га било на списку од 1946. до 1972. године. У међувремену, Јовановићева породица је тешко живела у испарцелисаној кући, заједно са сустанарима. После су пресељени, а породична кућа у Симиној 25 је срушена. Сестра Правда је умрла 1964, а тешко болесни сестрић Андра Ристић 1968. године.

Зайиси о проблемима и људима 1941–1944. Слободана Јовановића, са предговором Радоја Л. Кнежевића, објављени су 1976. године у Лондону у издању Удружења српских писаца и уметника у изгнанству. *Зайиси* нису обични мемоари. Јовановић их је саставио на основу документације и бележака одмах после рата 1946. године. Своје дневничке белешке је вероватно потом уништио. Представљају темељне студије најважнијих тема из времена када је био у влади. Предао их је Радоју Кнежевићу, некадашњем министру двора, који је преузео обавезу да их објави када се испуне одређени услови, што је и учинио скоро три деценије касније (1976). Неке од службених забележака на основу којих су писани мемоари, објављене су и раније.⁶³⁶

За Београдски сајам књига 1985. године биле су у припреми две књиге изабраних списа Слободана Јовановића у издању ИРО „Књижевне новине“. После оштрих политичких напада на Слободана Јовановића одустало се од објављивања. Потом је београдска „Просвета“ намеравала да објави Изабрана дела Слободана Јовановића. У редакционом одбору били су Андреј Митровић, Драгослав Јанковић, Најдан Пашић, Чедомир Попов, Јован Ђорђевић, Јован Деретић, Радослав Ратковић, Момчило Зечевић, као и Сава Даутовић и Радивој Цветићанин. Председништво Градског комитета Савеза комуниста Београда издало је саопштење да би издавање књига Слободана Јовановића „био политички неприхватљив чин и имао штетне друштвене и политичке последице“ јер се ради „о књигама председника бивше емигрантске владе и ратног злочинца чији је министар војске био Дража Михаиловић, и то у години у којој обележавамо четрдесетогодишњицу ослобођења земље и победе над фашистичким окупатором и домаћим издајницима, и у времену појачаног деловања антисоцијалистичких снага, нарочито националистичких па чак и прочетничких“. Председништво Централног комитета Савеза комуниста Србије дало је подршку Градском комитету.

Књига Слободана Јовановића *Зайиси о проблемима и људима 1941–1944*, објављена у Лондону 1976. године

Нов покушај штампања дела Слободана Јовановића у БИГЗ-у претњама је поново спречио Градски комитет Савеза комуниста Београда. Захваљујући подршци Удружења књижевника Србије, Правног факултета Универзитета у Београду и јавности, БИГЗ је заједно са Српском књижевном задругом и „Југославијапубликом“ објавио Сабрана дела Слободана Јовановића у 12 томова 1990. и 1991. године.

После објављивања Сабраних дела Слободана Јовановића и подршке коју су доби-ли захтеви за његовом рехабилитацијом, бесмислено је било наставити са забрањивањем објављивања па су његови противници променили тактику. Могло се чути да није било ни разлога за толику буку око његовог имена када се погледа садржај његових књига. То је био покушај поновне употребе старе левичарске и комунистичке међуратне критике рада и личности Слободана Јовановића, која се опет ослањала на још старију критику изнесену у текстовима Крсте Цицварића.⁶³⁷ Потом се хвалио добар стил, али се тврдило да је реч о писцу есеја и публицисти, пре него научнику. Уз то се понављало питање о фуснотама, као да је текстове писао не користећи се изворима.⁶³⁸ Понеко би, наравно, без детаљнијег истраживања, већ на основу коментара које је чуо од других, рекао да Слободан Јовановић „уопште није био оригиналан“, а други би додао да је, у ствари, преписивао од свога оца Владимира Јовановића. Паралелно са овом врстом нових, односно старих напада, ширила се прича да није био лош као научник и човек, али да није имао појма о политици и да није требало да улази у владу. У овом случају могла се у левичарској критици препознати делимично и стара емигрантска критика здесна противника 27. марта. Понављало се и да је био неуспешан политичар јер није освојио власт и остао на њој доживотно, као нпр. Тито. Милан Гавриловић је у некрологу Слободану Јовановићу изнео важан увид: „И велика се неправда чини Слободану Јовановићу када се оптужује да није умео ‘правити историју’, да је био добар писац али рђав политичар. Правио је историју Слободан Јовановић. Неуспех није увек знак неспособности. Пример Слободана Јовановића то доказује. Правио је историју Слободан Јовановић и у борби на неколико тешких политичких фронтова показао много више практичног политичког смисла неголи многи политички човек с дугим политичким искуством. Време је то показало. Оно му је дало за право. Али се то већ осећало током његовог чисто политичког рада у ондашњим владама, па и на самом крају. Одбио је да се врати у земљу. А други су се политички људи вратили. Остао је да се бори из емиграције и са емиграцијом. И борио се. И умро је борећи се, политички борећи се. А казало се да није био политичар. Или још горе, да је био рђав политичар“.⁶³⁹

Слободан Јовановић није био сиромашан човек, што се може видети на основу архивске грађе. Само за Сабрана дела из тридесетих година могао је да купи кућу у центру Београда.⁶⁴⁰ Судајући по тестаменту, знао је да се организује и у најтежим околностима, што је могао да научи у детињству од свог оца Владимира Јовановића. У емиграцији се живело тешко, о чему је писала *Порука*: „Од почетка 1945, када су комунисти приграбили власт у Југославији обустављена је не само свака плата, него и пензија коју су уплаћивали они Југословени који нису хтели пригнути главу тиранији. А да не спомињемо да је тим нашим

бившим министрима, дипломатама и осталима, одузета сва њихова имовина у отаџбини и сав њихов културни капитал, што су га кроз дуги свој живот накупили. Док су се на континенту бринуле међународне организације како тако за избеглице, у Великој Британији није било таквих ни међународних ни локалних организација. Емигранти наши који су дошли г. 1941. на позив са владом у Лондон, били су, изгубивши владу и отаџбину, препуштени сами себи, уживајући тек азил избеглица у овој земљи. Прве године тога свога изгнанства издржавали су се од својих уштеђевина они, који углавном због старости нису могли наћи посла, физичког посла. Тек у фебруару појавила се notiца у лондонским новинама, да око тридесетак истакнутих јавних радника Југословена живе у тешком материјалном стању, а заслужни су за Савезничку ствар. У том се прогласу још подвукло да нема знака да би британска влада била вољна да их помогне. Тако је створено једно друштво од маленог броја Енглеза који су у затвореном свом кругу помагали само неколицину наших, по свом нахођењу. Кад су и та средства дошла крају, а невоља била све већа, онда је у Лондону бродовласник г. Ване Ивановић [...] узео на себе задаћу и терет да створи удружење које би несложне емигранте окупило бар за међусобно збрињавање. [...] После много напора улази ово [Добротворно удружење слободних грађана Југославије] у овој трећој години у фазу, надамо се, стабилног живог, рада, иако још са врло ограниченим материјалним средствима.⁶⁴¹ Удружење, међутим, повремено није имало средстава.⁶⁴² Постепено су нестајали извори прихода.⁶⁴³ Било је поратно време опште оскудице. Драгољуб Јовановић је забележио вести које је чуо о Слободану Јовановићу: „Кад више није био председник избегличке владе, Слободан је, изгледа, живео врло оскудно. Једна повратница је говорила да му је крпила одело и рубље“.⁶⁴⁴ Многи су се због тога враћали у земљу.

Биста Слободана Јовановића у амфитеатру II Правног факултета у Београду, рад академика Светозара Арсића Басаре

РЕХАБИЛИТАЦИЈА 2007. ГОДИНЕ

Педесет година од објављивања последњег, XVII тома Сабраних дела Слободана Јовановића (1940), четрдесет пет година од завршетка рата и тридесет две године од смрти Слободана Јовановића поново су објављена његова Сабрана дела (1990/1). Објављивање Сабраних дела није био само велики уреднички, библиографски и издавачки подухват (Београдски издавачко-графички завод, „Југославијапублик“, Српска књижевна задруга), већ је представљало и покушај премошћења једног великог хијатуса, односно покушај повезивања са епохом Слободана Јовановића. То је било време обнове странака и вишестраначког система који је био укинут у поратној Југославији и време почетка ратова. Сабрана дела из 1990/1. године приредили су Радован Самарџић и Живорад Стојковић. Објављена су у два кола од по шест томова. Први научни скуп посвећен Слободану Јовановићу под називом „Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас“ одржан је већ јуна 1991. године на Правном факултету, тачно педесет година откако је Јовановић отишао са факултета на којем је тада био хонорарни професор.⁶⁴⁵ У Српској академији наука и уметности 1997. године је одржан научни скуп посвећен Слободану Јовановићу. У Организационом одбору били су заступљени представници три одељења САНУ, Одељења друштвених наука, Одељења историјских наука и Одељења језика и књижевности, као и представници Правног факултета Универзитета у Београду. Наредне године објављен је зборник радова, којем је придодата и расправа вођена на скупу.⁶⁴⁶

Споменик Слободану Јовановићу на Универзитету у Новом Саду

Академик Миодраг Јовичић објавио је краћи увод у дело Слободана Јовановића 1997, Александар Павковић књигу на енглеском језику 1993, преведену на српски 1996,⁶⁴⁷ а академик Данило Баста своју књигу 2003. године.⁶⁴⁸ Било је више чланака, студија и других текстова посвећених Слободану Јовановићу. Библиографију са хронологијом живота и рада за Фонд „Слободан Јовановић“ припремио је Добрило Аранитовић 2010. године.⁶⁴⁹

На завршетку научног скупа „Слободан Јовановић – личност и дело“, одржаног у Српској академији наука и уметности 1997. године, усвојени су предлози да се Академија и Правни факултет замоле да пред надлежним државним органима покрену поступак за поништавање „неоправдане и драконске пресуде“ којом је Слободан Јовановић, у својству председника емигрантске владе у Лондону, осуђен 1946. године и да се ставе ван снаге све њене последице. Предложено је да се посмртни остаци Слободана Јовановића из Лондона пренесу у земљу и на достојан начин сахране, да се постхумно прогласи за почасног грађанина Београда, као и да се једна улица или трг назову његовим именом. Предложено је и да се сваке друге године организују „Дани Слободана Јовановића“, скупови на којима би се расправљало о појединим темама из различитих научних дисциплина којима се бавио Слободан Јовановић. Слободан Јовановић је рехабилитован 2007. године. Захтев за рехабилитацију поднело је Окружном суду у Београду 25. априла 2006. године, истог дана када је ступио на снагу Закон о рехабилитацији, више подносилаца, Српска либерална странка, Удружење припадника Југословенске војске у отаџбини 1941–1944, Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима, Адвокатска комора Србије, Удружење књижевника Србије, Омладина Демократске странке Србије и Нада Томић-Вуковић. Након рочишта одржаног 11. јуна 2007. године Окружни суд у Београду (председник већа судија Марина Говедарица) донео је решење да се усваја захтев за рехабилитацију и утврђује да је пресуда Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије – Војно веће (суд. бр. 1/46) од 15. јула 1946. године „у делу којим је сада пок. Слободан Јовановић осуђен на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од 20 година, губитком политичких и појединих грађанских права у трајању од 10 године, конфискацијом целокупне имовине и губитком држављанства ништава од тренутка њеног доношења 15. 7. 1946. године и да су ништаве све њене правне последице

Сабрана дела Слободана Јовановића у 12 томова које је издао БИГЗ, 1992. године

укључујући и казну конфискације имовине, а рехабилитовано лице сада пок. Слободан Јовановић сматра се неосуђиваним“. У образложењу решења навело се, између осталог, да је пресуда из 1946. године „неспојива са начелима правне државе и резултат је поступања политичког правосуђа постојећег у време њеног доношења, о чему сведоче и језик и терминологија који су приликом њеног писања коришћени, поступак у коме је донета имао је све одлике политичког процеса“.

У Академији је обележена 50-годишњица његове смрти 2008. године. Скуп је отворио председник САНУ академик Никола Хајдин. Говорили су академици Чедомир Попов, Предраг Палавестра и Данило Н. Баста.⁶⁵⁰ У Задужбини Илије М. Коларца Фонд „Слободан Јовановић“ је одржао свечану академију на дан смрти Слободана Јовановића, 12. децембра 2008. године. Академик Матија Бећковић је био председник Управног одбора Фонда.⁶⁵¹

Посмртни остаци Слободана Јовановића пренети су у Београд 2011. године. Српска православна црква и амбасада Државне заједнице Србије и Црне Горе започели су припрему документације још 2004. године. Пренос је одложен пошто Слободан Јовановић још увек није био рехабилитован.⁶⁵²

На Правном факултету у Београду одржана је комеморативна седница Наставно-научног већа посвећена Слободану Јовановићу 10. децембра 2011. године. Говорили су академик Никола Хајдин, председник Академије, проф. др Бранко Ковачевић, ректор Универзитета у Београду и проф. др Мирко Васиљевић, декан Правног факултета. На Новом гробљу у Београду парастос Слободану Јовановићу служили су епископ бачки Иринеј Буловић и патријархово викарни епископ Атанасије. Испред породице били су Ђорђе Павловић са сином и Милица Спужић, удовица академика Ивана Спужића. У пратњи ковчега из Лондона дошли су протојереј Милун Костић и Александар Павловић.⁶⁵³ По Слободану

Новчаница Србије од 5.000 динара са ликом Слободана Јовановића

Јовановићу назван је плато испред Правног факултета, где се од 1. октобра 2015. године налази и његова биста.

Сачувана су два званична портрета Слободана Јовановића. Портрет из 1923. године, рад Марка Мурата, члана Српске краљевске академије, налази се у Свечаној сали Ректората Универзитета у Београду, у Капетан Мишином здању. Портрет из 1931. године, који је урадио академик Урош Предић, из времена када је Слободан Јовановић био председник Српске краљевске академије (31. јануар 1928 – 31. јануар 1931), чува се у Архиву Српске академије наука и уметности.

Петар Добровић је урадио два портрета Слободана Јовановића. Један са записом „Slobodanu Jovanoviću u znak poštovanja, P. Dobrović“ (1933) налази се у Спомен-збирци Павла Бељанског. Други портрет, који је Петар Добровић урадио исте године, налази се у Галерији Петра Добровића, где се чува и један портрет Андрије Андре Ристића (1933), сестрића Слободана Јовановића. На надгробном споменику Слободана Јовановића у Лондону (Kensal Green Cemetery) постављен је његов лик, рад британског скулптора Јана Штрика (Janos Stryk, Johann von Stryk). Биста Слободана Јовановића (рад академика Светомира Арсића Басаре) откривена је 31. октобра 2005. године у амфитеатру II Правног факултета у Београду, који носи његово име.⁶⁵⁴

Слободан Јовановић је у међуратном периоду анализирао јасну тенденцију ка напуштању парламентарног система и јачању тоталитарних система у Европи.⁶⁵⁵ Остао је веран гледишту да су политички радикализми изузетно штетни за државу и народ и да једино парламентарни систем обезбеђује равнотежу, како је говорио, средобежних и средотежних, односно центрифугалних и центрипеталних политичких сила у једној држави. Залагао се за парламентарни систем са два дома у којем се један дом бира општим правом гласа, а други дом на други начин, да би се у законодавно тело, поред представника квантитета, увели и представници квалитета, тј. умни део једног народа, који иначе вољом већине обично остаје изван скупштине. И његов отац, иако радикални либерал и заступник општег права гласа, није био за просто збирање гласова, јер оно представља пуку силу. Говорио је да се гласови не могу само бројати, већ да се морају и мерити. Показала се предност парламентарног система у односу на тоталитарни комунистички и нацистички систем. Парламентарни систем, с обзиром на партијски плурализам, пружа одређене гаранције слободном мишљењу, због чега је погоднији и за научно мишљење које се мора слободно одвијати без цензуре и аутоцензуре, односно политички прокламоване методологије проглашене за једину научну методологију, као што је био случај са дијалектичким материјализмом и марксизмом уопште. Највећа корист од Јовановићевих позних анализа стања у земљи налази се управо у методологији. Он није имао приступ архивама, али је имао вишедеценијско научно и животно искуство и могао је, за разлику од научника у земљи, сасвим слободно и критички да анализира политичку и економску ситуацију у Југославији и то на основу званичне југословенске штампе и других извора. Оставио је драгоцен критички угао из кога је тумачио једнопартијску власт у земљи, пропаганду и манипулацију средствима информисања, привредни криминал, мењање значења речи, фарсу у законодавству, уништавање културних и научних установа, начин владања преко монопола на давање и одузимање посла, тј. личног дохотка, прогон и суђење свима који нису следбеници комунистичке власти и то на одговарајући начин у датом тренутку. Пошто је био бољи познавалац марксизма од свих наших послератних комунистичких функционера, почевши од самог врха нове власти, боље је могао да сагледа перспективу система који је уведен у земљу. Није новом руководству било непознато да има бољих зналаца марксизма, али је оно веровало да једино револуционарна пракса може да произведе право разумевање марксизма, чиме се, гледано из научног угла, доста брзо може постати зналац од пуке незналице. Захваљујући пре свега методологији којом се служио, његови радови, за разлику од радова заснованих на дијалектичком материјализму, нису превазиђени, већ остају велико научно и културно благо и јединствен и поуздан ослонац нараштајима истраживача и научника. То важи за његове радове везане за

појмове држава и право, као и за историографске радове и проучавање књижевног дела, књижевну и позоришну критику и историју. Његови радови имају још једну предност. Јовановић се служио архивском грађом која је данас недоступна или уништена. Осим тога, био је познавалац света о којем је писао из прве руке, али непристрасан и објективан, па му је то користило за писање научних радова, а није га ометало, као што је наводно једино истинита дијалектичко-материјалистичка методологија уништила делове опуса многих наших научника који нису имали могућности, нити услова да јој се одупру. Прилагођавали су се новонасталој ситуацији, живећи делом у унутрашњој емиграцији и очекивали скори крај режима, који нису доживели, као што га нису дочекали ни емигранти у иностранству, схвативши веома позно да се више никада неће вратити и да им се деца, посао и живот нужно почињу везивати за земље у којима су живели. Слободан Јовановић је из емиграције могао слободно критички да анализира Југославију. Слагао се са аналитичким проценама које су крајем педесетих година XX века предвиђале да тоталитарни режим, какав је комунистички, из низа разлога може да траје најдуже до осамдесетих година XX века, о чему је и писао. Значајна карактеристика Јовановићевог мишљења је обазривост у изношењу оцена, избегавање сваке једностраности, поштовање финих нијанси у мишљењу и тумачењу. То је потпуно другачији начин мишљења од црно-белог гледања на стварност и прошлост, коју је ширила поједностављена дијалектика, подстичући под изговором мишљења у супротностима, површност, заузимање радикалних ставова и примитивну самоувереност, тако несвојствену научном мишљењу. Због својих научних дубоко промишљених становишта, дело Слободана Јовановића садржи трајни подстицај за истраживање и представља незаменљиво, здраво ткиво на које се филозофске, друштвене и историјске науке могу ослонити у свом будућем развоју. И морални лик Слободана Јовановића временом постаје све јаснији.

ЈОВАНОВИЋЕВА ТЕОРИЈА ДРЖАВЕ

Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ

Слободан Јовановић је 1897. године изабран и именован за професора Правног факултета Велике школе у Београду на предмету Опште и посебно државно право. У указу је стајало само Државно право, али је пун назив предмета био Државно право, опште и посебно. Опште државно право било је посвећено изучавању општих основа државе, односно проучавању појма државе, а посебно државно право појму уставности и тумачењу устава. У складу са поделом предмета на опште и посебно државно право Јовановић је после књига посвећених општем државном праву објављивао књиге посвећене посебном државном праву, односно тумачењима Устава Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Јовановић је четири пута објавио своју књигу о држави под насловима *Основи њравне теорије о држави* 1906, *Основи њравне теорије о држави*, друго прерађено и проширено издање 1914, *О држави, основи једне њравне теорије*, треће прегледано и допуњено издање 1922. и *Држава* 1936. године.⁶⁵⁶ Сваки пут је прерађивао или додавао делове текста. Књига се надовезује на његову студију „О друштвеном уговору“ објављену 1895. у *Српском њрепеледу* Љубомира Недића, професора филозофије на Филозофском факултету, и Јовановићево приступно предавање на Правном факултету „О суверености“ из 1897. године. У предговору другог издања књиге о држави из 1914. године истакао је да је две трећине књиге поново написао.⁶⁵⁷

Слободан Јовановић из времена када је био професор Правног факултета у Београду

Књига је била уџбеник за студенте Правног факултета. То, међутим, не умањује њен значај, као што не умањује значај многих капиталних дела која су била уџбеници, скрипта или чак нередиговане студентске белешке са предавања. Довољно је сетити се Аристотелове *Меџафизике* (μετὰ τὰ φυσικά) и Хегелових (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) предавања. Јовановићево дело далеко надмашује уџбенике који су писани само да задовоље педагошке потребе високошколске наставе. Садржају његове књиге највише одговара наслов *Држава* из 1936. године јер је од првог издања била реч о општем учењу о држави, целовитој студији о држави, која представља једну од најстаријих тема филозофских, правних и политичких теорија. Јовановић је разматрао општи појам државе, теорију настанка државе, различите филозофске теорије о држави и друштву, појам државне суверености, однос државе и права, правну државу и самоограничење државе поделом власти и дводомним парламентарним системом.

Ако се под оригиналношћу подразумева револуционарно, из корена промењено гледиште, онда се не може рећи да је Јовановићев текст оригиналан. Исто би се, међутим, могло рећи и за многа друга позната филозофска и научна дела, јер се на основу темељног тумачења може видети да су се аутори ослањали на претходна истраживања. У научним револуцијама оригиналност се мери на основу критичког односа према институционализованим оквирима за научно истраживање и дотадашњим научним достигнућима, која претходно треба савладати и протумачити. Може се рећи да оригиналност по сваку цену наноси више штете од еклектицизма или епигонства. Само оригиналност која се заснива на садржају претходне научне традиције, слагању научних тековина и искуству мишљења, може да омогући реалан напредак научног истраживања. У том смислу Јовановићево промишљање појма државе представља оригиналан подухват. Критички се односио према претходницима и савременицима. При томе, ништа није „преламао преко колена“, већ је са пуно стрпљења

и обазривости проучавао значајне и утицајне теорије, анализирао их, и на основу њихових унутрашњих неконзистености и противречности изводио своју критику и доказивао истинитост другачијег становишта.

Јовановић је изучавао државу као јединствен и многолик феномен коме се може приступити са више страна – филозофски, политички, правно, социолошки, историјски. Различитост приступа не значи да је и у стварности феномен раздвојен и распарчан према областима. Циљ целокупног истраживања је, у ствари, покушај разумевања јединственог феномена какав је држава. Различити научни приступи служе бољем и јаснијем разумевању датог феномена. У својој основи ово је била идеја учења о држави (Staatslehre), у чијој традицији је Јовановић написао и своју књигу о држави. Његово излагање има системску основу, али се књига може читати и као зборник различитих тема везаних за државу. У то време системско дело је било рангирано изнад монографије.⁶⁵⁸

У свом изучавању појма државе Јовановић се ослањао на дугу историју промишљања државе, од античке филозофије, преко нововековних теорија, деветнаестовековних немачких студија о држави и енглеског политичког искуства, до теорија о одумирању државе и обнављања теорије државног апсолутизма. Окосница Јовановићевих истраживања била је учење о држави које је у деветнаестом веку једино у Немачкој било системски организовано. У француским политичким теоријама, након Русоа (Jean-Jacques Rousseau), углавном су поистовећивани појмови „држава“ и „друштво“, као и појмови „нација“, „народ“ и „друштво“. Ови појмови су јасно разликовани у немачкој државној, политичкој и правној теорији. Немачко учење о држави је, међутим, било везано за немачке установе, а енглеске студије о уставности и парламентаризму биле су посвећене скоро искључиво енглеској политичкој и правној традицији. Јовановић је нагласио да су ретке синтезе немачких, енглеских, француских, швајцарских и америчких државно-правних теорија и искустава. У разматрању феномена државе покушао је да синтетиче најбоља дела о држави водећих европских и америчких филозофа и научника.⁶⁵⁹ Водио је рачуна да у нова издања своје књиге о држави унесе тумачења најновијих релевантних књига, као и да увек користи последња допуњена и поправљена издања претходно цитираних дела.

Почевши од Фихтеовог (Johann Gottlieb Fichte) учења, Хегелове филозофије права и разматрања појма умног права (Vernunftrecht),⁶⁶⁰ преко општег учења о држави (allgemeine Staatslehre),⁶⁶¹ до теорије државног права (Staatsrechtslehre), изучавање појма државе заснивало се на филозофској традицији у којој је промишљање државе било предмет политике као практичне филозофије (ἐπιστήμη πρακτική).⁶⁶² Позната је Кантова (Immanuel

Јохан Готлиб Фихте (1762–1814), немачки филозоф

Kant) метафора: „Емпиријско учење о праву [...] је глава која може бити лепа, само штета што је без мозга“, односно филозофских основа.⁶⁶³

Схватање државе као јединственог политичког тела, односно теорија државне суверености изложена је у Хегеловој филозофији права. Иако се Хегел често изоставља из анализа историје развитка јавног права, Келзен (Hans Kelsen), критикујући Хегелову теорију државе нагласио је значај његове филозофије за развој учења о држави: „[Хегелова] филозофија права има за средиште сувереност државе, штавише достиже врхунац управо у обоготворењу државе и, доследно, одбацује сваку представу о неком поретку међународног права који се налази изнад држава. И није случајно што је Хегелово схватање међународног права, које је у другој трећини деветнаестог века важило већ као превладано, у трећој трећини [...] поново дошло до израза“.⁶⁶⁴

Хегеловску теорију државе заступао је Димитрије Матић, професор јавног права на Лицеју у Београду, Јовановићев рођак и претходник на катедри, у својим *Начелима умној државној њрава* из 1851. године.⁶⁶⁵

Сређином деветнаестог века о држави се говорило као о организму, али не више у Хегеловом и Шелинговом (Friedrich Wilhelm Joseph Schelling) смислу речи, већ у значењу које је термин „организам“ добио у природним наукама. Блунчли (Johann Kaspar [Caspar] Bluntschli) је критиковао теорије државе и јавног права изведене из чисте спекулације.⁶⁶⁶

У XIX и првој половини XX века опште учење о држави називало се и наука о држави, учење о држави и опште државно право. Без обзира на назив, повезивало је две области – основне филозофске, правне и политичке поставке, и правна знања о појединим деловима државног живота. У књигама посвећеним држави основне поставке су обично биле филозофски промишљене. Основе општег учења о држави представљају, у ствари, филозофију државе. Јовановић је током студија у иностранству на правним и државним факултетима у Минхену, Цириху и Женеви студирао немачко опште учење о држави. Иако се у вези са Јовановићевом теоријом државе најчешће помиње Јелинекова (Georg Jellinek) теорија, једино се за Блунчлијево учење о држави може рећи да га је Јовановић следио у свом промишљању државе. Због тога Блунчлијева теорија заслужује посебну пажњу. У фуснотама рада „О суверености“ и „О дводомној систему“ Јовановић није навео годину издања Блунчлијевог тротомног дела о модерној држави коју је користио. У овим фуснотама најчешће је упућивао на параграфе и поглавља, а ређе на странице

Георг Вилхелм Фридрих Хегел
(1770–1831), немачки филозоф

Георг Јелинек (1851–1911), доцент за филозофију права и професор државног права у Бечу и општег државног права у Хајделбергу

Пол Лабанд (1838–1918), немачки правник, професор права на Универзитету у Кенингсбергу и Стразбуру, стручњак за уставно право

књига. Драгоцен критички преглед немачке, француске, енглеске и америчке литературе о држави дао је у предговору своје књиге о држави, написаном априла 1906. године.

Према Блунчлију, држава има биолошко-духовни органски карактер, као и правну личност у смислу јавног права. Блунчли је критиковао теорију народне суверености (следећи Хегелову аргументацију), теорију националне суверености, суверености права или правде, као и теорију апсолутне монархије. За Блунчлија прави суверен је „држава као личност“. Блунчлијева теорија државе је дуго била веома утицајна и изван немачког говорног подручја. Можемо закључити да је Јовановић следио Блунчлијеву теорију зато што је био мишљења да је разложна и утемељена. Није пратио „задњи крик моде“ у науци, већ проверена и поуздана учења. Практични политички државни разлог довео је до поремећаја у научном истраживању државе у Немачкој. Након немачког уједињења остала је политичка потреба да се поједине државе унутар Немачког царства и даље сматрају сувереним, што је утицало на формулисање немачких теорија суверености. Блунчлијева теорија била је научно конзистентнија од новијих немачких учења о држави.⁶⁶⁷

У другој половини XIX и почетком XX века немачка наука о држави се кретала од филозофског поимања државе према „чисто“ правном, што је на крају довело до одвајања права од државе, тј. тумачења државе као једног логички непротивречног скупа правних норми. Лабанд (Paul Laband) је највише допринео ширењу чисто правне методе у студијама о државном праву Немачке царевине и посебних немачких држава: „С мање историјске ерудиције и с мање склоности за филозофске спекулације од Јелинека, Лабанд показује много више талента у чисто правним конструкцијама: могло би се можда рећи да је он данас највећи правнички таленат у Немачкој“.⁶⁶⁸ Јовановић је нагласио да је код Јелинека, насупрот Лабанду, карактеристична „тежња да се ослободи једностраности чисто правне

методе, која је последњих двадесет пет година без поговора владала у немачким државноправним студијама, и коју би Јелинек хтео да комбинује са социјално-политичком методом“.⁶⁶⁹ Осим тога, Јелинек је „од свих немачких писаца учинио највећи напор да се ослободи националне једностраности, и уздигне на једно више космополитско гледиште“.⁶⁷⁰ Обнова интересовања за Кантову филозофију крајем XIX века извршила је пресудан утицај на опште учење о држави и на филозофију права. Следећи Кантову замисао критике чистог ума, односно марбуршку неокантовску школу, Келзен је предузео критику „чистог права“ и преутемељио целокупно право на неокантовским основама.

Од професора који су предавали Опште и посебно државно право пре Слободана Јовановића, ближа су му била теоријска становишта Јакова М. Ненадовића од гледишта Милована Ђ. Миловановића.⁶⁷¹ Треба узети у обзир и гледишта Драгутина Драгише Мијушковића.⁶⁷² У другом издању књиге о држави из 1914. Јовановић упућује на објављени париски докторат Милана Гавриловића под насловом *Држава и њраво* из 1911. године у којем се анализирају немачке теорије о држави.⁶⁷³ У трећем издању из 1922. упућује и на одштампани део доктората Ђорђа Тасића *Проблем ојравдања државе*, који је одбрањен маја 1920. године пред комисијом у саставу: Живојин Перић (председник), Слободан Јовановић и др Тома Живановић.⁶⁷⁴ У четвртном издању из 1936. Јовановић наводи и дела Леонида Питамница *Држава* 1927, Евгенија Спекторског, *Држава и њен живој ирошлости и садашњости* 1935. и Ђорђа Тасића *Увод у њравне науке* 1933. и *Савремене ѡолиитичке сисѡеме и схваѡања* из 1936. године.

Као што је већ било речи, Јовановић је своју књигу о држави објавио четири пута (1906, 1914, 1922, 1936). У свим издањима, без обзира на обим, она је имала иста три поглавља увода и иста три дела са истим бројем глава: појам државе (име, оправдање, задатак државе, државна личност, област, народ и власт као елементи државе и сложена држава), државне функције (законодавство, извршна власт и судство) и државну организацију (подела власти, организација законодавне власти, организација управне власти). У свим издањима први део има осам поглавља, други два и трећи три поглавља. Четврто издање је допуњено новим, четвртим делом под насловом „Поратна држава“ са пет поглавља. Само је прво издање, најмање по обиму, имало 66 параграфа, док су остала издања имала по 64. Као што је случај и са другим књигама о држави које су у то време објављиване, од форме у којој су излагане важнија су основна начела на којима се

Драгутин Драгиша Мијушковић, доктор права, декан Правног факултета у време када је Слободан Јовановић постао професор (Атеље Милан Јовановић, вл. породице Марковић)

темеље. Због тога ћемо системском излагању основних тема посветити посебну пажњу у приказивању Јовановићеве теорије државе.

Јовановић је идеју државе разматрао на почетку *Државе* у поглављу под насловом „Како се долази до идеје о држави уопште“. Као предмет свог истраживања одредио је „државу уопште“ која постоји „само као идеја“. Нагласио је да постоје „две различите ствари: или идеална држава или типска држава“.⁶⁷⁵ Јовановић је разматрао типску државу. Идеју државе је извео по угледу на врсте у биологији: „Њена се слика изводи из стварности, и то на тај начин што се код стварних држава издвајају оне црте које су им свима заједничке. У животињском свету постоје само јединке, појединачне животиње, а не и врсте; ипак зато врсте се сматрају за довољно стварне да могу бити предмет научног испитивања. Типска држава стварна је исто толико колико и врста“.⁶⁷⁶ Јовановић је, дакле, издвојио основне карактеристике постојећих држава и на основу њих саставио идеју државе. Притом, није се упуштао у платоновско питање онтолошке заснованости идеја, већ је више у аристотеловском духу издвајао опште карактеристике модерних држава. Избегаво је примедбу извођења из чисте спекулације, коју је Блунчли критиковао: „Општа теорија државе, а посебно јавног права, често се сматра производом чисте спекулације и покушава да се дедукује путем чисто логичких закључака, из спекулативног погледа на свет. Тако је дошло до различитих система природног или филозофског јавног права, удаљеног како од позитивног тако и од историјског. Ја разумем разлику на други начин. Држава мора да буде филозофски схваћена као и историјски“.⁶⁷⁷

Јовановић је указао да се приликом промишљања „државе уопште“ не могу све државе свих епоха свести на један јединствен тип државе. То што нема карактеристике која би се провлачила кроз све историјске типове државе не значи да не постоји најопштији појам државе, под који се могу подвести све типске државе појединих епоха. Одговарајући на питање „шта је то што многобројне типове државе, поред све њихове разноврсности, подводи под исти појам и под исто име државе“, нагласио је да свака држава садржи непроменљиве елементе као што су људи који су у њој сједињени, земљиште на коме су ти људи настањени и власт која им заповеда. Реч је о познатом учењу о три елемента („Drei-Elemente-Lehre“).⁶⁷⁸ Могуће је да држава изгуби територију (нпр. Србија и Белгија за време Првог светског рата), али „може се рећи да она остаје без територије привремено и материјално, а не стално и у правном смислу“.⁶⁷⁹

Јовановић је разматрао типску државу разних народа истог степена цивилизације, где се и поред свих разлика у појединостима може извести одређена сличност у главним цртама. Указао је на то да се код свих држава западне цивилизације налазе заједничке јавноправне установе, као што су подела власти, представнички систем, одговорност министра (премијера) и сл. Закључио је да се из тих заједничких карактеристика може склопити типска организација модерне државе.

Као што је већ било речи, Јовановић је указао да „држава уопште“ може, поред типске суверене модерне правне државе, подразумевати и појам идеалне државе. Под идеалном државом подразумевао је утопијске моделе у којима се даје приказ идеалне државе:

„Она не мора да има никакве сличности са државама које у стварности постоје; штавише, може им бити у свему супротна, и зато, идеална се држава никада не узима за предмет научног истраживања“.⁶⁸⁰ Појам идеалне државе се може схватити и на трећи начин: „Идеална држава, то је држава каква би требало да постоји“.⁶⁸¹ Ако се не мисли на постојање неке државе из маште, већ државе каква треба да буде држава, онда се може рећи да између идеје државе као типске државе и идеје државе као идеала нема разлике. Општи појам државе (*allgemeine Staatsbegriff*) према Блунчлију садржи суштинске карактеристике постојећих држава, док идеја или идеал државе представља слику државе којој се тежи. Тумачећи Аристотела, Блунчли је разликовао појам државног идеала и „најбоље просечне државе“ (*политеία*).⁶⁸² Нагласио је да најбоља просечна држава, схваћена као уставна држава, може бити идеал. Јовановићево излагање правне државе могло би се, у овом смислу, сматрати и излагањем једног државног идеала.

У својој књизи о држави Јовановић је образлагао шта је држава у стварности, као и шта држава може бити. Пошто није био наиван, нити склон идеализацији, његово излагање државе као уређене силе може читаоцу бити опором, али ту опорост треба тумачити као знак здравља. Вешто је избегао замку „ноћи у којој све краве црне“, као и смишљено неистинито, односно лажно представљање предмета научног истраживања. Ваљаност његових ставова најбоље се може проверити поређењем са другим теоријама које је критички анализирао у књизи о држави и другим списима. Увек треба имати у виду да је заступао поделу власти на извршну, судску и законодавну подељену на два дома, као и политички плурализам, односно парламентарни вишестраначки систем. У поглављу „Поратна држава“ књиге о држави из 1936. године критички анализира европске тоталитарне етатистичке системе, комунистички у Совјетском Савезу, национал-социјалистички у Немачкој и фашистички у Италији.

Кад је излагао теорију постанка државе, Јовановић је имао у виду најопштији појам државе. У уводу у

Јовановић је критички анализирао европске тоталитарне системе, комунистички у Совјетском Савезу, национал-социјалистички у Немачкој и фашистички у Италији.

Државу прво је разматрао однос између државе и друштва. Друштвено стање историјски претходи државном, јер се с разлогом може претпоставити да је човек пре постанка државе живео у већим или мањим друштвеним групама, као што су породица, братство и племе. И држава и друштво су људске заједнице засноване на односу између појединаца: „Има заједница које су чисто унутрашње; има других где је унутрашње јединство добило спољашњег израза“.⁶⁸³ За разлику од чисто унутрашњих заједница, као што је нпр. породица, држава је спољашња заједница јер регулише спољашњи живот појединаца. Држава се разликује од других заједница у којима такође постоје општа правила, јер у њој постоји једна власт која наређује спровођење тих правила: „Таква власт не постоји ни у једној другој заједници. У другим заједницама могу се поставити правила као и у држави, али та правила, ма како се императивно схватила, остају правила која појединац врши из властитог осећања дужности. Њихов је ауторитет чисто моралан“.⁶⁸⁴ Јовановић је указао на то да једна заједница која није држава, може имати своју управу, али не може имати своју власт у правом смислу речи. Заповести које њена управа издаје, њени чланови не морају вршити, јер од њихове слободне воље зависи да ли ће, или не, припадати тој заједници.⁶⁸⁵ За разлику од њих, држава је заједница у којој власт заповеда појединцима да се понашају према правилима, без обзира на њихова унутрашња осећања, и намеће правила силом једног спољашњег ауторитета. Држава и друштво се разликују као спољашња и унутрашња заједница, али држава није искључиво спољашња заједница. Држава представља ширу, сложenu групу састављену од ужих, мањих група, које су ближе, „интимније“ заједнице од државе, али не обухватају све чланове државе. Ове друштвене групе налазе се у сталном ривалству, јер иако су интереси свих чланова државе на општијем нивоу подударни, на посебном нивоу они су супротни. У држави се „осећају две снаге од којих свака у другом правцу дејствује: једна која спаја, и једна која раздваја, и њена унутрашња равнотежа резултат је дејствовања тих двеју снага“.⁶⁸⁶ Ове снаге Јовановић је назвао „средотежном“ (центрипеталном) и „средобежном“ (центрифугалном) силом.⁶⁸⁷

Јовановић је указао да је човек имао егзистенцијалну потребу да се организује да би сачувао живот и одбранио себе и своју природну друштвену групу. Држава је, дакле, настала из друштва, колективним чином стварања, полуинстинктивно и полусвесно, тј. и нагонски и вештачки, у борби на живот и смрт. Организација за борбу је у основи војна организација. Према Јовановићу, држава је настала самопотчињавањем групе људи војној организацији: „Људи су хтели да организују једну војску, па су, тако рећи преко очекивања, добили једну државу“.⁶⁸⁸ Пошто је држава настала у рату и због рата, војна организација је заувек остала њена најважнија карактеристика: „Ма колико се њени задаци у току времена множили и развијали, држава остаје у основи војна установа. То се види најбоље по томе, што би се у крајњем случају држава могла одрећи и своје правне и своје културне мисије [функције], а не би се могла одрећи своје војне мисије [функције]“.⁶⁸⁹ Дакле, држава неће угрозити свој опстанак ако запостави изградњу саобраћајница, или се одрекне свог правног задатка. У првом случају напредак би био успорен, а у другом угрожена лична имовинска безбедност. Међутим, ако би се држава одрекла „војне мисије“, она не би била више сигурна за сопствену егзистенцију, јер би је, разоружану, суседне државе освојиле и

Томас Хобс (1588–1679), филозоф,
представник британског емпиризма

Адам Фергусон (1723–1816),
шкотски филозоф и историчар

распарчале: „Војна је мисија [функције] основна, историјски најстарија мисија државе, на коју су се остале мисије тек у току времена накалемиле. Ова констатација могла би бити једна врста посредног доказа, да је држава доиста постала из рата“.⁶⁹⁰

Хобс (Thomas Hobbes) је подразумевао да је рат претходио држави. Сматрао је да се у природном стању водио непрестани рат свих против свих: „Где нема заједничке власти [Common-wealth] тамо је стални рат сваког човека против свога ближњег. И све чега се дочепа и задржи га силом је његово, што, међутим, није власништво, нити заједништво, већ несигурност“.⁶⁹¹ За разлику од Хобса, Јовановић је сматрао да рат који је претходио настанку државе, није био рат свих појединаца против свих појединаца, већ рат друштвених група. Јовановић је следио Беџетово (Walter Bagehot) гледиште: „Беџет полази од тога да борба за опстанак влада и у односима између људи, али да се ту не бори човек са човеком, већ група с групом“.⁶⁹² Јовановић није сматрао да код људи влада само егоизам и да не постоје никаква осећања која их држе у заједници. Кад би човек био искључиво недруштвено биће, нејасно би било како је успео да створи државу, а још мање како је успео да је одржи: „Хобсу се може учинити једна основна замерка. Он узима као да код људи не би постојала никаква социјална осећања која би их спајала, него само егоистички апетити који би их раздвајали“.⁶⁹³ Насупрот Хобсовом становишту о рату свих појединаца против свих појединаца, Јовановић је сматрао да човек пре настанка државе није био усамљени егоистични појединац, већ део друштвене групе у којој је рођен: „[Држави] су претходиле извесне природне заједнице, као племе и породица, чији су чланови били везани између себе крвном везом, као потомци истих предака“.⁶⁹⁴ Дакле, одређене друштвене групе које имају своје заједничке интересе претходиле су стварању државе. Да би људи могли да живе у друштвеним заједницама, осим егоистичког порива, мора постојати и склоност ка међусобној сарадњи.

Према Јовановићу, држава је настала у рату у борби друштвене групе за опстанак. Да би племе могло да се одбрани, оно је морало да се подвргне војној организацији. Гумплович (Ludwig Gumplowicz) је инсистирао на теорији према којој једна хорда потчињава другу хорду (победници и покорени).⁶⁹⁵ Гумплович је користио термин хорда, али је упућивао на Фергусона (Adam Ferguson) који је, међутим, сматрао да су људи били организовани у јединице и трупе, дакле, војне формације. Војна јединица није исто што што и хорда. Не може се закључити да је Јовановић следио Гумпловичеву теорију само зато

што су и један и други помињали рат као фактор за стварање државе. Поготово се Јовановићева схватања не могу доводити у везу са социјал-дарвинизмом који је критиковао. Сматрао је да је претерано „рећи да је држава могла постати само потчињавањем једног племена другом племену“.⁶⁹⁶ Јовановић је направио важну дистинкцију. Указао је да је држава могла постати удруживањем два племена против заједничког непријатеља: „Два удружена племена налазе се у ратном савезу, а ратни савез није природна него правна заједница“.⁶⁹⁷ Држава је могла настати и без насилног или добровољног спајања племена: „Такав би случај био онда кад би се једно племе због борбе с другим племенима, морало подвргнути војној дисциплини“.⁶⁹⁸ Дакле, Јовановић не следи Гумпловича већ критикује једностраности социолошких теорија које желе да нагласе аспект потчињавања, тј. класности државе. Опенхајмер (Franz Oppenheimer) је сматрао да је социолошки схваћена држава „друштвена установа која је од једне победоносне групе људи наметнута побеђеној групи људи једино у циљу да се господарство првих над другима регулише [...] И то господарство није имало никакав други крајњи смер до економско угњетавање побеђених од стране победилаца“.⁶⁹⁹ Иако се може правити разлика између циљева Гумпловичеве и Опенхајмерове теорије, односно теорије силе и социјалистичке теорије, следбеници оваквих теорија су били уверени да оне представљају коначну социолошку научну истину.⁷⁰⁰ Јовановићева теорија о стварању државе и права из рата најближа је, у ствари, Шмитовој (Carl Schmitt) теорији о настанку државе из рата, као и гледишту да држава увек ратује. Јовановић у *Држави* критички анализира Шмитову теорију државе.⁷⁰¹

Јовановић је посебно истакао улогу и значај војске. Војна организација је основа државне власти и почетак државе. Држава није настала да би спречила индивидуалистичке борбе појединаца, нити као уговор рационалних и добрих појединаца, већ је створена у егзистенцијалној борби на живот и смрт друштвене заједнице. Иако је најважнији сам почетак, стварање државе није чин који се само једном догодио, већ генерације поданика једне државе дају своје доприносе њеном развоју. Као и појединци, и државе имају свој век трајања – почетак, важне промене и крај. Држава је дуговечнија од појединца коме личи на бога, али за разлику од бесмртног Бога, држава је, према Хобсовој метафори „смртни бог“: „То је постанак оног великог Левијатана, или, боље да се изразимо с више поштовања, оног смртног бога коме дугујемо, под бесмртним Богом, свој мир и своју заштиту“.⁷⁰²

Валтер Беџет (1826–1877), писац, аутор *Енлиеске усџавности*, утицао на политичка схватања на Балкану

Јовановић је, у ствари, сагласан са Берковим (Edmund Burke) гледиштем да је оснивање државе заједнички чин једне друштвене групе: „Држава постаје једним актом колективног стварања, који извире из непроницљивих психичких дубина“.⁷⁰³ Развој заједнице каква је држава, појединци нису у могућности да сагледају у његовој целини, јер држава траје дуже него појединац и принцип постојања налази више у сопственој традицији, него у тренутној вољи својих чланова. Држава је историјска заједница, која постоји не само због садашњих, већ и због будућих генерација. Берк је нагласио да се о држави може говорити и као о уговору, али не између појединаца, како говоре контрактуалисти, већ између нараштаја, пошто је држава „сусвојина живих, мртвих и још нерођених“.⁷⁰⁴ Пошто се државе посредују друштвом, тј. народом одређене државе, оне имају своје карактере и разликују се између себе.

Хобсово и Русоово схватање настанка државе је индивидуалистичко, али се њихове теорије сасвим разликују. Према Хобсовом мишљењу природни човек је пре настанка државе био дивља животиња, „вук“, а према Русоу племенито природно биће обдарено снагом јасног рационалног закључивања. Јовановић следи Берково гледиште да је настанак државе колективни чин заједнице, који се не може рационално објаснити у свим појединостима. Стварање државе је у својој суштини, са једне стране полуинстинктиван, а са друге стране полусвестан чин: „Прва груписања између људи, уколико су се оснивала на крвној вези, могу се замислити као више или мање инстинктивна. Али организовање државне власти, издвајање оних који заповедају и оних који слушају, морало се извршити свесним начином: и заповедање и слушање јесу акти воље“.⁷⁰⁵ Управљање државом, тј. државништво или политика, није искључиво рационална делатност, како се мислило у просветитељско време. Државништво није рационална техника јер је нераскидиво повезано са моралним особинама. У наслеђу, у институцијама, преноси се политичка мудрост претходних нараштаја, као и карактер и судбина једног народа, односно његове државе: „Покушаји да се [држава] упутти правцем који њеном карактеру не одговара, ако нису узалудни онда су погубљени“.⁷⁰⁶

Јовановић следи Хобсову теорију према којој пре државе није постојало право: „Где нема заједничке власти, ту нема права, а где нема права, ту нема неправде“.⁷⁰⁷ Настанком државе настаје и право, јер је војна организација истовремено и прва правна организација. За разлику од старешинства у породици и племену, војна организација, из саме нужде самоодржања, захтева да најспособнији за рат буде старешина: „Војна организација уноси у племенски живот начело неједнакости; војска не може постојати без оштре разлике између старијих и млађих; војска мора имати своју јерархију и своју дисциплину. Војни старешина одређује се по личној способности показаној у рату; војно старешинство не мора се поклапати с породичним старешинством“.⁷⁰⁸ Када је држава почела да се ствара и о унутрашњем миру постала је правна установа у пуном смислу речи, јер њен циљ није више био само насиље над спољним непријатељем, већ и сузбијање насиља у њеној унутрашњости: „У сузбијању тога насиља, држава је без сумње употребљавала силу, али та употреба силе била је само средство за остварење извесних апстрактних правила, извесних идеја и начела. Служећи идејама, држава је и сама добила изглед нечег рационалног и правилног“.⁷⁰⁹ Државна власт прописује норме које су обавезне за њене поданике због

тога што их је она прописала. Своје право прописивања правних норми изводи из већ постојећих правних норми. Ауторитет власти заснива се на правним нормама, односно законима, а важност правних норми на ауторитету власти која има силу да их спроводи. Право и држава су, у ствари, нераздвојиви: „Прва власт која је постала, представљала је у исто време и прву норму, која се састојала у томе да таква власт треба да постоји. И обрнуто, прва норма која је постала, представљала је сама собом један акт власти, јер они који су је створили, морали су, већ у тренутку њеног стварања деловати као власт. Државна власт извире из права и право из државе, докле се не дође до једнога почетнога тренутка, када се државна власт и право јављају као лице и наличје исте ствари“.⁷¹⁰ Јовановић је наглашавао да без власти нема ни права, јер појам права подразумева да је нешто обавезно. Немогуће је да нешто буде обавезујуће ако нема силе која ће гарантовати обавезивост. Да би правила друштвеног живота добила правни карактер, предуслов је да се организује виши ауторитет који ће их наметнути, што значи да правни карактер могу имати само она правила иза којих се налази државна власт.

Јовановић је указао на то да се под „оправдањем државе“ обично подразумевало оправдање државе као принудне силе, јер се сматрало да би човек без државе био слободан. Због тога се проблематизовало питање права државе да принудом сужава слободу појединца. Постављало се питање државне интервенције. Јовановић је, међутим, нагласио да „без државе човек не би био слободан; његово право на слободу, као и остала његова права, постоји само уколико је ујемчено правним поретком. Човек је слободан само онда, ако је ту држава да га штити од приватних насиља. Иначе он је роб свих оних који су јачи од њега“.⁷¹¹ Држава пружа заштиту од свих насиља, подједнако од насиља над појединцем, као и од насиља које би исти појединац учинио другом појединцу. Јовановић је закључио да је истина да је држава принудна организација, али пре свега зато што присиљава људе да се уздржавају од насиља. Закључио је да је боља државна принудна организација од недржавне принудне дезорганизације, тј. анархије природног стања у коме владају произвољне силе. Пошто је државна принуда у непосредној вези са заштитом коју пружа држава, „она би се пре могла сматрати као наличје, а не као порицање наше слободе“.⁷¹² Слободе не би било без државне принуде која штити појединца. Држава је, у ствари, омогућила, може се рећи створила слободу, због чега има право да је, према потреби, и ограничи. Условљеност слободе државном нужношћу Јовановић доказује преко сазнања о заштити коју држава пружа појединцу. Утолико се приближава Хегеловом схватању односа нужности и слободе, према коме је слобода „сазната нужност“. Иако је у суштини реч о дијалектичком схватању односа слободе и нужности, Јовановић не истовешује своју теорију са хегеловским учењем о држави.⁷¹³ Хегеловско учење о држави је разматрао у приказу развитка немачке класичне филозофије: „Кант је спајао једно с другим личну слободу и моралну дужност, тврдећи да је драговољно подвргавање моралном закону највиши ступањ личне слободе. Хегел је на ово додавао да идеја моралности налази свог остварења у државном уређењу, из чега је излазило да би драговољно подвргавање појединца државној власти било оно спајање личне слободе и моралне дужности

Херберт Спенсер (1820–1903)
енглески филозоф, биолог,
социолог и политички теоретичар

Леон Диги (1859–1926),
француски правник, стручњак
за јавно право, професор на
Универзитету у Бордоу

о коме је говорио Кант. Онима који су примећивали да се од појединца не може захтевати подвргавање каквој било државној власти, него само оној која је рационално организована, Хегел је одговарао да је рационалност државне организације релативно историјски појам. Обухваћена историјским процесом, држава пролази кроз непрестане мене које је воде према све потпунијој рационализацији: с историјског гледишта свако државно уређење које у датом тренутку постоји, самим тим што постоји, јесте за тај тренутак рационално. Идеологија Француске револуције стављала је појединца с његовим правима изнад државе, и у начелима слободе и једнакости имала је апсолутно мерило за променљиве историјске организације државе. Хегел, напротив, стављао је државу изнад појединца као највишу форму његове властите моралности, и за дату државну организацију узимао је да је довољно оправдана тиме што је успела да се оствари у току историјског процеса. Идеалистичка филозофија у тумачењу Хегеловом пружила је метафизичку основу конзервативној политици, која је бранила постојеће стање и приклањала се свршеном чину⁷¹⁴.

Из основних ставова о јединству власти, државе и права, произлази Јовановићева критика теорије природних права. Пошто се теорија о природним правима налази у основи учења о друштвеном уговору, Јовановић је из критике природних права извео критику Локвог (John Locke) учења, Миловог (John Stuart Mill) либералног индивидуализма и на њега надовезаног Спенсеровог (Herbert Spencer) индивидуалистичког позитивизма и социјалног дарвинизма, као и критику Русоовог друштвеног уговора и појма народне суверености,

Дигијевог (Léon Duguit) учења о социјалном пореклу права и марксизма који је прихватио одређене делове наведених теорија, као и Келзеновог нормативизма.

Полазна тачка Јовановићеве критике теорије природних права налази се у његовом становишту да се право не може одвојити од државе.⁷¹⁵ Право је државна воља, односно скуп правила којима је држава дала снагу обавезности. Нема права без државе, јер правила која би без државе постојала, била би лишена специјалне обавезне снаге коју гарантује држава. Право изван или пре државе не би могло да се спроведе јер нико не би имао силу да га спроведе. Јовановић је следио Блунчлијеву критику уговорне теорије, према којој изван државе нема политичке слободе која би омогућила слободно склапање уговора: „[Уговорну] теорију оповргава не само историја, већ и логичка критика. Она претпоставља слободу и једнакост индивидуа које склапају уговор, али политичка слобода, која се овде подразумева, једино је могућа у држави“.⁷¹⁶

Јовановић је подразумевао да природна права увек могу бити тема филозофских промишљања: „Ако се проблем оправдања државе узме са једног вишег филозофског гледишта, онда са тога гледишта и уговорна теорија може изгледати друкчије него са чисто правног гледишта. Онда она не би значила да је држава створена уговором као једним правним послом између појединаца, на онај начин отприлике на који се стварају друштва у приватном праву, него би уговорна теорија значила да се последњи разлог државе налази у слободном пристанку оних лица која у њој живе“.⁷¹⁷ Творци природноправних и уговорних теорија су, међутим, користили појмове „право“ и „уговор“. Употреба појмова „право“ и „уговор“ подразумева и усвајање значења ових појмова. Слободан Јовановић се са лакоћом поиграва логичким и филозофским слабостима теорија које критикује. У ваздуху увек лебди и његова сократска иронија.

За Јовановића су право и држава нераздвојиви јер право прожима цео државни систем. За разлику од морала, право је скуп правила друштвеног живота која се морају извршавати. Да би правила друштвеног живота имала правни карактер, први је услов да се организује виши ауторитет који гарантује њихово спровођење. Ако право не може да постоји без државне власти, онда је „јасно да су немогућа и та природна права која би имала да постоје пре постанка државе и организовања њене власти“: „Природна права била би управо *contradictio in adjecto*“.⁷¹⁸ Другим речима, пошто појединци пре постанка државе нису могли имати никаква права, њихови акти нису могли имати правни значај. У предржавном

Џон Стјуарт Мил (1806–1873),
британски филозоф

Џон Лок (1632–1704)

стању, сваки уговор је био лишен обавезности, пошто обвезна снага уговора не долази од појединаца који га закључују, већ од државе која гарантује његово извршење.

Јовановић посебну пажњу посвећује анализи и критици Локове и Русоове верзије контрактуализма. Локова теорија је имала велики политички значај, пошто је он оснивач индивидуалистичког либерализма који је владао у XIX веку. Русоов политички значај био је још већи, јер „ако је Лок отац индивидуалистичког либерализма, Русо је отац индивидуалистичке демократије, која је победила у Француској револуцији“.⁷¹⁹ Локов контрактуализам представља енглеску верзију теорије о природним правима, а Русоов француску, континенталну варијанту истог учења. За оба учења заједничко је веровање у постојање права пре настанка државе, што је у супротности са Јовановићевим гледиштем да нема права пре државе, јер држава и право настају истовремено. И касније формулисане теорије, као што су Келзенова теорија правне суверености, Дигијево учење о социјалном пореклу права, теорија о „аутономној покорности“ немачке правне школе,⁷²⁰ Јовановић своди у њиховом крајњем исходишту на теорију природних права као апстрактних права везаних за човека, права која претходе држави.

Јовановић је указао на то да је Лок претпостављао природно стање пре настанка државе, стање у којем је било права, иако није било власти. По природи сви људи су слободни, једнаки, независни једни од других, што значи да сваки човек има природно право на живот, слободу и имовину.⁷²¹ Лок је сматрао да и у природном стању није било допуштено угрозити туђа природна права, али да је без заштите државе, која још није постојала, свако у случају напада морао сам да их брани.⁷²² Јовановић указује да је Лок заступао гледиште природног права „које је данас напуштено“, али да је његов политички значај велики, јер је из Локовог учења либерална школа извела своја главна начела према

којима „држава постоји ради појединаца, а не појединци ради државе и да задатак државе треба ограничити на заштиту личних права, тј. права живота, слободе, сопствености“.⁷²³ Јовановић је истакао да Лок право није схватио као скуп заповести државне власти, већ као скуп правила која је наш разум открио проучавањем опште људске природе: „Држава не ствара правила нашег заједничког живота; она само организује заштиту тих правила, чији се извор налази у нашој природи“.⁷²⁴ За разлику од Хобса, према Локу појединац приликом преношења својих права на суверена није пренео на њега своје право самоуправљања, већ само право да сам брани своја природна права и да сам кажњава онога ко их повреди.⁷²⁵ Државна власт је установљена са тачно ограниченим циљем да штити живот, слободу и сопственост појединца. Ако би државна власт почела да угрожава природна права појединца, он би имао право да се брани од ње, као што је у природном стању имао право да брани своја природна права од других појединаца. Лок је сматрао да покорност појединца државној власти може бити само условна. Ако државна власт штити његова природна права, он ће је слушати, а ако их не штити неће је слушати. Против владе која не поштује друштвени уговор, према Локу, народ има право на побуну.⁷²⁶

Према Јовановићу, у Локовој теорији однос између државне власти и поданика је противречан. Пошто је Лок закључио да државна власт има право заповедања, дао је поданицима право побуне. Ова два права узајамно се искључују: „Једна извесна побуна може с историјског гледишта бити објашњива, а са политичког целисходна; опет зато о неком праву на побуну не може бити говора. Побуни се прибегава када се исцрпу законска средства; она је праћена повредом правног поретка и као што нема права на повреду правног поретка, нема ни права на побуну“.⁷²⁷ Јовановић је нагласио да Лок није сматрао да сваки грађанин има право на побуну, већ да то право припада народу, а чланови народа су сви појединци заједно. Не може се, међутим, очекивати да је побуна оправдана само онда када се сви чланови народа сагласе да треба започети буну. Када би сви појединци који чине народ били сагласни да започну побуну, онда не би имали против кога да се побуне. Због тога право на побуну има већина народа. Поставља се, међутим, питање „на који начин утврдити да гомила која се буни, представља већину народа?“. Јовановић наглашава да се „већина може утврдити код једног организованог тела, а не код масе у хаотичном стању, и зато право побуне о коме Лок говори, изгледа као једно право без свог одређеног носиоца“.⁷²⁸ Треба, између осталог, имати у виду да у Локово време нису постојале модерне политичке странке.

Јовановић је сматрао да је у Локовој теорији о природним правима и на њој заснованом схватању друштвеног уговора, проблематичан појам права. Нагласио је да је право настало са државом и да постоји само тамо где има државне власти која гарантује спровођење прописа. Због тога, право не може постојати у природном стању, где нема државе. Позивање на природна права за Јовановића је неприхватљиво, јер сматра да таква права не постоје.

Према либералном индивидуализму, држава постоји да би појединцу омогућила да неометано живи и ради: „[Индивидуалистичка школа] је сматрала државну интервенцију као једно зло које треба свести на што мању меру и признавала у ствари само правну мисију [функцију] државе као оправдану“.⁷²⁹ При томе, индивидуализам правну функцију

Прво издање књиге *О слободи*
(*On Liberty*) Џона Стјуарта Мила
из 1859. године

државе није схватао као скуп свих правила које држава прописује, већ само оних која регулишу односе између појединаца. Као и свака употреба силе, тако и државна принуда може бити оправдана само онда када треба спречити нечије насиље. Држава има право да брани поданике једне од других али не и појединца од њега самог, јер се ту њена сила сукобљава са слободним уверењем које је неприкосновено. Мил је сматрао да је спречавање повреде других појединаца једини принцип који треба апсолутно да влада свим поступцима друштва према појединцу: „Једина сврха ради које власт може с правом да се користи против воље било кога члана једне цивилизоване заједнице, јесте да спречи повреде других“.⁷³⁰ Никога, међутим, не треба присиљавати да ради оно што би по туђем мишљењу за њега лично било добро. Према Милу, индивидуа одговара пред друштвом само за оно што уради другоме, а не и за оно што уради себи самом, јер над собом има неограничено право самоуправљања, пошто је она сама господар свога духа и тела.

Према либерално-индивидуалистичкој школи, држава не би требало да се стара о здрављу својих поданика. Међутим, од здравственог стања њених поданика зависи квалитет војника који треба да се супротставе спољашњем непријатељу: „Обележавајући правну мисију [функцију] државе као једину оправдану, индивидуалистичка је школа и нехотице претпоставила, да само појединац, а не и држава, може бити носилац права која заслужују да државном принудом буду обезбеђена. То је оно старо гледиште уговорне теорије, по коме се право везује за човекову личност, а не за државну организацију“.⁷³¹ Индивидуалистичка школа је изгубила из вида да држава има право да се брани од страних држава. Ако држава не може да опстане као држава, она не може ни својим поданицима да пружи заштиту. Због тога, поред правне и полицијске функције о којима говори либерално-индивидуалистичка школа, држава мора имати и војну функцију. Чим се држави призна војна функција више се не може спорити ни културна функција. Јовановић своди индивидуализам на контрактуализам и самим тим и на природноправну теорију. Дакле, човек улази у државу да би био заштићен од других, али не прихвата државну интервенцију уколико му не одговора. Јовановић, међутим, наглашава да и држава има своја права и да без њих не би била способна да обавља дужност заштите појединца.

Либерално-индивидуалистичка школа је сматрала да је државна интервенција штетна. Ако држава повлађује неспособним члановима друштва, спречава резултат природне утакмице. Индивидуалистичко социолошко учење заступало је поједностављено

дарвинистичко гледиште о борби за опстанак и учење о преживљавању најспособнијих, односно најприлагођенијих. Према овом учењу све промене у друштвеном животу имају за циљ усавршавање друштва које напредује према све савршенијим стањима. Као што у животињском и биљном свету опстају само организми који су способни да се прилагоде условима живота, тако и у друштвеним односима влада борба за опстанак у којој се „одбацују неспособни чланови друштва, а задржавају способни“ и „друштво као по једној фаталности, иде напред“.⁷³² Да би друштво било здраво, потребно је укинути државну интервенцију, јер пружање помоћи неспособнијим елементима је исто што и ометање друштвеног напретка.⁷³³

Индивидуалистичка школа, међутим, није сасвим одбацила државну интервенцију. Сматрала је да државна интервенција треба да обезбеђује правни поредак: „[Држава] не треба да утиче на резултат борбе, али треба начин борбе да регулише. У утакмици нису сва средства допуштена; неморална средства [нпр. насиље, превара, клевета] морају бити забрањена“.⁷³⁴ Ако нема ове забране, утакмицу могу добити бескрупулозни чланови друштва. Држава треба да спречава употребу неморалних средстава, али не сме да позитивно дискриминише учеснике индивидуалистичке социјал-дарвинистичке борбе за опстанак. Јовановић је нагласио да се закључци индивидуалистичке школе не слажу са њеним основним претпоставкама. Ако је утакмица која влада у друштву само варијанта дарвинистичке природне утакмице, тј. закона борбе за опстанак, онда је победа способнијих чланова друштва детерминисана природном нужношћу. Индивидуалистичка школа, међутим, тврди да је државна интервенција некада потребна, а некада штетна „управо, да се у једном случају њоме може поправљати, а у другом кварити дејство природних закона који друштвени напредак обезбеђује“.⁷³⁵

Према индивидуалистичкој теорији, циљ друштвених промена је напредак. Напредак је, међутим, људски појам: „У природи се не може уочити никаква тежња према напретку. Природно одабирање постоји, истина, али оно је срачунато само на то да се постигне извесна сагласност између материјалне средине и оних организама који у њој живе“.⁷³⁶ Јовановић наглашава да је способност прилагођавања релативна способност која може, али не мора да буде показатељ савршенства оних који је поседују: „Сасвим је могуће да је извесна материјална средина таква да се њој могу прилагодити само несавршенији организми; на пример у северном појасу могу опстати само несавршенији биљни организми“.⁷³⁷ Из закона природног одабирања се може извести закључак да спољашња природа

Слободан Јовановић, снимљено почетком XX века у атељеу Милана Јовановића

Лестер Ворд (1841–1913), амерички ботаничар, палеонтолог и социолог, први председник Америчког социолошког друштва

дотерује организме према себи, али не и према идеалу савршености који теорија напретка подразумева. Човек се не уклапа у оквире овако схваћеног закона о биолошком природном одабирању: „У биологији, средина мења организам, а у социологији, човек мења средину“.⁷³⁸ Овде је Јовановић указао на закључке америчког социолога Лестера Ворда (Lester Ward).⁷³⁹ Човек може, у извесном степену, да утиче на природу и да је мења (исушује мочваре, наводњава суве пределе, подиже бране), односно напредује уколико се цивилизује „његова цивилизација, то је његово отимање од потчињености природи, управо његов покушај да природу потчини себи [...] Зато је погрешно говорити о човековом напретку као о једном природном процесу. Пре би се могло рећи да је напредак једна човекова идеја, коју он покушава да натура природи, мењајући према тој идеји материјалну средину у коју га је природа поставила“.⁷⁴⁰ Осим тога, може се видети да човек цео друштвени живот покушава да уреди по начелу правде које није „природно“ у биолошком смислу. Правде нема у природи у којој влада борба за опстанак врста. Према идеји правде, међутим, сваком човеку, без обзира на његову снагу, признају се одређена права само зато што је човек: „Пред законом, јак човек вреди колико и слаб“.⁷⁴¹ Јовановић је више пута наглашавао да развитак није исто што и напредак: „Свака се група развија, али не напредује свака [...] када се узме да свака група пре или после ступа у фазу опадања и пропадања, онда изгледа да друштвени развитак фатално води назатку, а не напретку“.⁷⁴² О напретку се говори, зато што изгледа да „човечанство напредује“: „Тај се напредак састоји у томе, што се људи све више оспособљавају да организованим заједничким радом потчине природу својим циљевима“.⁷⁴³ У том контексту мења се и улога државне интервенције. У време напредовања једног друштва може доћи до назадовања посебних друштвених група. Ако се ово узме у обзир, онда државна интервенција није излишна, јер може да спречи „природно“ назадовање којем су све посебне друштвене групе више или мање изложене.

Јовановић је указао да је индивидуалистичка школа увидела да утакмица изазива друштвене промене, које су они називали напретком. Грешка је у томе што је имала у виду само утакмицу појединаца: „Појединци се такмиче око тога ко ће добити бољи друштвени положај у друштву и у тој утакмици побеђују они који су по својим моралним и интелектуалним својствима способнији да се прилагоде друштвеној средини таква каква је“.⁷⁴⁴ У природи већа способност прилагођавања није знак већег органског савршенства. Исти је случај и у људском друштву. Појединци који имају

Наочаре и печат за писма
Слободана Јовановића (АСАНУ,
ЗСЈ, 14891/179, 180, фото: Влада
Поповић)

већу способност прилагођавања одређеној друштвеној средини не морају заиста бити и бољи друштвени елементи: „Постоје и такве друштвене средине у којима успевају гори друштвени елементи, а не бољи“.⁷⁴⁵ Као пример Јовановић наводи Исуса Христа и његове следбенике који су били избачени из оновременог друштва. Упућује на аналогију природе и друштва. Спољна природа прилагођује организме према себи, као што и друштво прилагођује појединце према једном општем калупу, који може бити и добар и лош: „Они који се такмиче за што бољи положај у друштву, неминовно се спуштају на општи друштвени ниво и зато је њихова утакмица пре конзервативна него револуционарна снага у друштвеном развоју“.⁷⁴⁶ Због тога, закључује Јовановић, та врста утакмице не може да изазове никакве друштвене промене.

Важнија је утакмица групе против групе, утакмица између политичких странака или друштвених редова. Пошто у овој утакмици свака група има тежњу да добије што већи утицај на опште послове целе заједнице, она у ствари тежи да добије што већи утицај на правни поредак који важи у тој заједници. Борба између група има социјални значај који борба између појединаца нема: „Појединци се такмиче око тога, ко ће се од њих боље прилагодити друштвеној средини да би у њој што бољи положај добио. Групе се такмиче око тога, која ће од њих добити државну власт у своје руке, те да друштвене установе подеси према својим посебним интересима, наметне друштвеној средини свој тип, прилагоди њу себи а не себе њој“.⁷⁴⁷ Пошто борба између појединаца не мења друштвену средину, друштвени развој (што није исто што и напредак) може произвести само борба између група. Држава, међутим, не сме да допусти ниједној, па ни најбројнијој друштвеној групи да правни поредак подешава према себи: „Интереси једне групе, ма колико она била многобројна, нису истоветни с интересима државне заједнице“.⁷⁴⁸ Држава има право да интервенише и спречи да једна друштвена група угрози интерес државне заједнице.

Критика теорије природних права и друштвеног уговора једно је од кључних места Јовановићеве филозофије државе. Пошто су према његовој теорији о пореклу државе, држава, власт и право нераздвојиви, као лице и наличје исте ствари, истог феномена, све теорије које одвајају државу и право су неприхватљиве јер погрешно дефинишу појам

права. Према Јовановићевом мишљењу, право у свом појму садржи појам обавезности. Право је само оно што је обавезно да се спроведе, све друго су осећања, морал, етичке максиме, жеље итд. Ако се из појма права избаци обавезност, која је у његовој дефиницији *differentia specifica*, право престаје да буде право и може се назвати и осећањем. На овој суштинској разлици, он обара све теорије које се заснивају на природном праву.

У оквиру теорије државе Јовановић је посебно разматрао теорију суверености која је била и предмет његовог приступног предавања на Правном факултету у Београду. Под појмом суверености подразумевају се међународноправна сувереност држава и унутрашња сувереност, тј. највиша власт у једној држави. Иако појам суверености има дугу историју током које је долазило до промена у значењу појма „сувереност“, није се мењало основно значење највише власти.⁷⁴⁹ Појам суверености, у смислу највише власти, може се наћи у Платоновим и Аристотеловим списима о држави, као и у римском праву.

У складу са општом дефиницијом државне суверености, за Јовановића држава је суверена, односно највиша власт у својој области. Према теорији државне суверености, „највиша власт“ је карактеристика државне суверености у унутрашњој политици, а „независност“ у спољашњим односима према другим државама. Државна сувереност је неограничена и недељива сила коју може да ограничи тек друга иста таква сила. Према општим појмовима немачке теорије о држави, коју је Јовановић усвојио, по „учењу о три елемента“, да би постојала држава, потребни су народ, државна територија и јединствена власт. Држава има право заповедања над својим поданицима на одређеној територији и на основу тог права она прописује један правни поредак који је обавезан за њене поданике и њене органе. Под државном влашћу подразумева се право заповедања, право прописивања правног поретка, као и право остваривања правног поретка принудним средствима.

Јовановић је више пута указивао на то да државе могу имати међусобне односе у којима координирају своје активности, али да ниједна држава не може бити другој држави субординирана. Државе могу оснивати друштва, као и појединци, али друштво држава не може се претворити у државу држава. Према Јовановићу, државе могу своје односе подвести под правила, али само ако се та правила заснивају на њиховој међусобној сагласности. Правила међународног права се не намећу појединачној држави као један правни поредак у коме би била изражена нека виша воља од њене властите, због чега није било никакве организоване принуде која би се могла употребити против оних држава које не би хтеле поштовати та правила. Ова тема је била посебно важна у време када је Јовановић био правни експерт на Конференцији мира у Паризу 1919. године. Данас представља једно од средишњих међународноправних питања.

Поред државе која је највиша власт могу постојати и друга јавноправна лица са правом заповедања као што су, на пример, општине, али сва јавноправна лица у држави су субординирана држави, и ниједно од њих не може да координира своје активности са државом.

Јовановић понавља општу дефиницију државне суверености према којој државна власт мора бити неограничена: „Као неограниченост, тако се и недељивост подразумева у појму суверености“.⁷⁵⁰ Међутим, из тога што је сувереност недељива, не значи

да би државну власт требало усредсредити у једном органу, јер „онда би апсолутна монархија, где закони изражавају вољу једног свемоћног монарха, била једина у логици државне суверености“.⁷⁵¹ У време апсолутне монархије, која је дошла након средњовековне монархије, владалачки апсолутизам је браћен тврђењем да недељивост државне суверености захтева једног апсолутног монарха. Јовановић, међутим, указује да множина државних органа у модерној држави не значи да је суверена власт између њих подељена. Различити законодавни чиниоци у уставној монархији повезани су између себе и представљају једну власт, јер снагу закона имају само оне њихове одлуке које заједно усагласе монарх и скупштина.

За Јовановића теорија државне суверености, иако ужа од најширег учења о јединству државе, власти и права, обухвата и државу апсолутне монархије и правну државу, као уже, посебне појмове. Јовановић је усвојио теорију државне правне личности. За разлику од Савињија (Friedrich Carl von Savigny), Јовановић не види у држави израз народне воље. Не следи ни Блунчлијево гледиште према коме држава има неку врсту самобитности као организам.⁷⁵² За Јовановића је држава правно политичко тело. Зато је сувереност државе везао за њену државно-правну личност, односно законодавно тело. Иако су му ближе Јелинекове формулације од Келзенове критике, Јовановић није следбеник Јелинековог учења, према чијим је специфичним доприносима теорији државе веома критичан.

Јовановић наглашава да је народ скуп људи уједињених државном влашћу, због чега се може рећи да су народ и држава једно исто. Теорија народне суверености се, међутим, супротставља теорији државне суверености. Да би могла да се формулише теорија народне суверености, потребно је да се народ схвати битно другачије од народа схваћеног у теорији државне суверености. Због тога је за разумевање Јовановићеве критике народне суверености, потребно сагледати његово схватање појма „народ“.

Јовановић је указивао на вишезначност појма „народ“, јер се у једном случају подразумева становништво као „скуп људи уједињених истом државном влашћу“, у другом етничка заједница од које настаје држава, а у трећем „пучанство“. Народ у смислу „држављани“ или „становништво“ Јовановић у *Држави* назива „народ“, док народ као етничку заједницу назива „народност“. Пошто су од времена када је објављена *Држава* до данас, појмови народност, народ, нација, национална мањина често мењали значења, а термин „народност“ дуго био уобичајен за националне мањине, приликом читања Јовановићевог

Фридрих Савињи (1779–1861), немачки правник и историчар

текста потребно је имати у виду тачно значење термина и њихову историју. Треба нагласити да Јовановић у сваком поједином спису термине доследно користи, због чега да забуне може доћи само у погледу избора термина, али не и његовог значења.

Јовановић као пример вишенационалне државе наводи Велику Британију, где живе Енглези, Шкоти и Велшани „који се осећају као разни народи, али ипак зато спојени истом, великобританском државном идејом“.⁷⁵³ Дакле, нација или народ, као скуп држављана су Великобританци, док су етнички народи Енглези, Шкоти и Велшани. Сличан је био и пример Југославије чији су „народ“ били њени држављани – Југословени, док су „етнички народи“ или „нације“ унутар ње били Срби, Хрвати, Словенци: „Ми држимо да сва забуна долази отуда што се узима да се национална и државна идеја морају увек једна с другом подударати; према томе, српски национализам био би допуштен само у српској држави; у југословенској држави, напротив, могућан је само југословенски национализам. У историји, међутим, има примера који јасно показују да се државна и национална идеја не морају потпуно подударати“.⁷⁵⁴ Јовановић је истакао да не треба мешати државни национализам са етничким национализмом. Неко је могао бити истовремено енглески и великобритански националиста. Постоје и случајеви где исти етнички народ има више одвојених држава, као што је био случај са немачким народом у XIX веку. Немци су један етнички народ, који је живео у мноштву независних држава, међу којима су веће биле, на пример, Пруска и Баварска.

Јовановић је следио Блунчлијево, односно Хегелеово гледиште да су „народ и држава једно исто“: „Држава то је народ узет као правно лице, узет као једна целина која има право заповедања над својим члановима“.⁷⁵⁵ Јовановић је нагласио да се држава разликује од једног народа сједињеног у држави по томе што држава постоји временски дуже од различитих генерација једног народа. Иако се држава не опажа чулном перцепцијом, она се осећа, њене одлуке се спроводе и имају снагу. Држава траје дуже од појединца и свој закон налази више у својим властитим традицијама, него у тренутној вољи својих чланова. За Јовановића је најприхватљивије Берково становиште да држава у свом одлучивању треба да се ослања на државно искуство претходних генерација. Чланови истог народа упућени су једни на друге наслеђеним духовним особинама које не зависе од њихове воље. Њихова заједница се не заснива на једном акту воље, као приликом оснивања једног удружења грађана. Народ је као племе присутан од самог тренутка стварања државе, јер је држава настала из племена које се подвргло војној организацији. Јовановић је нагласио да су од друштвених чинилаца, који одређују народ, најважнији вера и језик. Народ схваћен као скуп држављана и народ схваћен као етничка заједница представљају нужност за своје чланове. Народ као скуп држављана је правна, а народ као етничка заједница – историјска је нужност.

Често се може чути да је политички појам нације створен у време Француске револуције. Предрасуда да је нација настала у Француској револуцији и да пре ње није постојала посебно је била јака код марксиста и интелектуалаца који су се формирали на марксистичким обрасцима. У ствари, усвајањем Сјејесовог (Emmanuel Joseph Sieyès) предлога да се скупштина трећег сталежа назове Националном скупштином (1789), из народа као скупа држављана искључени су мањински подскупови у којима су се налазили краљ,

Скупштина staleжа, 5. маја 1789. године

први staleж – свештенство и други staleж – племство. Пошто је „племство крвнички мрзео“, Сјејес је сузио појам француског народа, свдећи га, у ствари, на један његов део који је назван нацијом. Јовановићу је, међутим, ближе Мирабоово (Honoré Gabriel Riqueti, comte de Mirabeau) схватање народа од Сјејесовог. Мирабо је покушао да избегне термин „нација“ (nation), предлажући да се скупштина не назове Националном скупштином (Assemblée nationale), већ „Представници француског народа“ (Représentants du peuple français), што се могло односити и на целину (народ) и на део народа (пук, масу): „Ово име ‘Народна скупштина’ Мирабо је сматрао као велику погрешку [јер] говорећи у име целог народа, трећи ред [staleж] допуштао је себи ствари на које раније није смео ни да помисли“.⁷⁵⁶ Према Јовановићу, народ, нација, народност, без обзира на назив, представља скуп свих држављана, односно цео народ који је организован у држави. Под народом Јовановић је подразумевао јединствену целину састављену од различитих „друштвених редова“. Говорио је – „народ, то смо сви“ ми.⁷⁵⁷ Исто важи и за државу – „то смо сви“ ми.

Теорија народне суверености постаје, према Јовановићу, сасвим разумљива када се схвати као реакција на апсолутну монархију. Пошто је теорија државне суверености имала за практичну последицу владарски апсолутизам, противници владарског апсолутизма одбацили су са њим и теорију државне суверености. Пошто је теорија суверености већ овладала, тражио се други субјект суверене власти. Најпогоднији је био појам „народ“.

Емануел Жозеф Сјејес (1748–1836), један од најзначајнијих теоретичара Француске револуције

Јовановић је критиковао Русоово схватање народа као најпримитивније и најсиромашније друштвене групе која је због своје примитивности и сиромаштва најмање искварена цивилизацијом и најближа природи. Пошто је у Русоово време природа била предмет обожавања он је под народом подразумевао оне који су јој најближи, због чега им је и дао прерогативе суверена. Јовановић је указао на то да се иза Русоовог појма „народ“ налазио, у ствари, појам класе – градске сиротиње и свих сељана који обављају послове у природи. Русоово схватање народа у смислу већине, Јовановић такође није прихватао. Већина није цео народ јер је цео народ састављен и од већине и од мањине. Следио је Милову и Јелинекову аргументацију према којој би „влада већине, ничим ограничена, могла постати озбиљна препрека напретку, пошто се новим идејама увек прво једна мањина, и то незнатна одушевљава“.⁷⁵⁸

Теорија народне суверености је своје утемељење добила у Русоовом учењу о друштвеном уговору и природним правима. Према Русоу, друштвеним уговором се ствара једна нова личност која апсорбује све посебне личности саговорача и та личност, општа воља, је народ. Сви су у друштву обавезани на исту безусловну покорност према заједници. Влада народа није против слободе појединаца пошто је сваки појединац ушао у састав збирне народне личности и кроз њу сам собом управља.

Према теорији народне суверености, народу припада безгранично право заповедања над појединцима. У друштву треба да влада општа воља. Пошто искаже општу вољу народ може да да власт појединим људима који ће спроводити општу вољу. Изражавање опште воље, међутим, мора бити непосредан акт самог народа. Русо је одбацивао представнички систем и залагао се за непосредну демократију, где народ бира и управља. Народ је највиша власт у држави, он је „суверен“, и само је непосредна демократија у логици народне суверености. Поставља се, међутим, питање шта се догађа уколико нису сви сагласни са општом вољом. Русо је сматрао да се онда као општа воља мора прихватити воља већине, што, наравно, није исто што и општа воља. Русоово учење је имало велики утицај током XIX века, од времена Француске револуције, посебно у Француској, где су се политичари радикалне школе позивали на Русоово начело народне суверености.

Јовановић своди Русоову теорију народне суверености на контрактуалистичко учење засновано на теорији природних права. Пошто се теорија народне суверености своди на погрешну теорију о природним правима, она раздваја државу и народ, схватајући

Жан Жак Русо, *Друштвени уговор*, издање из 1762. године

народ као поданичку масу која има јединство воље. То не би био етнички народ, већ народ схваћен као скуп грађана, тј. држављана, али не свих држављана, већ само оних који нису органи власти. Теорија народне суверености не подразумева државу као заједницу, већ је дели на два дела: „Присталице народне суверености разумеју под народом поданичку масу. Они не схватају државу као једну заједницу; они је цепају на двоје; с једне стране, стављају државне органе, оне који заповедају, с друге стране, поданичку масу, оне који слушају“.⁷⁵⁹ На тај начин се, већ самом овом поделом, уноси раздор у државу. Заговорници теорије народне суверености сматрају да иако државни органи заповедају, право заповедања, суверена власт, не припада њима, него поданичкој маси: „[Поданичка маса] слуша [државне органе], не што мора, него што хоће; оног дана кад јој слушање досади, она их збацује. Револуције, које су толико пута успевале против власти, најјаснији су доказ да је прави господар народ, а не власт“.⁷⁶⁰ Органи власти не могу никада у потпуности да владају, јер оно што је највише код власти, њена сувереност, остаје увек код народа, у неорганизованом стању: „Сувереност се не може представити из истог разлога из кога се не може отуђити; она је у својој суштини у општој вољи, а воља се не може представити; она је или она сама, или друга; средине нема. Представници народа нису и не могу бити њени представници, већ само повереници“.⁷⁶¹ Јовановић је делио Блунчијево гледиште према коме се Русоовом теоријом држава, у ствари, атомизује, а највиша власт даје неорганизованој маси, и посредно, или непосредно, следио је и Хегелову аргументацију, према којој је неорганизовани народ „безоблична маса – која више није држава и којој више не припада ниједно од одређења што опстоје само у целини у себи обликованој“.

Јовановић је указао да је народ скуп појединаца од којих сваки има своју вољу. О заједничкој народној вољи могло би бити речи само када би народ био правно лице. Кад би народ био правно лице, он, међутим, више не би био поданичка маса, већ политички организовани народ у држави. Дакле, закључује Јовановић, правно лице је држава, која је изједначена са народом уједињеним државном влашћу. Народ уједињен државном влашћу добија јединство воље које је потребно правном лицу, док је без државне власти народ неорганизована маса неспособна за јединство воље у правном смислу.

Јовановић је истакао да се народна сувереност може прихватити само као политички принцип када се говори о циљевима власти, као што су општенородни интереси којима државна власт служи. Када би, међутим, народ у правном смислу био суверен, онда би воља поданичке масе била најважнија, важнија од воље државних органа: „Теорија народне суверености претпоставља сасвим изврнут однос између државних органа и поданика, и на том изврнутом односу свака би организација власти била немогућа“.⁷⁶² Због тога доследно спроведена теорија народне суверености за последицу има популизам, револуцију и анархију.

Јовановић заступа теорију државне суверености према којој је сувереност својство државне власти. Пошто је у правном значењу народ скуп људи уједињених истом државном влашћу, скуп држављана није ништа друго него скуп појединаца уједињених у држави. Народ је народ само у држави, пошто неорганизовани народ нема јединство воље, а етнички народ је народ схваћен у другачијем смислу. Ако се под народом подразумева

скуп грађана, тј. држављана једне земље, теорија државне суверености синтетичке и теорију народне суверености.

Осим теорије народне суверености, Јовановић је посебну пажњу посветио и критици теорије правне суверености, која се као и теорија народне суверености, у својој суштини, своди на теорију о природним правима, која се у овом случају називају основном правном нормом. Јовановић је указао на то да теорија правне суверености претпоставља да норме (нпр. устав) саме собом обавезују државну власт или да произлазе од једне власти која је изнад државе. Према првој претпоставци заговорника теорије правне суверености, правне норме саме собом обавезују државну власт: „Нико не спори да има норми које се саме собом намећу свести и савести нормалног човека. Али те норме нису оно што зовемо правне норме“.⁷⁶³ Пошто нису правне норме, не могу бити основ једне теорије која претендује да буде чисто правна. За правне норме важи да своју обавезност морају да добију од државне власти, иначе се не могу сматрати правним нормама. Нпр. уставне норме су правне норме јер им обавезивост даје држава. Норме које немају везе са спољашњим ауторитетом државе, као глас општег људског разума, нису правне, већ моралне норме: „Теорија правне суверености не може се прихватити већ стога, што она претпоставља могућност одвајања права од државе и противстављања права држави“.⁷⁶⁴ Пошто је настанак државе фактички а не правни чин, држава, власт и право, према Јовановићевој теорији државне суверености, настају истовремено, због чега је немогуће одвојити право од државе. Одвајање права од државе и његово везивање за нешто друго, по правилу човекову личност, води у теорију о природним правима.

Ако се прихвати друга теза, онда према Келзену, међународно право има примат над државним правом: „До сада је представа о суверености сопствене државе – с правом или не – стајала на путу свему ономе што циља на уобличавање међународноправног поретка у организацију која дела на основу поделе рада, што циља на успостављање посебних органа за даљу изградњу, примену и спровођење међународног права, што циља на даљи развитак међународноправне заједнице од њеног стања примитивности у једну *civitas maxima* – такође у политичко-материјалном смислу те речи“.⁷⁶⁵ Јовановић је истакао да ова прва претпоставка ништа не би променила у теоријском смислу у појму државне суверености, јер би једина разлика била у томе што државна власт, која би била потчињена правним нормама, не би више била суверена, већ би суверена била

Слободан Јовановић, снимљено
јануара 1941. године
(БСАНУ Ф-221/18)

виша власт. Другим речима, ако би државе које припадају међународној заједници биле потчињене нормама међународног права, то би значило да је сувереност престала бити својство појединих држава и постала својство међународне заједнице, „постојала би једна суверена надржава састављена од великог броја несуверених држава“.⁷⁶⁶ Међутим, сувереност те надржаве била би државна сувереност, а не правна сувереност. Државе, као и појединци, могу да ступају у уговорне односе и да стварају државне заједнице. За разлику од државних уговора или државних заједница, савезна држава је суверена исто као и унитарна. Ако би на територији неке државе норму могла да спроводи било која друга сила, без обзира да ли је реч о међународној заједници или некој појединачној светској сили, онда би та сила, у ствари, била држава, док би ова друга постала само покрајина те нове надржаве.

Државна власт произлази из права, а право произлази из државе. Њихов почетак је изворно јединство власти и права. Управо то јединство власти, које је сувереност државе и права, јесте основа и специфичност Јовановићеве теорије државне суверености. Дакле, он не поставља власт изнад права, већ сматра да власт и право истовремено настају. Они се у теорији раздвајају, али су у суштини, у својој практичкој делатности нераздвојиви. Сваки покушај њиховог раздвајања осуђен је на неуспех, без обзира да ли је реч о теорији о природним правима, где се претпоставља да постоји право пре државе, теорији о народној суверености која произлази из јуснатурализма и где се од државног права одваја право народа као неорганизоване масе, која због тога не може имати јединство воље неопходно за доношење легитимних одлука, или теорије правне суверености која претпоставља да правна норма претходи државној власти.

Јовановић је након Другог светског рата, у раду *О тоталитаризму* објављеном у Паризу 1952. године поново разматрао питање суверености. Закључио је да је тоталитаризам извитоперио идеју суверености: „У доба стварања суверених држава, сувереност је означавала њихову независност од сваке друге власти, независност како од папе, тако и од Свете Римске Царевине, која је као и папа потраживала неку врсту врховног надзора над хришћанским државама. Независна држава имала је без сумње могућности да сама своју надлежност одређује и у томе смислу била је свенадлежна. У пракси, она није своју надлежност преко мере ширила. Демократија, бар у прво време, гледала је шта више да државну надлежност сузи. Тек тоталитаризам је покушао да државу доиста начини свенадлежном,

Слободан Јовановић,
О тоталитаризму, Париз, 1952.

Првوماјска парада 1946. године

што ће рећи свемоћном. Уздајући се у једну тако случајну ствар као што је генијалност једног диктатора, или наслањајући се на једну тако хипотетичну ствар као што је Марксова социјална теорија, тоталитаризам је потпуно уништио личну слободу, огласио своје вође за свемоћне, а своје доктрине за непогрешиве“.⁷⁶⁷ Јовановићев начин ограничавања државне свемоћи у парламентарном систему заснива се на самоограничавању неограничене власти законодавног тела, преко његове поделе.

Иако у уводу *Државе* даје само формалне разлоге свог разматрања државе, тј. државне организације правне државе, Јовановић има далеко дубље системске аргументе у прилогу правној држави, односно правности државе. Основни разлог налази се у томе што је прво начело његове теорије о држави начело јединства државе, власти и права као јединственог феномена. Државна власт и право истовремено настају, као јединствени феномен, као „лице и наличје исте ствари“. Без државне власти нема права и без права нема државе. При томе треба имати у виду да се то прво начело налази у општој теорији о држави, која обухвата најопштију идеју државе. Право као својство државе Јовановић сматра иманентним држави. Да је право иманентно држави, види се у томе што је добробит државе, оличена у њеном јединству, снази и стабилности, непосредно везана за појам правне државе. Дакле, правна држава није случајни историјски догађај, само фаза у којој је доспела држава, већ остварење идеје која је садржана у самом појму државе. Другим речима, постоји унутрашња логика развоја државе, од појма до остварења.

Када у *Држави* говори о логици, Јовановић мисли на логику државе: „Правна држава била је довршен тип; њено логично јединство било је постало тако јасно да се о њој могло говорити као о једном апстрактном обрасцу, независно од држава које су

своје уставе том обрасцу саображавале“.⁷⁶⁸ Унутрашње логичко јединство Јовановићевог појма државе види се већ из самог садржаја *Државе*. Она се дели на три основна дела – појам државе, државне функције и државну организацију. Сва три дела имају унутар себе сличне, у основи трочлане поделе. Јовановић је из појма државе системски изводио њене функције: „Да би могла ван себе саме, у спољашњем свету, дејствовати, свака се идеја мора претворити у силу; зато и држава не може своје интересе остварити друкчије него развијањем извесног квантума снаге. Државни се живот манифестује на тај начин, што држава покушава да својом колективном снагом оствари своје идеје о свом интересу“.⁷⁶⁹ При томе се у државној активности разликују два момента – изналагање државног интереса и његово остваривање. Изналагање државног интереса је размишљање о томе шта је најкорисније да се уради за државу у једном тренутку. Изналагање државног интереса још није спољна делатност, већ је само закључивање „шта и како треба да се уради“.⁷⁷⁰ Остваривањем државног интереса, међутим, прелази се из „сфере мисли“ у „сферу чињеница“.⁷⁷¹ Јовановић упућује на два начина за изналагање државног интереса. Према једном начину поступа се од случаја до случаја, односно сваки случај се узима сам за себе, па се према његовим посебним околностима оцењује шта је за државу најкорисније да уради. Према другом начину, случајеви исте врсте могу се груписати како би се проценило шта је „просечно за државу најкорисније“ да у случајевима дате врсте уради: „Чим се случајеви државног живота групишу по врстама, за државу постаје могућно да у свима случајевима исте врсте ради једнако, тј. да ради по унапред постављеним правилима“.⁷⁷² Према првом начину одређивања државног интереса, када се ради од случаја до случаја, мали је размак између изналагања и остваривања државног интереса, због чега обе активности, и изналагање и остваривање, обављају исти органи. Органи који делују треба да установе и како треба деловати, јер се то питање поставља уочи самог деловања. Тада држава делује произвољно, јер не делује на основу претходног промишљања, већ од случаја до случаја. Другачије је када се за целу врсту случајева израчуна просечан државни интерес: „Државни се интерес онда утврђује према једном апстрактно – типском случају, што значи да се може утврдити пре него се и један конкретан случај тога типа појави у пракси“.⁷⁷³ У овом другом случају изналагање државног интереса се толико временски одваја од његовог остваривања, да се за та два момента државне радње не морају употребити исти органи: „Кад се за та два момента државне радње употребе различити органи, ти се моменти представљају као две одвојене функције: једна регулативна, а друга извршна“.⁷⁷⁴ Пошто су просуђивање и одлучивање и извршавање претходно промишљеног различите функције, долази до појаве треће функције: „Чим се те две функције одвоје једна од друге, јавља се и једна трећа функција“.⁷⁷⁵ Када су за појединачне случајеве исте врсте случајева већ прописана правила, зна се шта је за државу најкорисније у сваком таквом типском случају. За сваки посебан случај потребно је установити којој врсти припада и која правила за њега важе, а затим применити правила на одређеном случају, конкретизовати га: „Сва ова три момента јављају се у државној радњи само онда када се

регулативна функција одвоји од извршне. Онда се јавља, прво, формулисање државног интереса у облику општих правила, затим се под та правила подводе конкретни случајеви који се у пракси јаве, најзад се та правила остварују у тим конкретним случајевима^{.776} Тако Јовановић из саме логике државе, односно државне радње на остваривању сопствених интереса, изводи разлику три државне функције – законодавну, судску и извршну (управну). Унутрашњом логиком државе дошао је до претпоставке за поделу власти, јер подела власти у државној организацији треба да одговора државним функцијама.

Јовановић је закључио да законодавна и судска функција „резонују“ о државним интересима, док их управа остварује. Законодавство, у основи, поступа у складу са индуктивном методом. На основу неодређеног броја случајева генерализује, односно „закључује каква правила треба за њих прописати“^{.777} Законодавна власт је спора: „Оклевање је мана код извршних органа; код законодавних у мало те није врлина“^{.778} Судство поступа дедуктивно, јер на основу унапред постављеног општег правила закључује како у датом случају треба поступати. Јовановић је указао да су законодавство и судство теорија, док је управа пракса: „Из тог разлога управна [извршна] се функција може сматрати као она функција без које би државни живот уопште био немогућан“^{.779} Држава без законодавства и судства може се замислити, али држава без извршне функције не би ни постојала. Државни интерес је, међутим, да раздвоји своје регулативне функције од извршних. Кад је указао да судство поступа дедуктивно, Јовановић није узео у обзир англоамеричку правну традицију, већ само континенталну.⁷⁸⁰

Према основном начелу Јовановићевог учења, држава, власт и право су нераздвојиви. Ауторитет власти оснива се на правним нормама и законима, а важност правних норми се заснива на ауторитету власти која има силу да их спроводи. У самој дефиницији појма права налази се појам обавезности, а обавезност гарантује једино државна сила. Држава је настала од друштва, када је једно друштво, у борби на живот и смрт, морало да се потчини војној организацији. Прва власт која је постала била је истовремено и прва правна норма чији садржај је био да та власт треба да постоји. Прва норма представљала је акт власти, јер они који су створили норму, морали су у тренутку њеног доношења да буду власт.

Јовановић следи Монтескјеову (Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu) школу, која утемељење дводомног система налази у начелу поделе власти. Према начелу поделе власти,

Монтескје (1689–1755), француски филозоф, писац и политички теоретичар

три власти се одвајају да би узајамно могле да се ограничавају. Законодавна власт остаје неограничена, јер се код ње налази сувереност и државна личност, и њу не могу да ограниче извршна и судска власт јер су јој подређене: „Законодавна се власт не може ограничити друкчије него сама собом: треба је другим речима, поделити на два дела која ће се ограничавати узајамно. Двodomни систем није ништа друго већ продужење поделе власти“.⁷⁸¹ Постоји и мишљење да се увођењем двodomног система само компликује парламентарни систем. Овакво гледиште најчешће је везано за уверење да демократски систем треба да буде што једноставнији да би био ближи народу. Парламентарни систем је, међутим, „најкомплицованија од свију облика представничке владе, али је та компликација баш и била потребна да се осигурају политичке слободе“.⁷⁸²

Пошто је правна норма само она норма коју је држава огласила за обавезну, владавина права почива, према Јовановићу, на подели власти и повиновању власти праву, тј. законима. Држава преко законодавне власти може да огласи обавезним било које правило, као и да укине исто правило, које је претходно учинила обавезним. Зато је само позитивно право оно којим се држава руководи.

Правна држава, дакле, за Јовановића није држава поштовања природних права, нити држава правне суверености. Држава је суверена, а не право, без обзира да ли је реч о природном праву или неком другом праву. Под модерном правном државом, пре свега, „мисли се на одвајање законодавне власти од управне [извршне], на подвођење управне власти под правни поредак, на обезбеђивање законите управе“.⁷⁸³ Јовановић је указао на то да је за време апсолутне монархије, као првог облика модерне државе, правни поредак регулисао само односе појединаца једних према другима (субјективна приватна права). У то време владало је уверење „да је државни интерес увек и у сваком случају пречи од појединачног интереса; да су државни органи једини у стању да правилно оцене државни интерес, и да их стога у њиховом раду и у њиховим односима према појединцима треба оставити без правних ограничења“.⁷⁸⁴ Истиче да је у прво време појам правне државе, који се развио „насупротив појму полицијске државе“ био схватан преуско, јер се мислило да државна управа (извршна власт) мора да се креће у границама правног поретка у смислу обављања искључиво своје правне функције, док је касније појам „правне државе проширен, и данас се сматра, да правне државе има чим је управна [извршна] власт доведена у границе закона, без обзира на обим њене мисије. Појам правне државе постао је чисто формалан“.⁷⁸⁵ Према Јовановићевом појму правне државе „држава може ширити круг својих послова колико хоће, али под условом да свој рад увек саобрази извесним унапред постављеним законским правилима. Држава која тако ради назива се правна држава“.⁷⁸⁶

Према Јовановићу, држава је засебна личност која постоји изнад физичких лица. Као засебна личност, држава може бити, према једном схватању, друштвена група која има своју личност или правна организација. Држава као друштвена група нема своју властиту личност, али је има као правна организација.⁷⁸⁷

Иако се држава не може чулно сагледати, она ипак живи својим животом, који је различит од живота њених поданика. Држава је у стању да надживи своје поданике. Иако

Слободан Јовановић и Лејди Пеџет (Lady Paget) у Лондону, јуна 1952. године

се генерације њених поданика непрестано смењују, она остаје једна и иста. Јовановић наводи пример данашње Француске која се сматра истоветном са Француском XVIII века, иако више није жив ниједан Француз из XVIII века. Међутим, то што држава има свој властити живот, не значи да она има личност као друштвена група, тј. по себи самој, као организму, већ само као правно лице.

Јовановић указује да способност за вољу могу имати и човек и група људи. Не подразумева се да је група људи личност као и човек, већ само да је за задовољавање критеријума јединства воље свеједно да ли је реч о једном човеку, или о групи људи: „И пошто је, с правног гледишта, само та црта човекове личности важна, то се у праву апстрахује од свих разлика које иначе постоје између групе и човека, па се група и човек стављају у исту правну категорију“.⁷⁸⁸ Јовановић је закључио да се изједначавањем групе и човека у правном смислу, групи не признаје ништа друго, него да као и човек може да буде субјект права. До јединства воље у држави се долази тако што се одваја једна категорија људи, државни органи, и њима се оставља да кажу шта је заједничка државна воља којој сви чланови државне заједнице морају да се покоравају, „у модерној држави, тај се задатак поверава законодавним органима“. У једном организму свест је у једном органу, а у држави је реч о великом броју свесних воља. Јединство у држави се постиже, иако у њој постоји велики број различитих воља, јер оне нису равноправне, већ је воља државних органа у правном смислу хијерархијски старија од воље обичних грађана, па воља државних органа обавезује вољу осталих, као заповест, и утолико потиरे њихову властиту вољу, ако би она била противна.

Држава мора своју вољу да „позајмљује“ јер „у недостатку телесне егзистенције, нема своје воље у правом смислу, него се као њена воља рачуна једна туђа воља, воља њених органа“.⁷⁸⁹ Државни органи, у ствари, треба држави да позајме своју „способност хтења“, а не своју личну вољу, јер је њихова „дужност да изнађу ону вољу коју би држава вероватно имала, када би за хтење била способна“.⁷⁹⁰ При томе, воља државе је сасвим

стварна, и појединачне воље њену надмоћ непосредно осећају. То што државу није могуће видети не значи да она не постоји. Њена воља је закон који дејствује исто као и воља живог бића, јер „ко се о закон огреши, осећа да је дошао у сукоб са једном стварном вољом, која на напад одговара“.⁷⁹¹

Иако је уобичајено да се државним органима називају сви који обављају законодавне, управне (извршне) или судске функције државне власти, Јовановић је истакао да државну личност представљају само законодавни органи, јер само они позајмљују држави способност хтења: „Државна воља изражена је у закону; следствено, као државна воља важиће оно што законодавни органи буду хтели“.⁷⁹² За разлику од законодавних органа, извршни и судски органи не раде на стварању државне воље, већ на њеном претварању у дело.

Јовановићево је мишљење да теорија о држави као правном лицу најбоље решава проблем односа између правног поретка, владара и поданика: „Схваћена као правна личност, држава се одваја од својих поданика, и у стању је да их надживи. У исто време, одваја се и од својих властитих органа, и у стању је да и њих доведе у границе правног поретка, који онда представља њену вољу, а не њихову“.⁷⁹³ Према теорији о правној личности државе, правни поредак изражава вољу саме државе, схваћене као личности. Јовановић води рачуна да држава не добије карактеристике физичког организма, какве је имала у раној Блунчлијевој теорији. Међутим, држава има све карактеристике личности, која је правна, као што је и човек правно лице (физичко лице). Јовановић је сматрао да одбацивање теорије државне правне личности води у изједначавање државне воље са вољом вршилаца власти, тј. у апсолутизам државних органа. Ако се, са друге стране, правни поредак замишља као идеално право које „лебди изнад вршилаца власти“, обавезујући их преко њихове савести, онда је, наглашава Јовановић, реч о старој природноправној теорији, о правном поретку који постоји изнад држава. Пошто је теорију природних права сматрао правно непојмљивом, Јовановић је истакао да је теорија о правној личности државе најподеснија од свих правних теорија.

Јовановић је сматрао да је неупитна реалност да држава представља силу – „једну личност заслепљену у свом егоизму“.⁷⁹⁴ Ако дође до сукоба између државног разлога и моралности, у свакој држави превладаће државни разлог. Према његовом мишљењу, међутим, наивно је мислити да је постојало неко стање без принуде, у које човек може да се врати. Иако је присила неминовност, велика је разлика између неорганизоване присиле преддржавног стања и државне принуде, јер за разлику од силе преддржавног стања, са државом настају и право и слобода. Оправдање државе лежи управо у томе што без државе нема слободе појединца. Држава на свом почетку није била „правна држава“, али, с обзиром на то да су држава и право нераздвојиви, она је од почетка у себи имала и клицу, потенцију довршења свог правног смисла.

Јовановић је нагласио велике разлике које постоје између личности државе и личности појединца: „С погледом на њену дуговечност могло би се ићи и даље, па рећи да се она састоји не само из једног збира људи, него још и из једног збира нараштаја. Укратко,

држава је једна личност с општијим и трајнијим интересом него појединац⁷⁹⁵. Иако се држава, као личност виша од личности њених поданика, не може удруживати са њима, она и појединац имају заједничке интересе. И за појединца и за државу су у интересу слобода, благостање и успешност у обављању сопствених активности. Држава је одувек била правна личност, само је то било мање уочљиво у време апсолутне монархије, када су изједначаване државна личност и личност монарха. Права појединца симултано се развијају са унапређивањем државе, у чијем је интересу да актуализује своју правност коју је одувек имала у потенцији. Јовановић жели да избегне примедбу персонификације личности државе, али слободно се може рећи да на уму има то да држава, као правно лице, делује као човечији организам. И држава као и човек промишља пре него што почне да ради, и касније просуђује целисходност својих поступака. Те три основне радње уједно су и темељ за поделу власти на законодавну, као ону која промишља, извршну, као ону која дела и судску, као ону која просуђује. Са испуњењем ове поделе активности, држави је боље него да су сви њени послови измешани. Истовремено, поделом власти стичу се услови за бољитак појединца, јер држава омогућује веће поштовање његове слободе и његових права. На тај начин нераздвојиво су испосредовани интереси државе и појединца и њихов заједнички развитак и напредак. Јовановић сматра да Макијавели (Niccolò Machiavelli) није увидео да сама држава има интерес у неговању моралног развитака својих поданика, што је тема коју је посебно разматрао.

Јовановић је сматрао да држава даје и ускраћује сва права и слободе, јер је она једини извор субјективних јавних права. Ово доследно значи да без државе нема ни слободе, односно да једино у држави појединац може да буде слободан и то у правној држави, која је за Јовановића идеална држава. Међутим, до правне државе се не долази, како сматра, заступањем природних права, већ поделом власти, односно самоограничавањем државе која је правно лице, законодавног тела које доноси законе.

На Јовановићеву теорију државе природно се надовезују његова теорија уставности и устава. Не треба, међутим, очекивати да се његова уставноправна схватања налазе у књигама посвећеним Уставу Краљевине Србије и Уставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, иако се могу видети у уводу посвећеном настанку нове државе Јужних Словена, као и у тумачењима појединих чланова устава.⁷⁹⁶ За ова дела се може рећи да представљају прави споменик научничке савести, самодисциплине и самоконтроле, пошто аутор непристрасно и објективно излаже схватања са којима се у основи не слаже. Задатак ових књига било је коректно, јасно и разумљиво тумачење основних правних аката тадашњих држава, и тај задатак је Јовановић сасвим испунио. Јовановићева схватања о уставности и уставу треба тражити у студијама „Велика народна скупштина“ и „Двodomни систем“, рубрици „Парламентарна хроника“ *Архива за њравне и друштвене науке, Нацрјуу усћава Усћавне комисије* чији је био председник 1920. године,⁷⁹⁷ полемикама вођеним у научним часописима и дневним листовима, приказима и коментарима уставних решења, нпр. Устава из 1931. године. Као професор Општег и посебног државног права Јовановић је био дужан да студентима презентује и протумачи постојећи устав. Он је, међутим, био

критичар оба устава која је образложио у своје две књиге посвећене уставном праву.

Као што је већ било речи, Јовановић је теорију настанка државе разматрао у књизи о држави. Своје теоријске увиде применио је и у случају постанка заједничке државе Јужних Словена. За Јовановића је највећа гаранција за успостављање правне државе подела законодавног тела на два дела, у самоограничавању неограничене воље суверене државе. Законодавна воља (краљ, скупштина) која је државно-правна личност, може све да успостави и све да укине. Ниједан закон, нити један устав није непроменљив, јер суверено законодавно тело може непрестано да га мења (на један или други начин, брже или спорије). Најважније је очувати поделу власти. Сва друга ограничавања показала су се недовољним у поређењу са унутрашњом поделом законодавног тела. Оваквом поделом стварају се реалне упоришне тачке које (само)ограничавају неограниченост законодавне воље. Политичка теорија и организација држава у свету су за свој модел имале енглеску политичку праксу. За енглеску уставност, међутим, карактеристично је одсуство писаног устава. Скуп закона који трају, представљају британски устав у коме се под појмом „парламент“ подразумевају заједно доњи дом, горњи дом, влада (премијер) и круна. Јовановићевом начину мишљења стран је сваки догматизам, укључујући и правнички, који иако може да буде сасвим исправан у погледу формалне логике, често испушта из вида логичка ограничења. У сваком случају његови коментари устава које је дао у две књиге посвећене уставима Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, до данас су остали узорни уставноправне науке код нас.⁷⁹⁸

Слободан Јовановић је деценијама предавао Опште и посебно државно право на другој години студија права (од 1897. до 1928. сâм). Потом су предавали и Драгослав Јовановић (од 1928/29. године до 1940) и Јован Ђорђевић (од 1936/37). Један семестар предавано је Државно право, а други семестар Уставно право Краљевине Србије, односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. За време Другог светског рата предмет Опште државно право (са основама задружне државе) Катедре за правну науку о држави, премештен је са друге на прву годину студија на Правном одсеку, односно трећу годину Економског одсека Правног факултета (Опште државно право са уставним и административним правом). За ванредног професора на овом предмету изабран је 1942. Милан Владисављевић, а за доцента Радомир Лукић, али нису били и потврђени.⁷⁹⁹ После рата наставници на Универзитету у Београду који нису хтели да усвоје дијалектички

Радомир Лукић (1914–1999)
(БСАНУ Ф-604)

и историјски материјализам (званичну државну филозофску доктрину) као једину истиниту научну методу, оптуживани су за ненаучност и одстрањивани су са факултета. Код професора се стално процењивала „стручна и педагошка способност“, под којом се подразумевала „способност одгајивања подмлатка у комунистичком духу“.⁸⁰⁰

Предмет је после Другог светског рата остао на првој години (до рата предаван је на другој години студија). Пре рата био је повезан са уставним (посебним) правом, за време рата са основама задружне државе, а после рата са теоријом права. Радомир Лукић је предавао предмет Теорија државе и права. Предратна теорија државе углавном је следила традицију немачке теорије државе, али је Слободан Јовановић синтетисао различите државноправне теорије и искуства, посебно енглески парламентарни систем. Јовановић је сматрао државу и право јединственим феноменом, али је желео да задржи њихову одвојеност („две стране исте ствари“) избегавајући хегеловске синтезе. Више наслућујући него дубље промишљајући основе Јовановићеве теорије, Ђорђе Тасић је указао на то да је реч о споју хегеловске школе и енглеског политичког искуства: „[Јовановић] нас подсећа на неке енглеске писце који, усвајајући Хегелову концепцију о држави, дају јој такав смисао да индивидуа управо у држави добија своју слободу и њену заштиту“.⁸⁰¹ Према марксистичком учењу држава и право ће одумрети. Слободан Јовановић је, међутим, указао на то да у комунизму држава није одумирала, осим реторички, већ је јачала, сасвим у складу са марксистичким социјализовањем појединца социјалном дисциплином.⁸⁰² С обзиром на теорију одумирања државе, Јовановићев предмет Опште и посебно учење о држави изгубио је значај и место које је имао пре увођења марксистичке теорије права.⁸⁰³

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И УСТАВНО ПРАВО

Ратко МАРКОВИЋ

*Пензионисани професор Правној факултету
Универзитета у Београду*

Слободан Јовановић био је јединствен човек по много чему, па и по томе што је, за данашње прилике несхватљиво, постао ванредни професор Велике школе у својој двадесет осмој години, 1897. за предмет Опште и посебно државно право. Већ у својој тридесет првој години преузео је место редовног професора за тај предмет. И на Правном факултету Београдског универзитета (образованом 1905, када је Правни факултет постао један од пет факултета новооснованог универзитета) предавао је на општем курсу предмете Опште државно право и Уставно право Краљевине Србије и водио семинаре из њих. Наставу на општем курсу из тих предмета држао је и по отварању Београдског универзитета после Првог светског рата, све до краја школске 1927/28. откад је, све до пензионисања, предавао само на докторском течају. Према томе, цела Јовановићева академска каријера била је везана за уставно право, како опште, тј. државно, тако и посебно, тј. национално уставно право.⁸⁰⁴

Иако многописац и један од најбољих писаца које смо имали, Јовановић после више од педесет година од смрти, у широј и научној јавности важи за човека чије име је постало синоним за уставно право. Он и уставно право постали су једно. Међутим, тешко да би се Јовановићу толико људи дивило и да би он као писац толико дуго трајао и постао класик писане речи, да се тај општеприхваћени суд интелектуалаца заснивао само на његовим научним радовима и на два систематска дела (уџбеника) о уставном праву. И мада је његова формална академска каријера

Уставно право Краљевине Срба,
Хрвата и Словенаца

уставног правника неспорна, она је, чини се, одавно постала преуска да се њоме обележи читаво Јовановићево научно и књижевно дело, те се о њему углавном говори као о теоретичару државе и о историчару.⁸⁰⁵ И, доиста, Јовановић је највећу научну славу стекао као теоретичар државе и као писац вишетомне политичке (уставне) историје Србије, почев од владе уставобранитеља, све до владе последњег Обреновића. За тим његовим радовима нимало, по својој научној вредности, не заостају његови радови из историје политичке мисли. То је, вероватно, последица Јовановићеве концепције уставног права, у којој је било мало простора за слободно стваралаштво, префињено мишљење и лепоту стила – што су све била обележја Јовановића као писца.

Јовановић је, можда до крајњих граница, нарочито у свом *Уставном праву* од 1907, сузио предмет те гране права. Он је у том свом делу предмет уставног права сводио на организацију државе, али не сву, него само врховних државних органа, искључујући судове. Та књига има једноставну, готово упрошћену садржину, што се види већ из прегледа њеног садржаја. После кратког описа српске уставности XIX века, који је уједно и њен увод, следе три дела: „Велика народна скупштина“, „Народна скупштина“ и „Краљ“. Од додатака постоје „Скраћења“, „Errata“ и „Регистар“.

Уставно право од 1924. само је проширење *Уставног права* од 1907, чему је разлог промењено уставно стање у земљи, а не промена пишећих схватања. Увод обрађује друге теме, а повећан је (са три на пет) и број делова: „Основна начела Видовданског устава“, „Уставотворна скупштина“, „Народна скупштина“, „Краљ“ и „Правни положај грађана“. У обе књиге Јовановић је, следећи своје схватање уставног права, највећи простор посветио Народној скупштини. У првој, од укупно 314 страна текста, 236 посвећено је Народној скупштини, у другој, од укупно 465 страна текста, 227 је посвећено Народној скупштини. Од додатака књига од 1924. садржи „Предговор“, „Скраћења“, „Књижевност“ и „Погрешке“. Ове несразмере у обради појединих тема уставног права Јовановић је објаснио у предговору књиге од 1924. Ту он вели: „По правилу, уставно право бави се организацијом законодавне власти: што се тиче управне власти, само њени врховни органи – њен шеф и министри – улазе у опсег уставног права; детаљи њене организације припадају административном праву.“ Од државних власти, судска власт и људска права, као посебна тема, као ни данас у водећим уџбеницима уставног права у свету, не припадају уставном праву него су посебни наставни предмети. У уџбенику од 1924. Јовановић је људска права уврстио као његов посебни део више под политичким притисцима него по промењеним

својим уверењима (која је изложио у предговору) јер су се бројне политичке странке и покрети залагали за њихово уставно ујемчавање. Јовановић их је у књизи обрадио као правне појмове, остављајући по страни политички значај сваког од њих у стварању либералног политичког поретка у државама у којима се та права примењују.

Разлог што Јовановићева уставна права имају мању научну вредност од других његових књига је и метод обраде овако суженог њиховог предмета. То је метод догматске анализе уставних и законских норми, из којег су искључени теоријска разматрања, упоредноправни преглед, целина друштвених односа из којих су норме потекле, као и критички однос према нормама. И када се усуди да једну правну норму критикује, Јовановић то чини због њене недоречености и противречности с другим нормама, као и због тешкоћа у примени или немогућности примене норме, што је пре прекор углавном законодавцу него што је научна критика. Код Јовановића се сва грађа за обраду уставних тема своди на текстове устава и с њима повезаних закона, пословника и других правних аката. Јовановићева уставна права, можда и због тога што им је писац тако уман и учен човек, уз то и непревазиђени стилиста српског језика, показују ограничену вредност сазнања стеченог употребом метода догматске анализе.

* * *

Јовановић се очигледно колебао око садржаја увода уставног права. Тематски се увод у два његова уставна права потпуно разликује. У *Уставном праву* од 1907. увод се састоји од три сувопарне стране текста на којима је крајње сажето приказан редослед доношења шест српских устава. Сваки од њих је концизно приказан, истргнут из друштвене целине, без сагледавања линије којом се кретао уставни развој деветнаестовековне Србије. Потпуније сазнање о тим уставима добија се прегледом историјског развоја сваког од важнијих института уставног права, који, штампан посебним типом слова, претходи важећем изгледу тог института у време када је Јовановић писао ову књигу.

Јовановић сматра да је Хатишерифом од 1830. Турска признала Србији унутрашњу самосталност (која укључује право да се сама својим уставом изнутра организује), а не и спољашњу самосталност, коју ће добити тек 1878. Међутим, на другом месту⁸⁰⁶ он сматра да се уставно питање у Србији поставило „још у првом устанку, када се између Карађорђа и нахијских војвода отворио спор око тога да ли је Карађорђе само један ђенералисим или такође и политички поглавар“, тј. хоће ли војна власт бити одвојена од грађанске или не. Војно старешинство устанком („вожд“) Карађорђе је задржао до краја устанка. „Нико му није спорио способност за командовање; његови противници нису само пристајали да се то војно старешинство претвори у политичко.“⁸⁰⁷ У вези са српским уставима једно вредно ауторово схватање је да се после династијске промене од 1858. Устав од 1838. „сматра као претходно укинут“. Уместо новим уставом, унутрашња организација Србије уређује се бројним органским законима, који су само материјом, а не и формом парцијални устав. Потпуни устав донесен је тек 1869, да би формално (а и због своје садржине) био оспораван све време свог дугог важења (1869–1888; 1894–1901) зато што је био издат за време „кнежева младолетства“.⁸⁰⁸ Иначе, то је био први устав

Устав Србије из 1838. године, издат у форми турског фермана

Устав Краљевине Србије из 1888. године, који је био на снази од 1889. до 1894. Усвојила га је Велика народна скупштина, на заседању 21. децембра 1888. године.

који је Србија дала сама себи без Портина мешања. Значајан је по томе што је њиме преломљена дотадашња сврха и садржина устава. Уместо да главна сврха устава буде ограничавање кнежеве свевласти једним олигархијским телом народних старешина, у деобу власти уводи се, на почетку с невеликим угледом, Народна скупштина. У сваком случају, тим уставом отпочиње институционално изражавање идеје о суверености народа, чији је институционални израз његово представништво. Правна средства за постизање тог циља јесу скупштински изборни закони, закони којима се уређује скупштина „у послу“ (отуда названи „пословници“) и закон о министарској одговорности. Тиме је промењена врста уставног законодавства. Уместо Државног савета, на који се оно својим највећим или већим делом односило, сада најважнији део тог законодавства чине народна скупштина и министарска одговорност.

Да је тежиште устава коначно померено и преломљено у корист начела народне суверености, види се, бар формално, по доносиоцима Устава од 1888. То су били краљ и тада уставна категорија, која је то постала први пут Уставом од 1869, Велика народна скупштина, која је била друго име за уставотворну скупштину. У том смислу била је и садржина тог устава и с њим повезаног уставног законодавства, премда не и уставна пракса, која је имала обележја личног режима. Краљ је 1894. обуставио Устав од 1888. и вратио на снагу Устав од 1869. Тиме је обустављен какав-такав парламентаризам из Устава од 1888. и враћен лични режим са безначајним народним представништвом. Својом вољом краљ је донео Устав од 1901, мада је у важећем уставу било записано да Велика народна скупштина „решава мењање устава“. То поигравање уставотворном влашћу – обустављање и враћање устава на снагу – коштало га је, поред других разлога, и живота. После убиства краља, влада је с народним представништвом саставила од Устава од 1888, с уграђеним нужним изменама, Устав од 1903, с којим је враћено на снагу и с њим повезано уставно законодавство и скупштински пословник. Ту Јовановић завршава свој преглед развоја уставности у

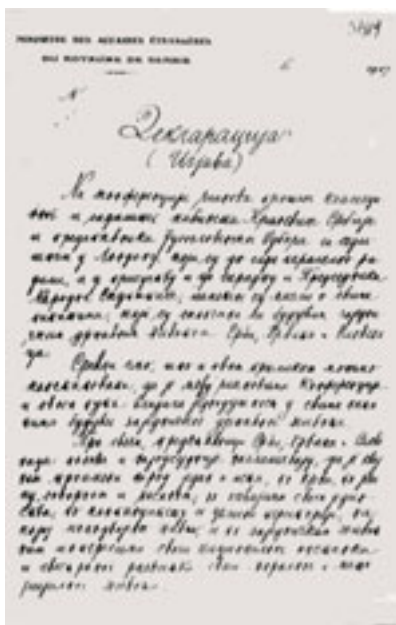
Србији, јер ће за време важења Устава од 1903, уједињењем с другим југословенским државама и покрајинама у нову државу, престати да постоји Србија као самостална држава. Јовановићев преглед развоја уставности у Србији је чињеничког, а не синтетичког значаја.⁸⁰⁹

Јовановић је сасвим друкчије замислио увод у *Уставном ира-ву* од 1924. Он више није посвећен свим уставима у Србији него само једном конкретном, Видовданском уставу и одређивању правне природе новонастале државе коју је тај устав уставно обликовао (други и последњи устав те државе донесен је 1931. као октроисани). У предговору тој књизи Јовановић вели како је себи дао задатак да на основу Видовданског устава и посебних закона који стоје с њим у вези „склопи систем нашег уставног права“. Најпре, реткост је да се, у књигама које га имају, тематска јединственост увода нарушава поделом на главе. Увод је јединствен, главама неискриван текст. Јовановић га је ипак поделио у три главе: „Постанак државе“, „Постанак устава“ и „Уставни нацрти опозиције“. Прва глава излаже историјске чињенице, хронолошки поређане с кратким објашњењима, више напоменама. У њој је ударни део њихово правно тумачење које би требало да одговори на питање „да ли је држава СХС стара или нова држава“, тј. „да ли је држава СХС истоветна са Краљевином Србијом или представља једну нову државу која се појавила после нестанка Краљевине Србије“.⁸¹⁰ Пошто је претходно теоријски расправио када држава, која претходно није постојала, у ствари стара држава која наставља да постоји под другим именом, а када она постаје нова, која као новостворена наставља да постоји убудуће, Јовановић закључује: „Стварање државе СХС није изазвало никакав прекид у дотадашњем систему међународних уговора Краљевине Србије: зато, са гледишта међународнога права, држава СХС јесте стара држава. Стварање те државе изазвало је, напротив, потпуни прекид у дотадашњем уставном стању краљевине Србије: зато, са гледишта уставнога права, држава СХС јесте нова држава“.⁸¹¹ Дакле, држава СХС је била „нова унутра, а споља стара“.⁸¹² Логички узев, Јовановићево гледиште је правилно. Постављено питање он сматра правним, па га зато и решава применом правне логике. Али Јовановићево питање није правно, него је политичко, одговор на њега зависи од односа главних политичких снага у свету, а не од логичких правних закључака. Тако је било и када је Јовановић писао своју књигу, тако је и данас. Када је 1990/91. дошло до одвајања четири федералне јединице од СФРЈ, од ње преостале две федералне јединице су, на основу важећег устава СФРЈ, с нужним изменама због једностраног одласка четири федералне јединице из те федерације,

Милан Обреновић (1854–1901), краљ Србије од 1882. до 1889. године, који је 1888. донео устав познат као „Радикалски устав“.

Проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у кући Крсмановића у Београду, 1. децембра 1918. године

Прва страна Крфске декларације коју су донели Влада Краљевине Србије и Југословенски одбор 20. јула 1917. године на Крфу. У декларацији су се представници Срба, Хрвата и Словенаца сложили да оснују заједничку државу са династијом Карађорђевића на челу.

донеле устав, који је од преостале две федералне јединице организовао двочлану федерацију, СРЈ. И мада су у њој остали на снази међународни уговори које је закључила СФРЈ, иако је она донела устав по уставотворном поступку предвиђеном важећим уставом СФРЈ, прилагођеним новом чињеничном стању, СРЈ није било признато својство старе државе, једног од оснивача система УН, него су је саме УН стављале, као нову државу, у исти ред с отцепљеним државама, тражећи од ње, као и од њих, да затраже пријем у УН ако желе постати њихова чланица. Дакле, део тадашње међународне заједнице, чији је глас био у свету пресудан, питање смањења старе државе није сматрао правним него политичким, док је међународна заједница, својевремено, Версајским мировним уговором питање увећања старе државе сматрала правним. Разлика између ова два случаја је у следећем. Својевремено је држава СХС од неколико малих држава и покрајина постала једна велика држава, јер је обухватала и словенски део распаднуте Аустроугарске. СФРЈ се од једне велике државе разложила на неколико малих држава, међу којима је највећа била СРЈ, јер је поред Србије, упркос Бадентеровом мишљењу да се СФРЈ распала на своје саставне делове – федералне јединице, обухватала и федералну јединицу Црну Гору. У првом случају, међународни уговори краљевине Србије протегли су важност и на велику државу СХС, док су у другом случају међународни уговори велике државе СФРЈ свели своју важност на део преостао од отцепљених република – СРЈ. Међународна заједница је ипак те самопроглашене „банана“ републике признала за самосталне и независне државе.

Свечана седница Уставотворне скупштине, одржане 28. јуна 1921. године, на којој је изгласан Видовдански устав.

После Јовановићевог одговора на питање постављено у првој глави увода, природно следи глава о постанку устава те „унутра“ нове државе. Основно правно питање у вези с доношењем устава је да ли је његов доносилац, уставотворна скупштина, суверено тело или није – да ли она о новом уставу одлучује сама или ту њену одлуку треба да потврди други државни орган, краљ, будући да је нова држава још пре доношења устава била проглашена монархијом. Сам чин уједињења био је изведен тако да је питање облика владавине било решено још пре образовања уставотворне скупштине у корист монархије. Краљ је тада, уместо уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, прогласио њихово уједињење у једну краљевину. Кад је реч о доношењу устава, то је значило да ће устав Краљевине СХС бити заједничко дело уставотворне скупштине и краља. Међутим, од овог правног питања које обузима Јовановићеву пажњу, много је важније једно суштинско, а у основи политичко питање. Видовдански устав је, наиме, за један устав добио недовољно гласова да би се могао сматрати легитимним, што је услов без којег нема поштовања устава.

У вези с теоријским гледиштима о томе да ли је већ пре доношења устава постојала једна краљевска власт која му је претходила, Јовановић је дао логички беспрекоран осврт на четири различита мишљења о том питању и о последицама које она остављају на правно тумачење државе СХС. Али су зато излагања о изборима за уставотворну скупштину, њеном пословнику, о владином нацрту устава и његовом претресу у скупштини оптерећена најситнијим детаљима и осим фактографског значаја – пуне парафразе прописа и описа странаčkih и владиних спорења – немају теоријску вредност, нити

Поштанска марка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Манифестације у Љубљани поводом формирања Државе Словенаца, Хрвата и Срба, 29. октобра 1918. године. Ова „држава“ је трајала до 1. децембра 1918. године, када је формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

у њима постоје суптилне логичке анализе, какве је Јовановић правио и у сувопарном тексту правних прописа. Та излагања, као и приказ уставних нацрта опозиције, више имају вредност историјског сведочанства и извора.

Део први у уџбенику од 1924. (одговарајући део није постојао у *Уставном праву* од 1907), носи наслов „Основна начела Видовданског устава“. У њему није реч о начелима устава него о државним амблемима (државно име, државни знаци, државни језик) и о уставној дефиницији државе и државном уређењу којим се постиже „државно јединство“, које је, у државноправном смислу централистичко. Јовановић је јасно сажео идејну основу тог централистичког уређења. Она се своди на то да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, а да се „сва разлика између њих своди на разлике имена, вере и азбуке (у случају Словенаца још и неке друге разлике језика)“.⁸¹³ Због тога „племенска свест требала је што пре да ишчезне, да би се могла јавити државна идеја ... Као једно јемство да ово развијање ‘државне идеје’ неће донети хегемонију српскога племена као бројно најјачега, Видовдански Устав дао је парламентаризам и самоуправу ... Видовдански Устав јесте покушај да се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца организује као *једноставна национална држава*“.⁸¹⁴

Док се једна иста установа, у књизи од 1907, глава прва, зове „Велика народна скупштина“, у књизи од 1924, други део се зове „Уставотворна скупштина“. Под оба израза Јовановић подразумева мењање устава. Ипак разлика између ове две установе постоји. Велика народна скупштина била је први пут предвиђена у Закону о Народној скупштини од 1861. и она тада није имала уставотворну власт. Уставотворно тело постала је тек Уставом од 1869, који је својим гласањем одобрила, поставши вршилац уставотворне власти пре његовог усвајања. У оба дела, под поменутиим именима, реч је о поступку вршења уставотворне власти, а не и о самој тој власти. Ипак због све до данас намерних правних празнина у том поступку, о чијем попуњавању у теорији нема јединствених гледишта, тај

поступак треба приказати у основним линијама, баш онако како је то учинио Јовановић, остављајући простор за слободно деловање политичког чиниоца.

Јовановић је, иначе, у својој првој младости, написао дело *Велика народна скупштина – студија о уставотворној власти*, Београд 1900, која је већ тада откривала његово лепо знање и велики дар писца.⁸¹⁵

Иначе, Велика народна скупштина била је једна епизода у правном систему Србије (постојала је од 1861. до 1901. да би је вратио Устав од 1903). Ипак, њена улога нимало није била узгредна. Она је лишила уставотворне власти Савет, да би га потом својом уставотворном влашћу потиснула и из законодавства, а касније потпуно истиснула као једног од вршиоца законодавне власти. Када је била уведена законом од 1861, била је законска категорија, све до Устава од 1869, када је постала уставна категорија, какав ће положај имати све до Устава од 1901, који ју је укинуо. Од надлежности везаних за кнеза и његову личност она је тим уставом добила и уставотворну надлежност, чак је уместо Савета учествовала у доношењу тог устава. Када је Уставом од 1869. законодавна власт пренета са Савета на народно представништво, да се у њему не би помешали уставни и обични закони, било је речено да је „Скупштина (је) обична и велика“ (чл. 42, ст. 2).⁸¹⁶ „Велика се скупштина ... разликује од обичне прво тиме што је већа.“ Али, пошто она само гласа, њена многобројност јој много не смета, али кад би имала задатак да већа и да решава, њена многобројност била би јој израз слабости, а не снаге. „Што је који скуп шири, све се већа приближује гомили – значи све је мање способан за већање.“⁸¹⁷

Када је Јовановић писао *Уставно право* 1907. на снази је био Устав од 1903, по којем оно што краљ и Велика народна скупштина одлуче, важи као устав. Одатле излази да се Велика народна скупштина не састаје периодично, већ на основу решења које доноси краљ или обична скупштина. Предлог да се у уставу „што измени, допуни или протумачи“ може учинити краљ или Народна скупштина (чл. 200. Устава од 1903). Пошто устав не забрањује мењање неких својих одредаба, значи да краљ и Народна скупштина могу предложити измену „сваког члана Устава посебно и свих њихових чланова укупно“. О усвајању предлога скупштине гласа се два пута, а он је усвојен ако је за њега оба пута гласала апсолутна већина уставом одређеног броја посланика. Скупштина усваја предлог у облику резолуције. Краљ је дужан да извести скупштину када он одлучи да предложи промену устава. Он то може учинити посланицом или указом, о којем скупштина не може водити никакав претрес, јер сваки од ових органа своје право уставне иницијативе врши независно један од другог. Иначе, и краљ и Народна скупштина својим предлозима само наводе шта, а не и како треба изменити, допунити или протумачити. Њихови предлози нису формални нацрти промене устава.

Чим краљ извести скупштину о свом предлогу или скупштина краља о свом предлогу, Народна скупштина се распушта и сазива се за четири месеца Велика народна скупштина. Било ко да је подносилац предлога, Велика народна скупштина „може решавати само о оним изменама и допунама или тумачењу Устава, које садржи предлог на основу којег се она сазива“ (чл. 200, ст. 7). Због тога Јовановић држи да „ништа не би било погрешније него сматрати Велику скупштину као једну суверену Скупштину која може

Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца из 1921. године

решавати о чему хоће. Напротив, то је једна Скупштина *ad hoc*, строго везана за један напред утврђен програм рада⁸¹⁸. Њу, као и обичну скупштину сазива краљ, с тим да је, за разлику од обичне, не може распустити. И Миодраг Јовичић сматра (*Лексикон српске уставности 1804–1918*, Београд, 1999, стр. 40) да Велика народна скупштина, премда је решавала о мењању устава „није имала карактер уставотворне скупштине, јер, везана предлозима за измене и допуне устава ... није могла суверено одлучивати о промени устава у целини, односно о доношењу новог устава“. Јовановић пак сматра да, с обзиром на бројне празнине прописа који уређују односе краља и Велике скупштине, важе прописи о односима краља и обичне скупштине, с тим што се разлика мора направити због уске и посебне надлежности Велике скупштине.

Уставна иницијатива краља и обичне скупштине је, како је већ било напоменуто, половична. Они само предлажу које чланове важећег устава треба променити, а не предлажу текст промене. Тај други део иницијативе припада Великој скупштини. Она може сачекати да нацрт текста промене поднесу по својој иницијативи поједини посланици, али може изабрати и посебан уставотворни одбор са задатком да сачини начин промене. О уставотворним прописима одлучује се као и о законодавним – у начелу, члан по члан, и у целини. Велика скупштина доноси одлуку апсолутном већином од уставом одређеног броја посланика. За њену пуноважност потребна је одлука краља.

Иначе, Јовановић није присталица Велике скупштине, која је ипак, без обзира на ограничења и половичну уставотворну власт коју је имала, уставотворна скупштина. На основу упоредноправног материјала који му је био на располагању, Јовановић је уочио три начина промене устава у свету: „Или се чини апел на бираче, или сазива нарочита Скупштина, чије су атрибуције искључиво, или поглавито, уставотворне, или се, најзад, мењање устава поверава законодавном телу. Наравно, ти се начини, код појединих држава, један с другим комбинују“⁸¹⁹. По његовом мишљењу, Уставотворна је Скупштина, још опаснији оглед него непосредни апел на бирачко тело.⁸²⁰ Обојица Наполеона, Наполеон I и после њега Наполеон III су „од Француске Револуције ... примили начело апела на народ; установу конвента одбацили су“⁸²¹.

И у *Уставном праву* од 1924. део о уставотворној скупштини је излагање о току уставотворног поступка по Видовданском уставу, са успутним запажањима која сведоче о добром познавању преовлађујућих ставова у правној књижевности тога времена. У такве спада и Јовановићево мишљење о забрани делимичне или потпуне

промене устава, коју садрже поједини уставни у свету. Јовановић сматра да је „њен карактер само платонски, јер над уставотворним органима не постоји никаква виша власт која би их могла спречити у потпуној промени устава.“⁸²² Он сматра да би устав, поред формалне, имао и већу суштинску легитимност највишег закона, када о његовој промени не би одлучивала само једна скупштина. То је због тога што се у тренутку њеног избора није знало да ће она мењати устав. На изборима за нову скупштину, која устав треба да промени, странке се бирачима представљају с идејама за нови устав, које су ударни део страначке изборне пропаганде, тако да је скупштина произашла из тих избора много више израз народне воље од обичног представничког тела. Скупштина изабрана да одлучује о промени устава не би имала никакво право иницијативе – она решава само о оним тачкама промене устава обухваћеним предлогом овлашћених предлагача за промену устава.

Осим логички, којим путем иде Јовановић, тешко је прихватити његово гледиште да устав као највиши закон, везује само органе управне власти. Схватање којег се он доследно држи, још од *Уставној права* од 1907. године, јесте: „Судска власт, у начелу везана је само законом, а не и Уставом. У Уставу је речено да судови суде само по законима. Таква одредба налази се и у ранијим српским уставима, и увек се тумачила тако да су судови дужни примењивати закон, ма он и не био својом садржином уставан.“⁸²³ Пре свега, у то време није било ни једнодушности у тумачењу односа устава и судске власти. У теорији је било значајних имена која су имала супротно мишљење од Јовановићевог.⁸²⁴ Ништа мање није спорно ни Јовановићево мишљење да „законодавна власт није везана уставом у правом смислу речи“⁸²⁵ пошто „над уставношћу законодавних аката није организован никакав надзор“. „Неуставни закони имају исту снагу као и уставни, јер судови примењују једне исто тако као и друге. Због тога што законодавна власт има могућност и издавати законе који противурече уставним прописима, она се не може сматрати везана Уставом.“⁸²⁶ Просто је невероватно да онако проциљив и знањем поткован правник, какав је био Слободан Јовановић, не схвата да је наведеним закључцима сасвим обезвредио у теорији уобичајену дефиницију устава као највишег закона у земљи.

Претежни део текста Јовановићевих уставних права о Народној скупштини, спој су данас две посебне научне дисциплине – изборног права и парламентарног права. Композиција овог најобимнијег дела оба Јовановићева уставна права следи овај мисаони ток: Скупштина је народно представништво, па је тако прво питање у вези с њом ко може бити народни представник и ко га и како га бира. Тек када народно представништво буде изабрано, на ред долазе излагања о организацији његовог рада – сазивање, одгађање, закључење и распуштање, конституисање, права и дужности народних посланика, унутрашња организација и дисциплина, скупштински поступак и скупштинске надлежности (власти). У књизи од 1924. од скупштинских поступака у посебној глави обрађен је законодавни поступак.

Пошто Јовановић под скупштином подразумева законодавно тело, било је очекивати да најпре објасни због чега је она то постала тек последњих деценија XIX века, а не од када је Србија добила право на унутрашњу аутономију. Скупштина је први пут добила законодавну надлежност 1869, али и тада окрњену – непотпуну. О Народној скупштини

Кнез Михаилова улица 1925. године

као законодавном телу може се говорити тек почев од 1888. Дотле је законодавну власт, заједно с кнезом, више од три деценије, вршио један великашки савет који „није био представник народа у данашњем репрезентативном смислу, него је био представник олигархијских власничких елемената нашег народа“⁸²⁷

За одговор на питање зашто је тај савет имао власничко-олигархијски састав и карактер, а не народно репрезентативни, била су неопходна дубља испитивања унутрашњих прилика у Србији, као и спољашњих утицаја која би дала објашњење зашто се такво решење у Србији одржало толико дуго. Јовановић је, очигледно, сматрао да таквим истраживањима нема места у позитивном уставном праву, иако је Народна скупштина, која је по њему главна установа уставног права, у време када га је 1907. писао, у Србији била краће време законодавно тело заједно с кнезом него Савет заједно са кнезом (краљем).

Сва питања која је Јовановић обрадио у вези с Народном скупштином, у оба своја уставна права, и данас су класична уставна и законска материја. Међу њима, за приказ Јовановићевих схватања, требало би изложити она која су начелног и трајнијег карактера и у вези с којима је Јовановић имао своје особено, оригинално мишљење.

Најпре, за бирачко право Јовановић вели да оно „није само једно право већ и једна јавна служба“⁸²⁸, а да су народни посланици државни органи. Уобичајено је, међутим, схватање да то својство има само тело изабрано у законском броју народних посланика, а не и појединачни народни посланик. За тзв. бирачке цензусе Јовановић не даје никакво или даје наивно образложење. Он само констатује да су из уживања бирачког права искључене жене, „јер је природно да би устав изреком био именован да им је мислио признати

бирачку способност⁸²⁹. У сваком случају, Јовановић сматра да услове за стицање и губљење бирачког права треба да одреди устав, а не закон. Давање и одузимање бирачког права законом – сматра он – „било би незгодно и због тога што би онда Народно Представништво само себи одређивало бирачко тело: уместо да бирачи који изводе своје право непосредно из Устава, именују посланике, посланици би путем закона, одређивали лица која ће их бирати“ (*Уставно право*, Београд, 1924, стр. 81). Сваки од услова за уживање бирачког права он значајки коментарише, али их не образлаже. Тако, обрађујући уставни систем на основу Устава од 1903. он не образлаже разлику коју устав прави између бирача за уживање пасивног бирачког права. За један број бирача услов да буду бирани је „да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу, која стоји у реду факултета“ (чл. 99, ст. 2). Испуњењем овог услова у Народној скупштини ствара се закржљала или лажна дводомност, не би ли се тако избегло дељење скупштине на два дома.

Неподударност посланичке функције с положајем чиновника Јовановић врло аргументовано образлаже: „Устав је усвојио начело поделе власти и из тога даље извео да они органи који врше управне или судске функције државне власти не могу вршити у исто време и законодавне функције. Кад већ служи државу у неком другом својству, не може служити и као посланик“⁸³⁰. У *Уставном праву* од 1924. та излагања су проширена (стр. 86–93) и преоптерећена детаљима узетим из позитивних прописа. Променом једног од њих, та излагања застаревају. Необично је да се један изузетан правник, развијених способности за апстрактно мишљење, што је потврдио у својој теорији државе, овако изгуби у маси прописа чија је важност пролазна и зависи од тренутне парламентарне већине.

Одредивши појам бирача, Јовановић прелази на одређивање тока „изборних радњи“, које доводе до избора посланика. „Изборна радња“ је, у ствари, поступак коришћења активног бирачког права у којем се бира посланик и тако остварује пасивно бирачко право бирача. У оба уџбеника Јовановић се држи своје троделне поделе изборних радњи на: 1) радње у којима се утврђује ко су бирачи, а ко су кандидати за народне посланике и одређују се органи који ће руководити гласањем; 2) радње за време гласања које се састоје у примању гласова од бирача; 3) радње после гласања које се састоје у утврђивању лица која су изабрана за народне посланике.

Но, пре почетка „изборних радњи“ потребно је расписати изборе и одредити изборни дан. То је због тога што бирачи нису једно организовано тело, да би могли делати из властите иницијативе.⁸³¹

Плакати у предизборној кампањи тридесетих година прошлог века

То је задатак шефа државе који он обавља указом. Јовановић тврди с великом сигурношћу: „Нигде бирачи не бирају сви заједно целокупан број посланика“.⁸³² Он тада није могао ни претпоставити да ће баш такав случај бити његова земља, Србија, на крају века у којем је Јовановић изрекао за њега овако неопозиву истину. Управо због тога што сви бирачи не бирају све посланике, „бирачи се деле на групе, од којих свака бира само изврстан број народних посланика. Устав назива те групе изборним јединицама, а изборни закон изборним телима или изборним окрузима“.⁸³³

У „изборну радњу“ пре избора спада и утврђивање лица која имају право бирања. Она се пописују у посебан списак – бирачки списак. „Бирачи који не би били уведени у бирачки списак, не би могли гласати; њихово право гласа морало би се сматрати као недоказано, пошто за гласачке власти само бирачки списак има снагу доказа о постојању бирачког права“.⁸³⁴ Ко није уведен у бирачки списак, није лишен бирачког права, него је лишен могућности гласања“.⁸³⁵ Према томе, увођење у бирачки списак није услов за уживање, него за употребу бирачког права.⁸³⁶

Избори се врше на основу кандидатских листа, јер „да би неко могао бити кандидат за народног посланика није довољно да ужива посланичку способност; тражи се још да изврстан број бирача на неки начин јемчи за њ примајући га за свог кандидата“.⁸³⁷ Јовановићу не смета што то не чине политичке странке непосредно, јер је њихова главна функција освајање државне власти ради спровођења идеја свог политичког програма. Број бирача који може предложити кандидатску листу зависи од тога колико посланика бира дотично изборно тело (изборна јединица). Јовановић сматра да је „кандидовање почетак гласања: стога кандидовати може само онај ко и гласати може“.⁸³⁸

„Изборна радња за време гласања састоји се из примања гласова. Оно место у коме се примају бирачки гласови назива се бирачко место“.⁸³⁹ Бирачки одбори нужни су органи који ће примати гласове и, после према примљеним гласовима, утврдити резултат избора.⁸⁴⁰ „Под изборним материјалом разумеју се гласачке кутије са куглицама“. У тим излагањима Јовановић, прелазећи меру, иде у детаље навођења прописа, којима нема места у ауторском тексту.⁸⁴¹

Иначе, гласање је употреба бирачког права која мора бити слободна, непосредна и тајна. Ево како Јовановић објашњава значење ових обележја: „Слободна употреба значи да власт не сме натеривати бираче како ће гласати; па шта више да на њих не сме ни утицати“.⁸⁴² „Непосредна употреба бирачког права значи да бирачи морају гласати лично, а не преко другог“.⁸⁴³ „Тајна употреба бирачког права значи да бирач гласа под таквим условима, да се не зна како је гласао“.⁸⁴⁴ Потом се детаљно излажу правила о првом састанку бирачког одбора уочи избора, његовом раду за време и после гласања. И овде има много појединости из прописа које су вишак у ауторском тексту.⁸⁴⁵

Јовановић у изборној радњи после гласања, у којој се броје гласови и утврђују изборни резултати (расподељују представнички мандати), посебно у уџбенику од 1924, значајки се упушта у „аритметичке операције“, јер у овој области нема већих правних недоумица. Овде се само може поставити питање тачности рачунских операција и утврђивања бројева. Та излагања су знатно једноставнија у *Уставном праву* од 1907, а типична су за

Јовановићеву вештину јасног и сажетог објашњавања суштине начелних питања, која би се без ове Јовановићеве особине тешко могла разумети. Гласове броји и изборне резултате утврђује бирачки одбор који „врши једну чисто аритметичку операцију: он израчунава који су кандидати добили онај број гласова што се тражи за избор посланика“.⁸⁴⁶ Није његово да испитује да ли је или није повређен закон. Његово је само да констатује да је дотични кандидат изабран, а на скупштини је да утврди да ли је тај избор био законит. Јовановић најпре излаже општа правила за утврђивање изборних резултата, да би потом изложио правила за избор тзв. квалификованих посланика и начин распоређивања остатка од примене општих правила. Да би се ова апстрактна излагања боље разумела, Јовановић их је објаснио на исконструисаним примерима. Та правила су следећа: „Целокупни број гласача дели се бројем посланика који на то изборно тело долази. Тако добијени количник назива се изборни количник; њиме се даље дели број гласача који је пао на поједине кандидатске листе; колико се пута садржи количник у броју гласова једне листе, толико се кандидата с те листе узима за посланике. По принципу апсолутне, одн. релативне већине, она листа за коју би гласала половина више један од целокупног броја гласача, одн. за коју би гласало више целокупног броја гласача но и за коју другу листу, та би листа продрла са свима својим кандидатима“.⁸⁴⁷ Како би се избегло преправљање воље гласача, Јовановић наглашава да је уставно правило да се кандидати узимају за посланике оним редом којим су на својим листама записани, што значи да од предлога листе „зависи који ће кандидати пре постати посланицима“.⁸⁴⁸ У Србији онедавно уведено је исто правило, а дотле је страначко вођство у оквиру броја добијених мандата на изборима бирало који ће кандидати са листе, без обзира на редослед, постати народни посланици. Изабраним посланицима „пуномоћства“ издаје главни одбор, чиме се окончава трећа и последња „изборна радња“.

Тематски, први део највећег текста о Народној скупштини, који смо условно назвали изборно право, завршава се темом о изборним кривицама. Тој теми је пре место у кривичном него у уставном праву. У њему је реч о кривичним делима везаним за изборе, на која се у прописивању бића дела, учиниоце, истраге и казне примењују правила кривичног права. И сам Јовановић на крају тих излагања напомиње: „Кривице из изборног закона, уколико не би биле истовремено предвиђене казним законом, сматрају се као преступи. Иначе важе принципи казног законика ... Од тренутка подношења тужбе, о застерелости важе прописи казног законика“.⁸⁴⁹ Изборне кривице се углавном састоје од повреда изборног поступка или трговине својим гласом.

Док се први тематски круг дела књига о Народној скупштини односи на изборе народних посланика, други се односе на Народну скупштину као институцију. Њега смо, опет условно, назвали парламентарним правом, а он се састоји од парламентарног организационог права, парламентарног процесног права и парламентарног материјалног права („власти“ скупштине).

Организациона скупштинска питања тичу се „радног времена“ скупштине, на чије трајање утиче неколико појмова – сазивање, одгађање, закључивање и распуштање скупштине. Ево како њихово оправдање види Јовановић. Он правилно запажа да посланици нису скупштина. Они постају скупштина тек пошто се састану. То је због тога што

Никола Пашић са сарадницима испред зграде Скупштине у изградњи

је скупштина колегијални орган. Дан састанка мора бити одређен самим уставом (има случајева када се то чини законом) или наредбом неке друге власти, по правилу шефа државе. Јовановић запажа како постоји противречност у томе да скупштина као самостални државни орган може отпочети рад тек када је сазове други. Њу он отклања следећим разлозима: „Скупштина не излази готова из избора; бирачи именују, истина, посланике, али посланици још нису Скупштина. Они тек имају да се као Скупштина конституишу. Конституисање Скупштине јесте њихово властито дело, али они му не могу приступити док их Краљ на то не овласти“.⁸⁵⁰ Време које протекне од када се скупштина састане, све до дана њеног закључења, чини сазив. Сазиви се одржавају у току скупштинске периоде, под којом се подразумева време од једних до других парламентарних избора. Закључење скупштине је исто акт краљевске власти, у којем се констатује да је скупштински сазив престао, пошто је ова завршила послове тога сазива. За разлику од закључења скупштине, њеним одлагањем се скупштински послови не закључују, него обустављају и по поновном састанку скупштине њихово обављање се наставља тамо где је било прекинато. „Периода једне Скупштине престаје управо онда кад периода друге Скупштине настаје“.⁸⁵¹

Распуштање скупштине је окончавање актом краљевске власти њеног постојања, пре истека скупштинске периоде. Јовановић сматра да се скупштина која се распустила не може више састати, као ни скупштина којој је истекла периода; „Правило је да Скупштина која се распустила, више не постоји“.⁸⁵² У томе је разлика између закључења и распуштања скупштине. Иако је за заузимање става о распуштању скупштине меродаван устав, а не теорија, Јовановићево гледиште тешко је прихватити, јер је скупштина орган чије је постојање

Зграда Скупштине при завршетку изградње. Здање је завршено и освећено 18. октобра 1936. године.

уставом предвиђено, без чијег постојања се чини груба повреда устава (зато и влада која је поднела оставку или којој је изгласано неповерење, остаје влада све до избора нове владе), јер је држава без скупштине исто што и држава без устава. Иначе, Јовановић је дао једну од најбољих дефиниција распуштања скупштине. „У демократијама – вели он – распуштање Скупштине значи краљево право да противу Скупштине апелује на народ“.⁸⁵³

Бирачи бирају народне представнике, али акт стварања народног представништва – скупштине није у рукама народних представника. За тај акт потребно је да се стекне троје: 1) да се изабрани посланици окупе у довољном броју, како би могли одлучивати као скупштина; 2) да се утврди да ли су та лица која су се искупила доиста народни посланици (верификација њиховог мандата) и да се узме њихова заклетва; 3) да посланици изаберу председништво које би водило скупштинским седницама (скупштинско часништво). „Верификовањем пуномоћстава Скупштина врши једну контролну функцију: она цени правилност избора као једне већ свршене радње“.⁸⁵⁴ Наиме, „посланичка пуномоћства прегледају (се) прво у верификационом одбору и тек на основу извештаја тога одбора Скупштина доноси своје решење о правилности избора“.⁸⁵⁵ Излагања о верификацији посланичког мандата су у обе књиге студија обима већег правног чланка (19 страница у *Уставном праву* од 1907. од укупно 314 страница колико има читава књига). У њима нема никаквих теоријских ставова и спорова, а Јовановићев текст више је парафраза прописа пропраћена ауторовим мишљењем о томе како би се могла решавати спорна питања у њиховој примени.

У глави о правима и дужностима народних посланика реч је о елементима тзв. посланичког стања, тј. положаја народних посланика. Све њих могуће је свести на четири

главна, мада их Јовановић тако не броји, али тих својстава, на основу његових излагања, толико има. То су: 1) независност у раду посланика (слободни посланички мандат); 2) посланичка неодговорност; 3) посланичка неповредивост (имунитет) и 4) сталност посланичког мандата. Мада посланици потичу из избора бирача у једној изборној јединици, они су представници читавог народа, а не само својих бирача. Они нису пуномоћници својих бирача у приватноправном смислу. Посланик је потпуно независан у вршењу своје функције, „налик у том погледу на судије, које суде по своме слободном разумевању закона, а не по упутствима оних који су их поставили“.⁸⁵⁶ „И ако именовани од бирача, посланици не стоје под њима ...“⁸⁵⁷ Други елемент положаја посланика је посланичка неодговорност – посланик не одговара за свој службени рад. Посланичка неодговорност не покрива само посланички говор него сав његов службени рад. „Али чим његова службена радња престане, посланик одговара као обичан грађанин“.⁸⁵⁸ Посланичка неодговорност је потпуна (апсолутна), јер посланик никада не може бити узет на одговорност, ни по престанку мандата. Трећи елемент положаја посланика је посланичка неповредивост (имунитет). Она значи да се посланик не може без овлашћења Народне скупштине „узимати на одговор, нити ставити у притвор за какву кривицу или дугове“. Ту заштиту посланик има зато што је више од других грађана изложен опасности од тенденциозног оптуживања, она се зове посланички имунитет. Њиме се „не скида посланичка одговорност за његова дела; имунитет је само јемство да његова одговорност неће бити злоупотребљена“.⁸⁵⁹ Код укидања овог имунитета скупштина је једино позвана да цени да ли је тужба поднесена против посланика озбиљна или тенденциозна (како би се посланик политички осрамотио), а не да се упушта у правно питање о основима сумње. „То је једна привилегија јавноправног карактера, дана посланику у његовом службеном својству – не ради његових личних интереса, него ради интереса саме Скупштине, да њени чланови не би били спречавани у вршењу своје дужности“.⁸⁶⁰ За разлику од каснијих уставних решења, Јовановић сматра да се посланик не може одрећи привилегије неодговорности, јер је она „јавноправног карактера, дата посланику у његовом службеном својству, као члану Народне скупштине“.⁸⁶¹ Посланици се бирају на четири године и пре тога рока мандат не могу изгубити „ни услед аката бирача ни услед аката скупштине. Бирачи немају ‘право опозивања’, тј. немају право да опозову једном изабраног посланика. Скупштина, такође, нема право да одузима мандат посланицима.“⁸⁶² То је својство сталности посланичког мандата. Сва преостала излагања о народним посланицима или су парафраза устава и с том темом повезаних прописа или предлози за решавање недоумица које су већ настале или је логички могуће да настану у њиховој примени.

Глава о скупштинској организацији и скупштинској дисциплини, што је највећим делом пословничка материја, укључена је у систем уставног права не би ли се тиме заокружио круг тема о скупштини. Реч је о следећим питањима: 1) скупштинско председништво; 2) одсеци и одбори; 3) депутације; 4) административно особље; 5) скупштинска полиција; 6) скупштинска власт над посланицима; 7) власт скупштине над публиком. Иако су многа од ових питања повод за попуњавање правних празнина и успела логицирања, по корисним разјашњењима и добрим коментарима издвајају се излагања о скупштинској власти над посланицима. Реч је о дисциплинској власти коју скупштина врши над својим

члановима ради одржавања реда у својој средини. Будући да је ту реч о дисциплинској казни због повреде специјалног скупштинског, а не општег правног поретка, која се примењује над посланицима као члановима скупштине, а не као обичним грађанима, та казна може лишити посланика само његових посланичких права (нпр. одузимање речи, права присуствовања скупштинским седницама и сл.). Било би неспојиво с уставном улогом скупштине да „дисциплинским путем лишава своје чланове оних правних добара која им припадају независно од њиховог посланичког својства, као обичним грађанима, чији се губитак обично везује за повреду општег правног поретка.“⁸⁶³

Обимна излагања у глави о скупштинском поступку претходе глави о „властима“ (надлежностима) скупштине, иако би методолошки било правилније да је Јовановић поступио обрнуто, јер су поступци (начини рада), скупштине прилагођени њеним надлежностима. Не постоји јединствен скупштински поступак, једнак за вршење свих њених надлежности. И сам Јовановић је у *Уставном љраву* од 1924, за разлику од *Уставној љрава* од 1907, глави о скупштинском поступку додао главу о законодавном поступку, одвојивши тако законодавни поступак као посебан скупштински поступак као главни, јер је за скупштину друго име „законодавно тело“. Иначе, правна правила о начину рада скупштине највећим делом налазе се у њеном акту који се зове „пословник“. Она могу бити прописана посебним законом (сагласном одлуком оба законодавна чиниоца) или аутономним актом скупштине који има снагу закона. Док је по српском уставу, који је био позитивноправна подлога *Уставној љрава* од 1907, пословник био прописан законом, Видовдански устав је, као позитивноправна подлога *Уставној љрава* од 1924, прописао: „Скупштина прописује себи пословник“ (чл. 76). Јовановић тврди како је код нас у пракси утврђено да је „пословник унутрашњи акт Скупштине – акт који уређује њене унутрашње односе, и који нема никаквог спољашњег дејства т.ј. нема обавезне снаге ни за грађане ни за власти.“⁸⁶⁴ У случају када је пословник уређен законом, скупштина га не може једнострано мењати (јер је за такву промену потребан и краљев пристанак), а када је уређен актом скупштине она то може. Мада једно од највећих достигнућа правне државе, скупштински поступци, осим законодавног, они Јовановића не подстичу на научна уопштавања, још мање на стварање каквих теорија. Јовановић је ту ишао линијом детаљисте и, са њему својственом јасноћом, логичношћу и лакоћом, тумачио нејасности прописа и указивао на то како их треба протумачити и попуњавати празнине у њима.

Најважнији скупштински поступак, законодавни, Јовановић је поделио у неколико фаза. Прва је законодавна иницијатива и њу имају краљ (врши је преко владе) и поједини посланици (појединачно или више њих заједно), који то право уживају у истој мери. Пошто краљ своје предлоге закона подноси преко владе или ресорног министра, њих скупштински пословник зове „владиним предлозима“. У *Уставном љраву* од 1907. Јовановић вели: „Битна је разлика између владиних и посланичких предлога у томе што се код првих не поставља претходно питање о њиховој умесности, које се код других поставља.“⁸⁶⁵ Друга фаза је претрес у одбору, у чију струку спада предлог закона, или једном за то нарочито изабраном одбору. Притом „одбор не даје само мишљење о законском предлогу; он има право да предлог промени и допуни, па чак и да га из основе

преради⁸⁶⁶ Одборски извештај, заједно с прилозима које тражи скупштински пословник, подноси се скупштини. Одбор ће одредити једног или два известиоца (зависно од тога да ли су мишљења у одбору јединствена или подељена) који ће бранити одборско мишљење у скупштини. Трећа фаза је претрес предлога закона у скупштини, о којем важе посебна пословничка правила. Четврта и завршна фаза је решавање скупштине (последње гласање у њој) о законском предлогу. Тако предлог закона постаје закон или се одбацује.

Осим описа процесних радњи, у вези са излагањима о законодавном поступку пада у очи једно Јовановићево гледиште: „Законодавни поступак отворен је ... када одбор нађе или када на супрот одбору Скупштина закључи, да предлог заслужује да се узме у поступак. Пошто код посланичких предлога законодавни поступак почиње од овог тренутка, то излази да од овог тренутка они не могу више бити повучени. – Ако се не би усвојило ово гледиште, онда би на посланичке предлоге ваљало применити оно правило које важи за владине предлоге, – а то је да могу бити повучени све до коначног гласања. Ово пак било би двојакo незгодно: (1) били би стављени у исти положај и Краљ и посланик, и ако посланик није као Краљ један од чинилаца законодавне власти; (2) дало би се могућности једном посланику да, по својој вољи, пресече законодавни поступак, и ако овај није, као судски поступак по приватним тужбама, отворен у његовом личном интересу“.⁸⁶⁷ Разлика у правном режиму ова два облика законодавне иницијативе, коју у истој мери предвиђа устав, ма колико била логички заводљива, правно и политички није оправдана. У парламентарном поступку учествује парламентарцац, народни представник, који се у законодавном раду скупштине води општим, а не личним интересом. И Устав каже да „сваки народни посланик представља цео народ ...“ (чл. 74), а не приватно лице које у личном интересу води судски поступак.

Поред редовног, „нормалног“ законодавног поступка кроз који пролазе предмети за које није прописан посебан поступак, постоји и изузетан поступак „који се јавља у три разна вида: (а) као поступак хитних предлога; (б) као поступак предлога утврђених у законодавном одбору; (в) као поступак одређен за извесна специјална питања, на пр. поступак за решавање међународних уговора, поступак за решавање приватних молби“.⁸⁶⁸ Сваки од тих поступака Јовановић, по своме обичају, описује крајње детаљно.

Завршавајући излагања о скупштини и њеним надлежностима, за Јовановића је она првенствено законодавни орган: „Народна Скупштина је пре свега и више од свега носилац законодавне власти поред Краља“.⁸⁶⁹ Јовановић даје необичну дефиницију закона по садржини, „пошто Устав нигде не даје дефиницију закона по садржини“: „Законом се могу обухватити сви они предмети које Устав није изреком изузео из области законодавства“.⁸⁷⁰ Не би ли нагласио важност законодавне власти скупштине, Јовановић ставља закон у средиште своје дефиниције правне државе. Правна држава постоји кад „управна власт може наређивати појединцима само у границама закона“ и кад „судска власт суди само по законима“.⁸⁷¹ У правној држави „појединац је слободан грађанин; он није потчињен једној деспотски произвољној него једној законски ограниченој управи“.⁸⁷² Ипак, „законодавна власт Народне скупштине има једну горњу границу и једну доњу. Горња је граница повучена у корист Устава, а доња у корист уредбе“.⁸⁷³ Законодавна власт се мора

кретати у границама устава. Али зато, по правилу, законодавац може регулисати законом један предмет који је већ регулисан уредбом. „У томе случају, закон, као акт веће правне важности, укида уредбу као акт мање правне важности“.⁸⁷⁴ Јовановић, водећи се више позитивноправним него теоријским разлозима, сматра да судови немају право да одрекну примену неуставним законима. „По нашем Уставу, судови стоје под законом, а не под Уставом, и морају примењивати сваки закон који је законитим начином проглашен, без обзира на то да ли је он својом садржином уставан или неуставан“.⁸⁷⁵ Јовановић је тиме довео у питање своју дефиницију правне државе, која се теоријски једино може одредити као држава у којој влада право на челу са уставом, а не као држава у којој влада само закон. Његовим схватањем највиша правна важност устава у држави остаје без своје правне санкције.

Облик законодавне власти скупштине је и одобравање међународних уговора. „Краљ закључује уговоре са туђим државама, али је за потврду тих уговора потребно претходно одобрење Народне скупштине“ (чл. 79. Видовданског устава). Учешће скупштине је неопходно како би се онемогућило да „под видом једног међународног уговора, Краљ мења законе сам, без Скупштине“.⁸⁷⁶ Изузетно, „за потврду чисто политичких споразума, ако нису противни Уставу и законима, није потребно претходно одобрење Народне Скупштине“ (чл. 79. Видовданског устава). Како се одобрење скупштине даје у правном облику закона, Јовановић одобрење скупштине још назива „узаконење уговора“. Јовановић има врло нијансирано гледиште о правном дејству међународних уговора: „Међународни уговор, када се озакони, представља индивидуални закон, јер одређује наше односе само са једном одређеном државом. Као индивидуални закон уопште, тако и озаконени уговор не укида законе општег карактера; он само изузима наше односе с једном одређеном државом, испод општих законских прописа и ставља под нарочите прописе“.⁸⁷⁷

Скупштинске „власти“ се не исцрпљују у законодавној власти. Јовановић, поред ње, посебно говори о финансијској власти, питањима и интерпелацијама, истрагама и анкетама, стављања министара под одговорност, као о посебним „властима“ скупштине.

Финансијска власт Народне скупштине састоји се у томе што је установљавање државних прихода стављено под њен надзор и у томе што скупштина има право одобравања буџета. Буџет, по Јовановићу, није ништа друго до „узаконен предрачун државних прихода и расхода за једну одређену годину“.⁸⁷⁸ Он је по својој садржини „акт финансијске управе; по своме облику, то је један закон“.⁸⁷⁹ Јовановићева

Слободан Јовановић; снимљено 1893. године у Министарству иностраних дела (АКЦДПП)

Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца из 1920. године

излагања о буџету су толико детаљна (стр. 263–281) у *Уставном праву* од 1924, јер је препричан читав Закон о државном буџету, да би била преобимна и за уџбеник финансијског а камоли уставног права. И још важније – тој материји уопште није место у уставном праву.

Посланичка питања и интерпелације нису никаква „власт“ скупштине, али јесу средства надзора и одговорности владе пред скупштином, у чему је смисао парламентаризма. Јовановић сматра да између њих нема разлике у суштини него у форми. Разлика између њих је, најпре, у томе што се о посланичком питању не води претрес иза којег следи гласање, док се о правилно поднесеној интерпелацији води у скупштини претрес, иза којег следи гласање. Код питања постоји однос између министра и посланика – питача. Код интерпелације осим интерпелисаног министра и интерпеланта (може их бити и више), могу учествовати и сви остали посланици. Уз то, „питање је дијалог министра и питача и циљ је тога дијалога да се добију од министра извесна обавештења. Интерпелација је један напад посланика на министра, и циљ је тога напада да изазове скупштински претрес извесних министрових поступака. Тај претрес има да се заврши скупштинском оценом, повољном или неповољном, министрових поступака“.⁸⁸⁰ Код посланичког питања, дакле, нема претреса, а тиме ни разлога за одлуку скупштине. Код интерпелације се води претрес који мора бити закључен оваквом или онаквом скупштинском одлуком. За разлику од питања, интерпелацијом се не тражи обавештење од министра, него се од њега тражи да оправда и образложи свој поступак којим је интерпелант незадовољан. Због тога је интерпелација „један спор између њих двојице који Скупштина треба, на извесан начин, да оконча својом одлуком“.⁸⁸¹ Одлуку коју скупштина доноси поводом интерпелације, коју може предложити сваки посланик, а не само интерпелант, па и сам интерпелисани министар, Јовановић, њему несвојствено, није ни потпуно сагледао, па због тога ни јасно објаснио њене правне и политичке последице. Пре свега, политичке последице интерпелације јаче су од правних, јер она оставља трајан политички белег на интерпелисану власт и њеног министра. А њена правна дејства крећу се између две крајности – прелазак на следећу тачку дневног реда, када се интерпелација исцрпила у претресу без одлуке, или у образложеним предлозима одлуке, у распону од похвале рада интерпелисаног министра и владе, до разрешења читаве владе, о којима се гласа по реду који скупштина означи. Одлуком о преласку на дневни ред министар и влада излазе из интерпелације без прекора и казни. Њу влада зато може протумачити „као довољан израз поверења скупштинског према њој“.⁸⁸² Незадовољна резултатима претреса,

влада може поднети и оставку. Предлог одлуке може бити и гласање о неповерењу влади, мада Јовановић у текстовима у којима пише о интерпелацији такву могућност не спомиње. Додуше у каснијој својој књизи он ће рећи како „посредством интерпелације Скупштина може узети у претрес сваки владин поступак, и поводом сваког њеног поступка којим не би била задовољна, може јој изјавити неповерење“.⁸⁸³ Све ово иде у прилог закључку да је Јовановићева почетна теза да између посланичког питања и интерпелације нема разлике у суштини него једино у форми – неодржива, за шта је најбоље доказе дао сам Јовановић.

Јовановић и право скупштине на истраге и анкете подводи под главу „Власти Народне Скупштине“. Очигледно је да у овим излагањима израз „власти“ треба разумети као овлашћења, пошто у неким од њих скупштина има мало или ни мало власти. Јовановићева дефиниција ових права гласи: „Право анкете је право Скупштине да о једном питању преко својих властитих одбора, прикупи податке који су јој потребни (нарочито приликом израде једног закона). Право истраге јесте право Скупштине да, преко својих властитих одбора, извиди нечије кривице, неправилности и погрешке.“ Док је прво право скупштине неограничено, другоме је постављена граница. На пример, о питањима „која се тичу радње судске власти, Скупштина не може водити истрагу“.⁸⁸⁴

Исте природе је и „власт“ скупштине да прима и решава њој поднесене молбе и жалбе. „Жалбом појединац се обраћа Скупштини противу једне власти која га је повредила у његовим правима или интересима. Молбом појединац тражи од Скупштине да донесе у његову корист једно законодавно решење“.⁸⁸⁵ Нespoјиво је са начелом поделе власти, које забрањује скупштинско мешање у судске послове, да се скупштини подносе жалбе против судске власти, као и против аката управне власти ако појединац има против њих право жалбе било редовном било управном суду. Молбом се скупштини изражава жеља да донесе један изузетан закон „којим би се једном одређеном појединцу учинило нешто на шта он по општим законским прописима не би имао права“.⁸⁸⁶ Право скупштине да прима молбе и жалбе приватних лица у складу је с њеном природом народног представништва и у суштини „значи право надзора над злоупотребама власти“.⁸⁸⁷ И мада устав изричито не предвиђа право петиције, Јовановић сматра да је оно ипак укључено у члан 15. Устава, који признаје право молбе. Петицијом се тражи законодавна реформа. „Од обичне молбе и жалбе петиција се разликује тиме што се не подноси у личном већу у општем интересу“.⁸⁸⁸

Министарска одговорност пред скупштином је далеко озбиљнија њена „власт“, пошто се њоме одређује карактер власти у држави. Тој карактеристичној теми уставног права, Јовановић је посветио двоструко мање простора,⁸⁸⁹ него разматрањима о буџету, карактеристичним за друге гране права. Од тога којој врсти одговорности подлежу министри и пред ким одговарају зависи да ли је држава парламентарна монархија или република, а с гледишта облика поделе власти – да ли у њој постоји парламентарни или (важи само за републику) председнички систем власти. Видовдански устав дефинише Србију као уставну парламентарну и наследну монархију. За парламентарни систем власти једно од два његова кључна обележја је политичка одговорност владе пред парламентом. Два су основна облика министарске одговорности – политичка и кривична (правна). „Политичка одговорност значи, да Скупштина, путем изјаве неповерења, може захтевати промену

оних министара чији политички правац не одобрава или чијим поступцима није задовољна.“ „То је одговорност за рђаво вршење службе и рђаво вођене политике.“ „Кривична одговорност значи да Скупштина, путем оптужбе, може захтевати осуду оних министара чију радњу сматра као противну Уставу и законима“.⁸⁹⁰ То је одговорност за она њихова дела која се сматрају као кривице. Код прве одговорности скупштина тражи промену министра, код друге осуду министра. Парламентарни систем постоји кад скупштина може сменити министра зато што овај не ужива више њено поверење. Кривична одговорност министра је одговорност за његов противправни рад, за повреду устава и закона ако су оне учињене у вршењу службене дужности. Министар одговара не само за акте које учини као шеф министарства, него и за оне које учини краљ, који устав може повредити двојачко – чинећи оно што устав забрањује, не чинећи оно што устав наређује. Јовановић вели: „Министар је и постављен поред Краља да би спречио Краљеве повреде Устава; кад год пропусти да томе задатку одговори (било неодрицањем премапотписа било недавањем оставке), све Краљеве повреде које услед тога постану могућне стављају се њему на терет“.⁸⁹¹ За своје кривице, министар одговара по оптужби краља или Народне скупштине, и то пред једним посебним тзв. Државним судом. Одговорност министра по тужби обичних грађана пред редовним судовима искључена је. Државни суд који суди министрима је *ad hoc* суд – за сваки случај оптужбе министра образује се изнова. Чланови Државног суда су шест државних саветника и шест касационих судија, које свако од ових тела бира коцком на пленарној седници. Председник му је председник Касационог суда. Против осуда Државног суда нема места жалби (све ово су правна решења Видовданског устава којима је циљ отклањање сваке пристрасности у раду Државног суда).

У уџбеницима уставног права земаља које су монархије, излагања о монарху су, по правилу, груписана у засебну целину (главу или део). У Јовановићевој књизи од 1907, она су смештена у трећем, последњем делу књиге, док се у књизи од 1924. налазе у четвртом делу. У књизи од 1907. монарх је једина тема одговарајућег дела (у оквиру главе о надлежности краља у том делу обрађени су и министри, пошто краљ акте из своје надлежности не може предузети сам, већ само уз садејство или преко једног министра), док се у књизи од 1924. у истом делу, у посебним главама обрађују различите теме (поред краља, још и министри и чиновници, локална управа и Државни савет и Главна контрола). Те три главе којима није место у уставном праву изложене су на већем броју страница од три главе, узете заједно, посвећене краљу, по којем се тај део књиге и назива. Излагања у њима су врло детаљна и питање је не би ли она у том обиму оптерећивала текст и у једном уџбенику административног (управног) права. Али се зато у овом делу Јовановић показао као одличан познавалац правних правила монархијског облика владавине. Поставио је много корисних правних питања, која су данас углавном превазиђена, али су зато одговори, које је на њих дао, до данас остали узор снаге логике и правничке вештине тумачења недоречених и нејасних правних прописа, посебно одељци о краљевој оставци и намесништву. Ту је Јовановић, како за његово дело у целини вели Јован Скерлић „дао обрасце јаког логичког умовања“.⁸⁹²

Краљ је неизборни, једини државни орган именован уставом, „ако не целим именом, а оно презименом“.⁸⁹³ Краљ ужива привилегије које немају други грађани у држави,

због чега има јединствен положај у њој. Једна од тих привилегија је неприкосновеност његове личности – краљ не може бити тужен ни суђен, краљева личност ужива јачу правну заштиту од напада него ма чија личност у држави. Друга је краљева неодговорност – краљ не одговара за политичке погрешке (него његови министри ако су се са њима сагласили). Већ намесници, који врше краљеву власт кад овај није ступио на владу, немају краљеве привилегије. „Краљевске привилегије остају везане чак и за личност неспособног Краља, уместо да с њега прелазе на намеснике“.⁸⁹⁴ „Ти су намесници именовани на неодређено време једним Краљевим актом, из чега излази да се једним Краљевим актом може у свако доба учинити крај њиховој власти“.⁸⁹⁵ Постоји разлика између ступања на престо и ступања на владу. „Ступити на престо значи постати Краљем. Ступити на владу значи почети вршити краљевску власт“.⁸⁹⁶

Краљеве привилегије треба разликовати од краљевих власти. Привилегије припадају краљевој личности. Краљеве власти су државне власти поверене краљу на вршење. Због њих је краљ државни орган. Краљева власт „постоји на строго уставној основи, а не на неким историјским правима из предуставног доба“.⁸⁹⁷ Краљ није носилац целокупне државне власти. Устав је рашчланио државну власт на три њене основне функције и одредио органе који ће их вршити. Краљ учествује у вршењу све три функције власти, „али увек с ограниченом моћи“.⁸⁹⁸ Власти краља Јовановић је овако разврстао: законодавна моћ, уредбодавна моћ, управна власт; судска власт; право давања ордена.

Краљ врши законодавну власт посредним учешћем (расписивањем избора, сазивањем, отварањем, закључивањем и распуштањем скупштине) и непосредним учешћем (законодавном иницијативом и законодавном санкцијом). Закон изгласан у Народној скупштини није закон док га краљ не потврди. Краљево право потврђивања закона ничим није ограничено, што значи да има дејство апсолутног вета. Мада се не може сматрати вршењем законодавне власти, краљу припада овлашћење да прогласи како су се два законодавна чиниоца сложила на исти законски текст. Тај нови акт је писмени документ, исправа која служи као доказ о томе. Краљ је издаје у облику указа. „Тек проглашењем законодавна воља добија ону форму у којој се о њеној аутентичности не може сумњати“.⁸⁹⁹

Уредбодавна власт је правна власт испод ранга устава и закона. Њу краљ, као шеф управне власти врши преко владе.

Краљ Александар Карађорђевић
(1888–1934)

Стари двор средином двадесетих година прошлог века

Уредба није, као закон, правни акт аутономног регулисања. Она се издаје само уз закон, ради његовог разрађивања у појединостима и то на основу уставног овлашћења за сваки закон без разлике (генерално овлашћење) или када се везују само за онај закон који је у овлашћењу за доношење уредбе означен (специјално овлашћење), јер се овлашћење за ове уредбе даје од случаја до случаја.⁹⁰⁰ У теорији је питање граница уредбодавне власти увек било спорно. Спор се сводио на питање да ли је могуће да законодавац неку од ствари за коју је устав предвидео да се уређује законом, пренесе у надлежност управне власти, одређујући да ће га ова уредити уредбом. То је једно од ретких питања из обе Јовановићеве књиге у вези с којим је Јовановић изложио различите теорије.

Реч је о три логичке могућности одговора на спорно питање. По првом мишљењу, пренос надлежности допуштен је без икаквих ограничења; по другом мишљењу, он је забрањен без икаквих изузетака; по трећем мишљењу, пренос надлежности је допуштен, али само делимично. Наша пракса изгледа да ће се утврдити у смислу делимичнога преноса.⁹⁰¹ Судови, за разлику од закона чију уставност немају право да испитују, имају право да испитују како формалну тако и материјалну законитост уредбе. То значи да суд не може одрећи примену једном закону „који је садржином неуставан, а може одрећи примену једној уредби која је садржином незаконита ... Због тога што стоји под законом, суд мора применити закон и онда кад је овај садржином неуставан, али из истог разлога он не мора применити уредбу ако је садржином незаконита“.⁹⁰²

Поред уредбодавне власти, краљ од „управних атрибуција“ још има дипломатску и војну власт. Дипломатска власт је његово право да представља државу у спољашњим односима, из чега произлази његово право да закључује уговоре са страним државама, право да шаље посланике страним државама и да прима посланике које стране државе шаљу нама, право да објављује рат страним државама и да закључује с њима мир, с тим што кредите за рат одобрава скупштина, као што све уговоре о миру који повлаче за собом територијалне губитке за нашу државу мора одобрити велика или обична скупштина (Устав Србије од 1903, који је правна основа Јовановићевог система *Уставној њрава* од 1907). Војна власт краља састоји се у његовом праву да својом уредбом прописује формацију војске, да прописује одредбе о војној дисциплини и војним казнама. Краљ је врховни заповедник војне силе.

За разлику од законодавне власти, коју дели са скупштином, краљ врши управну власт сам, као њен шеф. Иако шеф управне власти, краљ не мора сам вршити сваки њен акт. Управна власт дели се на велики број надлештава, од којих свако од њих има своју стварну и месну надлежност. Сродне струке групишу се у министарства, а свако од њих има врховног шефа, министра, који одржава склад између тих различитих и сродних струка. Министарства се везују међусобно у министарски савет, који сачињавају сви министри, „ради заједничког решавања о свима важнијим предметима својих струка“.⁹⁰³

Најмања овлашћења краљ има у судској власти, иако он поставља све судије, а пресуде судова се доносе и извршавају у име краља, јер судови, као независни органи, не стоје ни под каквом влашћу него суде по закону. Краљ не може наређивати судијама као својим чиновницима како ће да суде. Судови су „засебна власт којој је Краљ само још почасни шеф“.⁹⁰⁴ Формално гледано, лишено је практичног значаја краљево право да поставља судије, јер их он поставља са листе коју сачињавају тела која не зависе од њега, док су судије у својим звањима сталне. Тако се у области судства краљева „власт“ своди на потписивање указа о постављењу судија. Јовановић сматра да је од читавог судства уставна материја само начело самосталности судија. Сва остала питања у вези са судством иду у закон. Начело самосталности судија значи: да судије не могу бити отпуштени без пресуде редовних или дисциплинских судова; да не могу бити премештени без свог пристанка и да не могу бити пензионисани докле не напуне законски број година.

Што се тиче краљевих атрибуција које стоје у вези са судском влашћу, Јовановић наводи две: „1) право амнестије и помиловања; 2) право оптужбе министра Државном суду, исто онако као и скупштина“. О правној природи амнестије и помиловања Јовановић је имао једно мишљење у књизи од 1907, друго у књизи од 1924. У књизи од 1907. истиче да се „и амнестија и помиловање могу сматрати као законодавни акти“. Образложење: „И амнестијом и помиловањем спречава се стриктна примена закона у једном даном случају; чини се у том случају изузеће од закона“.⁹⁰⁵ У књизи од 1924, без посебног образложења, Јовановић напомиње да су амнестија и помиловање краљеве атрибуције „у вези са судском влашћу“.⁹⁰⁶ Ово касније мишљење је правилно, јер је реч о правним средствима којима се исправљају и мењају законите одлуке суда које овај треба да донесе или их је већ донео.

Монархово право давања ордена је „право нарочите врсте“ и не спада ни у једну од три државне власти. Краљ их не установљава (то чини закон) него само даје ордене и

одликовања предвиђене законом или сам „из свога властитога побуђења“ или на предлог појединих министара.

У *Уставном праву* од 1907. било је речено да се појам министра везује за надлежност краља, пошто „ниједан акт из своје надлежности Краљ не може предузети сам, већ уз садејство или преко једног министра“.⁹⁰⁷ Због тога министрима и није била посвећена посебна глава, већ су правна питања у вези с министрима била изложена у глави о краљевој „власти“. Мада се у њиховом положају 1924. ништа није било променило, Јовановић их је у књизи од те године обрадио у посебној глави у оквиру дела књиге посвећеног краљу, с тим што су у тој истој глави обрађени и чиновници, о којима није било посебних излагања у књизи од 1907. Јовановићев појам министра сувише је формалистички и једностран. Вероватно стога што су министри тако били одређивани и у уставима које обрађује. Он министра везује за монархијски облик владавине, а не за парламентарни систем власти. По њему, министри су „они управни органи који стоје непосредно под Краљем и који се не постављају за поједина звања него за поједине гране државне управе“.⁹⁰⁸ Разне струке државне управе одвојене су међусобно у разна министарства, на чијем челу стоји министар, с тим што министар може бити без портфеља, тј. не мора му бити поверена никаква струка државне управе. Иако „управну власт врши Краљ преко одговорних министара“ (чл. 47. Видовданског устава), краљ не може стварати нова нити укидати стара министарства – то се може учинити само законом. Премда је министар „шеф свога министарства“, он нема никакву изворну него изведену власт. „Он управља својим министарством у име Краља као његов делегат“.⁹⁰⁹ По Јовановићу, две главне функције министра су да управља својим министарством и да садејствује у свим краљевим актима. За сваки краљев акт пада одговорност на његове министре, без обзира на то да ли су они формално у том акту учествовали. Те одговорности министри се само могу ослободити давањем оставке.

Веза између појединих струка за које се образује министарство одржава се спајањем министара у један савет, „коме је главни задатак да се стара о потребној хармонији у државној управи. То је Министарски савет“.⁹¹⁰ „Министарски савет има свога председника, који, као и сваки други министар, може бити без портфеља. Он није старешина осталих министара; они нису његови потчињени већ његови другови; сви су министри непосредни органи краљеви и равни између себе“.⁹¹¹ Иако у књизи од 1924. само успут напомиње да у неким државама краљ, пошто прво постави председника Министарског савета „нарочитим указом“, другим указом, на његов предлог, поставља остале министре,⁹¹² Јовановић пропушта да нагласи да само у таквим државама постоји парламентарни систем. Па и тада под условом да монарх стварно не бира председника Министарског савета, него да то чини странка или страначка коалиција која је добила већину на парламентарним изборима. О томе ко ће бити председник Министарског савета у парламентаризму не одлучује краљ, него бирачи на парламентарним изборима и народно представништво које из њих произађе. То лице или бира министре – чланове Министарског савета, с тим што се тај избор потврђује изгласавањем поверења Министарском савету у парламенту, или оно предлаже кандидате за избор министра које бира народно представништво, појединачно или Министарски савет *in corpore*. Председник Министарског савета има право да предложи

Краљ Александар отвара Скупштину 18. јануара 1932. године

парламенту разрешење министра чијим радом није задовољан или због афера које о њему круже у јавности. То је једна од суштинских поставки парламентарног система и у остварењу тог услова монархова улога је чисто формална. Тако је и по слову Видовданског устава, у којем, за разлику од Устава Србије од 1903, стоји да је Краљевина СХС „уставна, парламентарна и наследна монархија“ (чл. 1). Ни изложена, као ни друга огрешења Видовданског устава о парламентарни систем Јовановић не критикује, јер по његовом схватању уставно право излази из оквира науке ако се критички осврће на решења устава, а залази у подручје политике у којем уместо научне објективности преовлађује разлог политичке сврсисходности. Одредба Устава Србије од 1903, по којој „министре поставља и разрешава Краљ“ (чл. 38, ст. 2) и одредбе Видовданског устава по којима „Краљ именује председника и чланове Министарског савета“ (чл. 90) и „министри су одговорни Краљу и Народној скупштини“ (чл. 91) изложене су без критичког коментара писца. Штавише, његово је мишљење да су „сви министри непосредни органи краљеви и равни између себе“.⁹¹³

У књизи од 1907. Јовановић даје једно искривљено схватање парламентарног режима, који то уопште није. Он се слаже са схватањем парламентарног система („каже се да постоји парламентарни режим“) по којем „министри не одговарају само пред Краљем него и пред Скупштином“. Скупштина – сматра он – нема формално право да смени министре којима је незадовољна,⁹¹⁴ док краљ „може увек сменили министре ако је њиховим радом незадовољан“.⁹¹⁵ Пошто скупштина нема право да смени министре, њој се морају дати таква средства „којима би могла принудити министре да даду оставку“. Два су таква средства: право интерпелације, којим скупштина може тражити да јој влада положи рачун о својој

политици. Ако владину одбрану не сматра успешном, скупштина може донети резолуцију којом осуђује владину политику. Јовановић сматра да је тада реч само о „чисто моралном притиску“⁹¹⁶ скупштине на владу, па зато ако он не буде довољан да влада поднесе оставку, онда скупштина може према њој применити сигурније средство – могућност да „одрекне Влади буџет“. „Једна Влада без буџета, формално, још није збачена: али је, у ствари, административни апарат укочен у њеним рукама и она спречена да управља. Доведена у такву ситуацију, Влада је принуђена дати оставку Краљу, и ако не би хтела“.⁹¹⁷ Јовановић сматра да су „ова средства сасвим довољна да обезбеде политичку одговорност министара пред Скупштином и према томе може се закључити да је наш Устав хтео да заведе парламентарни режим“.⁹¹⁸ Ипак, ту политичке одговорности владе нема, јер је оставка владе или министра, у оба случаја њихов вољни акт, а не суверена воља скупштине. Права политичка одговорност владе је одлучивање о парламентарном неповерењу влади, после којег, ако јој неповерење буде било изгласано, влада мора одступити вољом скупштине.

Јовановић као један од битних услова парламентарног режима види „подударност између посланичке и министарске функције“⁹¹⁹, што ни теорија ни већина устава у свету онога времена нису захтевали. Штавише, он сматра да Устав Србије од 1903. тиме што је ту подударност допустио „јамачно је хтео да парламентарни режим још боље утврди“.⁹²⁰ И у оно време и данас бројни су уставни у свету у којима постоје одредбе да је „функција члана владе неспојива с вршењем било каквог парламентарног мандата“ (чл. 23. Устава Француске од 1958) или да „члан Владе не може бити народни посланик“ (чл. 126. Устава Србије од 2006). Класично објашњење за ово решење дао је још Де Гол – не може онај о чијој се одговорности одлучује истовремено бити члан тела које одлучује. Јовановић се ту држао британског модела, као и у добром делу образложења односа између законодавне и извршне власти. Логичару његове дубине као да је промакла чињеница да су европски уставни његовог доба били више производ разума и да у њима има више логике него у британском (писаном–неписаном) уставу, чији су институти обликовани под притиском непоновљивих политичких прилика и посебног (непоновљивог) историјског односа политичких снага.

У књизи од 1924. Јовановић је делом променио своја схватања о парламентарном систему, мада не због нових уставних одредаба, него пре због теоријских сазнања која је у међувремену прихватио.⁹²¹ Тада је, сасвим правилно, тврдио да „парламентарни режим, најпростије речено, значи да владалац не може бирати министре по својој вољи, него их мора узимати из скупштинске већине. Они могу немати његово поверење, али поверење парламента морају имати ... Строго узимајући, по начелима парламентарног режима, сви министри, дакле, и министар војни, требало би да буду узети из парламентарне већине“.⁹²² Следи језгровито резимирање првог кључног обележја парламентарног система: „По парламентарном систему, сви су министри политички органи; доведени на владу поверењем парламента, они се уклањају са владе чим то поверење изгубе“.⁹²³

Издагања о темама које следе постоје само у књизи од 1924. Оне нису биле обрађиване у књизи од 1907. Прва таква тема су чиновници, обрађена у посебној глави после издагања о министрима. Када говори о чиновницима, Јовановић има у виду само чиновнике „грађанског реда“ (не и офицере и војне службенике). За појам службеника сматра, држећи

се закона, да су неопходне три ствари: 1) постављење на једно место у државној служби; 2) постављење на то место краљевим или министарским актом; 3) увршћење у једну чиновничку категорију, односно групу.⁹²⁴ Преостали, не обимом мали текст о чиновницима (стр. 364–382) је излагање садржине Закона о чиновницима од 1923. Такво, без икаквог претходног објашњења разлога залажења у област друге гране права, могуће је правдати једино у оно време важећем наставном плану и програму наставних предмета на Правном факултету у Београду, мада је тешко прихватити да се ондашња правна елита могла сложити с тим да део административног (управног), финансијског и радног права пређе у уставно право.

Глави о локалној управи (стр. 383–403), у ствари о територијалној организацији управе у држави, пре је место у управном него у уставном праву. Поготово како је обрађује Јовановић – без претходног појмовног разграничења између локалне управе и локалне самоуправе, приказа неких утицајних „модела“ у свету и расправљања дилема о територијалној организацији државе због различитих правних режима који су у тој области постојали пре уједињења. И у овој глави има претераних детаљисања, посебно у излагањима о облачним уредбама, које су по рангу не само испод закона него и државних уредаба. Реч је о некритичком препричавању важећег законодавства, које без теоријских сучељавања о појединим питањима делује заморно, упркос лепоти и живости Јовановићевог стила.

Државни савет и Главна контрола обрађени у једној глави, установе су управног права. Њихов основни задатак је да држе управу у границама закона, контролишући законитост њеног рада (Државни савет) и у границама буџета (Главна контрола). Иако су њихове надлежности налик судској функцији, ове установе нису део судске власти. Државни савет је позајмљено француско име за највиши суд у Француској. Један је од највећих правних изума у историји правне државе, али му зато ипак није место у једном уџбенику уставног права, ма колики значај та установа имала због којег је и унесена у устав. Сам Јовановић исправно запажа да „Државни савет и управни судови врше управносудске функције“.⁹²⁵ У вези с Државним саветом изложена су сва битна питања управног спора (осим тока управносудског поступка), тако да су она својеврсни компендијум о управном судству, које је једно од најважнијих поглавља управног права. Далеко сажетија су излагања о Главној контроли која је, у ствари, врховни рачунски суд, чији је главни задатак да при прегледу рачуна у вези с трошењем државног новца „уђе у траг неуредним, нетачним и лажним рачунима“.⁹²⁶ Описан је и поступак који се спроводи по утврђивању чињенице да сви издаци у тим рачунима нису били оправдани. И овим излагањима ремети се логичка заокруженост предмета науке уставног права, па је оправдано запитати се да ли Јовановић остаје при дефиницији њеног предмета коју је дао на почетку предговора своје књиге од 1924.

Иако у књизи од 1907. „уставна права српских грађана“ нису била обрађивана, премда им је Устав од 1903. посветио посебан део (део II, чл. 6–31), Јовановић је, везан садржином Устава од 1921, који у свом Одељку II садржи „Основна грађанска права и дужности“ (чл. 4–21), а у Одељку III „Социјалне и економске одредбе“ (чл. 22–24), више под притиском снаге уставне норме него по сопственом научном уверењу, обрадио у петом делу свог уџбеника, под насловом „Правни положај грађана“ људска права чију је садржину одредио

Службенички лист Слободана Јовановића

устав. Да је то учинио више због тога што је уставно право везивао за важећи устав, него због тога што се та материја уклапала у његово схватање предмета уставног права, види се и по томе што су та његова излагања сиромашна садржином, без за њега карактеристичног рашчлањивања прописа („час анатомије“ прописа) и сагледавања правних последица тих одредби на целину уставног система. Додуше, добар део тих одредаба нашао се у уставу на захтев земљорадника, социјалиста, комуниста, републиканаца и Југословенског клуба – све политичких организација према којима Јовановић није имао много политичких симпатија.

Права која одређују правни положај грађана Јовановић је разврстао у три групе и, сходно тој подели, распоредио своја излагања о њима у три главе. Прву главу чине грађанска и политичка права. „Грађанска права обезбеђују држављанину његову приватну личност; политичка права обезбеђују му учешће у јавном животу“.⁹²⁷ Устав је ујемчио следећа лична права: лична слобода и неповредивост стана, неповредивост тајне писама, слобода кретања, слобода савести и вероисповести, слобода науке и уметности. Обележје које спаја сва наведена права у исту групу је „ослобођење од државне власти: зато се и називају слободе или неповредивости ... Сва лична права представљају ограничења за државну власт ... Главни циљ грађанских права јесте заштита појединца од личне тираније органа власти“.⁹²⁸ Од политичких права устав проглашава следећа: слобода штампе, слобода збора и удружења, право молбе. „Сва ова политичка права ... представљају разне начине на које појединац узима учешће у јавном животу“.⁹²⁹

Службенички лист Слободана Јовановића

Социјална права и дужности треба да буду потврда схватања државе по којима она „није само правна и политичка, него такође социјална и културна заједница“.⁹³⁰ Из тог својства државе извлачи се њено право да интервенише у привредним односима, с тим да та интервенција буде „у духу правде“ и ради „заштите привредно слабијих“.⁹³¹ Социјална права произлазе из оваквог схватања духа правде као заштите привредно слабијих. Један део њих произлази и из промењеног схватања својине. „Својина није више једно право које искључиво служи интересима сопственика; у употреби свога права, сопственик је дужан водити рачуна о интересима целине; употреба приватне својине на штету целине забрањена је. Због тога промењенога схватања својине, она не представља више једно апсолутно, неограничено право“.⁹³² То је тзв. социјална функција приватне својине. Један део економских и социјалних права производ је таквог компромиса између индивидуалистичког и социјалистичког схватања својине. Трећи основ економских и социјалних права налази се у обавези државе да се „стара о физичком одгоју и културном развоју народа“. Она то чини посредством државних школа, нарочите заштите „матера и мале деце“, чувања здравља својих грађана, обезбеђивања бесплатне лекарске помоћи и бесплатних лекова за „чување народног здравља сиромашним грађанима“, као и стављањем грађана под заштиту државе.⁹³³

Последња глава у последњем делу ове књиге посвећена је правима „народносних мањина“. Јовановић разликује две врсте мањинских права: оних мањина које су „друге расе и језика“ и верске мањине. Излаже их појединачно према Уговору о заштити мањина од 5. децембра 1919.

Од многих Јовановићевих књига две међу њима као да су остале затомљене. То су два његова главна дела о уставном праву, од 1907. и 1924. Обе књиге доживеле су само по једно издање⁹³⁴, њих нема ни међу предратним изабраним ни послератним сабраним делима Слободана Јовановића. Избор дела за предратно издање свакако је извршио сам Јовановић, а за послератно издање његових сабраних дела, та дела су „сакупили и средили његови ондашњи најбољи познаваоци“. Можда је разлог и тај што изабрана и сабрана дела сачињавају она у којима се обрађују тзв. вечите и трајне теме, којима време ништа не може, док је садржину две споменуте књиге то исто време превазишло. У њима се питања која обухватају обрађују на основу прописа који су давно престали да важе, чак када је, за Јовановићевог живота отпочело (1932) штампање његових изабраних дела. Мада испод наслова тих књига није писало да су оне уџбеници уставног права (посредно, из књиге од 1924. то се може закључити) нити су оне биле писане стилем уџбеника, у њима ипак преовлађује препричавање прописа. Они су, као и данашњи прописи, писани клишеизираним правничким језиком и уобичајеним правничким фразама, већ излизаним од претеране употребе. Но, без обзира на то што највећи део садржине ових књига отпада на правне прописе, Јовановићево позивање на њих кад год је то било могуће нису имала бледило и сувоћу правничког говора, нити су била писана безличним правним стилем и истрошеним језиком, али све то није било довољно да се, осим уских специјалиста, за њих, као за друге Јовановићеве књиге заинтересује најшири круг интелектуалаца. Док друге Јовановићеве књиге може читати свако ко је интелектуално радознао, без обзира на струку, ове две књиге ће вероватно читати само правници, и то они којима је струка баш уставно право.

А с гледишта струке, пак, овим двема Јовановићевим књигама могу се упутити две крупне примедбе. Прва се тиче Јовановићевог схватања предмета уставног права, друга његове научне обраде. Предмет уставног права одређен је сувише уско, а метод његове научне обраде сувише је једностран. Јовановић је предмет уставног права свео на свега четири теме: начин вршења уставотворне власти, Народна скупштина као законодавно тело, Краљ и, тек у књизи од 1924. године, правни положај грађана. Још уже схватање од овог Јовановић је изложио у предговору *Уставној њрава* од 1924, написавши да се то право бави организацијом законодавне власти, а што се тиче управне власти само њеним врховним органима – шеф управне власти и министри – с тим што детаљи те организације припадају управном праву. Јовановић свој систем уставног права ствара на основу важећег устава и „посебних закона који с њиме стоје у вези“. Предмет уставног права су само оне установе које постоје у важећем уставу. Чегу нема у уставу, њему нема места ни у уставном праву. Тако су Јовановићу у обе речене књиге руке биле везане важећим уставом и пратећим прописима. У темама које обрађује нема позивања на теорију и на упоредна (страна) решења. Теоријска разматрања уставних тема Јовановић је пребацио у своје главно теоријско дело *Држава*, а добрим делом и у своје краће уставноправне студије о једној теми, које ће после првобитног самосталног издања, у његовим изабраним

и сабраним делима бити објављене под заједничким насловом *Правне и историјске расправе*. У њима долази до изражаја Јовановићево блиставо познавање теорије државе и упоредног уставног права.

Велики недостатак Јовановићевих уставних права је што у њима има много управног права. Уместо да развијеније обради неку од тема уставног права, Јовановић је обрадио неколико тема управног права, које ни духом ни стилем (понајпре предметом) не припадају уставном праву.

Метод који Јовановић у овим два књигама примењује је искључиво правно тумачење (правна егзегеза) устава и с њим повезаног законодавства. Врло ретко позивао се и на уставну праксу. Правна решења у уставу и законима критиковао би не због тога што од њих постоје боља, него што су неспретно формулисана, због тога што се сукобљавају с нормама других закона и што остављају правне празнине. Таквим приступом могао је да размахне свој велики логички дар, због чега је, дајући „обрасце јаког логичког умовања“ опчињно и једног Скерлића.⁹³⁵

Ипак, опис и тумачење правних норми, без ширих увида у њихов смисао, ма колико били успешни, пружају само једно од многих сазнања о предмету уставног права. Њима се не могу открити прави разлози постојања норми, нити циљ који она треба да постигне. Примера ради, према одредбама Видовданског устава, Краљевина СХС је унитарна држава троједног народа у којој је службени језик српско-хрватски-словеначки. Идеолошка тврдња о троједном народу требало је да послужи као етничка подлога унитарном уређењу државе које се временом показало као Прокрустова постеља за три различита народа које спаја заједничко етничко порекло, али које раздваја све у вези с организацијом заједничке државе. Хрватска републиканска сељачка странка тврдила је да живот три, историјом одвојене нације – српске, хрватске, словеначке – није ни могућ у истој држави, па је, уместо унитарног, предлагала конфедерално уређење. Само је снагом уставних норми било могуће три нације стегом унитарног државног уређења држати у истој држави. Унитарна држава требало је да постане казан за асимилацију националних посебности, нешто попут америчког *melting pot*-а у САД, које су ипак федерална држава. И уместо да убрза спајање три нације у једну, Видовдански устав довео је до разгоревања националних сукоба и стварања још већег јаза између југословенских народа. Сву ограниченост нормативног метода проучавања Видовданског устава добро је сагледао правни историчар Драгослав Јанковић рекавши: „Ограничити се на правни аспект и правне анализе представља у случају Видовданског устава не само недовољан него у извесном смислу погрешан пут, јер се тај устав не може ни разумети ни тачно оценити ако се не уоче друштвени и политички фактори који су условили како његово доношење и његову садржину тако и његово примењивање, односно непримењивање у пракси“.⁹³⁶ Из наведених разлога тешко да се, бар за Јовановићева уставна права, може прихватити доста паушална оцена Миодрага Јовичића: „Он је своја проучавања увек смештао у најшири контекст политичких (у најширем смислу) друштвених збивања, откривајући и анализирајући све утицаје тих збивања на право, али и, обрнуто, утицај права на политичке и друштвене процесе“.⁹³⁷

Начелне и уопштене критике устава, чак и када су биле правног карактера, Јовановић је сматрао ненаучним поступком. У књизи од 1907, којој је правна основа Устав Србије од 1903. заједно с пратећим законодавством, он тај устав не оспорава због тога што је био донесен вануставним путем, јер га је једнострано донело Народно представништво без сагласности краља, који је тек накнадно био изабран и положио заклетву на тај устав. Уопште, Јовановићеве ретке критичке анализе, онда када њих има, не излазе из оквира права. Оне су се сводиле на запажања типа: „ми држимо да је члан (тог и тог прописа, прим. Р. М.) противан Уставу“ или на уочавање празнина у уставним прописима, које би требало на начин који предлаже тумачити и допунити. Када је пропис имао за циљ да оствари једно мишљење, Јовановић би му се, у случају неслагања с њим обично супротстављао речима: „Ми не бисмо могли примити ово мишљење“.

Док научној критици подлежу Јовановићева схватања уставног права и метод његовог проучавања, Јовановићева излагања у обе књиге, посебно у оној од 1924, недомашени су образац правне логике и једноставности израза. Појмови који су у њима дати представљају најдубља проникнућа у језгро ствари, уз готово идеалан ред у мислима. Он те појмове обрађује невероватном окретношћу духа, умно и конкретно. Уставноправни појмови које је у тим два књигама дао важе и данас, мада су давно престали да важе устави и закони којима их је објашњавао. Уопште, Јовановић је и у уставном праву учен и уман писац. Он зна много, правилно разуме туђе мисли и логички беспрекорно формира сопствени суд. Чини то без напрезања, лептирском лакоћом, као и кристалним језиком. Кад је реч о општим појмовима уставног права, Јовановић их одређује језгровито, готово дијамантски згуснуто, никада се не губећи у празним речима. Оно што је Иво Андрић рекао за Петра Кочића важи у пуној мери и за Слободана Јовановића – „да ће остати као примјер писца који је на најкраћи, најјаснији и најбољи могући начин успео да саопшти оно што је имао да каже људима свога језика“.

Као писац, Јовановић је, како је то давно запазио Велибор Глигорић,⁹³⁸ „јакоразвијен белетристички дух“. Чак и кад обрађује теме уставног права, остављајући по страни препричавање прописа које је и њега одвело у јалова детаљисања, његов језик је течан и мио, чист, лак и једар. Он је чаробњак речи и недостижни стилиста. Уз то, писац врло утанчаног укуса. Уставноправне стручне појмове тешко да је јасније и лепше уопште могуће одредити. Отуда и у његово и у наше време то идолопоклонство према његовој научној величини. Мајсторство Јовановићеве писане речи је почетком прошлог века Скерлић видео као његову посебну одлику: „Одликујући се од готово свију писаца своје струке уских стручњака без општег и књижевног образовања, који не полажу никакву пажњу на форму и језик, Јовановић је своје стручне послове радио у врло књижевној форми, отменним стилем и извршним језиком“.⁹³⁹

И мада је Слободан Јовановић пуну меру своје генијалности дао као писац политичке историје Србије – од владе уставобранитеља до владе последњег Обреновића, као историчар политичких идеја и као теоретичар државе, он је, захваљујући својим књигама о уставном праву, свима који су се тим правом бавили и баве се данас, био и остао Велики Учитељ.

ДОПРИНОС СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА ПРОУЧАВАЊУ НАЦИОНАЛНЕ ИСТОРИЈЕ XIX И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Мира РАДОЈЕВИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Када је крајем 1939, противно његовој вољи, обележавана седамдесетогодишњица рођења Слободана Јовановића, чувеног професора Правног факултета,⁹⁴⁰ у то време неспорно највећег научног ауторитета у српском народу, упоређиваног са Стојаном Новаковићем и Јованом Цвијићем, свечаност су увеличали бројни дневни листови и часописи: *Политика*, *Правда*, *Израз*, *Прејед*, *Летопис Матице српске* и многи други. Углавном, реч је била о онима који су читани међу Србима, будући да је после стварања Бановине Хрватске заоштреност српско-хрватских односа достигла застрашујуће размере, а слављеник као председник Српског културног клуба и критичар Споразума Цветковић–Мачек сматран предводником „великосрпског национализма“. Нешто касније, јануара и фебруара 1940. године, свечаности се придружио и *Српски књижевни гласник*, часопис у чијој је како првој тако и у другој серији Слободан Јовановић имао немерљиве заслуге.⁹⁴¹

Из мноштва том приликом објављених приказа, гледишта и сведочанстава издвојила се честитка *Политике*, чије је уредништво нагласило да је име Слободана Јовановића „понос и слава за српски народ“ и за „југословенску земљу“, записано „на врховима наше науке и на врховима наше књижености“, те да је уклесано „на највишем домету досадашње наше културе“. Истовремено, истакнуто је

Исидора Секулић (1877–1958)

да је реч о „неуморном трудбенику“ и „невероватно скромном човеку“.⁹⁴² Махом у истом тону писали су и други аутори сличних свечарских прилога.⁹⁴³ Било је и покушаја темељитијег, непотребног патоса ослобођеног вредновања многоструког научног домета Слободана Јовановића, чија су се дотадашња дела, независно од њиховог превасходног стручног усмерања, често преплитала, најављујући далеко доцније испољену тежњу историчара да своја истраживања обогате знањима из других, млађих и слабије развијених научних дисциплина, попут социологије и психологије. Ово се још више односило на област права или књижевности, посебно ако се има у виду професорски рад Слободана Јовановића на Правном факултету или његово вишедеценијско занимање за историју књижевности.

Руковођено таквим намерама, уредништво *Полиџике* поверило је Владимиру Ђоровићу да напише своје мишљење о Слободану Јовановићу као историчару, Ђорђу Тасићу као о правнику, Јовану Ђорђевићу као о социологу, Илију Пржићу као о наставнику, а Исидори Секулић као о књижевнику.⁹⁴⁴ Иако је сваки од наведених осврта имао засебан значај, мада је требало и да заједно сачињавају својеврсну целину, размишљања Исидоре Секулић изазивала су немалу знатижељу, донекле и отуд што је културној јавности било познато да Слободан Јовановић и она нису повремено били у складним односима.⁹⁴⁵ Поред њеног, и стручни став Владимира Ђоровића опстао је, упркос деценијама које су отада протекле.

Написавши како је српска историографија XIX века почела да се развија „врло лепо“ стога што су о стихијској снази Првог српског устанка писали већ Вук Караџић и прота Матија Ненадовић, чинећи то веома реалистично, речито, живо и непосредно, Владимир Ђоровић је додао да им се у приказивању протеклих догађаја убрзо придружио Леополд Ранке, а један век доцније Стојан Новаковић, Миленко Вукићевић, Михаило Гавриловић, Живан Живановић, Гргур Јакшић, Драгослав Страњаковић и други српски историчари. Међу свима њима, како је истакао, због више разлога „далеко се одвојио“ Слободан Јовановић. Јер, Стојан Новаковић је „и тај период, као и све друго, радио са пуно знања, али без имало

Историчари (слева надесно): Васиљ Поповић, Виктор Новак, Станоје Станојевић, Владимир Ђоровић (аутор непознат, око 1930, БСАНУ Ф-ХVI)

живота. Узметежено доба *Васкрса српске државе*, које просто ври од људи и догађаја, он је обрадио исто онако хладно и мирно као историју Прилепа или струмичке области. Мих. Гавриловић изненађивао је свет [...] необичном студиозношћу и обиљем нове грађе, али је у доброј мери патио од епске ширине, док је Мил. Вукићевић понекад просто гуслао. Жив. Живановић је својим делом дао стварно више историју и апологију либералне странке него историју Србије од Светоандрејске скупштине до Мајскога преврата.“ Слободан Јовановић је у поређењу с њима био тематски разноврснији и свеобухватнији, обрађујући „у целини историју Србије од уставобранитеља до погибије краља Александра Обреновића, односно од 1842–1903. године. Поред тога дао је неколико посебних студија о правничким и политичким личностима тога доба, о Јовану Хаџићу, Илији Гарашанину, Светозару Марковићу, Пери Тодоровићу, Стојану Новаковићу, Миловану Миловановићу.“ Мада су већи део тих тема и периода проучавали и Јован Ристић и Владан Ђорђевић, као писци и истакнути српски државници, Владимир Ђоровић је закључивао да је између њих постојала огромна разлика, особито између Јована Ристића и Слободана Јовановића. Владан Ђорђевић није могао да издржи „озбиљну критику, а Јован Ристић је био „крут, закопчан, с извесном личном самодопадљивом нотом“, склон да „као стари бирократа [...] говори кроз акта“.

Изрекавши тако оштар суд о неколицини уважаваних историчара XIX века, Владимир Ђоровић је изнад свих ставио Слободана Јовановића, образлажући због чега га сматра најдаровитијим и најзаслужнијим. По његовим речима, Слободан Јовановић је „радио историју како се она код нас дотле није радила“. Као човек „изванредно широке културе и фина и оштра духа он је у догађајима и акцијама тражио оно што је битно, не губећи се у излишним споредностима. Али је у битном ишао до краја, подвргавајући својој продорној анализи лице и наличје. Знајући да колико догађаји људе толико исто и људи носе догађаје, Јовановић је са радозналошћу која није знала за препреке и са ретком уочљивошћу ишао стално за тим да код главних личности ухвати њихове основне црте и да помоћу њих објашњава мотиве и обрте извесних акција. Његови историски портрети пуни су живота

и остављају снажан утисак. Радећи тако г. Јовановић је сав у динамици. У његовим историским списима има више драмског елемента него у многим делима наше позорнице. Треба само прочитати, примера ради, ону сцену кад краљ Милан, после српско-бугарског рата, хоће да абдицира или када долази у затвор Пери Тодоровићу. Ту говори не само историчар, него и одличан књижевник, човек који саосећа ствари, који зна да их види, истакне и оживотвори. Његов портрет дра Михаила Вујића, претседника Фузионашке владе краља Александра Обреновића, не износи више него једну страницу од 28 реди, али се више није требало рећи. Толико је слика жива, верна и упечатљива. Описујући сцену, како приликом доласка црногорског кнеза Николе Јован Ристић улази у резервисану ложу у позоришту, сам, пошто је цела сала била пуна, хладан, блед, сав уштиркан, охол и свечан, са свима орденима, г. Јовановић је дао толико непосредну слику, да она остаје пред нашим очима као лични доживљај. Пишући о Скерлићу као историчару г. Јовановић је тачно приметио да он у описивање појединих личности уноси више колективне него индивидуалне психологије. Код њега само је у том погледу обрнут случај, и то кроз цело његово историско дело.“

Напокон, завршавајући анализу историографских радова Слободана Јовановића, Владимир Ђоровић је закључивао да их нарочито одликује то „што изгледају као саливени у једном даху“, будући да њихов аутор „суверено влада материјалом, и старим и новим, који је савесно прибиран и веома обилат“. Штавише, „ни у једном његовом спису“ и „ни у једном часу“ није се могло осетити „да га је понела грађа“, што се често дешавало домаћим историчарима, без обзира на њихову генерацијску припадност. „Развијајући ствари“, Слободан Јовановић их није излагао као „прост посматрач“ већ понекад резао као „најоштрији бријач“, „супериорни дух који уочава не само слабости и грешке, него и недоследности, и позе, и ситничарске и себичне мотиве“, поступајући у духу „природног интелектуалног скептицизма и дијалектичарства“.

Уз све наведене историографске даровитости и интелектуалне вредности, Владимир Ђоровић је истакао да и писање Слободана Јовановића „претставља не само изузетак него истинску радост“. „Каква разлика у концизности, непосредности и живости између њега и, на пр. Мих. Гавриловића, који је француски ђак и који је пазио како пише“, готово је узвикнуо. „Јовановићева прецизност иде до виртуозности. Ако су Вук и прота Матија створили обрасце народне прозе, г. Јовановићу иде у једну од највећих заслуга што је, без нарочитог упињања, израдио српски модерни интелектуални стил.“⁹⁴⁶

Веће похвале, изречене од историчара који је и сам био врстан познавалац XIX и почетка XX века, тешко да су могле бити добијене, тим пре што Владимир Ђоровић није устукнуо пред изазовом да Слободана Јовановића, правника по професионалном образовању, упореди с најзначајнијим представницима српске историјске науке и чак га истакне испред њих.⁹⁴⁷ Његово мишљење није притом чинило никакав изузетак, јер га је делила већина савременика која се бавила проучавањем прошлости или пратила развој домаће историографије.⁹⁴⁸

Слободан Јовановић је до тада већ био објавио већину својих радова из националне историје XIX века, бавећи се њоме пуних четрдесет година: *Српско-бујарски рат* (Београд 1901), *Светозар Марковић* (Београд 1903), *Полиитичке и љравне расјраве*, 1

(Београд 1908), *Политичке и правне расправе*, 2 (Београд 1910), *Уставобранитељи и њихова влада /1838–1858/* (Београд 1912), *Љубомир Недић* (Загреб 1921), *Друџа влада Милоша и Михаила* (Београд 1923), *Влада Милана Обреновића*, 1–2 (Београд 1926–1927), *Влада Александра Обреновића*, 1–2 (Београд 1929, 1931), *Из наше историје и књижевности* (Београд 1931), *Југословенска мисао у прошлости и будућности* (Београд 1940)... Осим тога, биле су допуњене и поново публиковане његове студије о Светозару Марковићу (Београд 1920) и влади уставобранитеља (Београд 1925), а од 1932. до 1940. године у Издавачкој књижници Геце Кона објављена су сабрана дела, у чијих су 17 томова сакупљени сви радови из националне и опште историје, укључујући књиге *Вођи француске револуције*, *Из историје политичких доктрина*, *Држава*, *Енглеска*, *Француска*, *Немачка 1815–1914...* Поједини од ових радова, попут посебно упечатљивог и често хваљеног есеја о Љубомиру Недићу, написаног на Крфу 1917, претходно су објављивани у наставцима у текућој периодици.⁹⁴⁹

Избор тема и проблема о којима је писао у предратном раздобљу показивали су да се Слободан Јовановић радије опредељивао за XIX век, „бежећи“ од савременог доба како због непостојања временске дистанце тако и због основаних претпоставки да је симпатијама које је током боравка на Крфу за време Првог светског рата показао према пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису изазвао незадовољство Александра Карађорђевића и Николе Пашића. По мишљењу Драгољуба Јовановића, с којим је чешће „размењивао мисли“ и који је пажљиво читао сва његова дела, Слободан Јовановић није волео да пише о својим савременицима, осим о Љубомиру Недићу и „скоро [се] никад није бавио Карађорђевићима, док је Обреновиће обрадио врло пажљиво“. Уз то, Карађорђевиће је у разговорима које су водили „делио на јаке и слабе“, сматрајући да су првима припадали Карађорђе и краљ Александар, коме је признавао способност у вођењу спољне, али не и унутрашње политике. У кнезу Александру, краљу Петру и кнезу Павлу, међутим, није видео никакве особине које би их чиниле „јаким људима“.⁹⁵⁰

Многи други познаваоци Слободана Јовановића такође су учавали историографски несклад у његовом занимању за нововековне српске династије и поједине историјске периоде, што је утицало на формирање општеприхваћеног става да је највећи допринос дао проучавању XIX века. Будући да је о првим деценијама обнављања српске државности написао само неколико мањих радова, посвећених историографском стваралаштву Михаила Гавриловића, Милошу Обреновићу, Филипу Вишњићу, Вуку Караџићу и расправи Стојана Новаковића о уставно-законским питањима Карађорђевог времена, те већу студију *Карађорђе и његове војводе* (Београд 1938), Радован Самарџић је закључио да није стизао да се „усредсреди“ на питања српске револуције из 1804. године и настанка аутономне српске кнежевине. По овом мишљењу, она дуго нису одговарала претежно правним и политичким гледањима Слободана Јовановића на историју, с обзиром на то да се чини како га је „ипак више занимало редовно функционисање државе него њен настанак у бурним временима“.⁹⁵¹ Најочитији резултат интересовања за унутрашњи развој српске државе, њене спољнополитичке односе и људске судбине, проистекао из става да су студије превасходно политичке и правне, а тек потом историјске, представљало је објављивање тих неколико великих монографија и есеја, које – обухвативши методолошки и

стилски уједначено излагање историје Србије од 1838. до 1903. године – сачињавају јединствену целину.⁹⁵²

У радовима које је Слободан Јовановић написао о првој половини XX века приметно је да нема оних који су усредсређени на целокупну владавину краља Петра и краља Александра Карађорђевића, као ни његовог наследника. Самим тим, осим драгоцене књиге *Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца* (Београд 1924), нема ни обимом знатнијих студија. Независно од тога што проблемски припада правничкој науци, ова књига садржи исцрпну анализу постанка државе, суверенитета Уставотворне скупштине, уставних нацрта, бирачког права, скупштинског пословника, деобе власти, краљевих овлашћења и правног положаја грађана, због чега је незаобизлазна у разумевању политичких односа у југословенској краљевини, утврђених начелима Видовданског устава. Осим тога, више појединачних расправа које је Слободан Јовановић објављивао током међуратног периода у *Српском књижевном гласнику*, *Архиву за правне и друштвене науке*, *Новој Европи* и другим часописима, бавећи се текућим политичким проблемима, показују његов критичан став према често бруталном угрожавању демократских принципа, неспојивом с пуним парламентаризмом. У том контексту велики значај имали су коментари о доношењу тзв. Обзнане и забрани политичке делатности Комунистичке партије Југославије.⁹⁵³

Критика Обзнане свакако није могла бити тумачена као пристајање уз једну искључиву левичарску идеологију, поготово ако се из целокупног политичко-правног и историографског опуса Слободана Јовановића, као и из његових потоњих политичких опредељења јасно виде либералне и донекле чак конзервативне склоности. Не може се сматрати ни историографским радом, али је свакако значајан историјски извор о узнемирењу које је Обзнана изазвала међу верницима политичких слобода, а уз то и један је од првих показатеља односа Слободана Јовановића према недемократској власти и владару који ју је подржавао.⁹⁵⁴ Уз то, одлучно је порицао да је он написао шестојануарски манифест краља Александра, како су многи мислили.⁹⁵⁵

Протести у Београду против Обзнане, 1920. године

Не напуштајући научни интерес за историју XIX века, Слободан Јовановић се првом половином XX stoleћа неупоредиво више бавио по завршетку Другог светског рата, када је у Лондону започео његов „стварни“ емигрантски живот. Писање о догађајима, људима и појавама из тог времена било је, с једне стране, олакшано чињеницом да су сазнања и утисци о њима били релативно свежи, а с друге, отежано због немања многих књига, трајног губитка неких докумената и затворености архивских установа за истраживање савременог доба.⁹⁵⁶ Не клонувши пред тим препрекама, први рад коме се посветио било је бележење збивања од 27. марта 1941. до именовања Ивана Шубашића за мандатара владе 1. јуна 1944. године. Будући да је то чинио као учесник и сведок догађаја, али и као историчар, ови се записи не могу у пуном смислу сматрати ни мемоарским делом ни историографским радом. По речима Радоја Л. Кнежевића, коме су белешке по завршетку биле поверене на чување, „духовна свежина“ и памћење Слободана Јовановића, мада је имао 76 година, „били су за причу“. Ипак, „ради контроле својих сећања, прегледао би најважније документе пре писања појединих поглавља. Да почне редиговање, одлучио се док је још био у току процес генералу Михаиловићу, на коме је и он био један од оптужених у одсуству.“⁹⁵⁷

Зайисе о проблемима и људима, 1941–1944 радио је без застоја, пишући их руком, „од првог до последњег реда“, а свако од укупно 12 поглавља одмах по завршетку предавао Радоју Л. Кнежевићу, који их је 1947. године пренео на чување у САД и коме је препустио да их обједини општим насловом. По „аманету“ аутора, „нису могли бити ни давани на читање било коме, ни објављени пре него што су се стекли услови предвиђени од њега“. Будући да су услови у потпуности поштовани, рукопис је „лежао у похрани скоро три деценије“ и први пут био објављен у Лондону 1976. године, у издању Удружења српских писаца и уметника у иностранству. Обим му је био релативно мали зато што се Слободану Јовановићу као историчару чинило „да је још прерано покушати израду једне свеобухватне, детаљне слике. Много штошта од онога што се преживело уочи и током рата стајало је

Душан Симовић, краљ Петар II и Радоје Л. Кнежевић

још под маглом. Мемоари најодговорнијих учесника са британске и америчке стране били су још у повојној фази. Архиве најважнијих ратујућих страна биле су још недоступне: процес одабирања и пречешљавања докумената још није био тако рећи ни почет [...] С друге стране, Јовановићу је ваљало водити рачуна о својим поодмаклим годинама. Стога се одлучио на оно што му се чинило могућим одмах. Бацио је један општи поглед на сваки од крупних проблема у вези с Југославијом током 1941–1944. То су све били проблеми у чијем ће расплитању, по сили свога положаја и свог неупоредивог личног ауторитета, он учествовати у већој или мањој мери. Тај посао Јовановић је урадио поузданом руком. Руководио се искључиво решеношћу да изнесе истину, како ју је доживео, истину целу и ништа сем ње.⁹⁵⁸

Навикнут на непрекидан, дисциплинован рад, Слободан Јовановић се истих година посветио дорађивању већ написаних и до 1941. године објављиваних есеја о историјским личностима и својим савременицима, као и започињању сасвим нових, оних о којима или до тада уопште није писао или их је пак само узгред помињао, у склопу већих студија. На тај начин настала је серија портрета истакнутих Срба углавном из XX века, али и оних који су својим животима и делатношћу повезивали ново доба са претходним столећем.

По времену настанка, најстарији огледи, започети за време Првог светског рата и после њега, а потом више пута допуњавани, посвећени су Љубомиру Недићу (1917, 1920, 1931), Стојану Новаковићу (1917, 1921), Урошу Петровићу (1926, 1931), Јовану Скерлићу (1926, 1931, 1934) и Миловану Миловановићу (1937, 1958). Писање других, изузев неких краћих осврта, представљало је сасвим нове радове о Владимиру Јовановићу (1948), Павлу Маринковићу (1948), Богдану Поповићу (1948), Драгутину Димитријевићу Апису (1948–1949) и Николи Пашићу (1953–1957).

Уз оне који су публиковани до почетка Другог светског рата ови су огледи објављени током 1961. и 1962. године у *Гласу канадских Срба*, чији је уредник био Радоје Л. Кнежевић, затим у шест посебних свезака, а потом – заслугом истог поштоваоца и пријатеља Слободана Јовановића – у књизи *Моји савременици* (Виндзор 1962). Том књигом, међутим, нису обухваћени сви текстови Слободана Јовановића о људима које је знао и чије је животе сматрао вредним бележења за потомство. Изван ње остало је неколико десетина мањих текстова, насталих различитим поводима, а објављиваних махом у међуратној југословенској и послератној, српској емигрантској периодици. Сви заједно поново су публиковани у 11. тому Сабраних дела Слободана Јовановића.

Пишући ове портрете, Слободан Јовановић је у небројено много детаља показао да није ванредно добро познавао само менталитет српског народа него и психологију појединца, правећи права мала ремек-дела. Осим тога, посредно је проговорио и о неким, из различитих разлога осетљивим проблемима, о којима су савременици, али и источари тога доба, чезнули да сазнају његово мишљење. Више пута, на пример, истицано је да је Слободан Јовановић избегавао да се отворено изјашњава о краљу Александру Карађорђевићу. У есеју о Драгутину Димитријевићу Апису, међутим, с којим је током Првог светског рата био веома близак, није сакрио да не верује у тврдњу о наводном покушају атентата на регента, која је послужила као повод за покретање судског процеса. Рекавши да

су све замисли пуковника Аписа биле „лудо смеле“, али и успешне, изразио је јасну сумњу у наводни покушај убиства, осмишљен тако „траљаво“, без икаквих могућности за успех.

„Мене је чудило да Апис“, написао је, „који је умео с људима, није умео да сачува пријатељство Престолонаследника, које је испрва имао у највећој мери. Апис ми је одговорио отприлике ово: 'Александар је Карађорђевић, а Карађорђевићи не умеју да праве пријатеље. Ничије пријатељство он не цени: пас више памти добро које му се учини. Од људи он не тражи оданост, већ удвориштво, а ја удворица нисам. Ја сам дао династији довољно доказа своје верности. Ако се од мене тражи да Престолонаследнику изувам још и чизме, – е лепо, ја то нећу, и не могу! [...] Гледајући га онако крупна и тешка, мени је долазила мисао да би њему удворичка прегипања била како морално, тако и физички немогућа.

Много доцније, кад смо већ били на Крфу, ја сам имао прилике да и са Престолонаследником говорим о његовим односима с Аписом. Он је наводио неке његове неисправности, које нису изгледале тако крупне. Помињао је и неке доставе, које су можебити више него те неисправности имале дејства [...] Ја нисам имао утисак да је Александра највећма вређало то, што Апис није био удворица. Било је бесумње и тога, али то није било главно. Њега је највећма вређало то што је Апис имао међу официрима једну популарност која је чак и њему, будућем краљу умањивала значај [...] С овим осећањем унижења мешало се и осећање несигурности и страха. Апис је имао у својој прошлости уморство једнога краља и једног престолонаследника. Александар није знао шта се и њему може десити, ако се Аписа не отараси. Свакојачко, његово нерасположење према Апису било је много сложеније него што је Апис то узимао.“⁹⁵⁹

Стварајући овакве слике и дајући таква историографска објашњења, Слободан Јовановић осликавао је портрете појединаца, али и људи који су им били блиски, нудећи читаоцу могућа објашњења и за најболније кризе.

Његовом емигрантском раду припадају и бројни други, садржински и наменски разноврсни текстови: од политичких чланака посвећених збивањима

Драгутин Димитријевић Апис (1876–1917)

у Југославији, свету и емиграцији, преко списа *О тоталитаризму* (Париз 1952) до после његове смрти објављене студије *Један њрило за ипроучавање српској националној карактера* (Виндзор 1964), означене као „тестаментарне“.⁹⁶⁰ Иако се многи међу њима не могу сматрати дословно историографским, готово сви проучаваоци и аналитичари дела Слободана Јовановића слажу се да им је због сложености и задирања у обиље тема често немогуће одредити примарни карактер, будући да се „материја преплиће“, али и да се у већини налази извесни историографски допринос. Осим тога, немогуће је не бити до страхопоштовања задивљен чињеницом да се Слободан Јовановић бавио науком пуних шест деценија, да се као историчар кретао кроз два века, кроз европску и националну историју, не губећи интерес за предмете својих истраживања ни у најпознијим годинама.⁹⁶¹

Размишљајући над том јединственошћу, Коста Ст. Павловић, шеф кабинета Слободана Јовановића у две његове владе и генерални секретар Југословенског народног одбора у емиграцији (1946–1958), забележио је да су лична сећања старог научника обухватала период од средине 1974. до краја 1958. године или, посматрано у односу на догађајну историју, збивања од повратка кнеза Михаила Обреновића из Цариграда до избора генерала Де Гола за председника Француске Републике. „Из његових уста говорило је искуство, посредно или непосредно стечено, старо сто двадесет пет година. Од свог оца Владимира Јовановића непосредно је слушао о догађајима који су се одигравали између 1833. и 1922. и кроз његове очи упознао је ондашње људе. За свога живота, пратио је лично догађаје и, кроз своје слободарске очи, посматрао људе.“ У тако постављеној историјској вертикали, његов отац и он били су заједно, од 1833. до 1958. године, изузев Карађорђа, савременици свих владара: од прве владе Милоша Обреновића до Јосипа Броза Тита. На исти начин могло би да се посматра и њихово познавање европске историје и европских историјских личности. Када је о Русији на пример реч, у питању је био период од Николаја I (1796–1855) до Никите Сергејевича Хрушчова. Није отуд чудно што је међу онима које су знали, индиректно или директно, било „свакојакних“ људи, „од великих државника до усијаних глава, занесењака, лудака и злочинаца, од просвећених апсолутиста до парламентарних владалаца, од ’источњачких деспота’ до данашњих тоталитараца“. Јер, преко свог оца познавао је Мацинија и Бакуњина, с којима је Владимир Јовановић био у преписци. „Лично је искусио тешке режиме краља Милана и краља Александра Обреновића, демократску и парламентарну владавину краља Петра I,

Коста Ст. Павловић, шеф кабинета Слободана Јовановића (АКЦДПП)

делимично непарламентарни и лични режим краља Александра I, Намесништво, кратко краљевање краља Петра II над државом која није имала ниједан од три елемента без којих не постоји држава: ни територију, ни народ, ни власт. Доживео је читав низ револуција: бољшевичку у Русији, фашистичку у Италији, нацистичку у Немачкој, легионарску у Румунији и силом наметнуту комунистичку у Југославији.“ Током његовог 90-годишњег живота, Србија је учествовала у седам ратова: српско-турским у време Велике источне кризе, српско-бугарским 1885, два балканска и два светска рата.⁹⁶²

Када се овако великом животном искуству додају систематско, планирано образовање, стицано у Србији и иностранству, учење страних језика, пажљив одабир литературе, економисање временом како се не би трошило улудо, задивљујућа самодисциплина и самоконтрола, ванредне мисаоне способности, вишеструка даровитост и живо занимање, подједнако за прошлост колико за савремени тренутак и свет око себе, може се барем приближно назрети образложење за библиографију чије се размере граниче са садржајем мање библиотеке.

Будући, међутим, да је Слободан Јовановић 1946. године у одсуству осуђен на двадесетогодишњу робију с принудним радом, губитак политичких и појединих грађанских слобода у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства, његово огромно и разнолико стваралаштво било је умногоме ускраћено српском народу.⁹⁶³ Према сведочењу Драгољуба Јовановића, „у јавним библиотекама, његова дела су дуго стојала окренута наопако и била неприступачна публици, да се не би неко саблазнио“. Међутим, већ 1956. године, када је Правни факултет организовао свечану академију, посвећену стрељаном проф. Ђорђу Тасићу, свом некадашњем декану, млади социолог Радомир Лукић осмели се да, помињући научни допринос других великих професора, истакне и Слободана Јовановића као „правничку и социолошку вредност“.⁹⁶⁴ Осим тога, ако је до појединих књига било тешко доћи или су пак биле склоњене, из боље снабдевених библиотека, поготово семинарских, није могла бити одстрањена пребогата српска и међуратна југословенска периодика, чији је био стални или повремени сарадник. Штавише, Данило Баста се сећао да средином 60-их година, када је он започео студије, „нико, срећом, није забрањивао да се из библиотеке Правног факултета узимају на читање књиге Слободана Јовановића, баш као и да се слободно купују по београдским антикварницама“.⁹⁶⁵ У приближно исто време, 1963. године, у едицији *Српска књижевност у сто књига*, у издању Матице српске и Српске књижевне задруге, а уз предговор, избор и редакцију Живорада Стојковића, објављени су *Портрети из новије српске књижевности*. Иако су наредна два покушаја, учињена 1970. и 1985, доживела неуспех,⁹⁶⁶ Слободан Јовановић се својим делом неумитно враћао свом народу и историји његове културе, све док 1990–1991. године нису поново штампана његова сабрана дела, која су за публикување приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић. Током протеклих деценија настало је и неколико с временом све комплетнијих библиографија радова Слободана Јовановића, чији су аутори били Илија Пржић (1935), Коста Ст. Павловић (1954. и 1959), Милана Ђурђулов (1990), Станиша Војновић (2005) и Добрило Аранитовић (2010).⁹⁶⁷

Уз све ове замашне научне и стручне активности, покренуте од стране савремених историчара и других научника, започело је систематичније анализирање целокупног научног опуса Слобода Јовановића, настављено тамо где су застали његови савременици и проучавано из различитих углова, у зависности од професионалне припадности истраживача. Данило Баста, на пример, у својој се књизи определио за пет огледа, задржавајући пажњу на Слободану Јовановићу као историчару политичких идеја, теоретичару државе и права, аналитичару тоталитаризма, тумачу српског националног карактера и социологу. Иако су га занимали и други његови „ликови“, нарочито књижевно и историографско дело, сматрао је да њима треба да се баве историчари књижевности и историографи. Када је у питању историографија, последњих двадесет година објављено је више вредних расправа и есеја, чији су аутори били Радован Самарџић, Милорад Екмечић, Борис Милосављевић и други аутори.⁹⁶⁸ Њихова различита генерацијска припадност сведочи о континуитету интересовања за ову проблематику, али се уочава и једна друга врста сталности. Сви се слажу да је допринос Слободана Јовановића познавању XIX и прве половине XX века непроцењивог значаја, нарочито обимне студије којима је обухваћен период од 1838. до 1903. године, проучавање уставног развитка југословенске краљевине у време њеног настанка и велика збирка портрета, чији књижевни домети могу бити сматрани и вредним књижевним остварењима. Истовремено, нико још није порекао огромну ерудицију Слободана Јовановића, чије је широко образовање, разгранато у више сродних праваца, управо и омогућило широке методолошке захвате и дубоко разумевање како дугих историјских процеса тако појединачних детаља и карактера. Напокон, као ни савременици Слободана Јовановића ни њихови наследници нису могли остати незадивљени јединствености и надмоћности стила, до чије се привидне лакоће доспело упорним усавршавањем и трудом, све док лака иронија и изненађујуће богатство једног усавршеног језика нису оживели прошлост, а историографско дело приближили књижевности. Уз све то, примећује се често одсуство снажних емоција, неретко присутних код других историчара, што је Слободану Јовановићу помагало да, када је било нужно, и о најтежим проблемима расуђује „хладне главе“ или, како је забележио Милан Грол, „с апстракцијом школског семинара“, мерећи збивања „као у перспективи од стотине година и о туђем народу“. „Слободан“, константовао је после једног разговора у емиграцији, „каже да [...] кад уђе у своје двориште и закључа врата за собом, улази слободан од свега и заборављајући све“.⁹⁶⁹ Осим, вероватно, својих књига и удубљивања у прохујала времена, која се непојамном снагом изнова и изнова враћају савременом добу.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И КЊИЖЕВНОСТ

Мило ЛОМПАР

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Од тренутка када се – као феникс – поново појавио на светскоисторијској позорници, од тренутка када су, 1690. године, прелазећи Саву и Дунав, масе ратника, сељака, деце, жена, калуђера – међу којима су раванички калуђери носили свете мошти кнеза Лазара – ступале на тле земаља хабзбуршког цара Леополда I, предвођене патријархом у чијим су рукама биле царске привилегије, као гарант да су они – премда бегунци који би свагда могли рећи „у понижењу великом стојимо, гоњени силом куда нећемо“ – ипак и превасходно један *народ*, који има макар мутну свест о себи, који је позив да ступи у царско поданство заслужио *mit dem Säbel*,⁹⁷⁰ у српској култури можемо издвојити два нараштаја полихистора.

Први нараштај је обележио XVIII век. Припадају му црквени беседници, граматичари и путописци, као што су Гаврил Стефановић Венцловић, Кипријан Рачанин и Јеротеј Рачанин, који су писали и на српскословенском и на народном језику, који су стапали библијске легенде и модерну рационалистичку сумњу у њих. Припадају му и они у чијим списима се преплићу историографија и народна поезија: као код Јована Рајића, способног да намах напише историју православног катехизиса. Припадају му и они које носи просветитељско надахнуће док приповедају о Петру Великом или о виноградарству, о календарима или о магацинима: као Захарија Орфелин. Сва та измешаност мисли и осећања достигла је свој врх у космополитском и националном просветитељству *нове свесћи* једног времена: у разнородним списима Доситеја Обрадовића.

Љубомир Стојановић, Јован Цвијић, Богдан Поповић и Михаило Петровић Алас

У том нараштају испољила се, дакле, „величина и драма српских писаца XVIII века, првих... полихистора у нашој књижевности, који су, на културном хаџилуку, срећни и сиромашни пролазили од царске Вијене до Санкт-Петербурга, од Кијева до Цариграда, од Свете Горе до Венеције, од Лајпцига до Лондона, да би пошто-пото штампали књиге за један народ који нема ни отаџбине, ни књижевног језика, ни владара“.⁹⁷¹ Само су се полихистори могли са успехом кретати између средњоевропског и руског културног модела, само су они могли баштинити народну и епску традицију напореда са грађанском и војноплемићком традицијом, само је њима био проходан пут између католичког прозелитизма, протестантске учености и православне оданости.

Но, у нараштају који се образовао крајем XIX и почетком XX века појавили су се сасвим друкчији полихистори: могли бисмо их назвати *модерним полихисторима*. Јер, сваки од њих био је изузетан специјалиста у свом научном подручју. Али, ниједном од њих само научно подручје није било довољно, већ и зато што су околности њихових живота условљавале везе између научних и јавних послова. Они су, стварајући темеље за читав низ институција и научних дисциплина, ношени грађанским самопоуздањем, стварали и једну сасвим особену и нову јавну свест: Љубомир Стојановић, Јован Цвијић, Богдан Поповић, Михаило Петровић Алас, Јован Жујовић. Њихово полихисторство било је, дакле, *višei reda*, јер је обележавало прелаз из једне специјалности у другу. Испуњено снажном методском свешћу – која је била гарант специјалистичке усредсређености – оно је било прожето и снажним настојањем да се однегује јавни слух за опште потребе културе и народа, да се положи темељи грађанског самодефинисања. Као да су само овакви полихистори могли обезбедити културни прелазак у модерно осећање времена.

Нема никакве сумње у то да „прво што код Слободана Јовановића пада у очи, то је да је био духовно многолика појава“.⁹⁷² Свакако узоран представник утемељујућег и модерног полихисторства, Слободан Јовановић је узорни пример и за полихисторски однос према књижевности. Књижевност није само подручје духа на којем се лако и успешно кретао овај теоретичар државе и права, историчар политичких идеја, социолог и аналитичар тоталитаризма, историчар српског XIX века, хроничар нашег парламентарног живота, тумач

српског националног карактера. Јер, књижевност је и конститутивно својство његовог духа, она припада природи његове рефлексije и у случајевима када је Слободан Јовановић залазио на друга научна подручја, посебно када је писао своја историографска дела.

Отуд размишљање о односу Слободана Јовановића и књижевности превазилази размишљање о њему као књижевном критичару, јер оно одводи елементима који творе општу структуру његове мисли. То нам, дакле, сугерише како, кроз испитивање својстава која је оспољио Слободан Јовановић као књижевни критичар, можемо назрети константе духовног лика знаменитог правног, политичког и историјског писца. То, такође, значи да је он – остављајући печат свог духа на књижевним делима – истовремено исписивао особену дефиницију властитог гледања на свет и, следствено, властитог – поглавито историјског – приповедања о свету.

Пре издвајања специфичних особина које нас упућују духовном лику Слободана Јовановића, можемо назначити обресе општег погледа на место књижевности у његовом делу. Несумњиви и репрезентативни канонизатор београдског стила, он је – као сарадник и потоњи уредник *Српског књижевног гласника*, његов *totum factum* – био креатор књижевног укуса. То би био *јавни аспекти* његовог полихисторства, који нам помаже да схватимо каква је била улога књижевности у самообликовању грађанског духа, како се књижевност уграђивала у један шири постамент културе, како је тежња за културним обрасцем била битна за преокрет у схватању књижевности које је донео *Српски књижевни гласник*. Премда се немогућност југословенског културног обрасца препознавала и у књижевности прве половине XX века, свест о фаталном непостојању српског културног обрасца – оспољена у периоду између два светска рата – ипак се кристализовала тек у емиграцији Слободана Јовановића. Као да га је она навела да изнова преиспитује улогу књижевности и писаца у обликовању српског културног обрасца.⁹⁷³

Одвојено од јавних аспеката Јовановићевих размишљања о књижевности, његово искуство као књижевног критичара назначује више унутрашњих својстава његовог духа. То значи да књижевни критичар има два лица која су карактеристична за полихистора: постоји јавни аспект његове улоге, као означавање културних подручја и укуса које својом улогом издваја и обележава, и постоји интимно-унутрашњи свет његових духовних усредсређености који се налази у извесној напетости у односу на оспољени јавни лик.

Књижевна мисао Слободана Јовановића напоредо је заокупљена и светском и српском књижевношћу. Управо ова непрестана

Слободан Јовановић (снимио Милан Јовановић) (АКЦДПП)

напоредност у полихисторовој књижевној свести има посебан значај за јавни аспект књижевног критичара, јер она износи српску књижевност на једно много шире подручје и на једну високу меру, што значи да утиче на њену историјску депровинцијализацију: као Љубомир Недић и Богдан Поповић.⁹⁷⁴ Али, непрестана свест о српској књижевности означава да постоји и друго тежиште у полихисторовој књижевној критици, тежиште које спречава губитак свести о историји и осећању света о којем се размишља, па критичност према српским писцима бива праћена свешћу о светским донетима понеког од њих: као што Богдан Поповић издваја Његоша и Лазу Лазаревића.⁹⁷⁵

Унутрашњи аспект књижевне критике Слободана Јовановића свакако нијансира већ образоване представе о његовој јавној улози. Ко су били писци које је он издвојио на хоризонту светске књижевности? Свифт, Волтер, Стендал, Зола, Ибзен, Мерedit, Пруст. У чему је специфичност Стендаловог приповедања? „Стендалови су романи основани на ситно тачним опажањима, а изгледају апстрактни; у њима кључају велике страсти као код Шекспира и Балзака, а тон је излагања хладно резонерски као код француских класика 17. века: то је једна сасвим необична мешавина живота и логике.“⁹⁷⁶ У сазнању о мешавини живота и логике препознајемо оно што је битно за историографску оптику Слободана Јовановића.

Јер, и у тој оптици постоји укрштај онога што припада непосредном искуству и чулној распршености животног тока и онога што открива дух реда и правила у свем животном мноштву: „Лако је бележити оно што се види, али тешко је видети оно што вреди да се забележи.“⁹⁷⁷ Сам дотицај распршених безначајности, у којима пулсира животни ритам једног времена, и наизглед невидљиве логике, која се у њима очитује, ствара један приповедни контраст. Тај контраст – још код Вука⁹⁷⁸ – омогућава *карикајуралну њерсијекјиву* у историографском приповедању о српској историји у XIX веку.

Описујући закон о удружењима, Слободан Јовановић приповедно спаја правни садржај са његовим дејством у нашој средини: када је донет закон о удружењима „уписивање у укупна и свадбена друштва ишло је врло лако“, па је било „бракова закључених само ради свадбарине; чим би она била наплаћена, брак се разводио. У укупним друштвима стајало је још грђе. Ко год је имао неког старца или бабу у породици, журио се да их упише у укупно друштво, и то у неколико друштава у исти мах. Смрт уписаног старца и бабе очекивала се с нестрпљењем као радосни породични догађај; није немогућно да је, како се очекивало, у том нестрпљивом ишчекивању по нека

Стендал (право име:
Мари-Анри Бел, 1783–1824)

баба била и придављена.⁹⁷⁹ У таквој карикатурализацији видимо *приповедну* дистанцираност, извесно ситуирање *изнад* ситуације, али и *изнад* закона. То је потпуно књижевна перспектива, природена Стендалу, али истовремено срасла са интелектуалном радозналости Слободана Јовановића.

Унутар издвајање књижевних својстава романа Џорџа Мередита појављује се непроблематизован идеал јасноће: „За своју злу судбу Мередит је донекле сам крив. Он има једну велику ману: није јасан. Приповедач, он прича не само незанимљиво, него и неразумљиво.“⁹⁸⁰ Ова картезијанска свест припада јавном аспекту полихисторове критичке делатности, она открива коју представу је он желео да учини битном представом нашег књижевног и културног обрасца. Њој је, међутим, несродна његова свест о иронији: „У његове анализе уткана су његова лична размишљања, и та су размишљања иронична. Он узима своје личности с олимпијске висине. Он је рекао једном да човечанство представља ‘крајње ироничну поворку са смехом богова у залеђу’. У његовим анализама увек се чује тај смех богова.“⁹⁸¹ Свест о иронији задире у полихисторову самодифиницију. Јер, иронија није само битна за његов унутрашњи лик него и за његово приповедање, које извире из његовог схватања света и човека. Отуд Слободан Јовановић може да у својим историографским радовима заузме управо ово становиште које је тако прецизно описао код Мередита: историјске личности о којима пише и он посматра „с олимпијске висине“, само што уместо „смеха богова“ његов читалац може чути смех модерног рационалисте и скептика. Какав је то смех?

Он је у обавезујућем односу према иронији која као да је основни духовни став историјског приповедања Слободана Јовановића. Јер, његова иронија не настаје из реторичких поступака: и када је *књижевни њосџујак*, она је плод *духовног процеса*. Сам књижевни поступак у историјском приповедању и бива могућ услед духовног става чија је еманација управо иронија. Наш полихистор као да – попут романсијера – поседује глобалну иронијску слику. Ако његова иронија – у чијем залеђу можемо потражити везе са паланачким духом, са категоријом бесмисла, са антрополошком природом критичности и критике, са интелектуализмом и рационалношћу – има изванредан циљ, одакле она долази? Шта би био њен основ?

Јер, једино чега јунаци историјског приповедања као да не могу никако да се ослободе јесте моћна иронија којом су захваћени: и то било као објекти или као субјекти. Иронија би, отуд, била нека наративна или пред-наративна сила која се пружа целином приповедања, готово као апсолутна субјективност или неизрачунљива бесконачност: као – на линији српске грађанске традиције – у романсијерском перспективизму Борислава Пекића. Да је могућа претпоставка о *доминантном* модусу ироније у духу нашег полихистора, да његово приповедање, испод изразите многострукости својих видова, може открити кристализоване форме мишљења, које се не врте само у наизменичним серијама него се и окупљају у семантичким језгрима, сугерише изразито *грађански* – како у смислу идеја, тако и у смислу идеологија – карактер Слободана Јовановића. У сазнању о њему се можда крије свест о извесном привилегованом становишту са ког се врши непрекидна иронизација света о којем се приповеда: можда је рефлекс тог становишта скривен у понеком реторском питању, у

Слева надесно: (стоје) Миле Павловић Крпа, Атанасије Шола, Радоје Домановић, Светолик Света Јакшић, Љубо Оборина, Риста Одавић и Јован Скерлић; (средњи ред) Слободан Јовановић и Милорад Митровић; (седе) Светозар Ђоровић, Симо Матавуљ, Алекса Шантић и Јанко Веселиновић. Снимљено почетком XX века. (АС ПО 116-90)

понекој персифлажи, у оном неизреченом које омогућава *књижевним њошћуицима* да се уопште појаве у историјском приповедању.

Постоји, међутим, особен дослух између иронијске перспективе и античког идеала који се налази у критичкој свести Слободана Јовановића. Јер, иронијско чуло овог полихистора припадало је високој античкој свести, из које се образовала Сократова иронија, а не позној античкој свести, каква се налази у Пирона. Шта то значи? Иронија је висока свест ума, а не ниска страст подсмевања. Слободан Јовановић је – премда модеран мислилац, скептик и рационалиста – умео да осети тешки дах судбине у књижевном делу, да разуме оно што је неумитно у јунаку и у свету. Отуд он препознаје то дејство у Мереди-ту: „Мередит се такође показује песник у великим трагичним сценама својих романа. Тај мајстор комичнога тона влада исто тако сигурно и трагичним тоном. У његовим трагичним сценама нема ни труни декламавања, сентименталности, Дикенсове и Додеове плачевне дирљивости. Место тога, она језива простота и мирноћа, она нема запрепашћеност пред ‘озбиљношћу живота’, каква се налази код старих грчких трагичара.“⁹⁸² Овај спој трагичног и комичног тона делује као сусрет класичног и модерног осећања у полихисторовој свести: дух који вибрира на толико различите подстицаје мора бити дух извезбане модерне истанчаности и очврсле класичне одлучности. Тако његова иронија – премда припада *трађанском* својству његове личности – не пребива у својствима *либералној ироничара* који је „типичан модерни интелектуалац, и само друштва која му дају слободу да артикулише своју отуђеност од њих истински су либерална“.⁹⁸³ Она проистиче из његове полихисторске обухватности. Јер, свест о *немој зайрејашћености* одводи најдалекосежнијим одјецима

античког идеала, па наш полихистор препознаје такав тон и код Његоша: „Највиша места *Горскога вијенца* одржана су у тој атмосфери недокучивости историјске судбине и необјашњивости човекових дужности. То је исти онај дах фатума који се осећа код старих грчких трагичара – и у Његошу има нечега од Есхила.“⁹⁸⁴ Осетити *дах фатума* значи доживети постојање на судбинско-трагички, а не либерално-иронични начин.

Без обзира на своју блискост са оним полихисторима са којима је настојао да утврди темеље за српски културни образац, Слободан Јовановић је увек успевао да сачува властиту двострукост у књижевним проценама, да буде и модеран и традиционалан, и ироничан и привучен античким осећањем судбине. То је значило да је успевао да сачува своју духовну независност. Ова аутономија властитог суда најочитија је у његовим списима о Лази Костићу. Пишући о песниковој *Књизи о Змају*, која је изазвала најразноврсније врсте одијума, Јовановић није подлегао искушењима ситуације, већ је хладно и дистанцирано процењивао својства полемичког изазова који је упутио велики песник. Пишући о *Самсону и Делили*, у време када модернистички нараштај наглашава *нови сјај* старог песника, Јовановић чува своју различитост, па се упушта у танана и прецизна истраживања библијске подлоге у овој романтичарској поеми, истраживања која *ирејийосџављају* велику песничку вредност уместо да је *олашавају*.

Осећање за античке размере човековог корачања у времену помаже нам да схватимо како у Слободана Јовановића постоји наглашена дистанца у односу на индивидуални егоизам, као што се њему модерна култура појављује у значењима једног времена које је праћено мекуштвом. То би указивало на политичког конзервативца. Али, политички авангардизам и антитрадиционализам није нужно и уметнички: човек може бити политички антитрадиционалист, а да у осећању уметности будете изразити следбеник традиционалних стереотипа.⁹⁸⁵ Као што ствари могу стајати и обрнуто: да ли је случајно што Слободан Јовановић – већ 1922. године – описује како је Прустов роман „један роман без радње“, како је његов стил „један стил који више наговештава него што потпуно казује“, јер Пруст „би хтео да утврди магновене потресе, да обележи једва приметне преливе, да ухвати оне мале потајне утиске којих смо једва свесни“?⁹⁸⁶ То му омогућава његово модерно-иронично чуло, које не застаје ни када је реч о српској књижевности.

Оно има два вида: идејом грађанске толеранције је везано за традиционални облик понашања, док егзистенцијално и епохално допире до модерних садржаја искуства. То је било лако запазити

Лаза Костић (1841–1910)
(БСАНУ Ф-229/4)

Драгиша Васић (1885–1945),
српски политичар, академик,
писац и потпредседник Српског
културног клуба

релативно рано, јер је Слободан Јовановић – као драмски критичар 1894. године – нагласио да „што је у Ибзеновом позоришту најинтересантније то су бесумње жене“,⁹⁸⁷ да би постепено откривао нешто традиционално и опште, као начело, у драмским јунакињама, али и нешто авангардно и појединачно, као емотивна хладноћа, у њима. Отуд их је он описивао у два могућа регистра, јер је оценио да оне захватају два различита доживљаја света. Двострукост његовог погледа, и понашања, остала је његова трајна интелектуална и егзистенцијална карактеристика. Тако у часу када је писао предговор за збирку приповедака Драгише Васића, наш полихистор није само открио своју способност за процену модерних вредности него је оставио узоран пример грађанске толеранције и подршке. Јер, ко је Драгиша Васић у часу када предговор *Ушћуљеним кандилима* пише Слободан Јовановић? Левичар, али какав? Овај републиканац је бранио Спасоја Стејића, атентатора на краља Александра и уређивао левичарски и републикански лист *Пројрес*. И како је тамо писао? Описивао је – у отвореном и протестном писму министру војном, које је циљало на сам регентски врх државне политике – како су „по ослобођењу... без најмање потребе... примљени официри бивше аустроугарске војске без икаквих критеријума“. Међу њима је било и оних који су „били највећи злочинци овога народа“. А били су одликовани ордењем „које су намучени србијански официри задобијали тек после седмогодишњег крвављења“. Управо су ти новопримљени официри, намењени да буду потпора династије а не народа и државе, унапређени без икаквог оправдања. То је било посебно понижење „које је повукло оставке једног великог броја официра старе војске и које ће неминовно донети тешких последица“.⁹⁸⁸

У овим тврђењима можемо видети разорну критику државне политике, личну храброст, осећање за правду и изразито родољубиво осећање. Сам *Пројрес* је забрањен. Ништа од свега тога није засметало Слободану Јовановићу.⁹⁸⁹ Он је прецизно уочио *модерности* једног новог осећања света које се огледало у слободнијој приповедној композицији и у пренадраженом приповедном импресионизму као еквиваленту нервозног ритма послератних нараштаја.⁹⁹⁰ Био је то уметнички облик у којем се раслојавала не само једна свест него и један свет вредности, коме није намењено да се сасвим распадне него да пређе у модернистички хоризонт искуства.

Да би се сам епохални и поетички прелаз одиграо, неопходна је вишеоблична толеранција, способност друштва да издржи сопствену негацију, да се саобрази са њом и добије нови лик, као и да се перспективизовање традиције одиграва у складу са разгранаванем и дOMETИМА индивидуалног талента. Сам Слободан Јовановић је имао *осећај* за такво

Растко Петровић (1898–1949),
књижевник и дипломата,
брат Надежде Петровић
(Народни музеј: Збирка
Надежде и Растка Петровића
– Легат Љубице Луковић)

историјско и естетско кретање. Он је „говорио да од свих писаца, који су се јавили после 1918-те, вреде само двојица, и то Милош Црњански и Растко Петровић, јер само они имају талента, све је остало пролазна ствар“.⁹⁹¹ То је изванредно сведочанство како је уметничко осећање Слободана Јовановића било *изнад* његовог грађанског погледа на свет. То се могло препознати и у његовој оцени Прустовог стила, који је „суптилан, увијен, као састављен из малих тачкица: један стил нарочито подешаван да изрази најфиније нијансе осећаја и да ухвати оно што у нашим утисцима има најтренутнијега“.⁹⁹² Он препознаје и прецизно описује ова својства модерности у стилу, па и када се иста таква својства појаве у српској књижевности, премда његова процена остаје знатно рестриктивнија у односу на сличан стилски поступак у светској књижевности.⁹⁹³ Иако није могао бити склон радикалном дефетизму модерних духова у књижевности после Великог рата, он је ипак *издвојио* управо ону двојицу писаца који су својим књижевним радикализмом, својом духовном авангардношћу изазивали отпор традиционалне и грађанске свести у нас.

Он као да је осетио како *модерна* књижевна норма, образована пре Првог светског рата, мора бити спремна да претрпи *модернистичку* негацију: код Црњанског и Растка Петровића, код Винавера и Тодора Манојловића, код Настасијевића. Јер, тек међуоднос између норме и њене негације, као константан однос унутар културе, даје стабилност и разуђеност културне подлоге. То значи да се уметнички процеси одигравају *унушар* грађанског света: ниједан од српских модерниста није раскинуо са традицијом, већ су је перспективизовали у складу са својим осећањем света; ниједан од њих није постао комуниста, већ су остали унутар палете грађанских политичких оријентација, да би – после Другог светског рата – били изгнани или скрајнути. Неспремност норме – као и грађанског света, који оличава Богдан Поповић⁹⁹⁴ – да поунутрашњи негацију,

Милош Црњански (1893–1977)

да се раслоји у мери која обезбеђује делотворно присуство субверзивности у уметничком осећању – какво је на ивицама свести неговао Слободан Јовановић – и да тако створи динамични садржај културне подлоге, условила је појаву која је негацију унутар грађанског света претворила у негацију читавог тог света: код комуниста који су „рушили утврђене вредности у свима областима духовног живота, па и у књижевности“.⁹⁹⁵

Тако је надреалистичка поетичка оријентација у нас, прогласивши да се „говор постајања... само кроз дијалектички материјализам може разумети“,⁹⁹⁶ огласила „слом модерничке књижевности“,⁹⁹⁷ која – зато што се „држи исте материјално-социјалне инфраструктуре“⁹⁹⁸ – не може делати „на прекрету света“.⁹⁹⁹ Она је осетила везу модерниста и традиције, као везу у којој долази до *йерсијекџивизовања* и *йреиначавања* српске грађанске традиције, оценивши како су „господа модернисти у служби традиције“.¹⁰⁰⁰ Нешто од тога је осетио и Слободан Јовановић. Он је припадао модерном полихисторском нараштају, који репрезентује *Српски књижевни џласник*, у којем је уважавање западних вредности било готово лишено унутрашње дистанце и самосвести, јер тај нараштај „није могао, а да не буде јаче осетљив за лепе, него за ружне стране западне културе“.¹⁰⁰¹ Но, модернистички књижевни нараштај – као еминентно *зайадни* нараштај – развијао је управо оне елементе самосвести који су водили ка *сйварану* вредности и *унушар* традиције: отуд су они откривали средњовековну прошлост, осамнаестовековне полихисторе, нови сјај романтичара.

Сам Слободан Јовановић уочио је унутрашњу напетост између нараштаја у једној култури, па је нагласио како „први наши нараштаји који су се школовали на страни и познали запад“, премда „западњаци умом, они су срцем остајали везани за патриархални живот“.¹⁰⁰² У овој оцени, у интелектуалној дистанци која је омогућава, као да пребива наговештај да се његов нараштај – у својим репрезентантима, у модерним полихисторима – одвојио од таквог наслеђа. Но, Слободан Јовановић као да је наслутио како је поетика *Српској књижевној џласника* апсолутизовала оно што је усвојила, па је тек модернистички нараштај требало да – кроз поетичку, али не и културну негацију, јер такав однос између узастопних модернистичких нараштаја постоји и у другим културама¹⁰⁰³ – *сйвори* модерну резонанцу наше културе. Као модернисти који поседују диференцирану свест, они су остали у напетим односима са полихисторским носиоцима и идеолозима модерне, да би били негирани од заступника потоњих надреалистичких и социјалних поетика у нас.

У томе се огледа унутрашња слабост српске књижевне и културне традиције: у њеној неспособности да у себе похрани дубински радикализам модернистичког изазова. Отуд је „слом модернистичке књижевности“ значао обликовање модерне грађанске осећајности у корист једнозначне револуционарности и апсолутне негације: српски надреалисти постали су листом – салонски или истински – комунисти, јер „између десног и левог поређења нема“.¹⁰⁰⁴ Сам Слободан Јовановић је имао *чуло* за уметност које је битно надилазило *сйангарде* културе коју је стварао. У томе је парадокс његовог полихисторства.

Књижевно искуство је, дакле, било конститутивно за рефлексију Слободана Јовановића. Јер, књижевна и критичка мисао је открила вишеслојност његовог духовног лика: његово осећање за судбински такт човекових корака у времену; његову иронију која проистиче из тог трагичног осећања живота, као човеково више својство и одговор на

Слободан Јовановић и Димитрије Поповић (1866–1940),
српски дипломата и брат Богдана и Павла Поповића,
снимљени на Крфу (АКЦДПП)

то осећање; његово изоштено естетско чуло, које је отворено и за авангардне и за традиционалне вредности, и за традицију и за инвенцију; његову личну моралну солидност и одважност у грађанском достојанству. Ове особине као да назначују како је књижевно искуство омогућило да се у полихисторском лику Слободана Јовановића наталожи и духовно искуство моралиста. Оно је било једна од предодређујућих тема нараштаја модерних полихистора у нас: многи од њих – Павле Поповић, Урош Петровић, Богдан Поповић – били су трајно заокупљени моралистичком традицијом. У пажљивом бележењу трагова моралистичког наслеђа у њиховим делима, Слободан Јовановић је оцртао она својства која играју препознатљиву улогу у његовом духовном профилу.

Премда је није показивао на наметљив начин, код њега је снажно била присутна *искреност* *убеђења* као важна карактеристика моралиста.¹⁰⁰⁵ У ком подручју би се она могла потражити у делу једног мислиоца који је знао бити ироничан, који је умео да очува дистанцу према ауторитету и моћи, према популизму и комунизму? Она није проистицала из његових конзервативних и национално-либералних *идеолошких* погледа, као што није могла бити заснована у његовим скептичким и ироничким схватањима: у првом случају, зато што убеђења није усвајао на догматски начин; у другом случају, зато што је искреност увек осумњичена у присуству ироније, чак и када је реч о искренности ироније. Но, *искреност* *убеђења*, као важно својство моралиста, образовала се у полихисторству Слободана Јовановића, јер је припадала његовом уверењу у значај културе и у индивидуалном¹⁰⁰⁶ и у друштвеном животу.¹⁰⁰⁷ Како у тој ствари није показивао ни најмање одступање, природно је да је књижевност – као једна од доминантних сила у српској култури – играла значајну улогу у његовом моралистичком схватању човека и света.

Ако бисмо усвојили његову поделу моралиста на оне који су више психолози и оне који су више социолози,¹⁰⁰⁸ онда бисмо закључили да је Слободан Јовановић преваходно припадао оним моралистима које је одредио као социологе. Његово посматрање – већ по професији правника и вокацији историчара – било је преваходно спољашње, кроз процену нарави и обичаја, као и панораму разноврсних људских типова. Но, управо у тим својствима препознајемо како га је књижевно искуство чинило и моралистичким психологом. Оно је упућивало његов дух ка унутрашњем посматрању: трагови тог само-посматрања, у којем се проналази „оно што је опште човечанско“,¹⁰⁰⁹ имплицитно су присутни и дискретно расути у његовим судовима о књижевности и његовом историографском приповедању. Тек пажљивим разврставањем наноса које је сусрет са књижевним искуством наталожио на духовном лику Слободана Јовановића постаје препознатљива антрополошка дубина његових моралистичких засада.

Сама књижевност нам, дакле, помаже да утврдимо својства полихисторског импулса у делу Слободана Јовановића. Она, штавише, назначује на који начин у њему постоје слојеви моралистичког наслеђа: искреност убеђења и социолошки моменат. Она показује како су – испод ових својстава – наталожени слојеви психолошког наслеђа моралиста, чији увиди представљају антрополошки темељ једне веома слојевите духовне творевине. Сва ова разноликост открива модерног полихистора као врхунски израз српске грађанске културе. Она га открива на начин који не можемо превидети: било да смо са владаром или без њега, са свешћу о свом језику или без ње, са осећањем да имамо отаџбину или да ње једноставно више нема.

НАПОМЕНЕ

- 1 Милан Кашанин, *Сусрећи и њихова*, Матица српска, Нови Сад, 1974, стр. 98.
- 2 Милош Црњански Слободану Јовановић, Берлин, 26. марта 1929, у: *Савременици о Слободану Јовановићу* [приредили] Јовица Тркуља, Маринко Вучинић, Библиотека Научно наслеђе Правног факултета у Београду 11, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2009. (даље: ССЈ), стр. 342.
- 3 Владимир Ђоровић, „Историчар“, *Политика* (4. децембар 1939), стр. 9; *Свој година Филозофској факултету*, редакција: Татомир Анђелић, Димитрије Вученов, Радован Самарцић (одговорни уредник), секретар редакције Љубомир Максимовић, Народна књига, Београд, 1963, стр. 237.
- 4 Сима Пандуровић, „Суд о делу Слободана Јовановића“, *Мисао* XXIV, 1/2 (1927).
- 5 Ђорђе Тасић, „Правник“, *Политика* (4. децембар 1939), стр. 9.
- 6 Сима Пандуровић, „Суд о делу Слободана Јовановића“, *Мисао* XXIV, 1/2 (1927).
- 7 Драгољуб Јовановић, „Слободан Јовановић и народ“, *Српски књижевни гласник* (даље: СКГ), LIX/3 (1930), стр. 193.
- 8 Магија Бећковић, „Два диоскура“, говор одржан у задужбини Илије М. Коларца, 26. априла 2012. године.
- 9 Kajica Milanov, *Titovština u Jugoslaviji* [sa predgovorom Slobodana Jovanovića], Izdanje „Sloge“, 397 Hay Street, Perth, Western Australia, 1952, стр. 25.
- 10 Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић као историчар политичких идеја“ и „Слободан Јовановић као теоретичар државе и права“ у: Д. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, ЈП Службени лист СЦГ, Београд, 2003, стр. 13–68.
- 11 Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић као социолог“ у: Д. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, ЈП Службени лист СЦГ, Београд, 2003, стр. 117–174.
- 12 Миодраг Јовичић, *Слободан Јовановић: илустрирана монографија*, 3. изд. Предговор Данило Н. Баста, Службени гласник, Фонд „Миодраг Јовичић“, Београд, 2011.
- 13 Драгољуб Јовановић, „Слободан Јовановић и народ“, СКГ, LIX/3 (1930), стр. 192.
- 14 Milan Gavrilović, „Slobodan Jovanović“, *Poruka* 53–54 (januar–mart 1959), стр. 4.
- 15 Да се у Београду сматрало да је Уједињена омладина српска „искључиво дело двојце фантаста, Милетића и Владимира Јовановића (сауредници), које неће опстати“ вид. Василије Крстић, *Аустроугарска краља о Уједињеној омладини српској*, Матица српска, Нови Сад, 2015, Београдски конзул Ленк министру иностраних дела барону [грофу од 1868] Бајсту (Friedrich Ferdinand Freiherr von Beust) шаље тражени подробнији извештај о Уједињеној омладини, Београд, 8. децембар 1866, [Архив Војводине, Извештаји београдског конзула бр. 69 из 1866, фотоснимци, 989–993], стр. 85–88.
- 16 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 44.
- 17 Милан Јовановић Стоимировић, „Слободан Јовановић“, *Поретци према живим моделима* [из заоставштине], приредили Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Матица српска, Нови Сад, 1998, стр. 100.
- 18 Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић“ [1948/1961, 1962, 1991], у: Слободан Јовановић, *Сабрана дела I–XII*, приредили Радован Самарцић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублиц, СКЗ, Београд, 1990–1991. (даље: СД) XI, стр. 98.

- 19 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 55.
- 20 Владимир Јовановић, *Основи снаге и величине српске* [прештампано из часописа (илустрованог листа) *Млада Србадија* 1–3 (1870)], Платонова штампарија, Нови Сад, 1870, [ИСВ], стр. 163–229], [Посвета „Своме сину Слободану“].
- 21 Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 52, бр. 118. Упис у Матичну књигу крштених Слободана В. Јовановића рођеног у Новом Саду 21. новембра [3. децембра] 1869. године, на празник Ваведења Пресвете Богородице, а крштеног 23. новембра [5. децембра].
- 22 Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 98, бр. 55. Упис у Матичну књигу крштених Правде В. Јовановић рођене 15. [27] јуна, а крштене 24. јуна [6. јула] 1871. године.
- 23 Владимир Ђоровић, „Из сарајевске прошлости (I. Омладински покрет у Сарајеву шездесетих година XIX века)“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XVI/I*, Београд, 1936, стр. 11.
- 24 Vladimir Jovanović [V. Yovanovitch], *The Near-Eastern Problem and the Pan-German Peril*, Watts & Co, London, 1909.
- 25 Herman Wendel, „Vladimir Jovanović 1833–1922“, *Frankfurter Zeitung*, (11. март 1922), стр. 1
- 26 Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2017, стр. 82, 313 и даље.
- 27 Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић“ [1948/1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 94.
- 28 У међуратном периоду студију о Марксу Слободана Јовановића критиковали су Тодор Крушевац (изгледа да је страдао као троцкиста у Кукавичком партизанском одреду 1941), Огњен Прица, Отокар Кершовани, Веселин Маслеша. Вид. Boris Milosavljević, „Marksistička kritika studije Slobodana Jovanovića o Marksу. Praksa i dijalektika“, *Theoria* 56/3 (2013), стр. 15–40.
- 29 Слободан Јовановић, „Парламентаризам Стојана Протића“ [*Полијшика* 5642 (6–8. јануар 1924), стр. 2], СД XI, стр. 436.
- 30 Слободан Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)“ [1923, 1933], СД III, стр. 472.
- 31 Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2017, стр. 132 и даље.
- 32 Милан Ђ. Милићевић, „Маринковић Вук др“, „Маринковић Коста“, *Поменик знаменитих људи у српској народа новијеј доба*, Српска краљевска штампарија, Београд, 1888, стр. 322–324.
- 33 О паљењу Новог Сада, када је изгорела кућа Маринковића вид. Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 215–216.
- 34 Матична књига венчаних Саборне парохије у Новом Саду II, за годину 1867–1895, стр. 1, бр. 1, 1868. О Стевану Павловићу вид. Василије Ђ. Крстић, „Стеван Павловић и његово *Наше доба*“, Матица српска, Нови Сад, 1980, стр. 385–397.
- 35 Јелена В. [ладимира] Јовановића, „Како се васпитају девојчице у Америци (По Токвилу – с француског)“, *Српски омладински календар за њосију 1871*, штампарија др-а Ј. Суботића, Нови Сад, 1871, стр. 174–177.
- 36 Архив Културног центра – Дом породице Павловић (даље: АКЦДПП). Језици које је говорила Јелена Јовановић наводе се у аустроугарској идентификационој (личној) карти Јелене Јовановић, Jelena V. Jovanovitz, Identitätskarte, K. u. k. Militär-General-Gouvernement in Serbien, K. u. k. Bezirkskmdo in Trstenik, Ev-Nr. 1118, Vrnjci, 30. VII 1917.
- 37 АКЦДПП, Правда Ристић Јелени Јовановић, Беч, без датума, 1918.
- 38 АКЦДПП, ЗАР, „Родослови, сачувао А. Ристић“, др Андрија М. Ристић, „Јелена В. Јовановић, рођ. Маринковић (1849–1927)“.
- 39 Милош Црњански, *Ембахаде. Дела Милоша Црњанског*, XIII, Задужбина Милоша Црњанског, Православни богословски факултет, Београд, 2010, стр. 73, 615, 616.
- 40 Milovan Đilas, *Vlast, Naša reč*, London, 1983, стр. 51–52.
- 41 АКЦДПП, Слободан Јовановић Правди М. Ристић, Београд, 8. јул 1929. (ћирилична писаћа машина, потпис и скице родослова на полеђини руком), 3 стр.
- 42 АКЦДПП, Заоставштина др Андрије М. Ристића (даље: ЗАР), „Родослови сачувао А. Ристић“.

- 43 Слободан Јовановић, писмо „‘поштованом господину’, једном од скупљача биографске грађе о Вл. Јовановићу“, 15. септембар 1940, у: Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић“ [1991], СД XII, стр. 721.
- 44 Владимир Јовановић, *Успомене* [АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/144], приредио и предговор написао Василије Крестић, БИГЗ, Београд, 1988. (даље: В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920/1988]).
- 45 АКЦДПП, ЗАР, [Владимир Спужић] „Loza Ostoje Spruža. Naše porodice za vreme oslobođenja od Turaka“, Драгослав Адамовић, „Владимир Спужић (1894–1982) [Полијтика, 1975]“, *Разговори са савременицима*, предговор Радован Самарџић, ИРО „Привредна штампа“, Београд, 1982, стр. 318.
- 46 „Писма ауторова преводиоцу“ у: *Посијанак фела ѿмоћу ѿрродној одбирања или Одржавање ѿњејованих раса у борби за живоић*, написао Чарлс Дарвин. Са енглескога шестог, допуњенога и поправљенога издања превео М. М. Радовановић, Београд, штампа и издање Државне штампарије 1878. (III, XXVIII, 431, IV [474] стр). Darwin Correspondence Project, „Letter no. 10827,“ accessed on 19 October 2018, <http://www.darwinproject.ac.uk/DCP-LETT-10827>. Darwin Correspondence Project, „Letter no. 11681,“ accessed on 19 October 2018, <http://www.darwinproject.ac.uk/DCP-LETT-11681>.
- 47 Заоставштина Властимира Трајковића (даље: ЗВТ), Покушај породичног стабла Милоја Милојевића; Родослов Јовановића и Матића у Руми и Београду 1 и 2; Мемоари Матије Матића, члана Касаџије у Београду, стр. 1–5; АКЦДПП, Заоставштина Андрије Ристића (даље: ЗАР), „Родослови, сачувао А. Ристић“, Родослов Матића и Јовановића 1 и 2.
- 48 АКЦДПП, ЗАР, „Родослови, сачувао А. Ристић“, Родослов Хаџи Томиних (основни); Родослов потомака војводе Антонија Анте Богићевића. На родослову се налазе и краљ Милан (унук Томаније Обреновић, рођ. Богићевић) и краљ Александар.
- 49 АКЦДПП, ЗАР, „Родослови, сачувао А. Ристић“, Родослов Ристића-Ристовића и Ћипра, односно Ћипрића.
- 50 АКЦДПП, Извод из матичне књиге венчаних Михаила Г. Ристића, секретара МИД-а и Правде, кћерке Владимира Јовановића, држ. саветника, у Саборној цркви у Београду, 18. [30] јануара 1896. АКЦДПП, Из заоставштине Мих. Г. Ристића, откуцано ћирилично писаном машином. Текст је писан у првом и трећем лицу јединине. АСАНУ, 14243, Заоставштина Михаила Ристића (даље: ЗМР), 4097–4146; Миле Станић, „Заоставштина Михаила Г. Ристића у Архиву САНУ у Београду“, *Архивска траћа као извор за историју*, Међународни научни скуп, 15–16 мај 2000, Београд, стр. 245–361.
- 51 АКЦДПП, Правда М. Ристић Слободану Јовановићу, Скопље, 7. [19] мај 1896. [1897. или 1898].
- 52 Јелена Скерлић Ђоровић, „Правда Ристић“, *Живоић међу људима. Мемоарски записи*, приредила Зорица Хаџић, Академска књига, Нови Сад, 2014. (даље: Ј. Скерлић Ђоровић, *Живоић међу људима* [2014]), стр. 160.
- 53 Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић“ [1948/1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 104.
- 54 Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Заоставштина Слободана Јовановића (даље: АСАНУ, ЗСЈ), 14891/13, Владимир и Јелена Јовановић Слободану Јовановићу, Врњачка Бања, 19. децембар 1918.
- 55 Миодраг Југовић [професор историје], „Прва београдска гимназија. Прошлост, културни и национални значај прве средње школе у Србији“, *Сјоменица о сјомодишњици Прве мушке гимназије у Београду*, Штампарија Драг. Грегорих, Кнегиње Олге 21, Београд, 1939.
- 56 Слободан Јовановић, „Павле Маринковић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 271.
- 57 Владимир Јовановић, *Полијички речник*, свеска В [стр. 355–589]. На свет издала главна књижара српска Ј. Д. Лазаревића. Дело је награђено Српским ученим друштвом, Државна штампарија, Београд, 1872. (даље: ПР), стр. 371–400.
- 58 *Исјо*.
- 59 *Исјо*.
- 60 Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић“ [1948/1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 114–115.
- 61 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [текст написан 1948. године. Објављен у: Слободан Јовановић, *Моји савременици*, предговор Р. Л. Кнежевић, Авала (Avala, Printing and Publishing Company Ltd), Виндзор, Канада 1962], СД XI, стр. 727.
- 62 *Исјо*.
- 63 О Карићу као конзулу у Скопљу и његовом националном раду вид. Михаило Војводић, *Сјојан Новаковић и Владимир Карић*, Архив Србије, Слио, Београд, 2003.

- 64 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [текст написан 1948. године. Објављен у: Слободан Јовановић, *Моји савременици*, предговор Р. Л. Кнежевић, Авала (Avala, Printing and Publishing Company Ltd), Виндзор, Канада 1962], СД XI, стр. 742.
- 65 *Истио*.
- 66 *Истио*.
- 67 АКЦДПП, Слободан Јовановић Андрији Ристићу, Београд, 14. јун 1937.
- 68 Većeslav Vilder, „Svetski gradjanin“, *Poruka* 53–54 (januar–mart 1959), стр. 4.
- 69 „Un capitaine de quinze ans“ Жила Верна излазио је у наставцима у *Magasin d'éducation et de récréation* од јануара до децембра 1878. године.
- 70 АКЦДПП, Владимир Јовановић Слободану и Правди Јовановић, Ниш, 9. [21] децембар 1878. године.
- 71 АКЦДПП, Ђорђе Јовановић брату Владимиру Јовановићу (поклања пиштоље Арнаута који су му се предали, синовцу Слободану), 10. [22] фебруар 1878.
- 72 *Оцене ученичкој усјеху у београдској гимназији 1882–1883. [1884–1885; 1885–1886] школске године*, Краљевско–српска државна штампарија, Београд, 1886.
- 73 Миодраг Југовић, „Прва београдска гимназија“, *Споменица о стојоодишњици Прве мушке гимназије у Београду*, Штампарија Драг. Грегорић, Кнегиње Олге 21, Београд 1939. (даље: ССП), стр. 216.
- 74 Слободан Јовановић, „Павле Маринковић“ [текст је датиран 15. априла 1948, а објављен два пута 1962. године у посебном отиску *Гласа Канадских Срба* и у: С. Јовановић, *Моји савременици*, Авала, Виндзор 1962. Текст је први пут објављен у земљи у једанаестом тому Сабраних дела 1991], СД XI, стр. 268.
- 75 *Истио*, стр. 273.
- 76 Слободан Јовановић, [„Стојан Новаковић. Личне успомене (Крф 1917)“, *Споменица Стојана Новаковића*, СКЗ Београд 1921, стр. 83–115, *Моји савременици*, Виндзор, Канада 1962, *Порирети из историје и књижевности*, МС/СКЗ, Нови Сад – Београд 1963], СД XI, стр. 127.
- 77 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 723.
- 78 Слободан Јовановић, „Павле Маринковић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 272–273.
- 79 Димитрије Ђорђевић, *Ожљци и ојомене*, I, БИГЗ, Београд, 1994, стр. 266.
- 80 Владимир Јовановић, ПР, стр. 493–494; „Социјализам или друштвено питање“ (1873), стр. 17.
- 81 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Лични фонд Владимира Јовановића (даље: ЛФВЈ), К-1/1, 13, В. Јовановић, „Последња жеља и наредба, 24. мај [6. јун] 1907.
- 82 „С погребна г. Владимира Јовановића“, *Самоуирава*, орган радикалне странке (7. март 1922), стр. 2.
- 83 Слободан Јовановић, „Све своје средњошколско образовање“, ССП [1939], стр. 310.
- 84 *Истио*.
- 85 Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић“ [1948/1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 104.
- 86 Слободан Јовановић, „Александар Батенберг и краљ Милан“ [1922], СД XI, стр. 426.
- 87 *Истио*.
- 88 Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић“ [1948/1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 104.
- 89 Драгослав Адамовић, „Владимир Спужић (1894–1982)“, *Разговори са савременицима*. Радован Самарџић (предговор). ИРО „Привредна штампа“, Београд, 1982. стр. 319.
- 90 Мiodrag Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović“ [1959], стр. 23.
- 91 АКЦДПП, белешке (скрипта) са студија Правде Јовановић, *Philosophie pratique* 1890, cours de M. Gourd, Женева, 1890.
- 92 Јовановићева документација о студијама у Женеви док је био државни питомац, са извештајима Министарству просвете о наставном програму, професорима, списком коришћене литературе и радом О демократији налази се Архиву Србије (даље: АС), Министарство просвете (даље: МПс), ф XXVI, р 100/1890 и АС, МПс, ф XXIX, р 21/1890.
- 93 Владимир Јовановић, *Успомене* [о. 1920/1988], стр. 477.
- 94 АС, МПс, XXVI, 100/1890; Université de Genève, No 1085, Genève, 29. 9. 1890.
- 95 АС, МПс, XXVI, 100/1890, Слободан Јовановић министру Андри Николићу, Београд, 22. октобар [3. новембар] 1890.

- 96 Archives de Sciences Po, École libre des sciences politiques, (даље: 1 SP), 3, Année 1890–1891, Tableau sommaire des cours réguliers de novembre 1890 a juin 1891.
- 97 1 SP, 2, Etat des élèves et auditeurs étrangers par nationalites (1891–1895).
- 98 1 SP 13a, 1890/91. Изгледа да и данас постоји зграда у којој је Јовановић становао у Паризу.
- 99 Слободан Јовановић [Случајни 1922], „Марсел Пруст, У *шражњи изубљена времена*“ [СКГ, 3 (1922), 5/3, 213–215], СД XII, стр. 495.
- 100 АС, МПс, XXVI, 100/1890, Правила за државног питомца.
- 101 Архив Србије, Министарство иностраних дела, Административно одељење (АС, МИД–А), 1892, 9483; СН, 25. август/6. септембар 1892. У Политичком одељењу Министарства (1893) била су два секретара 5. класе, Михаило Г. Ристић и Матеја С. Бошковић и један писар 2. класе, Слободан Јовановић (постављена лица). Вид. *Државни календар*, Државна штампарија, Београд, 1894.
- 102 Михаило Ристић, „Извештај о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана“ [1893], препис од 29. августа 1903, [у:] Биљана Вучетић, *Наша ствар у Османском царству*, Историјски институт, Београд 2012 (даље: М. Ристић, „Извештај [1893]“), стр. 38.
- 103 Михаило Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, предговор Василије Ђ. Крестић, СКЗ, Београд, 2012.
- 104 АС, МИД–ПП, 1894, 240, пп бр. 1787, 1273. Извештај је завршио 16. [28] августа 1894. године. Усвојен је („примљен“) 4. [16] октобра 1894. године (пп бр. 1970, 1781).
- 105 Слободан Јовановић, „Стојан Новаковић“ [„Стојан Новаковић. Личне успомене (Крф 1917)“, *Стоменица Стојана Новаковића*, СКЗ Београд 1921, стр. 83–115, *Моји савременици*, Виндзор, Канада 1962, *Порцрети из историје и књижевности*, МС/СКЗ, Нови Сад – Београд 1963], СД XI, стр. 121.
- 106 *Исто*, стр. 126.
- 107 *Исто*.
- 108 *Исто*.
- 109 *Исто*, стр. 133.
- 110 Јован М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, *Стоменица Стојана Новаковића*, СКЗ, Београд 1921, стр. 187. Уп. Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 308–309.
- 111 Јован М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, *Стоменица Стојана Новаковића*, СКЗ, Београд 1921, стр. 189.
- 112 Слободан Јовановић [С. Ј], „Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку. Пред освитак XX века разматрао и бележио Стојан Новаковић. Издање Српске књижевне задруге. Београд, 1900,“ [*Нова искра*, Београд, 2/1900, 94–95], СД XI, стр. 875–878.
- 113 Михаило Петровић, „Гимназијске успомене“, ССП, стр. 295, 296.
- 114 *Ред* је излазио једанпут у три дана, па стога спада у категорију листа, а не часописа, која, уосталом, у XIX веку није била јасно разграничена, па су се многе публикације које би се данас звале часописима, називале листовима.
- 115 *Полијика* (5. фебруар 1937).
- 116 Успомене Јованке Туцаковић [23. март 1951], сестре Богдана и Павла Поповића, у: Војин Ракић, *Бојдан Појовић. Из разговора и сећања давних*. Приредио Иво Тартаља, Библиотека града Београда, Београд, 2004, стр. 96.
- 117 Слободан Јовановић, „Тома Карлајл“ [СКГ 4, 1904, XII/4, 903–914; 5, 988–1000], СД II, стр. 655–672.
- 118 Слободан Јовановић, „Živojin Perić“, *Poruka* 16 (1953), стр. 15–16.
- 119 Слободан Јовановић, „Артур Балфур“ [*Нова Европа*, Загреб, 1930, XXI, 235–234], СД II, стр. 674.
- 120 *Ред*, лист политички и књижевни, 1 (1. [13] фебруар 1894).
- 121 Слободан Јовановић, „Отаџбина у опасности!“ [1894], *Нејознати рагови* 1892–1902, приредио Станиша Војиновић, говори: С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи“ и Душан Иванић, „Изазови сабраних списа“, „Филип Вишњић“, Београд, 2005. (даље: НР), стр. 179.
- 122 *Исто*, стр. 180.

- 123 Слободан Јовановић, „Наши непријатељи“ [1894], НР, стр. 187.
- 124 Слободан Јовановић, [Puck], „Драгутин Ј. Илијћ, Прибислав и Божана [Peg 20 (март 1894), стр. 1–2]“, СД XI, стр. 823–827; [Bob], „Зановет’ Милана Ђ. Милићевића“ [Peg 30 (24. март [5. април] 1894), стр. 2–3], НР, стр. 46–52; „Золин Слом, у преводу г. М. Довијанића“, [1894], СД XII, стр. 505–508; „[Puck] „Споменик Војиславу“ [Peg 17 (1894)], поводом прогласа за подизање споменика Војиславу Ј. Илићу], СД XI, стр. 757–759; [CP] „Шекспиров *Лир*“ [Peg, 8 (13. фебруар 1894), стр. 1–2], НР, стр. 157–162.
- 125 Слободан Јовановић, „Љубомир Недић“ [*Љубомир Недић*. Прештампано из *Нове Европе* 1920. (бројеви 7–13), Загреб, Штампa „Типографије“, графичко-накладног завода д. д., 1921], СД XI, стр. 769.
- 126 Слободан Јовановић, „Љубомир Недић“ [1917/1920], СД XI, стр. 676.
- 127 Љубомир Недић, „Господине уреднице“, *Peg*, 1 (1. [13] фебруар 1894), стр. 1–2.
- 128 Слободан Јовановић, „О друштвеном уговору“, *Српски џреїлег* [„I Природно стање“] 1 (1895), 7, стр. 211–216; [„II Друштвено стање“] 8, стр. 242–246; [„III Лична слобода“] 9, стр. 274–280; [„IV Народно суверенство“] 10, стр. 305–311. Студија је следећи пут објављена тек у Сабраним делима из 1990/91. године, скоро сто година касније. Вид. Слободан Јовановић, „О друштвеном уговору“ [1895], СД XII, стр. 175–208.
- 129 Богдан Поповић, „Бомарше“ [*Оџаџбина* (1889); *Бомарше* (додато 7. поглавље) СКЗ, Београд 1925], *Сабрана дела Боїдана Поїовића*, II, приредио Предраг Палавестра, ЗУНС, Београд, 2000–2001, стр. 29–152.
- 130 Слободан Јовановић, „Оснивање *Српскої књижевной пласника*“, *Тамо далеко, часоїис Срба у слободном свейу*, 1 (Чикаго-Мелбурн, октобар, новембар, децембар 1958), стр. 3.
- 131 Слободан Јовановић, „Светислав Симић“ [СКГ, 22 (1941), стр. 437–439], СД XI, стр. 585.
- 132 Слободан Јовановић, „Спољашња политика Србије у XIX веку [коаутор Михаило Гавриловић, С. Ј. – ‘Од 1833. године наовамо’“, СКГ, I (1901), 4/2, стр. 114–121; 3, стр. 185–195; 4, стр. 278–286; 5, стр. 367–378; 6, стр. 460–473], стр. 114, фн 1.
- 133 Слободан Јовановић, „Равнотежа на Јадранском мору од Шарла Лоазоа“ [СКГ 1 (1901), 3/1, стр. 61–67], СД XII, стр. 393.
- 134 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 717, 749.
- 135 Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић“ [1948/1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 111.
- 136 Matthew Arnold, *Culture and Anarchy. An Essay in Political and Social Criticism*, Smith, Elder and Co, London 1869.
- 137 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 734.
- 138 Јован Скерлић, „Слободан Јовановић“ [*Истїорија новије срїске књижевностїи*, Издање књижарнице С. Б. Цвијановића, Београд 1914], ССЈ, стр. 209–210.
- 139 Исидора Секулић, „Стил Слободана Јовановића“ [Одломак из студије о „београдском стилу“], *Нова Европа*, I (1920), 1, стр. 56–64; 3, стр. 137–142], ССЈ, стр. 218–219.
- 140 Богдан Поповић, „Истина и непристрасност“ [рукопис из заоставштине], *Сабрана дела Боїдана Поїовића* VI [приредио Иво Тартаља], ЗУНС, Београд, 2001. (даље: СДБП), стр. 344.
- 141 Јован Скерлић, „Слободан Јовановић“ [*Истїорија новије срїске књижевностїи*, Издање књижарнице С. Б. Цвијановића, Београд 1914], ССЈ, стр. 209.
- 142 *Истїо*.
- 143 *Стїо їодина Филозофскої факултїетїа*, редакција: Татомир Анђелић, Димитрије Вученов, Радован Самарџић (одговорни уредник), секретар редакције Љубомир Максимовић, Народна књига, Београд, 1963, стр. 58–60.
- 144 *Истїо*, стр. 70–71.
- 145 Димитрије Матић, *Начела умной државной їрава*, разложио Димитрије Матић, професор права (прегледала и одобрила школска комисија), Књигопечатња правитељства српског, Београд, 1851.
- 146 Милован Ђ. Миловановић, „Државно право. Белешке са предавања на Великој школи“ (скрипта, 1890), у: М. Ђ. Миловановић, *Државно їраво и друїе устїавнойравне стїудије*. Избор, редакција и поговор Ратко Марковић, Службени гласник, Београд, 1997. (даље: Милован Ђ. Миловановић, „Државно право“ [1890]), стр. 13.

- 147 За основни преглед немачког деветнаестовековног учења о држави и јавном праву вид. Michael Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, 2, 1800–1914, С. Н. Beck, München 1992, стр. 121–186, 423–460.
- 148 Слободан Јовановић, „О суверености. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановић“, *Бранич* IV (1897), 1, бр. 7, (1. [13] децембар 1897), стр. 69–73; 2, бр. 8, (10. [22] децембар 1897), стр. 85–88; 3, бр. 9, (20. децембар 1897. године [1. јануар 1898]), стр. 107–110; *О суверености*. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановић [Издање аутора], Штампарија Светозара Николића, (Прештампано из *Бранича*), Београд, 1897.
- 149 Слободан Јовановић, „О друштвеном уговору“ [1895], СД XII, стр. 175.
- 150 Слободан Јовановић, *О суверености* [1897, 1996], стр. 35.
- 151 *Истио*, стр. 50.
- 152 АС, Велика школа (ВШ), II, 179а/1900, Слободан Јовановић Александру Борисављевићу, старешини (декану) Правног факултета Велике школе (доставља Програм предавања и извештај о раду), Београд, 18. фебруар [2. март] 1900.
- 153 Слободан Јовановић, „О дводомном систему“, *Бранич* 6 (1899), 3, стр. 97–107; 4, стр. 165–175; 5, стр. 193–208; 6, стр. 261–273; 7, стр. 309–324; 8, стр. 337–352. [I. Историја дводомног система у Енглеској и у Француској. II. Теорија о подели законодавне власти. III. Односи између два дома. IV. О организацији Горњег дома. V. Питање о Горњем дому код нас]; „О дводомном систему“, одштампано из *Бранича*, Штампарија Д. Димитријевића, Иван-бегова ул. бр. 1, Београд, 1899. Студију „О дводомном систему“ Студија „О дводомном систему“ допуњена је у другом издању у вези са уставним променама у Краљевини Србији у периоду од 1899. до 1909. године. Вид. С. Јовановић, *Полијичке и њравне расјраве*. Друга свеска. Књи-жар издавач Геца Кон, Штампарија „Штампе“, Београд, 1910 (1909). Трећи пут је објављена у Сабраним делима из 1932/40. године, али само део. Вид. С. Јовановић, „Дводомни систем“ у: *Полијичке и њравне расјраве*. Књига друга, Издавачка књи-жарница Геце Кона, Кнез Михаилова улица 1, Београд, 1932. И у другом тому Сабраних дела из 1990/91. објављен је само други део студије „О дводомном систему“.
- 154 Herbert Spencer, „Mr. Balfour’s dialectics“, *Fortnightly Review* 63/57 (June 1895), 861–873; Слободан Јовановић, „Артур Балфур“, СКГ 3 (1903), 8/1, стр. 38.
- 155 Слободан Јовановић, *Основи њравне теорије о држави*, [Издање аутора], „Доситије Обрадовић“, Штампарија Аце М. Станојевића, Београд 1906, стр. 212; Слободан Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 328.
- 156 Милован Ђ. Миловановић, „Државно право“ [1890], стр. 138.
- 157 Слободан Јовановић, „Дводомни систем“ [1932], СД II, стр. 264–267.
- 158 Слободан Јовановић, *Велика народна скупштина, студија о усјавојворној власјини*, Штампарија Светозара Николића, Обилићев венац бр. 2, Београд, 1900.
- 159 Слободан Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 10.
- 160 О Намесничком уставу вид. Мирјана Стефановски, *Посјанак намесничкој усјава*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2016.
- 161 Слободан Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 25.
- 162 *Истио*.
- 163 *Истио*, стр. 62.
- 164 *Усјав Краљевине Србије*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1901, стр. 23.
- 165 Слободан Јовановић, „Енглески парламентаризам“, СКГ 2 (1902), 5/6, стр. 455–463; 7, стр. 523–534; 8, стр. 590–692; 6/1, стр. 63–685.
- 166 Слободан Јовановић, „Тома Карлајл“ [1904], СД II, стр. 655–672.
- 167 Слободан Јовановић, „Енглески парламентаризам“ [СКГ, 2/1902, V/6, 455–463; 7, 523–534; 8, 590–692; VI/1, 63–685; Политичке и правне расправе. Књига трећа. Издавачка књи-жарница Геце Кона, (Штампарски завод „Орао“), Београд, 1933], СД II, стр. 644.
- 168 Слободан Јовановић, „Енглески парламентаризам“ [СКГ, 2/1902, V/6, 455–463; 7, 523–534; 8, 590–692; VI/1, 63–685; *Полијичке и њравне расјраве*. Књига трећа. Издавачка књи-жарница Геце Кона, (Штампарски завод „Орао“), Београд, 1933], СД II, стр. 634.

- 169 Слободан Јовановић, „Енглески парламентаризам“ [1902/1933] СД II, стр. 644.
- 170 *Истио*, стр. 643.
- 171 *Истио*, стр. 647.
- 172 *Истио*, стр. 647.
- 173 Овде диархија не би имала негативне конотације Блунчлијеве критике народне суверености као диархије, тј. двовлашћа извршне власти (краљ) и народне власти (скупштина) које неминовно води у расцеп унутар државе. Асоцира на античку Спарту где су владала два краља.
- 174 Слободан Јовановић, „Енглески парламентаризам“ [1902, 1933], СД II, стр. 646.
- 175 Слободан Јовановић, *Основи правне теорије о држави*, [Издање аутора], „Доситије Обрадовић“, Штампарија Аце М. Станојевића, Београд, 1906, стр. 235.
- 176 Слободан Јовановић, „Енглески парламентаризам“ [1902, 1933], СД II, стр. 631. У радовима објављеним између два рата Јовановић је образлагао одређене промене у енглеском парламентарном систему.
- 177 Слободан Јовановић, „Обрт у енглеској царинској политици“ [СКГ, 3/1903, X/4, 298–305; 5, 376–385. 1903], СД XII, стр. 215.
- 178 *Истио*, стр. 225.
- 179 *Истио*, стр. 226.
- 180 Слободан Јовановић, „Светозар Марковић“ [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 46.
- 181 *Истио*, стр. 57.
- 182 Светозар Марковић, „15. Мана Марксовог закона о друштвеног развиту“ у: *Начела народне економије или наука о народном блајосијању* [Нова начела народне економије (по Н. Г. Чернишевском), Свеска 1. (Производња и теорија умножавања људства), Штампарија Н. Стефановића и дружине, Београд 1875], у: Светозар Марковић, *Целокупна дела Светозара Марковића*, I–XVII, Савет за издавање Целокупних дела Светозара Марковића, председник Душан Чкречић, Одбор Одељења друштвених наука САНУ за припрему Целокупних дела Светозара Марковића, председник Душан Недељковић, Радомир Лукић, Народна књига, Матица српска, Јединство, [ЗУНС], Београд, 1987–1999. (даље: ЦДСМ) IX [1988], стр. 31.
- 183 Слободан Јовановић, „Светозар Марковић“ [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 56.
- 184 *Истио*, стр. 83.
- 185 *Истио*, стр. 112.
- 186 *Истио*.
- 187 *Истио*.
- 188 Владимир Јовановић, *Успомене* [о. 1920/1988], стр. 272, 274.
- 189 Živko Topalović, „Učitelj. Posvećeno osamdesetpetogodišnjici Slobodana Jovanovića“, *Poruka* (16 decembar 1954), стр. 4–5.
- 190 Слободан Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд, 1910“ у: С. Јовановић, „Светозар Марковић“ [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 158.
- 191 *Истио*, стр. 163.
- 192 *Истио*.
- 193 *Истио*, стр. 166.
- 194 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 733.
- 195 Слободан Јовановић, „О културном обрасцу“, у: Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“ [завршен 8. маја (Марковдан) 1957, Avala, Printing and Publishing Company Ltd. Виндзор, Канада]. Први пут објављен у земљи у дванаестом тому Сабраних дела 1991. године (даље: „Један прилог“ [1957/1964, 1991]), СД XII, стр. 569.
- 196 Богдан Поповић, „Јован Скерлић као књижевни критичар“ [СКГ 1.3 (1920), стр. 21–44, 2001], СДБП I, стр. 326.
- 197 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 723.
- 198 *Основни закон Краљевско-српске академије*, 1. [13] новембар 1886, *Српске новине* 252 (11. [23] новембар 1886), стр. 1–3 [1045–1047].
- 199 Милован Ђ. Миловановић, „Државно право. Белешке са предавања на Великој школи“ (скрипта, 1890), у: М. Ђ. Миловановић, *Државно право и групе уставноправне студије*. Избор, редакција и поговор Ратко

- Марковић, Службени гласник, Београд, 1997, стр. 10–179; Универзитетска библиотека у Београду, П 2156, Јаков Ненадовић, Државно право (предавања Др. Јакова Ненадовића), рукопис (скрипта), стенографише: Милутин Перишић, издаје: Лука Зебић (11. [23] новембар 1893).
- 200 Слободан Јовановић, „Милован Миловановић“ [1937], СД XI, стр. 213.
- 201 *Истио*.
- 202 *Истио*.
- 203 *Истио*, стр. 214.
- 204 Слободан Јовановић, *Основи њравне теорије о држави* [Издање аутора], „Доситије Обрадовић“, Штампарија Аце М. Станојевића, Београд, 1906, стр. 11.
- 205 *Истио*, стр. 16.
- 206 *Истио*, стр. 20.
- 207 *Истио*, стр. 16.
- 208 Ludwig Gumplowicz, *Die sociologische Staatsidee*, Verlag von Leuschner & Lubensky, Graz 1892.
- 209 „And Covenants, without the Sword, are but Words, and of no strength to secure a man at all“. *Hobbes's Leviathan Reprinted from the Edition of 1651 with an Essay By the Late W. G. Pogson Smith*, Oxford at the Clarendon Press, 1909, 1929, стр. 128. Уп. Томас Хобс, *Левијатан или мајтерија, облик и власи државе црквене и њрањанске*, ур. М. Ђурић, прев. М. Марковић, Градина, Ниш, 1991, стр. 176.
- 210 Слободан Јовановић, *Основи њравне теорије о држави* [Издање аутора], „Доситије Обрадовић“, Штампарија Аце М. Станојевића, Београд, 1906, стр. 26.
- 211 *Истио*, стр. 58–61.
- 212 Иако је касније више схвата као морални и духовни организам, у раним радовима Блунчли државу дословно пореди са биолошким организмом. Вид. J. Bluntschli, *Psychologische Studien über Staat und Kirche*, Zürich und Frauenfeld, 1844, стр. 225–228.
- 213 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts. (Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Zum Gebrauch für seine Vorlesungen)*. [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979.
- 214 Johann Kaspar Bluntschli, *Lehre vom modernen Staat*, Erster Theil, *Allgemeine Staatslehre*, 6. Auflage, J. G. Cotta, Stuttgart 1886, стр. 571.
- 215 Leon Diguît, *Souveraineté et Liberté*, Librairie Félix Alcan, Paris 1922, стр.18.
- 216 Слободан Јовановић, *Основи њравне теорије о држави* [Издање аутора], „Доситије Обрадовић“, Штампарија Аце М. Станојевића, Београд, 1906, стр. IV.
- 217 *Нацрт усјава њо њредлоју Сјојана М. Пројјића, минисјра њријреме за Усјавајворну скујшишину (гефинијивни њексти њосле дискусије са Комисијом, са годайком: Нацрт усјава израђен од Усјавне комисије*, Г. Кон, Београд, 1920.
- 218 АСАНУ, Заоставштина С. Б. Цвијановића, 10864/7, исправке и допуне студије о Макијавелију. Слободан Јовановић, „Макијавели“ [Макиавели, Издавач: Књижара Геце Кона (Демократска штампарија), Београд, 1907. Одштампано из *Срјској књижевној њласника*, XVIII (1907). *Макиавели*. Друго прегледано и поправљено издање. Издање Књижарнице С. Б. Цвијановића. (Штампарија „Доситије Обрадовић“), Београд, 1912. *Из историје њолийичких докјирина. Плајон. Макиавели. Берк. Маркс*. Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), Београд, 1935], СД IX, стр. 85–147.
- 219 Слободан Јовановић, „Макијавели“, СКГ, XVIII (1907), стр. 14.
- 220 Уп. Коста Чавошки, *Макијавели*, 2. допуњено изд., Библиотека Капитална издања, Orpheus, Нови Сад, 2012.
- 221 Слободан Јовановић, „Макијавели“, СКГ, XVIII (1907), стр. 276.
- 222 Слободан Јовановић, „Макијавели“, СД IX, стр. 124–125.
- 223 Слободан Јовановић, „Макијавели“, СКГ, XVIII (1907), стр. 665.
- 224 *Истио*, стр. 666.
- 225 *Истио*, стр. 666.
- 226 *Истио*, стр. 667–668, 669.
- 227 *Годишњак XIX за 1905*, СКА, 1906, стр. 10–11.

- 228 Сима Ђирковић, „Слободан Јовановић – академик и председник Академије“, Научни скуп *Слободан Јовановић – личности и дело*, кратка садржина реферата за научни скуп САНУ [Научни скуп у организацији САНУ и Правног факултета у Београду, одржан 17–20. фебруара 1997, Српска академија наука и уметности: Правни факултет у Београду 1997], Београд, 1998, стр. 13–21.
- 229 *Годишњак XXV* за 1911, СКА, 1911, стр. 170–173.
- 230 Сима Ђирковић, „Слободан Јовановић – академик и председник Академије“, Научни скуп *Слободан Јовановић – личности и дело*, кратка садржина реферата за научни скуп САНУ [Научни скуп у организацији САНУ и Правног факултета у Београду, одржан 17–20. фебруара 1997, Српска академија наука и уметности: Правни факултет у Београду 1997], Београд, 1998, стр. 13–21.
- 231 Владимир Ђоровић, „Историчар“, *Полијтика* [4 децембар 1939], ССЈ, стр. 220–221.
- 232 Слободан Јовановић, „Периоди српске уставне историје“ [Les périodes de l'histoire constitutionnelle serbe, *Šišićev zbornik*, Zagreb, 1929, стр. 17–18], СД XI, стр. 468–470.
- 233 *Истио*, стр. 470.
- 234 *Истио*.
- 235 Слободан Јовановић, „Апис“ [новембар 1948. и децембар 1949], СД 11, стр. 298.
- 236 *Истио*, стр. 302.
- 237 Слободан Јовановић, „Перић о владалачкој власти“ [1938], СД XI, стр. 637.
- 238 *Истио*, стр. 633.
- 239 *Истио*, стр. 634.
- 240 Слободан Јовановић, „Универзитетско питање“ [1914], СД XI, стр. 351.
- 241 Слободан Јовановић, „Апис“ [новембар 1948. и децембар 1949], СД XI, стр. 305.
- 242 Слободан Јовановић, „Универзитетско питање“ [1914], СД XI, стр. 352.
- 243 *Истио*, стр. 357.
- 244 Павле Поповић, *Из дневника, Сабрана дела Павла Пойовића*, ЗУНС, Београд, 2001, XI, стр. 8. Вид. слике оштећења Капетан Мишиног здања у: *Сјо година Филозофској факултету*, редакција: Татомир Анђелић, Димитрије Вученов, Радован Самарцић (одговорни уредник), секретар редакције Љубомир Максимовић, Народна књига, Београд, 1963, стр. 86, 87.
- 245 Архив Југославије (даље: АЈ), 80–36–770, Слободан Јовановић Јовану Јовановићу, Крагујевац, 31. август [13 септембар] 1915.
- 246 Слободан Јовановић, „Апис“ [новембар 1948. и децембар 1949], СД XI, стр. 302.
- 247 После рата живео је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Умро је у болници у Панчеву, 1942. године.
- 248 Слободан Јовановић, „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 631.
- 249 Слободан Јовановић, „Апис“ [новембар 1948. и децембар 1949], СД XI, стр. 310.
- 250 *Истио*, стр. 311.
- 251 *Истио*.
- 252 Радоје Радојловић војводи Живојину Мишићу, Крф. 19 фебруар [3. март] 1916, у: Велибор Б. Савић, *Војвода Живојин Мишић. Сјоменица*, „Милан Ракић“, Ваљево, 1989, стр. 236.
- 253 На француске обавештајне изворе (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Quai d'Orsay, Paris Guerre 1914–1918, 377, извештај новинара Жана Пелисијеа [Jean Pélissier] 14. марта 1916) упућује Љубинка Трговчевић у: „Слободан Јовановић током Првог светског рата“, *Слободан Јовановић – личности и дело* [Научни скуп у организацији САНУ и Правног факултета у Београду, одржан 17–20. фебруара 1997, Српска академија наука и уметности: Правни факултет у Београду, 1997], Београд, 1998, стр. 205.
- 254 Слободан Јовановић војводи Живојину Мишићу [без датума, децембар 1914] у: Велибор Б. Савић, *Војвода Живојин Мишић. Сјоменица*, „Милан Ракић“, Ваљево, 1989, стр. 168.
- 255 Слободан Јовановић, „Апис“ [новембар 1948. и децембар 1949], СД XI, стр. 317.
- 256 *Истио*.
- 257 *Истио*.
- 258 Слободан Јовановић, „Никола Пашић“ [Лондон, мај 1953–децембар 1957], СД XI, стр. 173.
- 259 Слободан Јовановић, „Апис“ [новембар 1948. и децембар 1949], СД XI, стр. 317.

- 260 *Исџо*.
- 261 „Vladina odluka o sastavu Delegacije Kraljevstva SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu“, Beograd, 9 decembar 1918, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1985, стр. 146.
- 262 Записник од 2. марта 1919. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, priredili Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, Kultura, Beograd, 1960. (даље: *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*), стр. 65.
- 263 Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira (1919–1920)*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1969.
- 264 Драгутин Протић је припремио нацрт репарација и финансијских одредаба, који су прихватили и Румуни и Грци. У Комисији за репарацију Савезници су, како је писао Коста Стојановић Стојану Протићу, све време бранили Бугарску. Вид. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, [1960], стр. 150, фн. 100.
- 265 Записници од 2. и 4. фебруара 1919. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, [1960], стр. 41, 43.
- 266 Записник од 12. фебруара 1919. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, [1960], стр. 48.
- 267 Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе*. Друга свеска. [„О дводомном систему“, „Милан Пироћанац“, „Владан Ђорђевић о Српско-бугарском рату“], Књијар издавач Геца Кон, Штампарија „Штампе“, Београд, 1910 (1909).
- 268 Белешка од среде, 18. септембра 1940. Михаило Константиновић, *Политика сјоразума*, Службени гласник, Београд, 2019, стр. 190.
- 269 Слободан Јовановић, „Конференција мира и питање о ратној одговорности“ [*Jugoslavenska njiva*, Zagreb, 4/1920, 2, 17–19], СД XII, стр. 247.
- 270 *Исџо*, стр. 248.
- 271 *Исџо*.
- 272 Записник од 2. марта 1919. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, [1960], стр. 64–65.
- 273 Слободан Јовановић, „Конференција мира и питање о ратној одговорности“ [*Jugoslavenska njiva*, Zagreb, 4/1920, 2, 17–19], СД XII, стр. 249.
- 274 *Исџо*.
- 275 *Исџо*, стр. 250.
- 276 Записник од 12. фебруара 1919. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, [1960], стр. 48.
- 277 Записник од 26. јуна 1919. *Исџо*, стр. 157.
- 278 Записник од 11. маја 1919. *Исџо*, стр. 126.
- 279 *Исџо*, стр. 127.
- 280 Слободан Јовановић, „Заштита мањина“, *Календар „Орао“*. Српски народни илустрирани велики календар за јосџу 1921. јодину. Уредио Милан Петровић, Нови Сад, 1920, стр. 20–22.
- 281 Записник од 21. августа 1919. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, [1960], стр. 176.
- 282 А], 336–48 (3313), Делегација Краљевине СХС на Конференцији мира, Уговор о миру са Аустријом, Мишљење М. Бошковића [и у продужетку истог писма] С. Јовановића, 22. август 1919, експедовано 24. августа 1919.
- 283 *Исџо*.
- 284 Харолд Темперли хвали Жолгера у свом дневнику. Вид. дневничку белешку од 24. априла 1919. године у: *An Historian in Peace and War: The Diaries of Harold Temperley*, edited by T. G. Otte, Routledge Studies in First World War History, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York 2016, стр. 403.

- 285 Белешка од 9. јуна 1919. Јован М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1820)*, Архив Југославије, Прометеј, РТС, Београд, Нови Сад 2015, стр. 591.
- 286 АЈ, 336–48 (3313), Делегација Краљевине СХС на Конференцији мира, Уговор о миру са Аустријом, Мишљење М. Бошковића [и у продужетку истог писма] С. Јовановића, 22. август 1919, експедовано 24. августа 1919.
- 287 Записник од 3. септембра 1919. *Zapisi sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, [1960], стр. 180.
- 288 *Истио*.
- 289 Записник седнице Министарског савета од 21. септембра 1919. *Zapisi sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, [1960], стр. 374.
- 290 *Истио*, стр. 376.
- 291 *Истио*, стр. 378.
- 292 „Ugovor o miru s Austrijom, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1985, стр. 147–149.
- 293 Слободан Јовановић, „Hans Kelsen, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*“, [Друштво животи 2, (1920), стр. 218–228], СД IX, стр. 366–375. Вид. Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић и Ханс Келзен“ у: Д. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, ЈП Службени лист СЦГ, Београд, 2003, стр. 177–192; Boris Milosavljević, „An Early Critique of Kelsen’s Pure Theory of Law: Slobodan Jovanović on the Basic Norm and Primacy of International Law“, (*Анали Правног факултета у Београду*) *The Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* LXI, 3 (2013), стр. 151–167.
- 294 Слободан Јовановић, *Основи правне теорије о држави*. Друго прерађено и проширено издање, Издање Књижарнице Геце Кона, Београд 1914, стр. 47.
- 295 Келзен не следи толико Кантову *Критику чистиој ума* колико неокантовску Коенову (Hermann Cohen) интерпретацију Кантовог учења. Вид. Geert Edel, „The Hypothesis of the Basic Norm: Hans Kelsen and Hermann Cohen“, *Normativity and Norms: Critical Perspectives on Kelsenian Themes*, S. L. Paulson and B. Litschewski Paulson (eds), Oxford: Clarendon Press Oxford, 1998, стр. 199. О неокантовској чистоти методе [Reinheit der Methode] Марбуршке школе и чистом праву као доследном правном позитивизму вид. Matthias Jestaedt, „Hans Kelsens *Reine Rechtslehre*. Ein Einführung“, у: Hans Kelsen, *Reine Rechtslehre: Eine Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*. Studienausgabe der 1. Auflage 1934. Herausgegeben von Matthias Jestaedt, Mohr Siebeck, Tübingen 2008, стр. 35.
- 296 Слободан Јовановић, „Hans Kelsen, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*“, [Друштвени живот 2, (1920), стр. 218–228], СД IX, стр. 368.
- 297 Слободан Јовановић, *О држави. Основи једне правне теорије*. Треће прегледано и допуњено издање, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1922, стр. 103.
- 298 Слободан Јовановић, „Hans Kelsen, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*“, [Друштво животи 2, (1920), стр. 218–228], СД IX, стр. 268–269.
- 299 Слободан Јовановић, *Држава* [1936], СД IX, стр. 141.
- 300 Слободан Јовановић, „Hans Kelsen, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*“, [Друштво животи 2, (1920), стр. 218–228], СД IX, стр. 371.
- 301 Слободан Јовановић, *О држави. Основи једне правне теорије*. Треће прегледано и допуњено издање, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1922, стр. 128.
- 302 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts. (Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Zum Gebrauch für seine Vorlesungen)*. [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979, [§ 330], 497.
- 303 Слободан Јовановић, „Hans Kelsen, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*“, [Друштво животи 2, (1920), стр. 218–228], СД IX, стр. 373.
- 304 Слободан Јовановић, „Никола Пашић“ [Лондон, мај 1953 – децембар 1957], СД XI, стр. 175–176. О ставу Царевине Русије и завери против Пашића вид. АСАНУ, Заоставштина Милана Антића, 14387/201, 208.

- 305 Белешка од 9. јуна 1919. Јован М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1820)*, Архив Југославије, Прометеј, РТС, Београд, Нови Сад 2015, стр. 591.
- 306 Белешка од среде, 22. децембра 1943. Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, „Filip Višnjić“, 1. izd. Beograd, 1990, стр. 500–501.
- 307 *Нацрт уставна и предлози Стојана М. Пројића, министра припреме за Уставотворну скупштину (гефинишвени тексти после дискусије са Комисијом, са додатком: Нацрт уставна израђен од Уставне комисије, Г. Кон, Београд, 1920; Branko Petranović, Momčilo Zečević, Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost 1914–1943. Tematska zbirka dokumenata, I, Prosveta, Beograd 1987, стр. 98–102.*
- 308 Слободан Јовановић је на седници владе 31. децембра 1941. године рекао да је био за пројекат Стојана Протића. Вид. Белешка од 31. децембра 1941. Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, „Filip Višnjić“, 1. izd. Beograd, 1990, стр. 84.
- 309 Слободан Јовановић, „О постанку и карактеру наше државе“ [Једно објашење г. Слободана Јовановића, *Нови животи* 4 (1921), стр. 210–211. Поводом чланка Лазара Марковића „Устав пред Уставним одбором“] СД XI, стр. 382. Поводом смрти Лазара Марковића, професора Правног факултета Универзитета у Београду, министра, радикала, Јовановићева лондонска *Порука* донела је 1955. године кратак некролог: „За време окупације у Другом светском рату био је хапшен и злостављан од Немаца. Доласком комуниста на власт, Марковић је међу првима отеран на робију и годинама мучен. Пуштен је на слободу готово пред саму смрт. Умро је у борбеном ставу против комунистичког режима, не поричући ниједног тренутка ни своју прошлост, ни своја уверења [...]“. Вид. „Dr Lazar Marković“, *Poruka* (16 jun 1955), стр. 16.
- 310 Слободан Јовановић, „О постанку и карактеру наше државе“ [Једно објашење г. Слободана Јовановића, *Нови животи* 4 (1921), стр. 210–211. Поводом чланка Лазара Марковића „Устав пред Уставним одбором“], СД XI, стр. 383.
- 311 Слободан Јовановић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“ [*Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1924, стр. 35–36], СД II, стр. 389.
- 312 Слободан Јовановић, „Парламентарна хроника“, *Архив за правне и друштвене науке*, 1/27 (1920), стр. 51–62.
- 313 *Истио*.
- 314 Слободан Јовановић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“ [*Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1924, стр. 35–36], СД II, стр. 394.
- 315 Слободан Јовановић, „Је ли федерализам код нас могућан“ [1920], СД XI, стр. 364.
- 316 Слободан Јовановић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“ [1924], СД II, стр. 396.
- 317 АСАНУ, 10403/1, Слободан Јовановић Михаилу Гавриловићу, Болије, 20. јул [2. август] 1918.
- 318 Слободан Јовановић, „Је ли федерализам код нас могућан“ [1920], СД XI, стр. 368.
- 319 *Истио*.
- 320 Слободан Јовановић, „О федерализму“ [СКГ, 1 (1920), стр. 356–361], СД XI, стр. 361.
- 321 Слободан Јовановић, „Уставно питање“ [*Српски глас*, 2 (25. април 1940)], СД XI, стр. 576.
- 322 Вид. резултате избора за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. и Видовдански устав вид. у: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost 1914–1943. Tematska zbirka dokumenata, I, Prosveta, Beograd 1987, стр. 103, 127–140. Председник Уставотворне скупштине био је др Иван Рибар.*
- 323 Слободан Јовановић, „Амерички федерализам“ [Библиотека Политика и друштво, Београд, 1939], стр. 117.
- 324 Слободан Јовановић, „Отварање нових факултета на Београдском универзитету“ [*Просветни гласник*, 38 (1921), стр. 130–133], СД XI, стр. 410.
- 325 *Истио*.
- 326 *Истио*, стр. 411.
- 327 *Истио*, стр. 412.
- 328 *Истио*.
- 329 *Истио*, стр. 414.
- 330 Слободан Јовановић, „Нестајање закона“ [СКГ, 2 (1921), стр. 510–515, 615–621] СД XI, стр. 399–409.

- 331 *Исѝо*, стр. 402.
- 332 *Исѝо*.
- 333 *Исѝо*, стр. 409.
- 334 *Исѝо*, стр. 400–401.
- 335 Слободан Јовановић, *Вође Француске револуције* [*Вођи француске револуције. Мирабо. Димурије. Данијон. Робесјер*. Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1920], СД I, стр. 219–220.
- 336 *Исѝо*, стр. 220.
- 337 *Исѝо*, стр. 221.
- 338 *Исѝо*, стр. 225.
- 339 *Исѝо*, стр. 225.
- 340 *Исѝо*, стр. 222.
- 341 *Исѝо*, стр. 216.
- 342 Богдан Поповић, Слободан Јовановић, „Читаоцима нове серије *Српској књижевној гласника*“ [СКГ, 1 (1920), стр. 1–4], стр. 776.
- 343 *Исѝо*, стр. 777.
- 344 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 750.
- 345 *Исѝо*, стр. 751.
- 346 Слободан Јовановић, „Један прилог“ [1957/1964, 1991], СД XII, стр. 572.
- 347 У цитату је дефиниција скоројевића из Поповићеве рукописне заоставштине „Психологија скоројевића“ [рукопис из заоставштине]. Богдан Поповић, *Листићи*, Предраг Протић (предговор). Ур. Богдан Љ. Поповић, Мирослав Јосић Вишњић, СКЗ, Београд, 1991, стр. 297. Сличне су и у објављеним радовима. Вид. Богдан Поповић, „Психологија скоројевића“, *Јужна Србија* (1922) (Скопље), ур. Милан Чемериќић, Глиша Елезовић], СДБП VI, стр. 314–326.
- 348 Војин Раќић, *Бојдан Пойовић. Из разговора и сећања давних*, ур. Иво Тартаља, БГБ, Београд, 2004, стр. 83
- 349 Богдан Поповић, „Психологија скоројевића“ [1922], СДБП VI, стр. 315, 317; Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 728.
- 350 *Исѝо*, стр. 321, 324.
- 351 *Исѝо*, стр. 321, 324.
- 352 *Исѝо*, стр. 323, 326.
- 353 *Исѝо*.
- 354 Богдан Поповић, „Обуздавајте осећања!“ [„Зауздавајте осећања“, *Алманах Просвјете* (1925), стр. 3–8], СДБП VI, стр. 210–217; Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 729.
- 355 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 751.
- 356 Богдан Поповић Слободану Јовановићу, Београд, Бана Јелачића [Љубе Стојановића] 23, 2. новембар 1927, СС], стр. 341.
- 357 Сима Ђирковић, „Слободан Јовановић – академик и председник Академије“, Научни скуп *Слободан Јовановић – личности и дело*, кратка садржина реферата за научни скуп САНУ [Научни скуп у организацији САНУ и Правног факултета у Београду, одржан 17–20. фебруара 1997, Српска академија наука и уметности: Правни факултет у Београду 1997], Београд, 1998, стр. 13–21.
- 358 АСАНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13484/507, 1–15.
- 359 Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“ [завршен 8. маја (Марковдан) 1957, Avala, Printing and Publishing Company Ltd. Виндзор, Канада]. Први пут објављен у земљи у дванаестом тому Сабраних дела 1991. године (даље: „Један прилог“ [1957/1964, 1991]), СД XII, стр. 581.
- 360 Слободан Јовановић, „Један прилог“ [1957/1964, 1991]), СД XII, стр. 553.
- 361 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 717.
- 362 АСАНУ, Заоставштина Александра Белића (даље ЗАБ), 14386/IV-276, Слободан Јовановић Александру Белићу [о новом Закону о СКА] Београд, 3. јун 1928.
- 363 АСАНУ, ЗАБ, 14386/IV-848, Слободан Јовановић Александру Белићу [о одликовањима за чланове СКА] Београд, 1. јануар 1929.

- 364 *Политика* (10. јануар 1929), стр. 4. Уп. Драгољуб Јовановић „Учитель стила“ [*Људи, људи*, Издање аутора, Београд 1970], ССЈ, стр. 270.
- 365 Василије Ђ. Крестић, *Знаменији Срби о Хрватима*, СКЗ, Београд, 2017.
- 366 *Политика* (8. март 1930), стр. 5.
- 367 Сима Ђирковић, „Слободан Јовановић – академик и председник Академије“, Научни скуп *Слободан Јовановић – личности и дело*, кратка садржина реферата за научни скуп САНУ [Научни скуп у организацији САНУ и Правног факултета у Београду, одржан 17–20. фебруара 1997, Српска академија наука и уметности: Правни факултет у Београду, 1997], Београд, 1998, стр. 20.
- 368 Слободан Јовановић, „Српска краљевска академија“ [*Вардар*, XXVI, *Календар Кола српских сесџара за џросџу 1938. џодину*, Београд, 1938, стр. 81–83], СД XI, стр. 543.
- 369 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 754.
- 370 Milan Gavrilović, „Slobodan Jovanović“, *Poruka* 53–54 (januar–mart 1959), стр. 4.
- 371 АЈ–859–10, Фонд Милана Гавриловића, Милан Гавриловић Слободану Јовановићу, недатирано, друга половина педесетих година XX века.
- 372 Слободан Јовановић, „Предговор“, *Влада Александра Обреновића*, I (1889–1897), [1931], СД VI.
- 373 Милош Црњански Слободану Јовановић, Берлин, 26. марта 1929, ССЈ, стр. 342.
- 374 Уп. Милорад Екмечић, „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“, *Слободан Јовановић – личности и дело*, [Научни скуп у организацији САНУ и Правног факултета у Београду, одржан 17–20. фебруара 1997, Српска академија наука и уметности: Правни факултет у Београду 1997], Београд, 1998, стр. 81.
- 375 Слободан Јовановић [Руск], „Молијеров Мизантроп“ [*Србија*, 1/49 (1892), 2–3], НР, стр. 106.
- 376 Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић – историографија и методологија“, *Токови историје* 2 (2014), стр. 157–184.
- 377 Слободан Јовановић, „Hermann Wendel, *Aus dem Südslawischen Risorgimento*, Gotha, Friedrich Andreas Perthes, A. G. 1921“, [СКГ, 2 (1921), стр. 392–394], СД XII, стр. 405–406.
- 378 *Исџо*.
- 379 Слободан Јовановић се ангажовао око објављивања списка Михаила Гавриловића, након његове преране смрти. Гавриловићев син, дипломата, после Априлског рата је био у немачком заробљеништву у Оснабрику. После Другог светског рата цела породица је након компликација емигрирала и живела прво у Немачкој, а потом у Енглеској. Казивање унука Михаила Гавриловића аутору, 13. фебруара 2019. године.
- 380 Слободан Јовановић, „Тешкоће будућих историчара“ [*Политика* 11710 (1–9. јануар 1941)], СД XII, стр. 375.
- 381 *Исџо*.
- 382 *Исџо*, стр. 376.
- 383 Слободан Јовановић, „Тен, историк револуције“ [*Политика* 7432 (6–9. јануар 1929), стр. 13], СД XII, стр. 273.
- 384 *Исџо*. Да се од историчара Француске револуције увек очекује да се изјасни ком табору припада видети: Франсоа Фуре [*François Furet*], *О француској револуцији* [1978], прев. В. Илијин, ИКЗС, С. Карловци, 1990, стр. 11.
- 385 Слободан Јовановић, „Приче о историјским личностима“ [*Политика* 10640 (6–9. јануар 1938), стр. 4], СД XII, стр. 347.
- 386 *Исџо*, стр. 348.
- 387 *Исџо*.
- 388 *Исџо*, стр. 349.
- 389 Слободан Јовановић, „Тен, историк револуције“ [*Политика* 7432 (6–9. јануар 1929), стр. 13], СД XII, стр. 273.
- 390 Слободан Јовановић, „Двodomни систем у нашем уставу“ [1933], СД XI, стр. 500.
- 391 *Исџо*.
- 392 *Исџо*, стр. 503.

- 393 О меморандумима београдских и загребачких интелектуалаца након смрти краља Александра 1934. у уставном нацрту из 1935, односно 1936. године вид. Мира Радојевић, *Научник и њолићичар. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2007, стр. 353–361.
- 394 Jedno pismo, *Intervju* 269 (1991), стр. 56.
- 395 „Г. Слободан Јовановић о уставном нацрту загребачке групе интелектуалаца“, *Политика* (26. мај 1937); Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 758.
- 396 Сачувани су филмови које је снимао сестрић Слободана Јовановића, Андра Ристић, као и слајдови. Има шест великих филмских трака, пет средње величине и тринаест малих (Pathé Baby. Made in France). Филмови су снимани двадесетих и тридесетих година XX века у кући у Симиној 25, на летовањима, зимовањима и излетима, скијалишту на Авали (почетак 1932) и јахалишту Јахачког клуба „Свети Ђорђе“ код Цареве ћуприје. Црно-бели слајдови и слајдови у боји се налазе у кутијама са натписима и изван кутија. Сликани су на путовањима бродом по Средоземљу 1936, 1938. и 1939. године (Родос, Санторини, Капри, Тунис, Ница, Кан), летовању на Хвару и зимовању на Алпима. АКЦДПП, Кутије са слајдовима: Дарданели Галата-кеј (Сред. море 36/I); Крф (Сред. море 36/V); Атина (Сред. море 36/VI); Капри (Сред. море 38/II); Ница и Болије (Сред. море 38/III); Болије и Кан (Сред. море 38/IV); Сиди бу Саид, Тунис, Бизерта (Сред. море 38/VI); Порт Саид; Родос 24. 3. 39; Санторини 1939; Јеп[...] 21. 7. 39; Хвар I; Хвар III; Хвар IV; Врела Жировнице; Стол и Триглав; Камнички Алпи III.
- 397 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 725.
- 398 *Исјо*.
- 399 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 11.
- 400 Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Platon. Leben und Werke*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1919, 2 Bände [2. Aufl. 1920, 3. Aufl. 1929].
- 401 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 17. Wilamowitz-Moellendorff, *Platon* [1920], 1, стр. 93.
- 402 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 18.
- 403 *Исјо*. 19.
- 404 Plato, *Gorg.* 515 b; *Leg.* 631 b.
- 405 Plato, *Resp.* 338c 2–3. Богдан Поповић је помишљао да за свој псеудоним узме Трасимахово име: „Богдан није остао стално у трасимаховском расположењу, али по томе што му је то расположење било неко време угодно, да се судити колико се он био подао материјалистичкој филозофији“. Вид. Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 722. Бројна су тумачења Трасимаховог аргумента.
- 406 Притом, треба имати у виду да појмови праведност (врлина) и право (закон) могу у грчком да буду поистовећени (δικαιοσύνη, νόμος). О појмовима *йравда* и *йравичносїи* вид. Коста Чавошки, *О йравди и йравичносїи*, САНУ, Београд 2017.
- 407 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 19.
- 408 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 722.
- 409 Plato, *Resp.* 338e–339a. Уп. тумачење у: Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 22.
- 410 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 22.
- 411 Plato, *Resp.* 359d–360d; Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 22.
- 412 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 30.
- 413 Платоново учење о *највишем добру* Петронијевић не доводи у везу са онтологијом, већ га разумева етички као учење „о највишем циљу живота“ и говори о врлини основаној „на такту природном“. Овоме се додаје необично поређење Платона, Христа и Буда, где Буда добија највише место јер је истовремено био филозоф и религијски пророк: „будизам [је] најчистија религија спасења, док је хришћанство то само упола“. Вид. Бранислав Петронијевић, „Платон“ [1913], *Од Зенона до Берсона: сјудије и чланци из исјорије филозофије*, Изабрана дела Бранислава Петронијевића V, приредили и поговор написали Слободан Жуњић, Илија Марић, ЗУНС, Београд, 1998, стр. 56, 69, 74, 75.
- 414 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX, стр. 50.
- 415 Борис Милосављевић, „Платонова теорија начела“, *Филозофски јодушњак* 10 (1997), стр. 5–27.

- 416 Slobodan Dušanić, „L'Académie de Platon et la Paix Commune de 371 av. J-C“, *Revue des Études Grecques*, 92 (Juillet-décembre 1979), стр. 319–347.
- 417 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX, стр. 45.
- 418 *Истѐо*, стр. 47.
- 419 *Истѐо*, стр. 57. Вид. Slobodan Dušanić, „The True Statesman of the Statesman and the Young Tyrant of the Laws: An Historical Comparison“, *Proceedings of the III Symposium Platonicum* (ed. Christopher Rowe), Bristol-Sankt Augustin 1995, стр. 337–346. О дијалогу *Државник* вид. Wilamowitz-Moellendorff, 1, стр. 573–585
- 420 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД IX, стр. 47.
- 421 *Истѐо*, стр. 61. Уп. оцену Бранислава Петронијевића који Платоново политичко учење (политика) сврстава „у трећи и најоригиналнији део Платонове етике“ у коју одређује 1. учење о највишем добру, 2. учење о врлини и 3. учење о држави. Према Петронијевићу „Платоново учење о држави у делу *Република* много је конзеквентније и оригиналније него у делу *Leges*, које представља фазу опадања Платоновог“. Вид. Б. Петронијевић, „Платон“ [белешке са предавања о Платону на Универзитету у Београду у зимском семестру 1908], ИД, V, стр. 70.
- 422 Plato, *Leg. 951c –952*; Слободан Јовановић, „Платон“ [1935], СД, IX стр. 69.
- 423 Слободан Јовановић, „Берк“ [1935], СД IX, стр. 209
- 424 *Истѐо*, стр. 195.
- 425 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 136.
- 426 Едмунд Берк, *Размишљања о револуцији у Француској* (прев. Љ. Николић), „Филип Вишњић“, Београд 2001, 75–76. Упор. Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, A Critical Edition (ed. J. C. D. Clark), Stanford Univ. Press, Stanford 2001, стр. 220.
- 427 Hans-Georg Gadamer, *Hermeneutik I: Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Mohr, Tübingen 1999, стр. 277, 286.
- 428 Слободан Јовановић, „Једна критика француске револуције“ [1933] СД XII, стр. 303.
- 429 Hendrik de Man, „Der neu entdeckte Marx“, *Der Kampf* 25 (1932), стр. 224–9, 267–77; Herbert Marcuse, „Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus“, *Die Gesellschaft* 9/2 (1932), стр. 136–137. Уп. Слободан Јовановић, „Ман“ у „Маркс“ [1935], СД, IX стр. 273. *Економско-филозофски рукописи* добијају на значају, међутим, тек после Другог светског рата. Вид. Jürgen Rojahn, „The Emergence of a Theory: The Importance of Marx's Notebooks Exemplified by Those from 1844“, *Rethinking Marxism, A Journal of Economics, Culture & Society* 14/4 (2002), стр. 33.
- 430 Слободан Јовановић, „Маркс“ [1935], СД, IX стр. 345.
- 431 Boris Milosavljević, „Marksistička kritika studije Slobodana Jovanovića o Marksu. Praksa i dijalektika“, *Theoria* 56/3 (2013), стр. 15–40.
- 432 Слободан Јовановић, „Артур Балфур“ [1930], СД II, стр. 678.
- 433 Слободан Јовановић, „Маркс и Хегел“ [1935], СД IX, стр. 253.
- 434 *Истѐо*, стр. 254.
- 435 Љубодраг Димић, „Српски културни клуб између културе и политике“, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*. Први део. Друштво и држава. Стубови културе, Београд, 1996, стр. 506–561.
- 436 О мишљењу Слободана Јовановића вид. дневничка белешка, субота, 7. септембар 1940. Михаило Константиновић, *Политика сѐоразума*, Службени гласник, Београд, 2019, стр. 182.
- 437 *Истѐо*.
- 438 Слободан Јовановић је остављао могућност да му се Горкић обратио под другим именом. Димитрије Ђорђевић наводи као извор Бранислава Страњаковића (Бранка Лазића), *Ожигци и ойомене*, I, БИГЗ, Београд, 1994, стр. 48–49.
- 439 Војислав Павловић, „Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере“, *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт САНУ, Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 228–229.
- 440 Борис Милосављевић, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, *Токови историје* 1 (2012), стр. 27–51.

- 441 Драгиша Васић, „Слободан Јовановић – поводом његове седамдесетогодишњице“ [Српски глас 1939], ССЈ, стр. 238.
- 442 Драгољуб Јовановић, „Слободан Јовановић и народ“ [1940], ССЈ, стр. 242.
- 443 Драгољуб Јовановић, „Учитељ стила“ [1973], ССЈ, стр. 271–272; „Слободан Јовановић“ [1960], *Мегаљони* [2008], 1, стр. 368; „28 волова вуку 14 месеци затвора“, *Полијичке усјомене*, V, стр. 206; „Српски клуб и ‘Српски глас’“ [1940], *Полијичке усјомене*, V, стр. 308.
- 444 *Полијика* (5. фебруар 1937).
- 445 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 750.
- 446 Љубодраг Димић, „Српски културни клуб између културе и политике (прилог историји)“, *Књижевности* 9/10 (1993), стр. 858–903.
- 447 Белешка од петка, 27. априла 1945. Коста Ст. Павловић, *Лондонски дневник 1945–1946*, Историјски архив Београда, Београд 2017, стр. 94.
- 448 Владимир Ђорђевић, „Господин Слободан Јовановић и значај народне привреде“, *Српски глас* 1/4 (7. децембар 1939), стр. 100. Вид. и Владимир Ђорђевић, „Економска подлога хрватског питања. Заблуда о финансијској експлоатацији“, *Српски глас* 1/7 (21. децембар 1939) стр. 139.
- 449 Ђурица Крстић, *Балкан као судбина. Времена – њедели – људи*, Службени гласник, Досије студио, ИК Византија, Београд 2017, стр. 133–134.
- 450 Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и ојомене*, I, БИГЗ, Београд, 1994, стр. 49–55.
- 451 Угљеша Крстић, „Рани дани једног нараштаја“, *Миодраг Јовичић о себи и дрући о њему*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2002, стр. 280.
- 452 О раду Милоша Тривунца на Филозофском факултету вид. у: *Сјо јодина Филозофској факултету*, редакција: Татомир Анђелић, Димитрије Вученов, Радован Самарцић (одговорни уредник), секретар редакције Љубомир Максимовић, Народна књига, Београд, 1963, стр. 435–436. Вид. и Aleksandar Stojanović, „Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944). Između nacionalizma, nacizma i komunizma“, *Intelektualci i rat 1939–1947, Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti* 2012, Zagreb 2013, str. 163–176; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1992.
- 453 О 27. марту има више мемоарских записа, тематских зборника, зборника грађе и научних радова. Вид. Ferdo Čulinović, *Dvadeset sedmi mart*, Historijski institut Jugoslavenske akademije, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb 1965; Бранислав Ј. Пантић, *Dvadeset Sedmi Marti u Komandi краљеве јарге 1941*, Српска народна одбрана у Аустралији, Месни одбор, Мелбурн 1965; „Zabilješka Srgjana Budisavljevića o državnom udaru 27. III 1941.“ Priredio Bogdan Krizman, *Časopis za suvremenu povijest* 3, 2/3 (1971), str. 196–213; Живан Л. Кнежевић, *27. marti 1941*. предговор Радоје Л. Кнежевиће, New York 1979; *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović, Nikola Žutić, NICOM, Beograd 1990; Боривоје Мирковић, *Исјина о 27. марту 1941. јодине*, приредио Петар Боснић, Браћа Николић, Београд 1996; *27. marti 1941. Sedamdeset јодина касније*, зборник радова, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, Институт за савремену историју, Фонд Краљевски двор, Београд 2012; Aleksandar Životić, „Sovjetska diplomatija o događajima 26/27. marta 1941. u Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka* 37, br. 2 (2019), стр. 105–120.
- 454 АСАНУ, Заоставштина Милана Антића, 14387/8515, белешка (мемоарска).
- 455 Белешка, петак, 21. март 1941. Михаило Константиновић, *Полијика сјоразума*, Службени гласник, Београд, 2019, стр. 335.
- 456 *Исјо*, стр. 337–338.
- 457 Белешка, субота, 22. март 1941. *Исјо*, стр. 358.
- 458 Јовановићево прво обраћање преко Радио Лондона народу у окупираној Југославији 22. августа 1941. године, *Службене новине*, 2 (6. септембар 1941), стр. 7.
- 459 Слободан Јовановић, „Међународни значај Југославије“, *Poruka* 12 (1. мај 1953), стр. 3.
- 460 Поводом тврђења да је Ситон-Вотсон изјавио „Ми смо улазак Југославије у рат платили са пола милиона фунти, па не дугујемо Србима ништа“, Вотсон је послао писмену изјаву да је то злонамерна клевета. Његова изјава је објављена у више новина. Одржано је и једно суђење у Вашингтону у вези са 27. мартот. Вид. „Sudski epilog jedne klevete“, *Poruka* (1. avgust 1953), стр. 9–10.

- 461 Слободан Јовановић, „Каирска афера“ у: „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 608.
- 462 *Исио*.
- 463 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед,“ СД XII, стр. 767–768.
- 464 АКЦДПП, Телеграми и писма Слободану Јовановићу.
- 465 Постоји обмна грађа која, међутим, често није комплетна или није сређена. Архив Југославије, фондови: АЈ-103, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945, [грађа није комплетна], Посланство Краљевине Југославије у Вашингтону, Посланство Краљевине Југославије у Лондону, Збирка депеша: ЦК КПЈ – Комунистичка интернационала, Службене новине Краљевине Југославије, Фондови Божићара Влајића, Саве Косановића, Милана Гавриловића и др; Библиотека Института за савремену историју, Збирка Јована Марјановића, Заповедник немачке полиције безбедности и Службе безбедности у Србији, Грађа Ратног кабинета Велике Британије, Стејт департмента, Форин офиса, Савезничке команде Средоземља, Security Intelligence Liaison Office; Историјски архив Београда, Фонд: Немачка обавештајна служба (BDS); The National Archives Washington и др. Од објављене архивске грађе вид. Bogdan Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu. Dokumenti 1941–1943*, Arhiv Jugoslavije, Globus, Zagreb–Beograd 1981; *Зайисници са седници Мунципалској савјетној Краљевине Југославије 1941–1945*, [на ћирилици само корице], priredili Komnen Pijevac, Dušan Jončić. Predgovor Ljubodrag Dimić, Službeni list SCG, Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004; *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata. Knj. 2*. Priredio Antun Miletić, Vojnoistorijski institut, Beograd 1987; Dušan Biber, Tito-Churchill: strogo tajno. Izabrao i uredio Dušan Biber [prev. Marjan Boršič, Bojana Mažuran, Vesna Zelić]. Uvod: Vladimir Velebit. Predgovor: Dušan Biber Beograd, Arhiv Jugoslavije; Zagreb, Globus; Ljubljana, Delo, Beograd–Zagreb–Ljubljana 1981; Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz Britanske arhive : anglo-jugoslovenski odnosi 1941–1948. Zbornik dokumenata iz Britanske arhive*, (München : Iskra), Birmingham 1985; Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945: документи и материјали [приређивачи Бранко Петрановић и др]. Савезно министарство за иностране послове, Војноисторијски институт, Београд 1996; *Poruka, list Jugoslovenskog narodnog odbora* [у појединим бројевима објављивана је грађа о раду владе], London 1950–1959. (reprint), приредили Јовица Тркуља и Живота Лазић, Службени гласник, Београд 2007; Драгољуб Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*. Изабрани ратни списи, I–II, приредили Милан Весовић, Бојан Димитријевић, Коста Николић, Београд 1998; *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut jugoslovenske narodne armije, Beograd 1949–1985. и др. Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Narodna knjiga, Beograd 1988; Василије Ђ. Крстић, Мира Радојевић, *Јасеновац*, САНУ, Београд 2017; Василије Ђ. Крстић, *Великохрватске прејензије на Војводину, Босну и Херцеговину*, САНУ, Београд 2017; *Геноцидом го Велике Хрватске*, Catena mundi, Београд 2015; Динко Давидов, *Genocidium totale : Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Чигоја штампа, Београд 2019; Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau : 1941–1944*, Nova knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1987; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb 1978; *Ustaše i Treći Reich*, I, II, Globus, Zagreb 1978; Nikola Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1989. Извештаје југословенске, немачке и италијанске војске из Априлског рата вид. у: *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata. Knj. 2*. Priredio Antun Miletić, Vojnoistorijski institut, Beograd 1987.
- 466 Радоје Л. Кнежевић, „Предговор“, *Зайиси о проблемима и људима*, Виндзор 1976. Вид. Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед,“ СД XII, стр. 846.
- 467 Слободан Јовановић, „Стојан Новаковић, ‘Двадесет година уставне политике у Србији, 1883–1903’“ [1912], СД XI, стр. 611.
- 468 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед,“ СД XII, стр. 793.
- 469 Radoje L. Knežević, „Slobodan Jovanović u politici u svetlosti dokumenata“, *Poruka*, 53/54 (januar–mart 1959), стр. 26–41; Радоје Кнежевић, „Посмртна издања Јовановићевих списа“ [1962], СД XII, стр. 844.

- 470 Slobodan Jovanović, „О историјској личности Драгољуба Михаиловића“, *Poruka* 7 (16. septembar 1952), стр. 12–13.
- 471 Слoбoдaн Јoвaнoвић, „Питање генерала Михаиловића“ у: „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 610.
- 472 *Исџо*. Уп. записник са седнице владе од 16. септембра 1941. и 30. јануара 1942. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu: 1941–1943*. Dokumenti, I, priredio Bogdan Krizman, Arhiv Jugoslavije, Globus, Beograd Zagreb 1981, стр. 276–277.
- 473 Слoбoдaн Јoвaнoвић, „Питање генерала Михаиловића“ у: „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 611.
- 474 *Исџо*.
- 475 Белешка од 14. августа 1942, у: Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, приредили Алекса Гавриловић и Косара Гавриловић. Поговор, Данило Н. Баста, „Милан Гавриловић у ковитлацу трагичних историјских збивања“, Жагор, Београд, 2013, стр. 97.
- 476 Слoбoдaн Јoвaнoвић, „Питање генерала Михаиловића“ у: „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 615.
- 477 *Исџо*, стр. 612.
- 478 Слoбoдaн Јoвaнoвић А. Богомолу, доставља списак људи које су комунисти убили у Црној Гори, Лондон, 2. септембар 1942. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu: 1941–1943*. Dokumenti, I, priredio Bogdan Krizman, Arhiv Jugoslavije, Globus, Beograd Zagreb 1981, стр. 287–388.
- 479 Слoбoдaн Јoвaнoвић, „Питање генерала Михаиловића“ у: „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 613.
- 480 *Исџо*.
- 481 Војислав Павловић, „Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере“, *Два века модерне српске дијломаџије*, Балканолошки институт САНУ, Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 230–231.
- 482 John Plamenatz, *The case of general Mihailovic*, Gloucester, J. Bellows, London 1944.
- 483 Коста Ст. Павловић, „Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1958“ у: *Слободан Јовановић у емиграцији, разговори и записи*, Новинско-издавачка уставнова Службени лист СРЈ, Досије, Београд, 1993, стр. 46.
- 484 *Исџо*.
- 485 Слoбoдaн Јoвaнoвић, „Југословенско питање“ у: „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 633.
- 486 Коста Ст. Павловић, „Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1958“ у: *Слободан Јовановић у емиграцији, разговори и записи*, Новинско-издавачка уставнова Службени лист СРЈ, Досије, Београд, 1993, стр. 48, 63.
- 487 Слoбoдaн Јoвaнoвић, „Питање генерала Михаиловића“ у: „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 615. В. Черчил Слободану Јовановићу, Бр. К 2538/2/С, 29. март 1943; Слободан Јовановић Черчилу, Председништво Владе Краљевине Југославије, Стр. пов. Д. В. К. Бр. 67, 6. априла 1943. Лондон, у: Радоје Кнежевић, *Слобода или смрт*, Сијетл 1981, стр. 812–814.
- 488 „Zapisnik sa sednice Ministarskog saveta na kojoj se raspravljalo o izjavi koju je izložio Sl. Jovanović na prethodnoj sednici vlade“ (AJ, 103, 2, 21), Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost 1914–1943. Tematska zbirka dokumenata*, I, Prosveta, Beograd 1987, стр. 774–780.
- 489 Слoбoдaн Јoвaнoвић, „Краљева женидба“ у: „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 624.
- 490 *Исџо*, стр. 624–625.
- 491 *Исџо*, стр. 616.
- 492 *The London Gazette* (3 March, 1944), стр. 1064.
- 493 Белешка од 18. маја 1944. Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, приредили Алекса Гавриловић и Косара Гавриловић. Жагор, Београд 2013, стр. 269 и даље.
- 494 Slobodan Jovanović, „О историјској личности Драгољуба Михаиловића“, *Poruka* 7 (16. septembar 1952), стр. 12.

- 495 *Истѐо*, стр. 12–13.
- 496 Војислав Павловић, „Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере“, *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт САНУ, Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 223–224.
- 497 АЈ–859–10, Фонд Милана Гавриловића, др Младен Ј. Жујовић и Константин Фотић Слободану Јовановићу [латинична писаћа машина], Њујорк, 16. децембар 1948.
- 498 АЈ–859–10, Фонд Милана Гавриловића, Слободан Јовановић Милану Гавриловићу, Лондон, 15. март 1951. У прилогу је листа позваних да образују Удружење српских писаца и књижевника у изгнанству.
- 499 Војислав Коштуница, Коста Чавошки, *Сйраначки йлурализам или монизам. Обнова и зайиирање йосле-рајине ойозиције* [1983, 1990]. Треће издање, Библиотека Политика и друштво, Службени гласник, Досије студио, Београд, 2011, стр. 100.
- 500 *Истѐо*, стр. 103.
- 501 *Истѐо*, стр. 110; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1985, стр. 629–637.
- 502 Војислав Коштуница, Коста Чавошки, *Сйраначки йлурализам или монизам. Обнова и зайиирање йосле-рајине ойозиције* [1983, 1990]. Треће издање, Библиотека Политика и друштво, Службени гласник, Досије студио, Београд, 2011, стр. 123.
- 503 Milovan Đilas, *Vlast*, Naša reč, London, 1983, стр. 26.
- 504 Slobodan Jovanović et al., „U odbranu djenerala Mihailovića. Na vest o hvatanju, 26. III 1946“, London, 26. marta 1946, *Poruka* 30–31 (1. avgust – 16. septembar 1955), стр. 17.
- 505 Milovan Đilas, *Vlast*, Naša reč, London, 1983, стр. 29–30. „Nota Vlade FNRJ Vladi SAD kojom se odbacuje zalaganje za D. Mihailovića“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1985, стр. 668–669.
- 506 *Истѐо*, стр. 30.
- 507 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 769–772.
- 508 Milovan Đilas, *Vlast*, Naša reč, London, 1983, стр. 30.
- 509 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 770.
- 510 *Истѐо*.
- 511 Слободан Јовановић, „Један прилог“ [1957/1964, 1991], СД XII, стр. 565.
- 512 Коста Ст. Павловић, Белешка од понедељка, 10. јуна 1946, *Лондонски дневник 1945–1946*, Историјски архив Београда, Београд 2017, стр. 362, 365.
- 513 Коста Ст. Павловић, Белешка од понедељка, 15. јула 1946. *Истѐо*, стр. 377.
- 514 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 768, 770 и даље. *Сйенографске белешке са суђења Драгољубу Дражи Михаиловићу*, Савез удружења новинара ФНРЈ, Београд, 1946. Вид. и Живан Л. Кнежевић, „Како је суд Озне прекрајао документа на суђењу ђен. Михаиловића“, *Американски Србобран* (29. април 1947).
- 515 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 770–771.
- 516 *Истѐо*, стр. 771.
- 517 Белешка од понедељка, 15. јула 1946. Коста Ст. Павловић, *Лондонски дневник 1945–1946*, Историјски архив Београда, Београд 2017, стр. 378.
- 518 Slobodan Jovanović, „General Mihailovich“, *The Times* 50422 (9 April 1946), 5; „Sign Z“, *The Times* 50503 (15 July 1946), стр. 5; „Organizovanje otpora“, *Poruka* 13 (16 juni 1953), стр. 16–17.
- 519 Борис Милосављевић, „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански (I)“, „Да не постанем Пушкин“, *Књижевна историја* 158 (2016), стр. 147–169.
- 520 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 771.

- 521 Slobodan Jovanović [et al.], „Ocena o suđenju“ [pismo svetskim medijima, 15. jul 1946], *Poruka* 30–31 (1. avgust 1955), стр. 18. После Јовановића („бивши председник свепартијске владе“) потписани су: Јован Бањанин, потпредседник Југословенске националне странке; Већеслав Вилдер, председник Извршног одбора Самосталне демократске странке; др Милан Гавриловић, председник Српске земљорадничке странке; Радоје Л. Кнежевић, члан Извршног одбора Демократске странке; Крста Љ. Милетић, члан Извршног одбора Радикалне странке.
- 522 Slobodan Jovanović [et al.], „Ocena o suđenju“ [pismo svetskim medijima, 15. jul 1946], *Poruka* 30–31 (1. avgust 1955), стр. 18–19.
- 523 *Истио*, стр. 18–19.
- 524 Slobodan Jovanović [et al.], „Ocena o suđenju“ [pismo svetskim medijima, 15. jul 1946], *Poruka* 30–31 (1. avgust 1955), стр. 19.
- 525 Белешка од суботе, 15. августа 1946. Коста Ст. Павловић, *Лондонски дневник 1945–1946*, ИАБ, Београд 2017, стр. 387–388.
- 526 Белешка од суботе, 14. септембар 1945. *Истио*, стр. 240.
- 527 Белешка од суботе, 15. августа 1946. *Истио*, стр. 388. Нешто касније је записао да су у Београду ухапшени сарадници Ројтерса.
- 528 „Ко djavolu služi... Književnik Branko Ćopić na komunističkom indeksu. Slučaj jugoslovenskog Zoščenka“. В. Ћопић, „Јеретиčka прича“, *Poruka* 1 (decembar 1950), стр. 12.
- 529 *Истио*, стр. 213.
- 530 Milovan Đilas, „Anatomija jednog morala“, *Poruka* 20 (1. maj 1954), стр. 8–14.
- 531 Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић као аналитичар тоталитаризма“ у: Д. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, ЈП Службени лист СЦГ, Београд, 2003, стр. 69–90.
- 532 Слободан Јовановић, *О титоизму*, Библиотека „Наше дело“, Савез српских задруга „Ослобођење“, Париз, 1952, СД XII, стр. 162.
- 533 Slobodan Jovanović, „Titoizam“, *Poruka* (16. decembar 1952), стр. 2.
- 534 *Истио*, стр. 2; Milovan Đilas, *Vlast*, *Naša reč*, London, 1983, стр. 79–80.
- 535 *Истио*, стр. 213–214.
- 536 Slobodan Jovanović, „Jedno službeno tumačenje titoizma“, *Poruka* 17 (16. decembar 1953), стр. 2.
- 537 *Истио*.
- 538 *Истио*, стр. 3.
- 539 *Истио*.
- 540 Slobodan Jovanović, „Kardeljev govor u Oslu“, *Poruka* 27 (16. mart 1955), стр. 3.
- 541 Slobodan Jovanović, „Kraj Titove demokratije“, *Poruka* 29 (16. jun 1955), стр. 3.
- 542 Slobodan Jovanović, „Titoizam“, *Poruka* 9 (16. decembar 1952), стр. 2.
- 543 *Истио*, стр. 2.
- 544 Slobodan Jovanović, „Kongres radničkih saveta“, *Poruka* 45 (septembar 1957), стр. 3–5.
- 545 Slobodan Jovanović, „Titoizam“, *Poruka* 9 (16. decembar 1952), стр. 3.
- 546 *Истио*, стр. 3.
- 547 „Oni sami o sebi“, *Poruka* 9 (16. decembar 1952), стр. 15–16.
- 548 Milovan Đilas, *Vlast*, *Naša reč*, London, 1983, стр. 26.
- 549 *Истио*, стр. 27. О поратном уставу на основу архивске грађе вид. Коста Чавошки, *Устави као средство аутентификације и провајанце. Устави Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946*, Институт за савремену историју. Службени гласник, Београд 2011.
- 550 „Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti (januara 1953)“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1985, стр. 862–868.
- 551 Slobodan Jovanović, „Novi jugoslovenski ustav“, *Poruka* 10 (1. februar 1953), стр. 3–4.
- 552 *Истио*, стр. 4.
- 553 *Истио*.

- 554 „Kako i zašto pomaže Amerika Jugoslaviju“, *Poruka* 2 i 3 (mart 1951), стр. 13–14.
- 555 Slobodan Jovanović, „Crkva i škola u Jugoslaviji“, *Poruka* 13 (16. jun 1953), стр. 3.
- 556 „Sporazum između Vlade FNRJ i Vlade SAD o vojnoj pomoći (Beograd, 14 novembar 1951)“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1985, стр. 839–841.
- 557 Slobodan Jovanović, „Novi jugoslovenski ustav“, *Poruka* 10 (1. februar 1953), стр. 4.
- 558 Sudbina 'korisne budale'. Diskusija komunista i Save Kosanovića o 27. martu“, *Poruka* 4 i 5 (oktobar 1950), стр. 20.
- 559 Slobodan Jovanović, „Crkva i škola u Jugoslaviji“, *Poruka* 27 (16. juni 1953), стр. 5.
- 560 *Истѐо*, стр. 4.
- 561 Slobodan Jovanović, „Kardeljev govor u Oslu“, *Poruka* 27 (16. mart 1955), стр. 3.
- 562 Разговор у студентском граду [Михаило Ђурић, „У трагању за новим путевима мишљења“, у: Милош Кнежевић, *Творици и њумачи*, Дом културе „Студентски град“, Београд, 1994, стр. 35–54], у: *Злочин над мишљењем: осуда, изѐн и рехабилитација Михаила Ђурића*, приредио Јовица Тркуља, 2. допуњено изд. Центар за унапређивање правних студија, Досије студио, Београд, 2013, стр. 283–284.
- 563 Slobodan Jovanović, „Novi Zakon o univerzitetima“, *Poruka* 23 (16. oktobar 1954), стр. 3–4.
- 564 *Истѐо*, стр. 3–4.
- 565 Slobodan Jovanović, „Novi Nacrt zakona o univerzitetima“, *Poruka* 14 (1. avgust 1953), стр. 2–3.
- 566 *Истѐо*, стр. 2–3.
- 567 Slobodan Jovanović, „Novi Zakon o univerzitetima“, *Poruka* 23 (16. oktobar 1954), стр. 3.
- 568 *Истѐо*.
- 569 Slobodan Jovanović, „Đilasov slučaj“, *Poruka* 8 (1. februar 1954), стр. 2–3.
- 570 Slobodan Jovanović, „Današnje stanje jugoslovenske komunističke stranke“, *Poruka* (16. decembar 1955), стр. 5.
- 571 Slobodan Jovanović, „Privredni kriminal“, *Poruka* 26 (1. februar 1955), стр. 3.
- 572 Slobodan Jovanović, „Današnje stanje jugoslovenske komunističke stranke“, *Poruka* (16. decembar 1955), стр. 5.
- 573 Slobodan Jovanović, „Djilasov slučaj“, *Poruka* 18 (1. februar 1954), стр. 3.
- 574 „Iz diskusije komunista o Djilasu“, *Poruka* 18 (1. februar 1954), стр. 4.
- 575 Slobodan Jovanović, „Jedna Titova izjava za stranu štampu“, *Poruka* 19 (16. mart 1954), стр. 3.
- 576 *Политѐика* (20. јануар 1954), стр. 7; „Iz diskusije komunista o Djilasu“, *Poruka* 18 (1. februar 1954), стр. 4.
- 577 *Политѐика* (19. јануар 1954), стр. 7; „Iz diskusije komunista o Djilasu“, *Poruka* 18 (1. februar 1954), стр. 4.
- 578 *Политѐика* (18. јануар 1954), стр. 2; „Iz diskusije komunista o Djilasu“, *Poruka* 18 (1. februar 1954), стр. 4.
- 579 *Истѐо*, стр. 4.
- 580 Slobodan Jovanović, „Unutrašnje teškoće jugoslovenskih komunista“, *Poruka* 20 (1. maj), стр. 3; „Izlaganje Aleksandra Rankovića na Četvrtom plenumu CK SKJ“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1985, стр. 898.
- 581 Slobodan Jovanović, „Unutrašnje teškoće jugoslovenskih komunista“, *Poruka* 20 (1. maj), стр. 3.
- 582 Slobodan Jovanović, „Omladina i komunisti“, *Poruka* 42 (16 mart), стр. 4.
- 583 Slobodan Jovanović, „Titov ekonomski izveštaj“, *Poruka* 34 (1. februar 1956), стр. 3.
- 584 *Истѐо*.
- 585 *Истѐо*.
- 586 *Borba* (20. novembar 1955).
- 587 Slobodan Jovanović, „Omladina u Jugoslaviji“, *Poruka* 36 (1. maj 1956), стр. 4.
- 588 *Истѐо*.
- 589 Slobodan Jovanović, „Tito i Sovjeti“, *Poruka* 40 (16. decembar 1956), стр. 4.
- 590 Slobodan Jovanović, „Američka proučavanja totalitarizma“, *Poruka* 35 (16. mart 1956), стр. 5.
- 591 Слѐодан Јовановић, „Један прилог“ [1957/1964, 1991], СД ХИИ, стр. 565.
- 592 Radoje L. Knežević, „Slobodan Jovanović u politici. U svetlosti dokumenata“, *Poruka* 53–54 (januar–mart 1959), стр. 41. Кнежевић је умро 1983. године, али су неки из његове генерације доживели деведесете године ХХ века.
- 593 Слѐодан Јовановић, „Један прилог“ [1957/1964, 1991], СД ХИИ, стр. 542–582.

- 594 *Исјо*, стр. 566.
- 595 *Исјо*, стр. 569.
- 596 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 723.
- 597 *Исјо*.
- 598 *Исјо*, стр. 726–727.
- 599 Слободан Јовановић, „Један прилог“ [1957/1964, 1991], СД XII, стр. 570.
- 600 *Исјо*, стр. 546.
- 601 *Исјо*, стр. 547.
- 602 *Исјо*, стр. 548.
- 603 *Исјо*.
- 604 „Дан руске културе (г. Слободан Јовановић о улози Русије)“, *Полиџика* (6. јун 1926), стр. 8.
- 605 Бранко Лазаревић, „Лик Слободана Јовановића“ [*Лешојис Мајџице српске* 3 (март/април 1940)], ССЈ, стр. 247.
- 606 „Није узимање пореза и даћа, него њима да се је давало још пара, они не бише сиђели мирно“. Вид. Kemura Šejh Sejfudin, *Prvi srpski ustanak pod Karadjordjem po turskim vrelima*, Islamska dionička štamparija u Sarajevu, Sarajevo 1332/1914, стр. 12.
- 607 Слободан Јовановић, „Један прилог“ [1957/1964, 1991], СД XII, стр. 573.
- 608 Plato, *Phaedrus* 275e–276e.
- 609 Слободан Јовановић, „Платон“ [1935] СД 9, стр. 37.
- 610 *Исјо*, стр. 37.
- 611 Слободан Јовановић, „Артур Балфур“ [1930] СД II, стр. 681; Коста Ст. Павловић, „Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1958“ у: *Слободан Јовановић у емирацији, разговори и записи*, Новинско-издавачка уставнова Службени лист СРЈ, Досије, Београд 1993, стр. 134; АКЦДПП, Коста Павловић Андри Ристићу, Лондон, 14. децембар 1958. године; „Sahrana Slobodna Jovanovića“, *Poruka* (januar-mart 1959), стр. 53–54; Рукописно одељење Матице српске, М. 13. сведочанство Милана Јовановића Стојимировића о разговору са Слободаном Јовановићем.
- 612 Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“ [1948/1962], СД XI, стр. 753.
- 613 *Исјо*, стр. 721.
- 614 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 775–776.
- 615 „Slučaj Marka Ristića“, *Poruka* 12 (1. мај 1953), стр. 15.
- 616 Вид. преписе докумената у: Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 774.
- 617 АСАНУ, ЗСЈ, 14891/9а, Обавештење о пријему у клуб Атенаум и Правила коришћења зграде клуба, Лондон, 6. септембар 1941.
- 618 „Sudbina ‘povratnika’“, *Poruka* 11 (16. mart 1953), стр. 14; *Полиџика* (28. фебруар 1953).
- 619 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 782.
- 620 Slobodan Jovanović, „Omladina i komunisti“, *Poruka* 42 (16. mart 1957), стр. 4.
- 621 Касније је ту саграђана нова амбасада САД и подигнут је Рузвелтов споменик.
- 622 Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“, СД XII, стр. 780.
- 623 Доцент на Правном факултету у Суботици. Емигрирао је из земље 1944. године. Његова сестра је Јелица Шева удата за Марка Ристића.
- 624 „Sahrana Slobodana Jovanovića“, *Poruka* 53–54 (januar – mart 1959), стр. 46.
- 625 Душан Т. Багаковић, „Слободан Јовановић и историја менталитета“, *Дешифровање прошлости*, Чигоја, Београд, 2016, стр. 255–266.
- 626 Душан Недељковић, *Од Хераклија до Њејоша и Свејозара*, Просвета Београд, 1971, стр. 367.

- 627 Борис Милосављевић, „Увод у ‘Спор око тумачења српске историје’ Кајице Миланова – Миланов, Недељковић, Ђилас“, у: Кајица Миланов, „Спор око тумачења српске историје“, *Историја српске филозофије* II, Evro-Giunti, Београд, 2012, стр. 314–331.
- 628 Коста Ст. Павловић, „Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1958“ у: *Слободан Јовановић у емиграцији, разговори и записи*, Новинско-издавачка уставнова Службени лист СРЈ, Досије, Београд 1993, стр. 48, 63.
- 629 Андрија Гамс, „Концепција амандмана: историјски – промашај, научно – збрка“, *Анали Правној факултету у Београду*, 3 (мај–јун) 1971, стр. 234.
- 630 Михаило Ђурић, „Смишљене смутње“, *Анали Правној факултету у Београду* XIX/3 (мај–јун 1971) [Забрана часописа је тражена због текстова Михаила Ђурића, Косте Чавошког и Стевана Ђорђевића], стр. 233.
- 631 Слободан Јовановић, „Записи о проблемима и људима“ [1944–1946/1976], СД XII, стр. 633–634.
- 632 Коста Чавошки, „Уставност и право вета“, *Анали Правној факултету у Београду* XIX/3 (мај–јун 1971), стр. 157.
- 633 *Злочин над мишљењем: осуда, изјон и рехабилитација Михаила Ђурића*, приредио Јовица Тркуља, 2. допуњено изд. Центар за унапређивање правних студија, Досије студио, Београд, 2013.
- 634 *Истио*, стр. 155.
- 635 Вид. фотографију. *Истио*, стр. 360.
- 636 Службена забелешка о састанку председника владе Слободана Јовановића са совјетским послаником Богомоловом (16. маја 1942) у: Радоје Кнежевић, „Војште са три противника“, *Poruka*, 10 (1. фебруар 1953), стр. 10–11.
- 637 Крста Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем његов Судом Слободана Јовановића*, издање књижаре и антикварнице Боривоја Димитријевића, Београд 1910; „Социологија Слободана Јовановића. Слободан Јовановић, *Политичке и њравне расправе*, друга свеска, Београд, 1910“. у: Крста Цицварић, *Критички есеји*, Издање књижаре Свет. Д. Дебељевића, Београд, 1912, стр. 43–80.
- 638 „У књизи *Влада Милана Обреновића* ја сам помно ишао за њим по изворима од којих су многи касније публиковани и установио да буквално иза сваке његове реченице можете да спустите фусноту. И то је, доиста, један изузетан пример брижљивог коришћења извора“. Вид. Чедомир Попов, „Расправа“, *Слободан Јовановић – личности и дело*, [Научни скуп у организацији САНУ и Правног факултета у Београду, одржан 17–20. фебруара 1997, Српска академија наука и уметности: Правни факултет у Београду 1997], Београд, 1998, стр. 760.
- 639 Milan Gavrilović, „Slobodan Jovanović“, *Poruka* 53–54 (januar–mart 1959), стр. 6–7.
- 640 АКЦДПП, Слободан Јовановић, професор Универзитета, Београд, 27. август 1936, салдо рачуна (лево: дугује, десно: потражује) са печатом на којем пише „Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. Књиговодство“, таксеном марком од 5 динара и штамбљом са текстом „Поништено 27. VIII 1936. Геца Кон А. Д.“
- 641 „Jedno delo – jedan човек“, *Poruka* 2 i 3 (mart 1951), стр. 16.
- 642 АЈ–859–10, Фонд Милана Гавриловића, Милан Гавриловић Слободану Јовановићу о Милошу Тупањанину, Вашингтон, 14 новембар 1955; Слободан Јовановић Милану Гавриловићу, Лондон, 8. децембар 1955.
- 643 Белешка од четвртка, 31. маја 1945. Коста Ст. Павловић, Лондонски дневник 1945–1946, Историјски архив Београда, Београд 2017, стр. 153; АЈ–859–10, Фонд Милана Гавриловића, Слободан Јовановић Милану Гавриловићу, Лондон, 28. октобар 1952.
- 644 Драгољуб Јовановић „Учитељ стила“ [*Људи, људи*, Издање аутора, Београд 1970], ССЈ, стр. 276.
- 645 *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, Реферати са научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1991. године, уредник проф. др Стеван Врачар, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1991.
- 646 У Организационом одбору били су Миодраг Јовичић (председник), Андреј Митровић (заменик председника), Драгољуб Поповић (заменик председника), Радомир Лукић, Иван Максимовић, Чедомир Попов, Никша Стипчевић, Драгаш Денковић, Стеван Врачар, Дејан Поповић, Данило Баста, Јовица Тркуља, Оливера Вучић.

- 647 Aleksandar Pavković, *Slobodan Jovanovic: an unsentimental approach to politics*, Columbia University Press, New York 1993; Александар Павковић, *Слободан Јовановић: један несенцименталан њрисџиуи њолиџиџи* [превод са енглеског Ема Часар], 2. измењено изд. Центар за публикације Правног факултета Универзитета: Службени гласник, Београд, 2008.
- 648 Данило Н. Баста, *Пеџи ликоџа Слободана Јовановића*, Службени лист СЦГ, Београд, 2003.
- 649 Добрило Аранитовић, *Библиоџрафија Слободана Јовановића*, са хронологијом живота и рада, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2010.
- 650 Скуп је отворио председник САНУ Никола Хајдин. Говорили су академици Чедомир Попов, Предраг Палавестра и Данило Н. Баста.
- 651 Чланови Управног одбора Фонда били су академик Матија Бећковић (председник), академик Коста Чавошки, Војислав Коштуница, Владета Јанковић, Предраг Протић, Слободан Ракитић, Александар Илић, Слободан Самарџић, Мирјана Стефановски, Ненад Поповић, Миле Савић, Часлав Копривица, Александар Никитовић, Борис Милосављевић, Александар Митић, Милош Јовановић, Петар Петковић. Фонд је основан на иницијативу Војислава Коштунице, председника СР Југославије (2000–2003) и председника Владе Србије (2004–2008).
- 652 На пословима у вези са преносом посмртних остатака Слободана Јовановића радили су 2004. протојереј Милун Костић, амбасадор проф. др Владета Јанковић и Ђорђе Новаковић, а 2011. године амбасадор проф. др Дејан Поповић: „Иако врло нерадо, Слободанов најближи рођак, професор Стеван Павловић, тешка срца дао је одобрење за пренос јер је он сматрао да Слободан треба да остане и да почива тамо где је сахрањен“. Вид. Протојереј Милун Костић, „Повратак великана“, *Људи џоворе*, часопис за књижевност и културу, рубрика „Пређутана историја“, 17/18 (јануар 2013).
- 653 *Исџо*.
- 654 Данило Н. Баста, „Пред бистом Слободана Јовановића“, *Анали Правној факулџетџа*, 53 (2005), стр. 257–261; Коста Чавошки, „Победа над заборавом“, *Анали Правној факулџетџа*, 53 (2005), стр. 262–265.
- 655 Рад је написан у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.
- 656 Слободан Јовановић, *Осноџи џравне џеорије о држави*, „Доситије Обрадовић“, штампарија Аце М. Станојевића, Београд 1906; *О држави, осноџи једне џравне џеорије*, Друго прерађено и проширено издање, Издање књижарнице Геџе Кона, Кнез Михаилова улица 1, [Штампарија „Доситије Обрадовић“ Димитрија Гавриловића, (пређе Аце М. Станојевића, Кнегиње Љубице 6, 1914), Београд 1914; *О држави. Осноџи једне џравне џеорије*, Треће прегледано и допуњено издање, Издавачка књижарница Геџе Кона, Кнез Михаилова улица 1, [штампала Делнишка тискарна у Љубљани], Београд 1922. Слободан Јовановић, *Држава* [четврто издање], *Сабрана дела Слободана Јовановића XIII*, Издавачко и књижарско предузеће Геџа Кон а. д., Штампарски завод „Орао“, Београд 1936. (даље: СДСЈ ШЗО), Слободан Јовановић, *Држава*, Сабрана дела VIII, приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991. (даље: Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII).
- 657 Слободан Јовановић, „Предговор ка другом издању“, у: *О држави, осноџи једне џравне џеорије*, Друго прерађено и проширено издање, Издање књижарнице Геџе Кона, Кнез Михаилова улица 1, [Штампарија „Доситије Обрадовић“ Димитрија Гавриловића, (пређе Аце М. Станојевића, Кнегиње Љубице 6), Београд 1914.
- 658 Слободан Јовановић, *Осноџи џравне џеорије о држави*, „Доситије Обрадовић“, штампарија Аце М. Станојевића, Београд 1906, стр. V.
- 659 *Исџо*, стр. III–VII.
- 660 За Фихтеа је опште право чисто умно право (reines Vernunftrecht). Вид. Johann Gottlieb Fichte, *Rechtslehre*, [1812], F. Meiner, Hamburg 1980, 5; *Die Staatslehre*, [1813], G. Reimer, Berlin 1820. „Устав је уман ако држава своју делотворност у себи разликује и одређује према природи појма“. Вид. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts. (Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Zum Gebrauch für seine Vorlesungen)*. [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979, стр. 432. Мишле (Karl Ludwig Michelet) утемељује целокупно право у Хегелевом ставу „умно је стварно

- и стварно је умно“; наглашавајући да је „цело стварно право умно“. Вид. Karl Ludwig Michelet, *Des Ver-nunftrechts erster Theil, enthaltend die Grundrechte und das Einzelrecht, Naturrecht oder Rechts-Philosophie als die praktische Philosophie, enthaltend Rechts-, Sitten- und Gesellschaftslehre*, Nicolai, Berlin 1866, стр. 5.
- 661 Michael Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, II, 1800–1914, C. H. Beck, München 1992, стр. 121–186, 423–460.
- 662 Metaph.1025b 21–24.
- 663 Immanuel Kant, *Metaphysik der Sitten*, [Nicolovius, Königsberg 1797], *Werke in zwölf Bänden*. Band 8, Frankfurt am Main 1977, стр. 336. Упор. Ђорђе Тасић, *Увод у њравне науке (енциклопедија њрава)*, Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, Београд 1933, стр. 136.
- 664 Hans Kelsen, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*, J. C. B. Mohr (P. Siebeck) Tübingen 1920. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts. (Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Zum Gebrauch für seine Vorlesungen)*. [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979, [§ 330], 497.
- 665 О Димитрију Магићу вид. више у: Boris Milosavljević, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam“, *Theoria* 58/1 (2015), стр. 103–151.
- 666 Johann Kaspar Bluntschli, *Lehre vom modernen Staat*, Erster Theil, *Allgemeine Staatslehre*, 6. Auflage, J. G. Cotta, Stuttgart 1886. (даље: Johann Kaspar Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre* [1886]), стр. 11.
- 667 О основним Јовановићевим теоријским становиштима вид. детаљно у: Борис Миловасљевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2017, стр. 423 и даље.
- 668 Слободан Јовановић, *Основи њравне теорије о држави*, „Доситије Обрадовић“, штампарија Аце М. Станојевића, Београд 1906, стр. IV.
- 669 *Исио*.
- 670 *Исио*.
- 671 Универзитетска библиотека у Београду, П 2156, Јаков Ненадовић, „Државно право“ (предавања Др. Јакова Ненадовића), рукопис (скрипта), стенографише: Милутин Перишић, издаје: Лука Зебић (11. новембар 1893). У скриптима има више нејасних места, па можемо претпоставити да их Ненадовић није ауторизовао. Милован Ђ. Миловановић, „Државно право. Белешке са предавања на Великој школи“ (скрипта, 1890), у: М. Ђ. Миловановић, *Државно њраво и грује усјавноњравне сѣудије*. Избор, редакција и поговор Ратко Марковић, Службени гласник, Београд 1997, стр. 13–179.
- 672 Драгутин Драгиша Мијушковић, Опште државно право, рукопис (252. стр, 11/6. 1895), власништво породице Марковић.
- 673 Milan Gavrilovitch, *L'État et le droit*, thèse droit, [282 pages] Pédone, Paris 1911.
- 674 Ђорђе Тасић, *Проблем њравдања државе*. Докторска теза брањена 15. маја 1920, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1920, стр. 4.
- 675 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 22.
- 676 *Исио*. Аристотел, *Pol.* 1290b 24–36. Упор. Johann Kaspar Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre* [1886], стр. 14; Александар Павковић, *Слободан Јовановић. Један несенјименјалан њрисијуй њолијици*, прев. Е. Часар, Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2008. (даље: Александар Павковић, *Слободан Јовановић* [2008]), стр. 82.
- 677 Johann Kaspar Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre* [1886], стр. 11.
- 678 Georg Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, O. Häring, Berlin 1914, стр. 393–434; K. Doehring, *Allgemeine Staatslehre*, стр. 21–42; Thomas Fleiner, Lidija R. Basta Fleiner, *Allgemeine Staatslehre, Über die konstitutionelle Demokratie in einer multikulturellen und globalisierten Welt*, Springer, Berlin–Heidelberg–N. York, 2004, стр. 291–313.
- 679 Ђорђе Тасић, „Увод у правне науке“, у: *Проблем њравдања државе* [1920]; *Увод у њравне науке: енциклопедија њрава* [К. Бојковић; Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, Београд 1931/33/35/38/41], пр. Д. Баста, пред. Р. Васић, Службени лист СРЈ, Београд 1995. (даље: Ђорђе Тасић, „Увод у правне науке“), стр. 221.
- 680 Слободан Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 24.
- 681 *Исио*, стр. 22.

- 682 Johann Kaspar Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre* [1886], стр. 528. О Аристотеловом (*Pol.* 1279a) појму *политеја* као уставној владавини.
- 683 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 14.
- 684 *Истио*.
- 685 *Истио*. Крста Цицварић критикује тезу да у друштву притисак може бити само „моралне природе“, већ сматра да оно врши и физички притисак. Вид. Слободан Јовановић, *Основи љравне теорије о држави*, „Доситије Обрадовић“, штампарија Аце М. Станојевића, Београд 1906, стр. 44–45. Вид. критику Крсте Цицварића, „Социологија Слободана Јовановића. Слободан Јовановић, *Политичке и љравне расираве*, друга свеска, Београд, 1910.“ у: Крста Цицварић, *Критички есеји*, Београд, Издање књижаре „Свет“. Д. Дебељевића, 1912. (даље: Крста Цицварић, „Социологија Слободана Јовановића“ [1912]), стр. 51–52. Цицварићево гледиште дели и Ђорђе Тасић, „Увод у правне науке“, [1935], стр. 167.
- 686 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 18–19.
- 687 *Истио*.
- 688 *Истио*, стр. 38.
- 689 О војној служби као основи политичке заједнице и војном пореклу законодавства вид. Валтер Беџхот (Бецет, Walter Bagehot), *Посианак и развијак народа*, прев. др Драг. Т. Мијушковић, СКЗ, Београд 1903, стр. 69, 74. Ђорђе Тасић следи Енгелсово [Friedrich Engels] схватање настанка државе. Вид. Ђорђе Тасић, „Увод у правне науке“, [1935], стр. 149–150.
- 690 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 38–39.
- 691 Thomas Hobbes, *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, A. Crooke, London 1651, стр. 64, 127; *Leviathan*, Critical edition by Noel Malcolm. The English and Latin Texts, Clarendon Edition of the Works of Thomas Hobbes, Oxford University Press 2012.
- 692 Слободан Јовановић, „Постанак и развитак народа, написао Валтер Беџхот, превео др Драг. Т. Мијушковић, СКЗ, 1903“, СД XII, стр. 398.
- 693 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 46.
- 694 *Истио*, стр. 33.
- 695 Јовановић у књизи о држави из 1914. године упућује на друго издање Гумпловичеве књиге: Ludwig Gumplowicz, *Die soziologische Staatsidee*, Wagner Innsbruck 1902, [прво издање: 1892].
- 696 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 34. Ludwig Gumplowicz, *Die soziologische Staatsidee* (2. vermehrte Auflage), Innsbruck: Wagner, 1902, стр. 116; Adam Ferguson, *An Essay on The History of Civil Society*, 8th ed, A. Finley, Philadelphia 1819, стр. 28. Упор. Александар Павковић, *Слободан Јовановић* [2008], стр. 98. Павковић упућује на Спенсерово разматрање потребе за војном организацијом. Вид. Herbert Spencer, *The principles of sociology* 3rd ed, Sociology Publisher: D. Appleton New York 1897, [§250] 520 и даље; [§259] 557 и даље. Јовановићева методологија је, међутим, сасвим супротна Спенсеру и Енгелсу, односно Моргану који за своје теоријске претпоставке траже упориште у деветнаестовековним антрополошким истраживањима егзотичних примитивних заједница.
- 697 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 34.
- 698 *Истио*.
- 699 Јовановић у књизи о држави из 1914. године упућује на: Franz Oppenheimer, *Der Staat*, Frankfurt am Main 1909, [прво издање 1907]; Франц Опенхајмер, *Држава*, превео Лаза Ђелап, Издање књижаре Ђорђа Ђелапа, Загреб 1921. На ово место упућује и Радомир Лукић, *Теорија државе и љрава*, Научна књига, Београд 1956, стр. 156.
- 700 Социјалистички оријентисани Крста Цицварић је сматрао да је „сјајни берлински професор“ Опенхајмер у својој социјалистичкој теорији открио „велику социолошку истину“, задњу реч науке. Вид. Крста Цицварић, „Социологија Слободана Јовановића“ [1912]. Опенхајмерову критику марксизма, као и Бернштајнову (Eduard Bernstein) и Зомбартову [Werner Sombart] критику Опенхајмерових решења вид. у Слободан Јовановић, „Опенхајмер“ у: „Маркс“ [СДСЈ XVI, ИКГК, ШЗО, 1935], СД IX, стр. 315–320.
- 701 Слободан Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 476–480. Јовановић упућује на: Carl Schmitt, *Verfassungslehre*. Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig 1928; *Staat, Bewegung, Volk*, Hanseatische

- Verlagsanstalt, Hamburg 1933. Ђорђе Тасић критикује Шмитову теорију и верује у нестанак ратова. Вид. Ђорђе Тасић, „Макијавели г. Слободана Јовановића у светлости његове теорије о држави“ [1936], у: *Савременици о Слободану Јовановићу*, приредили Јовица Тркуља, Маринко Вучинић, Библиотека Научно наслеђе Правног факултета у Београду 11, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд 2009. (даље: ССЈ), стр. 150. Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић и Карл Шмит“, *Пејћ ликова Слободана Јовановића*, Службени лист СЦГ, Београд 2003, стр. 193–204.
- 702 Thomas Hobbes, *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, A. Crooke, London 1651, стр. 87.
- 703 Слободан Јовановић, „Берк“ [1935], СД IX, стр. 211. Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* [1790], A Critical Edition, ed. J. C. D. Clark, Stanford University Press Stanford 2001; *The Writings and Speeches of Edmund Burke: The French Revolution, 1790–1794*, Oxford University Press 1999.
- 704 *Исјо*.
- 705 Слободан Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 51.
- 706 Слободан Јовановић, „Берк“ [1935], СД IX, стр. 211.
- 707 Thomas Hobbes, *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, A. Crooke, London 1651, стр. 63.
- 708 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 36.
- 709 *Исјо*, стр. 38.
- 710 *Исјо*, стр. 107.
- 711 *Исјо*, стр. 53.
- 712 *Исјо*, стр. 54.
- 713 Слободан Јовановић, *Примери њолийичке социологије, Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914*, [СДС] XVI, ИКГК, ШЗО, 1940], СД X, стр. 220; „Маркс“, [СДС] XVI, ИКГК, ШЗО, 1935], СД IX, стр. 253–254.
- 714 Слободан Јовановић, *Примери њолийичке социологије, Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914*, [1940], СД X, стр. 220.
- 715 Упор. Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић као теоретичар државе и права“ [1998], *Пејћ ликова Слободана Јовановића*, Службени лист СЦГ, Београд 2003. (даље: Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић као теоретичар државе и права“ [1998]), стр. 39.
- 716 Johann Kaspar Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre* [1886], стр. 337.
- 717 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 54–55.
- 718 *Исјо*, стр. 53.
- 719 *Исјо*, стр. 49.
- 720 Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић као теоретичар државе и права“ [1998], стр. 48.
- 721 John Locke, *Two Treatises of Government*, Awnsham Churchill [прво издање], 1686, II, §11. John Locke, *Dve rasprave o vladi* II, predgovor Kosta Čavoški, prev. K. Čavoški, N. Savčić, Mladost, Beograd 1978.
- 722 *Исјо*, II, §15.
- 723 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 47.
- 724 *Исјо*.
- 725 Слободан Јовановић, *Држава*, [Основи њравне њеорије о држави, ИКГК, Београд 1914, стр. 32; *Држава*, 1936], СД VIII, стр. 50.
- 726 Одбрану природних права од Јовановићеве критике, вид. у: Александар Павковић, *Слободан Јовановић* [2008], стр. 111.
- 727 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 49.
- 728 *Исјо*. Упор. Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић као теоретичар државе и права“ [1998], стр. 45.
- 729 *Исјо*, стр. 87.
- 730 John Stuart Mill, *On Liberty*, John W. Parker and son, West Strand, London 1859, стр. 22.
- 731 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 72.
- 732 *Исјо*, стр. 74.
- 733 *Исјо*.

- 734 *Истио*.
- 735 *Истио*, стр. 76.
- 736 *Истио*.
- 737 *Истио*.
- 738 *Истио*, стр. 77.
- 739 *Истио*.
- 740 *Истио*.
- 741 *Истио*.
- 742 *Истио*.
- 743 *Истио*, стр. 77–78.
- 744 *Истио*, стр. 78.
- 745 *Истио*, стр. 79.
- 746 *Истио*, стр. 78.
- 747 *Истио*, стр. 79.
- 748 *Истио*, стр. 80.
- 749 Вид. историју појма сувереност у Georg Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, O. Häring, Berlin 1914, стр. 435–474; Charles Edward Merriam, *History of the Theory of Sovereignty since Rousseau*, The Columbia University Press, New York–London, 1900, стр. 11–13.
- 750 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 131.
- 751 *Истио*.
- 752 Јелинек указује на то да је идеја о држави као организму најстарија и најпопуларнија теорија. Вид. Georg Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, J. C. B. Mohr, Freiburg 1892, стр. 34.
- 753 Слободан Јовановић, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, [предавање одржано у Српском културном клубу 4. децембра 1939, издање Произвођачко-издавачке задруге „Слобода“, Библиотека Српског културног клуба, година I, број 1, Београд 1939; *Српски књижевни гласник*, 21 (1940), стр. 29–38], СД XI, стр. 575.
- 754 *Истио*, стр. 574–575.
- 755 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 134.
- 756 Слободан Јовановић, „Мирабо“ [Вођи француске револуције. Мирабо, Димурије, Данијон, Робесијер, ИКГК, Штампарија Савића и комп., Београд 1920], СД I, стр. 39.
- 757 Слободан Јовановић, „О друштвеном уговору“, [*Српски џурејег* 1895], СД XII, стр. 201.
- 758 Слободан Јовановић, „Право мањина, од др Ђорђа Јелинка, професора на хајделбершком универзитету, превео Ђорђе М. Јосимовић, одшампано из *Бранича*“ [1902], СД XI, стр. 599.
- 759 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 135.
- 760 *Истио*, стр. 135.
- 761 Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social ou Principes du droit politique*, M. Michel Rey, Amsterdam 1762, стр. 214.
- 762 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 137.
- 763 *Истио*, стр. 141.
- 764 *Истио*.
- 765 Hans Kelsen, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*, J. C. B. Mohr (P. Siebeck) Tübingen 1920.
- 766 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 141.
- 767 Слободан Јовановић, *О њојалишаризму*, [1952], СД XII, стр. 156.
- 768 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 415.
- 769 *Истио*, стр. 187.
- 770 *Истио*.
- 771 *Истио*.
- 772 *Истио*, стр. 188.

- 773 *Исјо*, стр. 230.
- 774 *Исјо*.
- 775 *Исјо*.
- 776 *Исјо*.
- 777 *Исјо*, стр. 228
- 778 Слободан Јовановић, *О дводомном сисџему*, одштампано из *Бранича*, Штампарија Д. Димитријевића, Иван-бегова ул. бр. 1, Београд, 1899, стр. 17.
- 779 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 230.
- 780 О прецедентном праву (judge-made law) и енглеској правној традицији вид. више у: Коста Чавошки, *О ѓравди и ѓравичности*, САНУ, Београд, 2017, стр. 44 и даље.
- 781 *Исјо*, стр. 328.
- 782 Милован Ђ. Миловановић, „Државно право. Белешке са предавања на Великој школи“ (скрипта, 1890), у: М. Ђ. Миловановић, *Државно ѓраво и друје усђавноѓравне сђудије*. Избор, редакција и поговор Ратко Марковић, Службени гласник, Београд, 1997, стр. 138.
- 783 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 121.
- 784 *Исјо*, стр. 121–122.
- 785 *Исјо*.
- 786 *Исјо*, стр. 122.
- 787 Уп. Georg Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, J. C. V. Mohr, Freiburg, 1892, стр. 26 и даље.
- 788 Слободан Јовановић, *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 96.
- 789 *Исјо*, стр. 97.
- 790 *Исјо*, стр. 96.
- 791 *Исјо*, стр. 97.
- 792 *Исјо*, стр. 99.
- 793 *Исјо*, стр. 100.
- 794 Слободан Јовановић, „Макијавели“, [СДСЈ XVI, ИКГК, ШЗО, 1935], СД IX, стр. 147.
- 795 *Исјо*.
- 796 Слободан Јовановић, *Усђавно ѓраво Краљевине Срба, Хрвађа и Словенаца*, ИКГЦ, Београд 1924, стр. 3–52; „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“, [1924], СД II, стр. 380–434.
- 797 *Нацђиј усђава ѓо ѓредлођу сђојана М. Прођиђа, минисђира ѓриђреме за Усђавођворну скуђиђђину (дефиниђивни ѓексђи ѓосле дискусије са Комисиђом, са годађком: Нацђиј усђава израђен од Усђавне комисије*, Г. Кон, Београд, 1920.
- 798 Поредѓи тумачење уставног права у *Усђавном ѓраву Краљевине Срба, Хрвађа и Словенаца* Слободана Јовановића са поратним радовима, Лукић закључује 1994. године да „одговарајућа послератна дела исте врсте делују као студентски радови јер се састоје у простом препривавању уставних одредби без веђег продубљивања и критичког става, уз, разуме се, недовољно засновано прецењивање ѓихове вредности и уздизање на ступањ безмало епохалних новина, иако су се у пракси показале веома лоше.“ Вид. Радомир Д. Лукић, „Теорије права на Правном факултету између два рата“, у: *Научно наслеђе Правнођ факулђеђа у Беођраду 1841–1941*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1994, стр. 46–47.
- 799 Професори и доценти су радили и пре министарских потврда, са којима се за време окупације доста одуговлачило.
- 800 Slobodan Jovanović, „Novi nacrt Zakona o univerzitetima“, *Poruka* 14 (1. avgust 1953), стр. 2–3.
- 801 Ђорђе Тасић, „Правник“, ССЈ, стр. 224.
- 802 О судбини Јовановићевог предмета вид. више у: Борис Милосављевић, „Радомир Д. Лукић – теорија државе и филозофска схватања“, *Научно наслеђе Радомира Д. Лукића, Зборник радова са научној скуђи одржаној 11–12. децембра 2014*, САНУ, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015, стр. 455–481.
- 803 Рад Бориса Милосављевића написан је у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 804 Љ. Кандић, *Историја Правној факултету у Београду 1905–1941*, друга књига, том I, Београд, 2002, стр. 206.
- 805 „Слободан Јовановић – историчар као писац“, у: Р. Самарцић, *Писци српске историје* III, Београд, 1986, стр. 185–200.
- 806 *Народна енциклопедија*, IV књига, Загреб, 1929, стр. 727.
- 807 Слободан Јовановић, „Карађорђе и његове војводе“, у: *Из историје и књижевности* II, Београд, 1991, стр. 27.
- 808 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 2.
- 809 Најбољи преглед српске уставности у XIX веку, али и он без већих теоријских и историографских уопштавања, налази се у: Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе* I, Београд, 1932, стр. 1–58.
- 810 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 10.
- 811 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 21.
- 812 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 12.
- 813 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 63.
- 814 *Исто*.
- 815 Од три најважније Јовановићеве правне студије настале крајем XIX века или на самом прелому XIX у XX век, само је једна обухваћена Јовановићевим изабраним делима објављеним у издању Геце Кона за Јовановићева живота и у његовим сабраним делима, објављеним од стране више издавача после Јовановићеве смрти. То је његова расправа „О дводомном систему“, првобитно објављена 1899. Остале две објављене су као посебне брошуре, у којима су обједињени Јовановићев текстове о истој теми претходно објављени у *Браничу*, и то: „О суверености“ 1897. и „Велика народна скупштина – студија о уставотворној власти“ 1900.
- 816 Зачудо, тако добар познавалац и савестан истраживач у уставном праву, М. Јовичић, у својој обимној студији „О уставу“, Београд, 1987. у свом тексту и попису литературе не наводи ово значајно Јовановићево дело.
- 817 Слободан Јовановић, *Велика народна скупштина – студија о уставотворној власти*, Београд, 1900, стр. 26.
- 818 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 11.
- 819 Слободан Јовановић, *Велика народна скупштина ...*, стр. 60.
- 820 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 63.
- 821 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 64.
- 822 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд 1924, стр. 67.
- 823 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 72.
- 824 Гашо Мијановић, *Судска контрола уставности закона*, Српско Сарајево 2000, посебно стр. 181–199.
- 825 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 74.
- 826 *Исто*.
- 827 Глигорије Гершић, *Неколико уставних питања*, Рад, св. I, 1882, стр. 39.
- 828 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 58.
- 829 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 24.
- 830 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 38.
- 831 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 43.
- 832 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 44.
- 833 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 25.
- 834 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 99.
- 835 *Исто*.
- 836 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 84.
- 837 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 62.
- 838 *Исто*.
- 839 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 68.
- 840 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 70.
- 841 На пример, да зграда у којој се гласа мора имати двориште које је „заграђено и мора имати капију“, да се бирачке кутије „затварају и отварају трима разним кључевима, а морају бити тако удешене да се

- спуштање куглица у њих не види и не чује“, да се „у гласачку собу никад не пушта више од пет од један-пунт“. Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 69, 73, 82. Или: „Бирачки одбор састаје се уочи дана избора, у три сата по подне, у згради где ће бити гласање“. „Уста кутије морају се затворити и запечатити, а кутија закључати са три кључа“. „О сваком непознатом бирачу мора се саставити записник, у који ће се унети његов лични опис и његова адреса. По потреби, такав бирач може бити и фотографисан“. Слободан Јовановић, *Уставно право*, 1924, стр. 124. и 126.
- 842 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 75.
- 843 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 77.
- 844 *Исто*.
- 845 На пример: Пошто бирачки одбор заврши све радње законом предвиђене „прозори се затварају, а врата закључавају и на њих печат удара.“ „Председник бирачког одбора и његов заступник добија из државне касе осам динара дневнице“ „и по два динара на сат попутнине“. Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 78. и 85.
- 846 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 95.
- 847 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 88.
- 848 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 93.
- 849 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 149–150.
- 850 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 108–109.
- 851 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 113.
- 852 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 156.
- 853 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 157.
- 854 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 125.
- 855 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 129.
- 856 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 178.
- 857 *Исто*.
- 858 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 179.
- 859 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 180. Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 147.
- 860 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 183–184.
- 861 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 150.
- 862 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 190.
- 863 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 169.
- 864 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 204.
- 865 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 191.
- 866 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 224.
- 867 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 245–246.
- 868 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 232.
- 869 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 210.
- 870 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 213.
- 871 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 249.
- 872 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 250.
- 873 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 251.
- 874 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 252.
- 875 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 213.
- 876 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 254.
- 877 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 259.
- 878 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 221.
- 879 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 264.
- 880 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 286.
- 881 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 235.

- 882 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 234.
- 883 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 296.
- 884 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 286–287.
- 885 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 289.
- 886 *Истио*.
- 887 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 239.
- 888 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 291.
- 889 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 295–304.
- 890 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 295.
- 891 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 297.
- 892 Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1953, стр. 460.
- 893 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 307.
- 894 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 287.
- 895 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 288.
- 896 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 313.
- 897 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 290.
- 898 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 333.
- 899 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 335.
- 900 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 339.
- 901 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 348.
- 902 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 296.
- 903 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 349.
- 904 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 353.
- 905 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 297.
- 906 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 354.
- 907 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 307.
- 908 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 357.
- 909 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 309.
- 910 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 363.
- 911 *Истио*.
- 912 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 364.
- 913 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 363.
- 914 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1907, стр. 312.
- 915 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 310.
- 916 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 312.
- 917 *Истио*.
- 918 *Истио*.
- 919 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 313.
- 920 *Истио*.
- 921 Мада је још 1900. Јовановић правилно протумачио Монтеѕкјеово схватање о подели власти – „да ни једну власт не треба оставити неограниченом“. Слободан Јовановић, *Велика народна скупштина*, Београд, 1900, стр. 63. Добро је разумео и то да „парламентаризам претпоставља између извршне и законодавне власти врло присну сарадњу, коју је немогуће развити, ако свака од те две власти буде с неповерењем гледала мешање оне друге у њене послове“. Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 28–29. Тим пре, необјашњиво је што изричито не каже да нема парламентаризма у Уставу Србије од 1903, а да постоје само трагови парламентаризма у Видовданском уставу.
- 922 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Београд, 1924, стр. 58.
- 923 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 48–49.
- 924 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 364.

- 925 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 406.
- 926 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 425.
- 927 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 430.
- 928 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 442.
- 929 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 447.
- 930 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 448.
- 931 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 449.
- 932 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 452.
- 933 Слободан Јовановић, *нав. дело*, стр. 457.
- 934 Прештампано издање уџбеника од 1924. објавио је Службени гласник Југославије у едицији „Класици југословенског права“, Београд, 1995, које је у јавности прошло незапажено.
- 935 Јован Скерлић, *нав. дело*, стр. 461.
- 936 Драгослав Јанковић, „Видовдански устав“, у: *Из историје Југославије 1918–1945*, Београд, 1958, стр. 182.
- 937 Миодраг Јовичић, „Велики правни писац“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело*, Београд, 1998, стр. 419.
- 938 Велибор Глигорић, *Лица и маске*, Београд, 1927, стр. 49.
- 939 Јован Скерлић, *нав. дело*, стр. 461.
- 940 Видети: Љубица Кандић, „Допринос професора Слободана Јовановића раду Правног факултета“, Зборник *Слободан Јовановић – личности и дело*, Београд 1998, стр. 23–61.
- 941 Управо на свој рођендан, 4. децембра, Слободан Јовановић је у Српском културном клубу одржао једно од својих најзначајнијих јавних предавања, нарочито актуелно због забринутости савременика за будућност југословенске краљевине. Под истим насловом, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, предавање је потом штампано у *Српском књижевном гласнику* (СКГ), књ. XXI (LIX), бр. 1, 1. јануар 1940, стр. 29–38. Нешто касније, Драгољуб Јовановић, ради политичких „кривица“ тада већ бивши професор Правног факултета, у истом је часопису објавио краћи текст „Слободан Јовановић и народ“, СКГ, књ. XXI (LIX), бр. 3, 1. фебруар 1940, стр. 192–195. Према његовом сведочењу, то је учинио на захтев уредништва СКГ, али с великим задовољством, пријатељством и топлином, на чему му је Слободан Јовановић захвалио у приватном писму (Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 56 умрлих савременика*, Београд 1973, стр. 130–131).
- 942 *Политика*, 4. децембар 1939; Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић 1869–1958. Биографски подаци и прилози, I, Календарски преглед“, *Сабрана дела Слободана Јовановића, Из историје и књижевности*, књ. II, том 12, Београд 1991, стр. 746.
- 943 У чланку под насловом „Зашто је популаран г. Слободан Јовановић“, објављеном у *Правди*, Божидар Ковачевић је такође писао о скромности Слободана Јовановића, рекавши да је он „најскромнији човек у овој нескромној земљи“ (Наведено према: Ж. Стојковић, *нав. дело*, стр. 764). О овој особини Слободана Јовановића и иначе је доста писано. Према дневничким белешкама Косте Ст. Павловића, *Удружење српских писаца и уметника у иностранству* покушало је да 1954. године, у сарадњи са једним француским и двојицом избеглих пољских и бугарских академика, свечаном академијом прослави његов 85. рођендан, верујући да би се тада могло и нешто више рећи о Србији и Југославији. Иако је већ све било припремљено, први човек српске емиграције је то одлучно одбио због своје „претеране скромности“ (*Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи*, Београд 1993, стр. 135–136).
- 944 *Политика*, 4. децембар 1939; Ж. Стојковић, *нав. дело*, стр. 763–764.
- 945 Више: Мира Радојевић, „Неколико слика из сарадње Исидоре Секулић и *Српског књижевног гласника*“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2/1999, стр. 91–109. Према уверењу „најписменије Српкиње од Јефимије до савременог доба“, најбоља историја једног народа била је написана у његовој књижевности. Слободана Јовановића пак као књижевника по њеним је речима одликовала „мирна глава“, „можда највећи дар од Бога и врхунац велике културе“. Осим тога, Исидора Секулић је била одушевљена његовим писаним изразом, сматрајући га оличењем неговане једноставности и врхунским дометом оног књижевног обрасца који је између два светска рата називан београдским стилем (Исидора Секулић, „Књижевник“,

- Полиџика*, 4. децембар 1939; Иста, „Стил Слободана Јовановића / Одломак из студије о ’Београдском стилу’/“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембра 1920, стр. 56–64; Иста, „Београдски стил“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 3, 14. октобра 1920, стр. 136–142). Пре Исидоре Секулић овакво мишљење заступали су Јован Скерлић (Јован Скерлић, *Историја новије српске књижевности*, Београд 1914, стр. 209–210), а потом Милош Црњански, Богдан Поповић и бројни други савременици. Међу реткима који су мислили другачије налазили су се Крста Цицварић и Велибор Глигорић. Више: Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, Београд 2017, стр. 529–530, 544, 547.
- 946 Владимир Ђоровић, „Историчар“, *Полиџика*, 4. децембар 1939.
- 947 Важно је забележити да су редак дар Слободана Јовановића да сачини успеле портрете историјских личности, давно пре Владимира Ђоровића учили Растко Петровић и Исидора Секулић. Сећајући се како је, негде око 1910. године, свом готово ослепелом оцу једне вечери читао есеј Слободана Јовановића о Макијавелију, Растко Петровић је забележио: „Прочитао сам га онда био целог на глас, од корице до корице [...] То је био први пут што сам осетио да су се историјом кретали, помицали је и деформисали је живи и ненаשמинкани људи, да су догађаји у њој носили извесне замашније, сложеније и дубље идеје које је требало нападати с лица, размршавати с корена...“ (Наведено према: Радован Поповић, *Избрани човек*, Београд 2009, стр. 12). Десетак година касније, пишући о научном и књижевном мајсторству Слободана Јовановића, Исидора Секулић је запитала: „Како би изгледала студија о Светозару Марковићу да г. Јовановић није уметник? А како изгледа овако? Задржана је бујица живота, и извађени су, на једну страну благо, а на другу злато. Па онда? Онда би г. Јовановић са златном предрасудом завршио тако што би сакрио благо, а истакао злато. А г. Јовановић са блажном предрасудом би сакрио злато, а истакао благо. А г. Јовановић без предрасуда, у оним својим класичним резимеима на крају одељка и на крају рада, смеша опет и благо и злато, крене поново бујицу живота, блаотно-златну каква јесте, каква је увек била, каква ће увек бити. Г. Јовановић-уметник поново саставља исецирана човека: иди, живи такавак такав си, сви смо тако, живот је такав [...] Ето такви су ти уметници-научници који ствари виде на метафизичком њиховом извору, који идеје осећају топле и оригиналне. То су ти људи који разум и душу ни једног трену не деле, јер знају да тамо, на дну стваралачких снага живота и природе, да је тамо све сродно и блиско, и да се тек после, у конкретном свом развићу и протурању, ствари размичу и отуђују“ (И. Секулић, „Стил Слободана Јовановића“, стр. 60–61).
- 948 Малобројним критичарима припадали су Владан Ђорђевић и Крста Цицварић. Док је Владан Ђорђевић оспоравао ставове Слободана Јовановића о српско-бугарском рату (Владан Ђорђевић, *Историја српско-бугарској рата 1885, I–II*, Београд 1908), Крста Цицварић је – за разлику од Исидоре Секулић – посебно оштро вредновао поменуту студију о Светозару Марковићу, оспоравајући њеном аутору мисаоне, научне и изражајне способности. Видети: Крста Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем његовог суда Слободана Јовановића*, Београд 1910; Исти, *Критички есеји*, Београд 1912; Ж. Стојковић, *нав. дело*, стр. 739–740.
- 949 С. Јовановић, „Љубомир Неђић“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 7, 11. новембра 1920, стр. 280–285; бр. 8, 18. новембра 1920, стр. 319–321; бр. 9, 25. новембра 1920, стр. 351–357; бр. 10, 2. децембра 1920, стр. 389–394; бр. 11, 9. децембра 1920, стр. 426–430; бр. 12, 16. децембра 1920, стр. 455–459; бр. 13, 23. децембра 1920, стр. 497–501. Наредних година, Слободан Јовановић је све ређе објављивао у *Новој Европи*. Према тумачењу Драгољуба Јовановића, разлог је била „задртост“ њеног уредника Милана Ђурчина, који је мењао његове текстове, исто као и прилоге Јована Цвијића или Исидоре Секулић, не одступајући од својих застарелих и помало чудних граматичких схватања (Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 56 умрлих савременика*, стр. 215). Овом би објашњењу требало додати све већу суревњивост Милана Ђурчина према *Српском књижевном гласнику*, настојање да „преотиме“ сараднике од овог часописа и његов наглашени критицизам према „београдским режимима“.
- 950 Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 56 умрлих савременика*, стр. 124, 124–125. Карактеристично је и да је Драгољубу Јовановићу, кога су Јован Раднић и Коста Кумануди усмеравали на бављење историјом словенских права, саветовао да се определи за „нешто модерније и живље“, а не средњи век (*Исти*, стр. 125).
- 951 Радован Самарџић, *Писци српске историје*, четврта књига, Београд 1994, стр. 138.

- 952 *Исйо*, стр. 134.
- 953 Придруживши се критичарима донетих ванредних мера, Слободан Јовановић је истакао како је Обзном, у ствари, продужена пракса, зачета у време рата, по којој је влада преузимала законодавну власт од Народне скупштине. У тој узурпацији надлежности отишло се потом још даље отуда што донети документ није чак – као друге уредбе са законском снагом – добио потпис монарха и био објављен у *Службеним новинама*, него излепљен по улицама „као позоришни оглас“. То је било тим значајније ако се прихвати да је њиме уведено ванредно стање. „У овоме рату“, написао је, „нестале су многе добре ствари, које сада морамо замењивати стварима мање добре каквоће. Ми живимо у доба сурогата. Међу тим добрим стварима које је рат однео, налази се и закон. Сурогат који се место њега јавио, то је уредба. Ми смо ради да покажемо како се до тога сурогата дошло, – шта нас чека, ако продужимо да живимо под владом уредбе а не под владом закона [...] Међу многобројним уредбама има једна која је с правнога гледишта тако необична да се мора нарочито поменути: то је уредба против комуниста, издана 29 децембра 1920. Она одузима комунистима политичке слободе (слободу штампе, слободу збора и удружења), и кажњавање оружане акције комуниста ставља у надлежност војних судова. У ствари, то је уредба о ванредном стању. Раније, такве су се уредбе издавале на основу уставног или законског овлашћења, – али у овој периоди указног законодавства која је сада настала, узело се да влада може, и без законског овлашћења, установљавати ванредна стања. Тиме није још речено све што се има рећи о необичности уредбе од 29 децембра. Та се уредба не зове уредба него обзнана, – није потписана од Краља него само од министра, – није објављена у службеним новинама него само излепљена по улицама. Било је сасвим неприлично дати овој уредби назив обзнане; тај назив прикрива праву њену природу, увијајући у форму обичног административног саопштења један тако важан правни акт као што је проглашавање ванредног стања. Исто тако није било прилично ни то, што су ту уредбу потписали министри без Краља [...] Али, с правнога гледишта, важније је од свега, да уредба од 29 децембра није објављена у службеним новинама. То је опште начело да све оне уредбе које се тичу грађана, т. зв. Правне уредбе, морају бити обнародоване исто тако као и закони [...] Због тога недостатка обнародовања ниједан суд не би сматрао ту уредбу као уредбу него као 'парче хартије'“ (С. Јовановић, „Нестајање закона“, СКГ, књ. II, бр. 7, 1. април 1921, стр. 510–515).
- 954 Иако се, упркос томе што су га српски политичари и сам краљ Александар више пута консултовали око државноправних нејасноћа, политички и страначки није ангажовао све до краја 30-их година, Божидар (Бока) Влајић је истицао да је „многа пресудније“ што су политичка схватања Слободана Јовановића била веома јасна и што је у оданости демократији показивао „гранитну чврстину“. Управо зато, свако ко је читао његове уставноправне написе „није могао остати у сумњи да је њихов аутор, прво у Србији, а затим и у заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца, за демократску уставну и парламентарну владавину, а против свих експеримената са личним режимом“ (Божидар Влајић, „Слободан Јовановић као правник“, *Порука*, бр. 53–54, јануар – март 1959, стр. 10–11).
- 955 Према тврдњи Драгољуба Јовановића, претпоставља је да је могуће да је аутор манифеста био лично краљ, коме је евенутално помогао Војислав Маринковић. Своју улогу ограничио је на одговор који је дао краљу када га је замолио да протумачи карактер предлога Влатка Мачека о реорганизацији југословенске државе. Чувши да вођа Хрвата у ствари предлаже реалну унију и да је тако била устројена Аустроугарска, Александар Карађорђевић је одбацио сваку могућност да на тој основи продужи разговоре о решавању политичке кризе (Д. Јовановић, *Људи, људи...*, *Медаљони 56 умрлих савременика*, стр. 127).
- 956 Према истраживањима Бориса Милосављевића, постоје сведочанства по којима су књиге и лична архива Слободана Јовановића делимично уништани од стране револуционарних власти одмах након њиховог прегледа, већ у дворишту породичне кући. Уз то, он је изнео претпоставку по којој је „сва важнија документа и белешке Слободан Јовановић сам уништио или понео са собом кад је напуштао земљу“ (Б. Милосављевић, *нав. дело*, стр. 22). Нажалост, не постоје докази ни за потврђивање ни за одбацивање ове претпоставке, с тим што се не може занемарити чињеница да су чланови владе генерала Душана Симиновића напустили престоницу у великој журби, већ првог дана рата, те да у хаосу који је завладао није било времена за паковање ни најнужнијих ствари. Сигурно је пак да су и хартије и библиотека Слобо-

- дана Јовановића конфисковани када је 1946. године и против њега започет судски процес. Иако је даља судбина ове заоставштине неизвесна, утешно је сазнање да је многе књиге и часописе редовно даривао библиотеци Правног факултета (Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 136).
- 957 Слободан Јовановић у емирацији. *Разговори и записи*, стр. 147.
- 958 *Истио*, стр. 147–148. Након лондонског издања, *Записи о проблемима и људима, 1941–1944* објављени су у Србији 1991. године, у 12. тому *Сабраних дела Слободана Јовановића*, а затим и у књизи *Слободан Јовановић у емирацији. Разговори и записи*.
- 959 С. Јовановић, „Апис“, *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 11, Београд 1991, стр. 302–305, 308–310.
- 960 Душан Батаковић, „Слободан Јовановић и историја менталитета“, *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, зборник радова, Београд 1991, стр. 337. Наведено према: Данило Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, Београд 2003, стр. 91.
- 961 „Јовановић нам је у Удружењу српских писаца одржао необично успело предавање о Пашићу и Царинском рату“, записао је средином јануара 1952. године Коста Ст. Павловић. „Јовановић је све присутне задивио. Говорио је 45 минута без иједне белешке и нико лепше није могао у тако кратком времену да опише стање у Србији, њен међународни положај и Пашићеву улогу. Дворана је била дупке пуна, али је интересантно да је дворану углавном испунио наш радни свет, који је морао да плати неког да би га заменио на раду како би могао да чује предавање“ (*Слободан Јовановић у емирацији. Разговори и записи*, стр. 131).
- 962 *Истио*, стр. 16–17.
- 963 О односу нових југословенских власти према Слободану Јовановићу више: Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд 2003, стр. 352–361.
- 964 Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 56 савременика*, стр. 136.
- 965 Д. Баста, *нав. дело*, стр. 7.
- 966 *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 1, стр. 291; Б. Милосављевић, *нав. дело*, стр. 37.
- 967 Ова последња наведена библиографија је и најцеловитија (Добрило Аранитовић, *Библиографија Слободана Јовановића, са хронологијом животоа и рада*, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2010). О постојећим библиографијама радова Слободана Јовановића више: Б. Милосављевић, *нав. дело*, стр. 36–44.
- 968 Видети: Р. Самарџић, *нав. дело*, стр. 109–161, 259–265; Милорад Екмечић, „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“, Зборник *Слободан Јовановић – личности и дело*, стр. 79–97; Б. Милосављевић, „Слободан Јовановић – историографија и методологија“, *Токови историје*, бр. 2/2014, стр. 157–184; Исти, „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892–1897)“, I, *Зборник Мајнице српске за историју* (ЗМСИ), бр. 92/2015, стр. 39–59; Исти, „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892–1897). Шеф Просветног одељења (Пропаганде)“, II, ЗМСИ, бр. 93/2016, стр. 7–31.
- 969 Милан Грол, *Лондонски дневник 1941–1945*, Београд 1990, стр. 181, 315, 333.
- 970 То је несумњиви смисао царске *ирве њивилеије* коју треба разликовати од априлске *инвилеијорије*. Та *ирвилеија*, коју је 21. августа 1690. године преко Аустријске дворске канцеларије издао Леополд I, „представља основни спис државноправне природе којим се уређује положај српског народа под влашћу аустријског цара и угарског краља Леополда I. Њоме је српски народ признат као посебна политичка, односно аутономна целина, чиме је постигнуто јединство целокупног српског народа у поменутих земљама (natio gasciana, communitas gasciana, corpus nationis).“ (Рајко Л. Веселиновић, „Срби у великом рату 1683–1699“, *Историја српског народа*, трећа књига, први том, СКЗ, Београд, 2000, стр. 527).
- 971 Милан Кашанин, *Судбине и људи*, Просвета, Београд, 1968, стр. 307.
- 972 Данило Н. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, Службени лист СЦГ, Београд, 2003, стр. 8.
- 973 Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, Сабрана дела, том 12, БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, стр. 568–570.
- 974 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, Сабрана дела, том 11, БИГЗ, СКЗ, Југославијапублик, Београд, 1991, стр. 679.
- 975 Богдан Поповић, *Опеди из књижевности*, Просвета, Београд, 1968, стр. 199.

- 976 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II Сабрана дела, том 12, БИГЗ, СКЗ, Југославија-публик, Београд, 1991, стр. 484.
- 977 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 663.
- 978 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 661.
- 979 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II Сабрана дела, том 7, БИГЗ, СКЗ, Југославија-публик, Београд, 1991, стр. 39.
- 980 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, стр. 487.
- 981 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, стр. 488.
- 982 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, стр. 492.
- 983 Richard Rorty, *Contingency, irony and solidarity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, стр. 89.
- 984 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, Сабрана дела, том 11, БИГЗ, СКЗ, Југославија-публик, Београд, 1991, стр. 789.
- 985 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 679–680.
- 986 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, стр. 494–495.
- 987 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, стр. 508.
- 988 Драгиша Васић, „Ђенерал Бранко Јовановић“, *Пројрес*, Београд, број 85, уторак 31. август 1920. године.
- 989 Занимљиво је да један од јунака Васићеве приче *Реконвалесценцији* употребљава једну политичко-правну аргументацију која потиче – у складу са књижевним поступком интертекстуалности – из Јовановићеве студије о Макијавелију: Мило Ломпар, *Модерна времена у прози Драгише Васића*, „Филип Вишњић“, Београд, 1996, стр. 174–177.
- 990 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 783.
- 991 Милан Јовановић Стоимировић, *Порџреји према живим моделима*, Матица српска, Нови Сад, 1998, стр. 103.
- 992 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, стр. 494.
- 993 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 751.
- 994 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 750–751.
- 995 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 750.
- 996 *Кријички радови Марка Рисџића*, приредила Ханифа Капиџић-Османагић, Матица српска – Нови Сад, Институт за књижевност и уметност – Београд, 1987, стр. 151.
- 997 *Кријички радови Марка Рисџића*, стр. 153.
- 998 *Кријички радови Марка Рисџића*, стр. 154.
- 999 *Кријички радови Марка Рисџића*, стр. 155.
- 1000 *Кријички радови Марка Рисџића*, стр. 158.
- 1001 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 730.
- 1002 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 676.
- 1003 Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, превео Бранимир Глигорић, ЦИД – Подгорица, Романов – Бања Лука, 2000, стр. 102.
- 1004 *Кријички радови Марка Рисџића*, стр. 156.
- 1005 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 715.
- 1006 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 725, 734, 749.
- 1007 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, стр. 566–573.
- 1008 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 724.
- 1009 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, стр. 724.

СКРАЋЕНИЦЕ

- СПЦ – Српска православна црква
ДСС – Друштво српске словесности
СУД – Српско учено друштво
СКА – Српска краљевска академија
САНУ – Српска академија наука и уметности
МИД – Министарство иностраних дела
МУД – Министарство унутрашњих дела
МПс – Министарство просвете и црквених послова
- АС – Архив Србије
АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметности
АСАНУ, ЗСЈ – Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Слободана Јовановића
АСАНУ, ЗМР – Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Михаила Г. Ристића
БСАНУ – Библиотека Српске академије наука и уметности
ИАБ – Историјски архив Београда
ИАБ, ЛФВЈ – Историјски архив Београда, Лични фонд Владимира Јовановића
АЈ – Архив Југославије
ВА – Војни архив
НБС – Народна библиотека Србије
SP – Archives des Sciences Po, Paris
ИМС – Историјски музеј Србије
АКЦДПП – Архив Културног центра „Дом породице Павловић“
ЗВТ – Заоставштина Властимира Трајковића (и Милоја Милојевића)
ЗТС – Заоставштина Тадије Сондермајера
МПУС – Музеј позоришне уметности Србије
МГБ – Музеј града Београда
- СД – Слободан Јовановић, *Сабрана дела* I–XII, приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991.
ДСЈ – *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, Реферати са научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1991 године, уредник проф. др Стеван Врачар, Правни факултет Универзитета у Београду 1991.
СЈ – *Слободан Јовановић. Личности и дело*. Зборник радова са научног скупа одржаног од 17. до 20. фебруара 1997. Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 10. јуна 1997, V скупу Одељења историјских наука 28. маја 1997. и V скупу Одељења језика и књижевности 22. априла 1997. Уредник Миодраг Јовичић. Научни скупови. Књига ХС. Одељење друштвених наука. Књига 21, САНУ, [50 радова], Београд 1998.

[Faint handwritten text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.]

1276 March, 1842.

The Irish Whig,
Royal Exchange Government.

Dear Irish Whig,
Thank you very much for your kind letter of March 10th. It was a very great pleasure to Mrs. Trevelyan and myself to hear you at the Lodge.

John
15/10/42

Dear Anne,
I have not the pleasure of writing you for some time. I have been very busy with my work, and have not had time to write you. I am well, and hope these few lines will find you the same.

14/11/42

9 Aug 42
Mary

My dear Anne,
I have not the pleasure of writing you for some time. I have been very busy with my work, and have not had time to write you. I am well, and hope these few lines will find you the same.

LETTER FROM MRS. W.

Dear Mrs. Trevelyan,
I have not the pleasure of writing you for some time. I have been very busy with my work, and have not had time to write you. I am well, and hope these few lines will find you the same.

John
15/10/42

Dear Anne,
I have not the pleasure of writing you for some time. I have been very busy with my work, and have not had time to write you. I am well, and hope these few lines will find you the same.

ПРЕПИСКА

ИЗ ПРЕПИСКЕ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ

Заоставштина Слободана Јовановића се налази на различитим местима. Према времену настанка може се поделити на два основна дела. Први део представља заоставштина до 1941. године која је, углавном, остала у земљи, а други део заоставштина након његове смрти у Лондону, 1958. године. Поједина документа и предмети сачувани у иностранству везани су у појединим случајевима за Јовановићев живот у земљи. Неке ствари је понео са собом, а нешто му је слала сестра по пријатељима и рођацима који су одлазили у Лондон. Начин рада у тешким емигрантским условима може добро да илуструје објављивање радова Слободана Јовановића у иностранству. Текстова које је написао у Лондону у више варијанти оставио је Радоју Кнежевићу да их објави кад се испуне одређени услови. После смрти Слободана Јовановића Кнежевић је припремио део текстова за штампу. Пошто је желео да их обједини са појединим раније објављеним радовима замолио је Јовановићевог сестрића др Андру М. Ристићу да му пошаље одређене књиге по рођацима који ће путовати у иностранство. Документа из земље и иностранства данас се често заједно чувају у истим архивама.

Слободан Јовановић је у Београду живео заједно са родитељима, сестром, зетом и сестрићем, и њихова заоставштина представљала је целину, велики породични архив Јовановића и Ристића. У кући су после Првог светског рата живели Владимир Јовановић, Јелена Јовановић, рођ. Маринковић, Слободан Јовановић, Михаило Г. Ристић (углавном на дипломатским дужностима),

Правда Ристић, рођ. Јовановић и Андрија Андра М. Ристић. Након смрти Јована и Константина Маринковића, ујака Слободана Јовановића, као и тетке Христине Хаџи-Томе, делови њихових заоставштина пренети су у исту кућу. Поједине архивске целине биле су сређене и пописане (нпр. Заоставштина Михаила Г. Ристића).

Кућа Јовановића и Ристића у Симиној 25 тешко је оштећена за време Првог светског рата. Бомба је пала у двориште куће за време Другог светског рата. Као да је бомба пала и у јединствену, богату и разноврсну архиву породице Јовановић и Ристић. Делом је уништена, делом још увек није пронађена, а делом се чува на различитим местима. На пример, једно писмо се налази у Заоставштини Слободана Јовановића у Архиву САНУ. Одговор на то писмо је у породичном власништву, у архиви Културног центра – Дом породице Павловић. Писма која се надовезују на претходну преписку чувају се у Заоставштини Михаила Ристића у Архиву САНУ, Личном фонду Владимира Јовановића и Легату Косте Ст. Павловића у Историјском архиву Београда, а наставак преписке у Архиву Србије, Архиву Југославије или код колекционара (где према последњем увиду има скоро 300 писама, разгледница и докумената). Сличан је случај и са фото-документацијом.

Почетком 1941. године, у жељи да заштити заоставштину свог оца Михаила Г. Ристића, Андрија Ристић ју је предао на чување Универзитетској библиотеци, на основу усменог одобрења директора Библиотеке Уроша Џонића. Реч је о пет сандука смештених у соби број 17, којима се потом губи траг. Део ове архиве је пронађен и чува се у Заоставштини Михаила Г. Ристића у Архиву САНУ. Попис Ристићеве архиве је, међутим, на другом месту.

Постоји један мемоарски запис о поступању са књигама и личном архивом Слободана Јовановића после Другог светског рата, која је, према том сведочанству, након прегледа уништена на лицу места, у дворишту њихове куће. Можемо претпоставити да је сва важнија документа и белешке Слободан Јовановић сам уништио или понео са собом кад је напустио земљу. Иако је Београд морао да напусти веома брзо, Јовановић је као некадашњи дипломата и шеф једног одсека у Министарству иностраних дела које се бавило прекограничном и поверљивом делатношћу, а касније као шеф Ратног пресбироса Обавештајног одсека Врховне команде, знао како се поступа са поверљивим документима. Његова документациона грађа сведочи о изузетној педантности и вођењу рачуна о свим документима, извештајима, потврдама, уплатама, штедним књижицама. Сачувана је, на пример, чак и признаница о куповини ћириличне писаће машине коју је користио између два рата. Као што је познато, Слободан Јовановић је често путовао о чему сведочи његов пасош са печатима и визама, као и изузетно велики број разгледница које су послате из различитих европских земаља, највише из Италије, Немачке и Француске.

Заоставштина Слободана Јовановића која се чува као засебна архивска јединица у Архиву Српске академије наука и уметности дигитализована је у Аудиовизуленом архиву САНУ 2019. године, захваљујући великом залагању запослених. То је уједно и прва зао-

ставштина из Архива САНУ која је цела дигитализована. Осим Јовановићеве заоставштине снимљена су његова писма и дописи који се чувају у Заоставштини Михаила Г. Ристића, Александра Белића, С. Б. Цвијановића у Архиву САНУ.

У породичном архиву Културног центра – Дом породице Павловић сачувана је, захваљујући изузетној пажњи и труду породице Павловић, рођака Слободана Јовановића, богата и разноврсна грађа породица Јовановић, Ристић, Маринковић, Павловић и др. У свом тестаменту писаном у Лондону Слободан Јовановић је назначио као свог најближег рођака Косту Ст. Павловића. Сачувани су и слајдови и филмови које је снимао сестрић Слободана Јовановића, Андра Ристић. У сарадњи Аудиовизуелног архива САНУ са Музејем кинотеке ови филмови су развијени и на једном је пронађен први до сада познати филмски снимак Слободана Јовановића снимљен тридесетих година у дворишту куће у Симиној улици 26.

Као што смо већ рекли, преписка Слободана Јовановића је веома обимна. На пример, у Архиву Југославије пописана су писма у Личној преписци Јована Јовановића Пиждона из различитих периода. У истом архиву налазе се документа везана за рад владе у време када је Слободан Јовановић био председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије (поверљива архива, лични досијеи, телеграми, политички извештаји и др.). У Историјском архиву Београда је, на пример, писмо патријарха Димитрија Слободану Јовановићу и сл. Велики и јединствен подухват би био када би се у сарадњи институција и породица дигитализовала целокупна преписка Слободана Јовановића, као и цела документациона грађа и фото-документација. Издвојили смо двадесетак писама која представљају само узорак богате преписке која се чува у различитим архивама.

Ниш, 9. децембра, 1878.

Драги Слободане!
Драга Правдо!

Ви ми се увасило,
у вашим писанима,
да се добро ваздаје, и
да добро учало. То
је права радост за
мене. Хоћу да
се још више радувам,
кад би вас и маја
ухватила! Али, она

ПОРОДИЧНА ПРЕПИСКА

Ниш, 9. [21] децембар 1878.
Владимир Јовановић – Јелени (супрузи) и деци (Слободану и Правди)
(АКЦДПП)

у својим списанима ни-
шта не говори о ва-
шем владану; на ме-
сто у друшћу да, а. За-
мислите је, нека ми
она тине, како се
караголе и уште, то да
са још бисмо радјали,
али до рачета у свом
дршћу.

Кавелан од 15 рдн-
ни сврхите се на
тејшћ година оба; ва-
те се у нову година

заповоли нова црква,
врес сева, овал од
Шне Рачна.

Двадесет и четири
са ове кинте, теје
бисмо је маја црква?
црква ина у тине?

Како до ерпелан
св. Милоср? једна
инан дола рачиш?

Стинте ми
што рачте и црква
бисмо.

Где бис и ајде
бис да
Двадесет.

192 1878. Београд
Владимиру брату
Слободану сину Слободана,
а моје мамоје Слободану
мајку Луку. По гласовима,
Јовановића и Јовановића
оног премоћног Армајана,
који се предаоше старој
Луци. Урдице и Луци моје
Слободану, овим мајку да
одемо тако мојој, као
мајку моје мајке
Слободану Луку б. Кривошћу

Ђорђе Јовановић – (брату од стрица) Владимиру и (синовцу) Слободану Јовановићу, 1878.
(АКЦДПП)

14891/12,
Београд, 14. марта, 1890 г.

Друже Јелена!
Друже деце!

Не јавио се у одговору писма
од 8. марта ништа о новинама, који
сам вам у овоме мајку писано,
ја се надам, да сте их досад оти-
мани.

За време у којем сам одлучио
те Слободану, о своме упућу, и
Јулијана одговори. Не знам ни, када
јулија, да да вам ја одговорим
којој је Јулија за одговори.

Од ружича који сам вам писао,
се можда ништа неће изабави. При-
ступити одговору ружича је за
"Трасмита", да ја од ружича одговори
секуларној уредној држави. Јулија
којија сад је одговорио одговори
оно своме одговору, ружича
и одговори. Јулија, да се
нова свеска "Трасмита" да је у одговору
Јулија.

Београд, 14. [26] март 1890.

Владимир Јовановић – Јелени (супрузи) и деци (Слободану и Правди), писмо, ћир. аут. 2. л.
(АСАНУ, ЗС, 14891/12)

14891/12

skracovan te bane cana ovcalu o
 dvan, koji su svoj byvanje. Ista zora
 cana, da naju se izeda da kula ca
 byatassom volbaza, koji su joj za drugi
 vovram. Ovu bane da u ovcalu maas,
 nu da ser dase vclase. Y volbaze, als
 ca u ve du dvan namra, vod se izeda
 volbze byatadu. Na kyjoj vbi mozga
 veka naju cana jalu, kvaske je u
 kula ovramca, va ty ja kula vovale
 dala od volbaza kuzi dyden ovramca,
 da bane y ovcalu ovramca ovramca.
 Iste te ce vcladu kama ovramca ova
 volbaze amvata, a kula vovale.

Stopot bane vovale je on vovale
 na, va bane vovale, y vovale bane
 je vovale u ovcalu kula, kuzi ce,
 kas vovale kama, byas vovale u byas vovale
 cetu vovale vovale y vovale.

Stopot nar da vovale vovale y vovale
 by. Iste je du du vovale vovale
 na ca vovale vovale. Iste, va je
 vovale du vovale. Vovale y va
 vovale vovale, da vovale y vovale
 vovale, dy vovale vovale vovale
 vovale vovale u vovale vovale.

Stopot can Calu yovale ovram-
 ca. Ova je vovale vovale vovale.
 Vovale, da vovale vovale vovale,
 va va je y vovale vovale vovale. U
 va vovale vovale vovale.

Vovale vovale da vovale, da va te
 vovale vovale y vovale vovale vovale,
 va te vovale da vovale vovale
 vovale vovale.

Iste du vovale te vovale u va
 vovale vovale. Na vovale vovale vovale
 vovale vovale va vovale y vovale vovale
 vovale. Kad vovale vovale vovale da
 dyde, vovale vovale u vovale vovale!
 Vovale vovale vovale da vovale, vovale

che vovale vovale vovale u vovale
 vovale. Vovale da va vovale, als
 da vovale vovale vovale vovale, y vovale
 vovale vovale vovale dyde vovale, va vovale
 da vovale vovale vovale vovale u y vovale
 vovale vovale, vovale vovale, dyde vovale vovale.

y vovale can du va vovale vovale
 vovale. Ova bane che vovale vovale, a
 vovale od vovale u vovale vovale va vovale
 vovale vovale vovale vovale, va vovale
 vovale vovale.

АРХИВ
 САНУ
 БЕОГРАД

Myša Čajlovci, upokojeni v Janu-
ru dne 14. února na cestě kůd dale,
na vybac v os. vzdalov. A z
cypoly here dno je cest kůd vzdalov-
ka Spolita, na bac v os. v luvany
vzdalov. V hyn Čajna v vesely,
hyn v vevyba v Hany, v (yeblo-
kela, kadeud ce cybaud, vzdalovij
kone čije vzdal. -

Myšice kůdževata v vevybaud
vayba jay vny vevybaud vev. vevyba. Vev
vayba, ja vny vevybaud let vevyba vev-
vaybaud v vevybaud vevybaud. Kad
vayba vevyba vevybaud vev. vevyba, vevyba
vayba vevybaud, vevybaud vevybaud. -

Vzdalovka: vevyba, vevybaud, vevyba
vaybaud - vevybaud.

Myšice, kůd vevybaud vevybaud vevybaud
vaybaud vevybaud vevybaud. vevybaud vevybaud
vaybaud vevybaud vevybaud. -

Tybaud vevybaud - vevybaud

vaybaud vevybaud,
L. vevybaud.

Лајпциг
7. Нов. 1904
Wittener 24. 1. 2.
Драги Владе
Делам сам драго - драго
вече. Мислим да ми је одгов
но да овај изјављујем, да је
одје сам да је још једном
изјављујем како сам не
је никада до изјављујем
да, - и овај моме да је све
изјављујем како је све
како да је републике. да је што
не сам не моме да је још
још. Ако су у моме изјављујем
како је све да ме, можда

Лајпциг, 7. [20] новембар 1904.
Слободан Јовановић Владимиру Јовановићу
(АКЦДПП)

go ax cba y jednon oubety omasto obam. Tute nety vama
ghe ty. Poji in tchaco ubo gre go unan
Le can vobus cannon y vavun vuvunseke, can
pjavak, so megaba melano. Pivlaky y Kofan. Nao. Isada,
N^{no} Naho vobunji, vobunji kag y here koky ve go unatav.

L'vavunseke can het vno ja padun. Pavunb can can
shas, vov jedna pshu man vuvunseke, can ji unare ~~ve~~ vno
no gahemmo y vavun. Chavb y vavunseke vachur kag y vavunseke
vavunseke, a vno v vobunji vavunseke.

So vov vavunseke nety ve v vavunseke. vov, v vavunseke, vov
vavunseke, v vavunseke, ja can v vavunseke vavunseke vavunseke
kafan, v vavunseke vavunseke. Tute vavunseke vavunseke, v
vavunseke vavunseke vavunseke vavunseke.

Na; Kuvunseke, v vavunseke, v vavunseke, v vavunseke.
Tute vavunseke vavunseke, v vavunseke, v vavunseke.
je.

vavunseke vavunseke, Poji vavunseke vavunseke vavunseke
vavunseke.
Dan
C. J. P.

14(1) juli
Droga mati, Kot
primio sam Karte
koju ste mi poslali
preko G. Budy i u kojoj
mi javljate da uvek
ove godine niste primili
nijednu Karte od mene.
Ja sam vam pisao neko
liko puta i neposredno i
preko G. Petrusića. Vaše
Karte preko G. Budy su
bijan ujedno. Sa zdravljem
sam sasvim dobro i možete
biti za mene sasvim bez bri-
ge. Ja bih vrlo rado otišao
u Francusku da vidim Brno
i Andon, ali izgleda mi da
ću morati još neko vreme
ostati ovde zbog poslova.
Čujete li šta oćika Keji? Izlazi
te mi što čete o Vašoj i o čevon
zdravlju. S najkvaliternijim
mim vam sa ljubavlju

Крф, 14. (1) јул 1917.
Слободан Јовановић мајци Јелени Јовановић
(АКЦДПП)

Хвар,
15/ix/38

Зрени Андро,

Примамо сам твоје
писмо од 13.

Минорагод суксај
не разумем ништа. Ако је
штаме стационарно, то није
добар знак.

Овде има врло
мало Немача, што је
рано време. А, исправе
међу нама Галишана.

Хилера сам сусрео,
и то на један новелин апарат.
Ја сам још да је то

'jezan' 'meguya'. Cho wlo je owo
wspatne kux De y Venarskiy so
Kytano je y cete; Keo fudanka Opie,
anku, lako je - on ryo, yuyt amore
tracade? Tisema lome, "wevohi
pagha bume iure na pagony
jeqnd meirappa uro wdradu
tuhaka.

Obqamun ten cy bupmudu, jep
kavere bumele amroch uowety
mewer wotepwaka spen a Lom.
dzyu - wuyunary i capamur
wotepwaka spen Benaur.
Wanyu, kwyu xote ga netape, nuy
mudo zapajane sa pat. Kery:
Kpatan awo deti jezan oyl chetwa
pat, sa yte nam je gomes?
mudo wotepwaka spadju -
tedu. wthoij.

14891/58

9 фебруар 1895
Београд

Љубе, њећерче,

АРХИВ
САМУ
БЕОГРАД

Да ли икада се ути јунак или јунакиња
како у јавној намери (нарочито у
пробути какав он) или јунак или
јунакиња не може да се не може не може
не може? Мома њећерче не се не може.

Моја једина њећерче не може да се не може,
не може да се не може у не може.
Нека се не може? Мома њећерче у
не може да се не може да се не може и
не може у не може јунак, и не може се
не може са не може њећерче.

С њећерче њећерче

Свој њећерче

ПИСМА СЛОБОДАНУ ЈОВАНОВИЋУ

Београд, 9. [21] фебруар 1895.
Стојан Новаковић, писмо, ћир. аут. 1. л.
(АСАНУ, ЗС, 14891/58)

29. dec. 1896
Београд

Др. М. Тасовићу,

Мило ми је што не јуре време на,
свема рад крће рад, све додиром,
ми са р. Свес. Сиваћем, што
дла што не саесе — редо на две
објучу примао берепас свес
с саби.

С увагом.

Свој. Новаковић
—

Ja van h oke gha lya zane godes operatie.
Hake ofane notune gake zeneit of em
is oday geyo, hie gote ce gerdunera of jre.
ane - vna ee neka.

Alma h ofate, kake ee h uatunem
ga h ne oden y Confessij ze godye, hae mit
ee si heb seten? Al wie te jadan gyltub
y vna vverloome? Jee - ee h jre du
kay si vohran ylar o vcauyty? Alj'iem
is oday vnae of ee si h'vonye boone of
vane ofoggyere, Da ee gye vnae ja. othe
pne, Da my is vte Dabam u vete celch
o Samana - aan em o uetom ofoggyere,
kon vnyeyey my mit vnae.

Ja ne kyppe of ty mit vntin ee tyer.
ed' vnyem. Ja ee hae ofoye a ee man
D vna. vndum ee othe vny, kake pite
ofane ofe. J'vnt ee ee ne vnae. Uvnae
ja ee of ee hne, a vnyem si. Hake hie
a vnyem hie vnyem a D ee? of
ja si alle vnae, vna vnae vnyem. De
vte ee ee j'vnt o h'vnt ee si D'vnyem.

14891/45

"Kag em ee vnae kante gha o vnae"
k'vnt ee ee vnae vnae of ee vnae of ee
ee vnae vnae of ee vnae of ee vnae of ee
vnae - vna ee! ee vnae of ee vnae. J'vnt
ee vnae vnae of ee vnae. J'vnt ee ee vnae vnae
of ee vnae. Hae vnae vnae ee vnae si vnae
of ee h'vnt of ee vnae, ee - vnae vnae, ee vnae
h'vnt ee vnae vnae vnae of ee vnae of ee
vnae of ee. J'vnt ee vnae vnae ee vnae!
Alma
si hie j'vnt vnae ee vnae vnae vnae
vnae vnae of ee vnae ee h'vnt, ee vnae
vnae vnae ee vnae si vnae. Ja ee ee of ee
ee vnae of ee vnae of ee vnae, ee ee vnae
vnae vnae of ee. Alma ee ee vnae ee
vnae ee vnae vnae ee vnae. Uvnae
vnae ee vnae of ee vnae vnae vnae vnae
ee of ee vnae ee vnae vnae vnae -
ee ee ee si vnae vnae vnae. J'vnt
vnae vnae vnae vnae, h'vnt ee
vnae vnae vnae vnae. Alma ee
vnae vnae vnae, ee vnae ee vnae vnae
vnae, ee ee vnae vnae vnae vnae vnae.
J'vnt ee si hie vnae vnae, ee ee vnae vnae
vnae vnae vnae vnae. Ja ee ee ee ee

АРХИВ
САМУ
БРОТЯН

ne go muma, ne goen go muma, a ne euen
ne go mubden sehazat, mli go gahin hatat
oran va sydytural. Yvovno u vaviano. Kuvnta
ne bomo ne glem no do vovnyase, ve bayave
no goye, kas etay m paly. Myy go no si capaa
go vlyvno obis vovno, che mli ce mli go m.
can doffe vlyvno, go do mly to mli can
xles go vavio. Ne mda vaviovan no vlyt
lyp vovnyase vovny vovnyase m vlyt. Iny
gahin! Je can vavio vovnyase vovnyase
vlyvno, je si do can y vovnyase vovnyase
vovnyase go vovnyase vovnyase vlyt. My si vovnyase
che vovnyase, no mly, no vovnyase, no vovnyase, no
vovnyase, no vovnyase - mli ce mly.
A vlyt y vovnyase do vovnyase, do mly vovnyase,
vovnyase do vovnyase vovnyase vovnyase: vovnyase
do. Che ce mli had no vovnyase vovnyase
vovnyase, (mly vovnyase vovnyase) a vovnyase y y vovnyase
vovnyase go ce mli vovnyase vovnyase. Ne vlyt
vovnyase: go vovnyase vovnyase, mli ce mly!
Mly si vovnyase vovnyase vovnyase vovnyase.
Mli ce mly, Mli si ce mly? Je mly
vovnyase mly vovnyase mly vovnyase, vovnyase
mly ce. Mli ce mly mly vovnyase mly ce mly
vovnyase. Mli ce mly vovnyase.

9/18 96 vovnyase.

14891/48

LÉGATION ROYALE DE SERBIE.

Lime Hill House
 Tunbridge Wells
 Sussex, 12/24 July 1898

Драги Господине Јовановићу,

АРХИВ
 САНУ
 БЕОГРАД

Всета ми је довољно мило и драго,
 док се вам укључио Кошкин Кошкин
 милошћу и као младом Србину, и као
 Светозару Јовановићу а још и као чека и
 преко чека као сину Владимира Јовановића
 Ратоме Краје дво сам у Лонгону, а он
 као најбоља српског га је и барон
 додацин. Како не знам Кошкин тине
 а дакле и у Лонгону, а био је ми
 јан Краје да вам не види и да се
 вратиће у Србију не видиће се са
 мном, но вам можда дођуће још

Т. С. Милошевић ово вам је отворено како у час постоје у јуни
 исте године.

Таунбриџ, 12/24. јул 1898.
 Чедомиљ Мијатовић, писмо, фир. аут. 2. л. са ковертом
 (АСАНУ, ЗС, 14891/48)

14891/48

Исполнитель Губернского унд.
Т-ны Сводогама Губернского.

6 коп.

Сумма 25.

K nama y Tshadpuy, Bae na obganungy. Ak
 tene ce Kajam ser tene bupeni jezny
 Kpacny upobumprjane, bapom euacsky,
 koja te Bae obrom obomnom ogucumam
 na unny, Myraquy. U Cpezy unajy
 jedlunm bogobu" uznyty obe bapom u Kpacna.
 Pobramom ducem tshete kaau kenta obem
 3 manara u 6 wema. Obpe y Luracoby u
 najobta rocoza ogucy, upetom Kpacom.
 Obro ka; jedlunm obpe bog upocny ce tsham
 Kpacna camo jezny upy u wy 9.24 cak
 y i tshy. Tsheta za uce gubae na tsham-Kpac
 Btacequje day y 9.20. Bupena upaje og
 upumde uce Kpacna camo. Ja ty ka
 goretam na wamny na tene oga
 upocumam u bapom, goryakobaten
 zajemo, uce upne upocum ce Kpacny

y obganungy, koja je bno nwa, u oga
 zajemo upeni nwa raja uce nwa ce
 bapom y Kpacna kaau tene camo
 y 8 camo. Ja obaj upocum na upelo
 bae unwa nocom ce wem (com 3/6 Kpacny
 tene upobramy ducem Kpacny). Am dte
 tomo za ce upumde za obpe upumde on
 za y tshamobak upabumo ogabte jedny
 obekyupny go y Kpacna - na Kpacna
 na za u jezny upocny bupete day
 jezny og obe Kpacna upumobupet
 bapom Kpacna je jezny upumobupet upy.
 Na obatu namu upobite 3/6 ce upobite
 K nama y Cpezy. Kcthu tene ce baje
 "na wem" upobupetu.

Obupnyjtu upocum za tene un
 ogrobomom ogam obetamom za tene
 gubae upy y Cpezy y Tshadpuy-Bae,
 u upobupnyjtu bae obdano, obapem
 Jny Cawogany jobanobaty Bae, upobum upobumny
 Tshadpuy Ma. Upocny Leobumobot

14891/154

20. IV. 1929.

Pismo od bana Tuzlanske
 županije prema Gubija zbornici za izdavanje
 u jebiti rbanu, ali ga ne izdaju.
 Na nepravu strani odne zbornice
 zbornice za pripisanost zbornice uostaj
 u oim, župan F. Čučurković, župan
 Jeganović, venegon žup, vaučaj
 sa. Za sam unias izdavanje zbornice.
 Pismo sam oimias na, Pločica za
 pisa, bava je zbornice zbornice za
 1. IV. Muzakla oimias uau bava z
 vaučaj za na pripisanost, župan za
 1. IV.

АРХИВ
САХУ
БЕОГРАД

F. Čučurković zbornice je zbornice na
 Pločica za na izdavanje zbornice. Čučurković
 je zbornice za zbornice zbornice za
 vaučaj, pripisanost zbornice od. zbornice
 za župan. Pločica. uaučaj zbornice zbornice
 bava. zbornice za na izdavanje zbornice
 vaučaj 1. IV. Muzakla oimias,
 vaučaj, uaučaj bava zbornice za
 na izdavanje zbornice zbornice zbornice
 vaučaj.

Čak vam i Čučurković oimias.
 sam oimias zbornice na zbornice
 na zbornice zbornice, bava zbornice
 vaučaj, uaučaj zbornice zbornice 1. IV.

Без места, 20. април 1929.
 Милош Црњански, писмо, ћир. аут. 2. л.
 (АСАНУ, ЗСЈ, 14891/154)

1871/72
Kam namo ova: najesmo namyca
uzga jin jezici nekakna sudon:
zoga najesmo se dvanakom mo
unakotava 1. m. za nam je jin ga:
kam je najesmo am, o dvanakom
jin jin najesmo naj nesalno des
olnaga u unakotavets, a jin jin se
obakotava u ne nam. Jin nam
najesmo jin on nam 10. 11. Jin
nam nam u najesmo fin u na
zoga nam jin nam je nam nam!! Zoga
je nam naj nam nam? АРХИВ
САМ
БРОЈАК

Jocam nam o namine, naj
olga nam - u jin nam.
Ed nam nam u nam nam za
nam, dvanakom u za nam nam je
gabava na jin nam nam nam
nam nam. Cause nam nam.
Bin nam nam nam nam nam
nam nam nam nam nam nam
na, nam je olga nam nam,
u nam nam nam nam u nam
nam nam za nam nam.

Jocam nam nam nam nam nam
Losa. 4. Nam nam nam nam nam
nam, nam nam nam nam nam nam
nam nam nam nam nam nam.

7 Nam nam, nam nam
nam nam nam nam nam nam
nam nam nam nam nam nam
nam nam nam nam nam nam
nam nam nam nam nam nam
nam nam nam nam nam nam
nam nam nam nam nam nam

14891/34

ТРГОВИНСКА КОМОРА
СРБИЈА
CHAMBRE DE COMMERCE
SECRETARIAT

БЕОГРАД,
БЕОГРАД, LE

28 март 1941
Об. Саб. 21

Почитујем професоре,
Нема ми оца, нема ми
браћулина, ја Вас изгубих, ја
Вам кажу хлеба и ја Вам
божема сваку гити и у свих.

У животу нам има
о ја, ја знам се поштом би
једом и убојом, ја све неј-
боже поштоман сваку диме,
кох јошница поштоман
јасо аз 27 марта и Вас, јач-
мартин се Васе поше јошница
и парогне димосе.

Београд, 28. март 1941.

Милан Ж. Живановић (честита и спомиње оца Живана Живановића и
ујака Драгутина Димитријевића Аписа), писмо, хир. аут. 2. л.
(АСАНУ, ЗС, 14891/34)

1489/31

2

Маџи и ја, испрелвено
Бре. Сретне само, моо на реку
онед, и ја и мајг ја остваре
со и ја сеас на руне воад, бугамо
и Бре, која је бугамо истреа,
ја јој чеа свуга бугамо
бугамо.

Бремома Бре и чеа
Бре је се сретне.

Бре агам,

Маџи и ја. Маџи и ја

14891/147

TEL. 6489.

THE MASTER'S LODGE,
TRINITY COLLEGE,
CAMBRIDGE.

11th March, 1942.

The Prime Minister,
Royal Yugoslav Government.

Dear Prime Minister,

АРХИВ
САНУ
БЕОГРАД

Thank you very much for
your kind letter of March 10th. It was a very
great pleasure to Mrs. Trevelyan and myself to
have you at the Lodge.

Everyone says that the
whole Yugoslav Week here was a great success,
and not least your presence and your lecture.

Yours very sincerely,

JM Trevelyan.

Кембриџ, 11. март 1942.

Џорџ Тревељан, писмо, лат. дак. енглески језик, 1 л.
(АСАНУ, ЗС, 14891/147)

14891/23

FACULTÉ DE DROIT DE PARIS

Paul Bastid,
Ancien Ministre,
Membre de l'Institut
88, Rue de Grenelle
Paris, 7^e

2 novembre 1954

Monsieur et cher confrère,

C'est avec un grand plaisir que j'ai appris la manifestation publique de déférente gratitude dont vos compatriotes veulent vous honorer à Londres. Ce sentiment sera partagé à coup sûr par tous les membres de l'Académie des sciences morales et politiques qui vous ont admis, voici plusieurs années déjà, dans leur sein en qualité de correspondant.

L'Institut de France a tenu en effet à rendre hommage aussi bien à votre personne qu'à votre œuvre. Nous apprécions tous à son juste mérite la brillante contribution que vous avez apportée à la science du droit public et à l'histoire des institutions constitutionnelles. Nous n'admirons pas moins en vous le patriote intrépide dont aucun malheur n'a abattu le courage et qui atteste, dans l'exil, avec une noble dignité, son attachement inébranlable à l'idéal national et démocratique.

C'est un peu votre glorieux pays, auquel nous lient tant de souvenirs, tant d'épreuves communes et une si fraternelle affection, que nous saluons aujourd'hui à travers vous. Vous en suivez magnifiquement les traditions de loyalisme, de fierté et d'énergie. Tel est le sens profond de la cérémonie jubilatoire qui motive cette lettre, écrite pour vous et pour vos amis.

Faute de pouvoir y assister, je m'y associe par la pensée de tout coeur et je vous prie de bien vouloir trouver ici, Monsieur et cher confrère, l'assurance de ma haute estime et de ma très ardente et très fidèle sympathie.

Paul Bastid

Париз, 2. новембар 1954.

Пол Бастид, бивши министар, члан Француске академије (Института), честита Слободану Јовановићу, дописном члану, осамдесет и пети рођендан.

(АСАНУ, ЗС), 14891/23)

Велико Велкоство
АЛЕКСАНДАР ПРВИ
ЦАРЬ СЕРБИИ

REPUBLICA CZECHOSLOVAKIA
**UNIVERSITAS COMENIANA
BRATISLAVENSIS**
ANNO MDCCLXXII
CONSTITUTA

RECTOR ET SENATUS UNIVERSITATIS
COMENIANAE BRATISLAVENSIS
SIGILLANT

UT HANC MONETAM AD MEMORIAM LITAE
VERITATIS MONETAE CONDUCTAE CUSTODIAM
ACCEDERE VELET

BRATISLAVA 1972

Handwritten text in Cyrillic script, including the name *Александр I*.

ČESKÁ AKADEMIE VĚD A UMĚNÍ

PROF. DR. SLOBODAN JOVANOVIĆ

Handwritten text and a decorative seal.

Велико Велкоство
ПЕТАР ПРВИ
ЦАРЬ СЕРБИИ

ПОВЕЉЕ, УКАЗИ, ПРИЗНАЊА

ПОВЕЉЕ, УКАЗИ, ПРИЗНАЊА, ОДЛИКОВАЊА, ДОКУМЕНТИ

Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ

Захваљујући залагању породице Павловић у Београду и Лондону сачуване су повеље, укази и дипломе Слободана Јовановића. Иако недостају поједине повеље и документи, можемо претпоставити да ће и оне бити пронађене. Можемо их поделити на три основне групе. У првој групи налазе се краљевски укази којима је Слободан Јовановић постављан на положаје у Министарству иностраних дела, на Правном факултету Велике школе и потом Универзитета у Београду, као и указ о постављењу за председника Српске краљевске академије. Другу групу докумената представљају укази о одликовањима. Пошто је Слободан Јовановић био цивил то су ордени Светог Саве које је добијао постепено од IV до I реда (1895–1923). За ратне заслуге стечене током Првог светског рата, када је обављао дужност шефа Ратног пресбирија Врховне команде, одликован је Краљевским орденом Белог орла II реда. Орден није са мачевима, пошто је био цивил на служби у војсци, односно није био официр, а само су официри добијали Орден Белог орла са мачевима. У време пензионисања и прославе 70-годишњице рођења, Слободана Јовановића је, у име малолетног краља Петра II, Краљевско намесништво одликовало Орденом Југословенске круне I реда 1940. године. Трећу групу докумената представљају почести, односно избори за иностраног (дописног) члана Пољске академије наука у Кракову (1924), Чешке академије наука и уметности (1925),

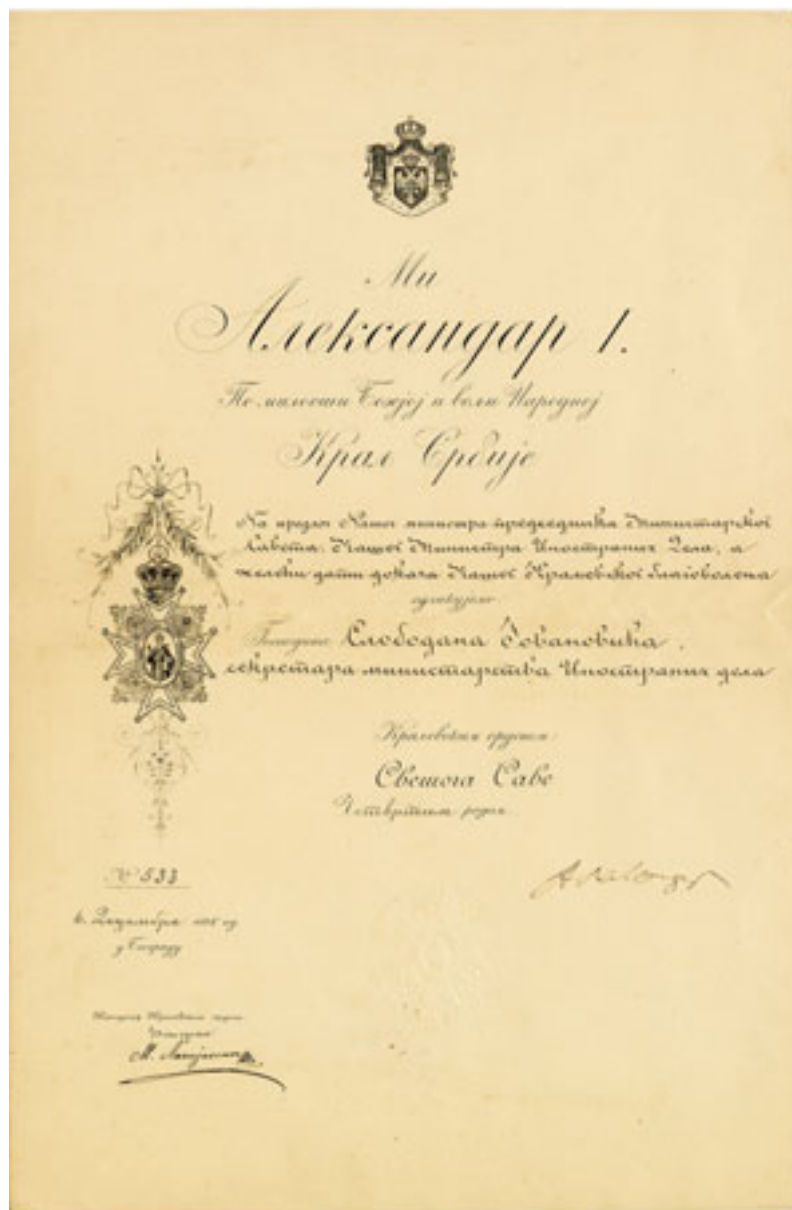

Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу (1927), као и почасни докторат правних наука Универзитета у Братислави (1933). Слободан Јовановић је именован за иностраног (дописног) члана Француске академије наука (Француског института) 1950. године. Диплому нисмо пронашли, али прилажемо писмо Пола Бастида који му, као дописном члану, честита 85. рођендан (писмо се налази у поглављу посвећеном преписци на стр. 400).

Указ краља Александра I (Обреновића) о постављењу Слободана Јовановића за аташеа Краљевског посланства у Цариграду (1894)
(АКЦДПП)*

* Датуми првих седам диплома су по јулијанском календару.

Указ краља Александра I (Обреновића) о одликовању Слободана Јовановића, секретара Министарства иностраних дела, Краљевским орденом Светог Саве IV реда (6. децембар 1895) (АКЦДПП)

Указ краља Александра I (Обреновића) о постављењу Слободана Јовановића, секретара V класе, за секретара IV класе Министарства иностраних дела (31. децембар 1895; 2. јануар 1896) (АКЦДПП)

Указ краља Александра I (Обреновића) о постављењу Слободана Јовановића за редовног професора јавног међународног права и државног права (16. април 1900) (АКЦДПП)

Указ краља Петра I (Карађорђевића) о постављењу Слободана Јовановића, редовног професора Велике школе, за редовног професора Универзитета на Правном факултету за државно и међународно јавно право (3. март 1905) (АСАНУ, ЗС, 14891/1)

Диплома о проглашењу Слободана Јовановића за редовног члана Српске краљевске академије
(15. децембар 1911; 31. децембар 1911)
(АКЦДПП)

Повеља о указу наследника престола Александра (у име краља Петра I) којим је одликован Слободан Јовановић, шеф Пресбириа штаба Врховне команде, Краљевским орденом Белог орла IV реда за заслуге стечене у рату 1916. (Солун, 12. септембар 1917; Београд, 15. јул 1928) (АКЦДПП)

Повеља о указу наследника престола Александра (у име краља Петра I) којим је одликован Слободан Јовановић Краљевским орденом Светог Саве II реда (27. јануар 1921; 11. октобар 1921) (АКЦДПП)

Указ краља Александра I (Карађорђевића) о одликовању Слободана Јовановића, редовног професора на Београдском универзитету, Краљевским орденом Светог Саве I реда (30. мај 1923) (АКЦДПП)

14891/3

POLSKA AKADEMJA UMIEJĘTNOŚCI

Br. 1185/23

Cracovie le 26 janvier 1924.

Monsieur,

Je m'empresse de Vous transmettre le diplôme de membre de l'Académie
Polonaise des Sciences et des Lettres de Cracovie. Il nous est fort agré-
able de pouvoir compter désormais parmi les membres de notre Institut
un Savant de Votre mérite et célébrité.

Veuillez Monsieur, accepter mes hommages les plus sincères

J. Wróblewski

Secrétaire Général

Monsieur le Professeur

Slobodan Jovanović

Belgrad

Писмо о слању дипломе као члану академије, француски језик, лат. дакт. 1 л.
Пољска академија наука у Кракову (26. јануар 1924.)
(АСАНУ, ЗС, 14891/3)

Диплома о иностраном чланству у Чешкој академији наука и уметности
(Праг, 29. јун 1925.)
(АКЦДПП)

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA
Znanosti i umjetnosti u Zagrebu

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA Znanosti i umjetnosti
IZABRALA JE NA GLAVNOJ ODDIŠNJOJ SKUPŠTINI 27. MAJA 1927.
GOSPODINA

D^{RA} SLOBODANA JOVANOVIĆA
PROFESORNA UNIVERZITETA U BEOGRADU

SVOJIM ČLANOM DOPISNIKOM U RAZREDU FILO-
ZOFSKO-JURIDIČKOM.

O TOM IZHORI SVJEDOČI OVA ISPRAVA.

U ZAGREBU 27. MAJA 1927.

PREDSJEDNIK:

ČLANOVNI TAJNIK:

Диплома члана дописника Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу
(27. мај 1927)
(АКЦДПП)

Br. 472/1927.

P. n. gospodina

D r u . SLOBODANU JOVANOVIĆU,
profesoru Univerziteta

u
B E O G R A D U .

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti izabrala Vas je
u svojoj glavnoj skupštini, držanoj dne 17. maja 1927., a obzirom na
Vaše zasluge za nauku svojih

d o p i s n i m čl a n o m
u razredu filozofičko-juridičkom.

U potvrdu ovoga izbora izdajemo Vam ispravu, a u prilogu pri-
lašemo jedan primjerak Pravila i Poslovnika Akademije.

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
u B e o g r a d u , dne 5. jula 1927.

Predsjednik:

S. Planinović

Tajnik:

M. Planinović

Обавештење о избору Слободана Јовановића, професора Универзитета, за дописног члана ЈАЗУ
у разреду филозофичко-јуридичком (Загреб, 5. јул 1927)
(АКЦДПП)

Мило Војводе
Александар I
по милости Цара и воли Народног
Краља Срба, Хрвата и Словенаца

На предлог Ђевојке Миливоје Председника
Слободане Јовановића од универзитетске академије
за председника Српске Краљевске Академије у Београду Слободана
Јовановића, краљем лично изабраног и јавног професора Правног Универзитета
у Београду, а на период од три године дана.

у Београду 11. Јануара 1928. год.
С. Ср. 1928.

По наређењу
Краља
Мило Војвода

Указ краља Александра I (Карађорђевића) о постављењу Слободана Јовановића за председника Српске краљевске академије на период од три године (31. јануар 1928. године) (АКЦДПП)

Повеља Српске књижевне задруге Слободану Јовановићу, професору Универзитета, члану добротвору
(Београд, 7. новембар 1931. године)

Диплома почасног доктора правних наука Универзитета у Братислави
(8. септембар 1933)
(АКЦДПП)

RESPUBLICA BOHEMOSLAVICA.

UNIVERSITAS COMENIANA
BRATISLAVENSIS

ANNO MCMXIX
CONDITA.

RECTOR ET SENATUS UNIVERSITATIS
COMENIANAE BRATISLAVENSIS
ROGANT

Illustrissimum Dominum Slesavianum Joannem,

UT HANC MONETAM AD MEMORIAM UNI-
VERSITATIS NOSTRAE CONDITAE CUSAM
ACCIPERE VELIT.

DATUM BRATISLAVAE in 2° Julii in 1919.

Kaliska
Præsides Universitatis Comenianae
a. 28. 1919-20.

Ort
Rector Universitatis
Comenianae a. 28. 1919-20.

OMNIBUS, quos nuntium gratum prescriptum esse dicit, cum ante haec CCCCIV
anno eius desiderio veneret petitis, quos procul remotas atque calamitatibus
afflictas reliquerat, hanc vacationem esse. AT INM EO EIO PERM HABBO, COM
PROCLAE ATQUE TRAE TRANSHENT, FORI UT RIGMAN RERUM TUALUM
AD TE REDBAT, O CRIS SCHMAU Quod vacationis felicitate prosperaque eventis
anno MCCCCXVIII quo gens Bohemolavica libertate recuperata potestate ubi
civitas restituit, in qua liberta quoque pars, olim avulsa, novis cum Bohemica constituta est.

¶ Cetera Bohemolavica in libertatem restituta hanc ipsam in civitate in transibit, quae novae
rerum status et exploranda sunt, humanitatis studia praecipue esse colenda. Imprimis igitur operam de-
dit, ut quae sagax Habiburgorum ratio per multum temporis sibi derogata esset, quam brevitate
ipse pariter, in scholarum provincia generi novae aere libertatis recuperatae certam gratissimum
de novis litterarum atque scientiarum studiis suscipiendum erat. Praeterea quidem nihil universitatis
atque studii atque colendit, a Carolo IV. Imperatore olim condita, sed ex temporum laetitia
atque ceterarum gentis et adepta, anno demum MCCCCXXX in potestatem nostram nullis. Hac
universitate ad litteras colendas atque humanitatis studia hinc vix sufficienter, aliam obferre rati-
onem, ad haec facti posse externa iam doctrinae usque ad annos MCCCCXXVII primis sagabat.

¶ Itaque gens nostra, ubi primam libertatis diem et illud, non praecipuum habuit curam, ut sci-
deret ubi essent quae meritis libertatis ad omnia generis litterarum atque colendit per-
sonas eius nulla hanc vix fieri apud nos doctrinae incerta et temeraria fore humanitatis.

¶ Suppletis quibus operam uter universitatis Praesens, a Carolo III. Imperatore celebrantur conditae,
anno libertatis nostrae octavo, qui fuit post Chr. n. MCCCCXXVIII, in civitate Brno, quae copos
et Moravia, nova universitas esset sub nomine praesidi MARSATIS, cui praesidi datus interpositis
sentia universitatis BRATISLAVAE ILGNACIUM accessit atque nomen a COMENIO accepit.

¶ Cum civitas Bohemolavica insuper cum appellatione, d. V. Kal. Mai, anni post Christum natum
MCCCCXXVIII leges de universitate Brno condenda ferret, hanc cogitabat, ut quae pars
populi ab omni dominio sagrata faceret, et quoque facultas esset ad dandi et proprio sermone
omnia quaeque dandi et aere colere. Propter iniquitatem temporis, quae post haec novissima
bellum ferunt, extiterunt, factum est, ut volens anno, quo lex de universitate Comeniana Brno
condenda lata erat, non nisi una etia pars publica passim fuit ante studium doctrinae
facultas. Doctus ante oper erat, ut ad litteras atque litterarum studia ubi praesens inclinata non
hanc quoque studia ante MCCCCXXX.

¶ Aliter nulla ex parte labor atque opero darent, quibus omnia necessaria supplementum in eventis
et novissimis annis, qui fuit MCCCCXXX, iam integrum atque studio solido abducenti vixi uni-
versitatem Comenianam Brno.

¶ Condendi opere facto dignum et humani esse videtur senatus academico universitatis Comeni-
anae Brno, ut omnia, quae sunt in orbis terrarum universitatibus, academiis, societatibus liter-
ariis, vixi doctrinae, certioris de hoc prospere rerum eventus faciat. Una cum hanc libertate restituit
ad nos nostram, quae ad nostram universitatem Comenianam conditae huiusmodi curam non
ut omnia huiusmodi accipiant, omnia atque regerent, non vixi age fieri, ut hoc et solent facultate
una fragmentaria inter universitates Comenianas et doctrinae vixi orbis terrarum civitate
intererent.

¶ JOHANNES AMOS COMENIUS, qui non solum in patria, sed ubique summum in vixi doctrinae
locum obtinuit, partem hanc universitatis datus est, tandemque operam facit, ubique et
operatur, quo studio atque aere vixi non solum in dandi non solum huiusmodi studium,
sed etiam universo humanitate culti operam dant.

Datum BRATISLAVAE mense JANUARIO anni MCCCCXXXV.

Указ којим у име Петра II (Карађорђевића) краљевски намесници одликују Слободана Јовановића, редовног професора Правног факултета Универзитета у Београду, Краљевским орденом Југословенске круне I реда (3. август 1940) (АКЦДПП)

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ:
БИБЛИОГРАФИЈА

БИБЛИОГРАФИЈА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Приредили: Светлана СИМОНОВИЋ-МАНДИЋ
Марина НИНИЋ, Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ

Прву објављену библиографију Слободана Јовановића саставио је др Илија Пржић (1899–1944), доцент (ванредни професор од 1937) Правног факултета Универзитета у Београду. Објављена је у XVI тому Сабраних дела Слободана Јовановића 1935. године, у издању Издавачког и књижарског предузећа Геце Кона. Четири године касније, 1940, Сабраним делима додат је XVII том под насловом *Примери политичке социологије, Енглеска, Француска, Немачка (1815–1914)*. Иако је XVI том првобитно био замишљен као последњи по броју, у време његовог објављивања још увек нису били штампани томови XII (*Влада Александра Обреновића*, књига трећа), XIII (*Држава*, књ. 1, Појам државе. Државне функције) и XIV (*Држава*, књ. 2, Државна организација. Поратна држава), који су изашли наредне, 1936. године. У напомени је било забележено да у библиографију „нису унети чланци из дневних листова, осим *Политике*, белешке из часописа, пригодни написи итд.“¹ Због тога у библиографији нема најранијих радова објављених у *Виделу* и *Регу*. У библиографији су пописани многи текстови који нису били објављени у Сабраним делима. Библиографија је подељена на две основне целине – „засебна издања“ и

1 Илија Пржић, „Библиографија Слободана Јовановића“, *Из политичких докумената II*, Сабрана дела Слободана Јовановића XVI, ИКГК, Штампарски завод „Орао“, Београд 1935, стр. 463.

„расправе и чланци“. Под засебним издањима подразумевале су се све студије које су засебно објављене, од књига до сепарата. Само су у библиографији из Сабраних дела из 1935. године наведене теме Јовановићевих коментара из „Парламентарне хронике“ која је излазила у *Архиву за љравне и друшћивене науке* од 1907. до 1924. године.

Приликом објављивања нових Сабраних дела 1990/1. године, урађена је, на основу библиографије из Сабраних дела из 1935. године, нова библиографија Слободана Јовановића, у коју су била укључена не само посебна издања и текстови објављени после 1935/6. године, већ и ранији штампани текстови, почевши од чланака у политичком и књижевном листу *Peg* (1894).² За потребе новог „Библиографског прегледа радова Слободана Јовановића“ који је припремила Милана Ђурђулов, проверени су подаци претходне библиографије, пронађене нове библиографске јединице (њих 66) и први пут библиографски евидентирани радови после Сабраних дела из 1932/1940. године (63 рада). Као и у првој библиографији, извршена је подела на „засебна издања“ и „расправе и чланке“, односно, новијом терминологијом – „посебна издања“ и „прилоге у периодичним издањима и књигама“.³ Библиографски преглед радова Слободана Јовановића (1990) обухватио је радове објављене у периодичној штампи до 1941. године и пет књига у засебним издањима, које су објављене после рата. У Библиографском прегледу објављеном у I тому Сабраних дела из 1990/1. године нису забележена четири текста која су ушла у XI том.

Коста Ст. Павловић (1905–1988), дипломата, шеф кабинета Слободана Јовановића, када је био председник Министарског савета, саставио је „Библиографију радова Слободана Јовановића објављених у изгнанству“ која је била објављена у часопису *Порука*, гласилу Југословенског народног одбора у Лондону (1954), као и допуну ове библиографије (1959).⁴ У *Поруци* се налази још једна „Допуна библиографије радова Слободана Јовановића објављених у изгнанству“ са „Библиографијом написа и говора поводом смрти С. Јовановића“ (1959).⁵ Библиографија коју је саставио Коста Ст. Павловић урађена је највећим делом за време живота Слободана Јовановића и објављена у *Поруци*, органу Југословенског народног одбора, чији је председник био Слободан Јовановић. Реч је, дакле, о библиографији коју је Слободан Јовановић прегледао и одобрио њено објављивање, исто као и у случају библиографије коју је саставио Илија Пржић. У „Напомени приређивача“ Сабраних дела (1990/1) указује се да су захваљујући професору Стевану К. Павловићу, историчару, добили библиографију радова Слободана Јовановића коју је саставио његов отац Коста Ст.

2 Слободан Јовановић, Сабрана дела I–XII, приредили Радован Самарцић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991.

3 Милана Ђурђулов, „Библиографски преглед радова Слободана Јовановића“, СД I, стр. 235.

4 Kosta St. Pavlović, „Bibliografija radova S. Jovanovića objavljenih u izgnanstvu“, *Poruka* 25 (16. decembar 1954), стр. 9–10; „Bibliografija radova S. Jovanovića objavljenih u izgnanstvu“, *Poruka* 53/54 (januar mart 1959), стр. 44–45.

5 „Dopune I. bibliografiji radova S. Jovanovića objavljenih u izgnanstvu“, II. bibliografiji napisa i govora povodom smrti S. Jovanovića, *Poruka* 57 (decembar 1959), стр. 8.

Павловић (1954/59). Библиографија коју је саставио Коста Ст. Павловић, објављена је у књизи *Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи* (1993).⁶

Нова библиографија Слободана Јовановића (1892–2010) објављена је у издању Фонда Слободан Јовановић (2010). Библиографију је припремио Доброло Аранитовић. Подељена је на две основне групе, „радове Слободана Јовановића (посебна издања, радови у периодици, зборницима радова и књигама других аутора, преводи) и радове о Слободану Јовановићу (посебна издања, чланци, студије, есеји, прикази и критике о делу Слободана Јовановића)“. У овој библиографији наведено је и шест превода Слободана Јовановића са енглеског и француског језика (потписани су са Puck, Bob, Z, C. J.).⁷

Овом библиографијом дела Слободана Јовановића, приређеном поводом 150-годишњице његовог рођења, обухваћени су радови који су му приписани на основу новијих сазнања, као и издања од 2011. до 2018. године. У хронолошки преглед до сада објављених дела унети су основни подаци из свих претходно објављених библиографија, уз потребне допуне и исправке. Груписање грађе у посебна издања, прилоге у периодици и преводне, суштински исто као код Аранитовића, показало се као најпрегледније. Такође се показало да постоји потреба за новим критичким издањем сабраних дела Слободана Јовановића, тако да очекујемо да ова библиографија неће бити и последња.

6 Коста Ст. Павловић, *Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи*, Службени лист СРЈ, Досије, Београд 1993, стр. 225–231. Вид. више у Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2017, стр. 35–51.

7 У *Библиографији Слободана Јовановића* која је објављена у Сабраним делима из 1990/91. године наводе се само два рада из 1894. године потписана псеудонимом Puck. Вид. више у: Станиша Војиновић, „Хронолошки преглед радова“ у: Слободан Јовановић, *Непознати радови 1892–1902*, „Филип Вишњић“, Београд 2005, стр. 263–266.

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

1897.

О суверености. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића. – Београд, [Издање аутора]. Штампарииа Светозара Николића, 1897; стр. 45; 8°
Прештампано из *Бранича*, Београд, 1897.

1899.

О дводомном сисџему. Од Слободана Јовановића. (Одштампано из *Бранича*). – Београд, Штампарииа Д. Димитријевића, 1899; стр. 86 + (1); 8°
Прештампано из *Бранича*, Београд, 1899.

1900.

Велика Народна Скупшџина. Студија о уставотворној власти. Од Слободана Јовановића. (Одштампано из *Бранича*). – Београд, Штампарииа Светозара Николића, 1900; стр. (3) + 68; 8°
Прештампано из *Бранича*, Београд, 1900.

1901.

Срџско-буџарски рай. Расправа из дипломатске историје. – У Београду, Издање Краљевско српске Дворске књиџаре Мите Стајића. (Штампарииа Пере А. Стојановића), 1901; стр. VIII + 188; 8°

1902.

Енџлески џарламенџаризам. – Београд, Нова електрична штампарииа Петра Јоцковића, 1902; стр. (3) + 53 + (1); 8°

1903.

Светозар Марковић. – Београд, [Издање аутора]. „Доситеј Обрадовић“, Штампарија М. Станојевића, 1903; стр. (3) + 167; 8°

1906.

Основи њравне теорије о држави. Од Слободана Јовановића. – Београд, [Издање аутора], „Доситије Обрадовић“ – Штампарија Аце М. Станојевића, 1906; стр. X + (1) + 256; 8°

1907.

Макиавели. – Београд, Издавач: Књижара Геце Кона (Демократска штампарија), 1907; стр. 92; 8°

Прештампано из *Српској књижевној власника*, Београд, књ. XVIII. Прво издање је објављено два пута 1907. године, у *Гласнику* и као посебно издање.

Уставно њраво. Од Слободана Јовановића. – Београд, Издавач: Књижара Геце Кона, (Штампарија „Доситије Обрадовић“), 1907; стр. VIII + 320; 8°

Основи јавног права Краљевине Србије. Од Слободана Јовановића и Косте Куманудија. Прва књига. Уставно право. Од Слободана Јовановића.

1908.

Полиитичке и њравне расѡраве. Прва свеска. Наше уставно питање у XIX веку. Јован Хаѡић српски законописац. Пера Тодоровић. Краљ Милан и Српско-бугарски рат. – Београд, Књижар издавач Геца Кон. (Штампарија „Доситије Обрадовић“), 1908; стр. (2) + 278; 8°

1910.

Сърбскитѡ констѡиуционенѡ вѡѡросѡ в XIX вѡкѡ. Преѡвелѡ А. Тошевѡ. – Софија, [S. а.], Печатница на П. М. Бязѡатовѡ, стр. 33; 8°

Текст датиран године 1910.

Полиитичке и њравне расѡраве. Друга свеска. О дводомном систему. Милан Пироѡанац. Владан Ђорѡевић о Српско-бугарском рату. – Београд, Књижар издавач Геца Кон, Штампарија „Штампе“, 1910 (1909), стр. (4) + 350; 8°

1912.

Макиавели. Друго прегледано и поправљено издање. – Београд, Издање Књижарнице С. Б. Цвијановића. (Штампарија „Доситије Обрадовић“), 1912; стр. 120; 8°

Устѡвобраниѡељи и њихова влада (1838–1858). Од Слободана Јовановића. – У Београду, Српска краљевска академија, Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1912; стр. XII + 285; 8°
Српска краљевска академија. Посебна издања XXXVI. Друштвени и историски списи, књ. 12.

1914.

Основи ѡравне ѡеорије о држави. Од Слободана Јовановића. Друго, прерађено и проширено издање. – Београд, Издање књижарнице Геце Кона, (Штампарија „Доситије Обрадовић“), 1914; стр. (7) + 321; 4°

Универзитетско ѡиѡињање. (Говор држан на св. Саву 1914 у Универзитету). – Београд, Нова штампарија „Давидовић“, 1914; стр. 13; 8°
Из *Српској књижевној гласника*, Београд, 1914, XXXII/3, 191–199.

1919.

Album des crimes Bulgares. Annexes aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée. – Paris, Imprimerie „Yougoslavia“, 1919; str. 60 са сл. + 1 пр.; 4°

Поднела комисија у саставу: А. Бонасје (А. Bonnassieux), Х. Б. Мејн (Н. В. Maune), Љ. Стојановић, П. Гавриловић, С. Јовановић.
Текст на француском и енглеском језику.

1920.

Вођи француске револуције. Мирабо. Димурије. Дантон. Робеспјер. – Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, (Штампарија Савића и Комп.), 1920; стр. (3) + 350 + (2); 8°

Светозар Марковић. Друго допуњено издање. – Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, (Штампарија Савића и Комп.), 1920; стр. (3) + 217 + (2); 8°

Додатак: Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животој, рад и идеје*, Београд, 1910.

Нацрт усѡава по предлогу Стојана М. Протића, министра припреме за Уставотворну скупштину (дефинитивни текст после дискусије са Комисијом, са додатком: Нацрт устава израђен од Уставне комисије, Г. Кон, Београд, 1920.

Слободан Јовановић је био председник Уставне комисије.

[*Мишљење о Нацрту Усѡава* упућено Лазару Марковићу, министру припреме за Уставотворну скупштину и изједначење закона]. – [Београд, 1920]; стр. 3; 4°

Датирано 1920. г. у Београду.

Српски књижевни гласник. Позив на ѡреѡиљаѡу. – [Београд, Српски књижевни гласник, 1920]; стр. 4; 8°

Додатак *Полиѡиѡици*, Београд, бр. 4415.

Потписници: Богдан Поповић и Слободан Јовановић.

1921.

Љубомир Недић. Прештампано из „Нове Европе“ 1920, (бројеви 7–13). – Загреб, Штампа „Типографије“, графичко-накладног завода д. д., 1921; стр. 35; 8°
Датирано: Крф, 1917. Упоредо издато и латиницом.

1922.

О држави. Основи једне њравне теорије. Од Слободана Јовановића. Треће прегледано и допуњено изудање. – Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, Штампала Делнишка тискарна у Љубљани), 1922; стр. (8) + 448; 8°

У одбрану својине. Prilog tumačenju mirovnih ugovora. Stručno mišljenje G. G. univerzitetskih prof. Slobodana Jovanovića, Živojina M. Perića i Dr D[ragoljuba] Arandževića. – U Zagrebu, Tisak „Tipografije“ grafičko-nakladnog zavoda d. d., 1922; str. 21; 8°

Stručno mišljenje gospode univerzitetskih profesora: Slobodana Jovanovića, Živojina M. Perića i Dra D[ragoljuba] Arandževića. Prilog predavci na Narodnu skupštinu „U odbranu svojine“. – [Београд], [Типографија Д. Д. Загреб], [1922]; стр. [18]; 4°
Текст датиран 31. децембра 1921.

1923.

Дружа влада Милоша и Михаила (1858–1868). Од Слободана Јовановића. – Београд, Издавачка књижарна Геце Кона, 1923; стр. IX + (1) + 287; 8°

1924.

Уставно њраво Краљевине Срба, Хрваја и Словенаца. Од Слободана Јовановића. – Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, (Штампарија Графичког завода „Макарије“ А. Д. Београд – Земун), 1924; стр. (16) + 472; 8°

1925.

Уставобранители и њихова влада (1838–1858). Од Слободана Јовановића. Друго допуњено издање. – Београд, Издавачка књижарница Напредак „Просвета“ А. Д, 1925; стр. VIII + 279; 8°

1926.

Влада Милана Обреновића. Књига прва (1868–1878). Од Слободана Јовановића. – Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1926; стр. VIII + 459; 8°

1927.

Влада Милана Обреновића. Од Слободана Јовановића. Књига друга. 1878–1889. – Београд, Издавачка књижевна Геце Кона. („Макарије“ А. Д.), 1927; стр. VIII + 452; 8°

1929.

Влада Александра Обреновића. Од Слободана Јовановића. Књига прва (1889–1897). – Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, (Штампарска „Привредник“), 1929; стр. VII + 424; 8°

1931.

Влада Александра Обреновића. Од Слободана Јовановића. Књига друга (1897–1903). – Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, („Привредник“), 1931; стр. IX + 437; 8°
Из наше историје и књижевности. – Београд, Српска књижевна задруга, (Штампа Издавачког предузећа „Народна просвета“), 1931; стр. 184 + (1); 8°
Српска књижевна задруга, коло XXXIV, бр. 229.

1932.

Вођи француске револуције. – Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, (Штампарски Завод „Орао“), 1932; стр. 422 + (1); 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, I.
Друго издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005
Политичке и правне расправе. Књига прва. – Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, (Штампарски завод „Орао“), 1932; стр. (5) + 413 + (1); 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, II.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
Политичке и правне расправе. Књига друга. – Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, (Штампарски завод „Орао“), 1932; стр. (5) + 430 + (1); 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, III.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.

1933.

Политичке и правне расправе. Књига трећа. – Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, (Штампарски завод „Орао“), 1933; стр. (5) + 446 + (1); 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, IV.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.

- Устѡавобраниѡељи и њихова влада (1838–1858)*. – Београд, Издавачка књиѡарница Геце Кона, (Штампарски завод „Орао“), 1933; стр. XXII + 478; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, V.
Треће издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Друѡа влада Милоша и Михаила*. – Београд, Издавачка књиѡарница Геце Кона, (Штампарски завод „Орао“), 1933; стр. XXI + (1) + 502; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, VI.
Друго допуњено и исправљено издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.

1934.

- Влада Милана Обреновића*. Књига прва. – Београд, Издавачко и књиѡарско предузеће Геце Кона А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1934; стр. XVIII + (1) + 526; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, VII.
Друго издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Влада Милана Обреновића*. Књига друга. – Београд, Издавачко и књиѡарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1934; стр. X + (1) + 453; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, VIII.
Друго издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Влада Милана Обреновића*. Књига трећа. – Београд, Издавачко и књиѡарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1934; стр. XIII + (1) + 579; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, IX.
Друго издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Влада Александра Обреновића*. Књига прва. – Београд, Издавачко и књиѡарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1934; стр. XVII + (1) + 436; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, X.
Друго издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.

1935.

- Влада Александра Обреновића*. Књига друга. – Београд, Издавачко и књиѡарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1935; стр. IX + (1) + 524; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, XI.
Друго издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Из истаѡрије ѡолиѡичких докѡрина*. Књига прва. – Београд, Издавачко и књиѡарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1935; стр. (9) + 400; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, XV.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.

- Из историје јолијичких доктрина.* Књига друга. – Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кона А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1935; стр. (5) + 466; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, XVI.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Из историје јолијичких доктрина.* Платон. Макиавели. Берк. Маркс – Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1935; стр. (5) + 682; 8°

1936.

- Влада Александра Обреновића.* Књига трећа. – Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1936; стр. X + (1) + 467; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, XII. Друго издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Држава.* Књига прва. Појам државе. Државне функције. – Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1936; стр. X + (1) + 446; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, XIII. Четврто издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Држава.* Књига друга. Државна организација. Поратна држава. – Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., (Штампарски завод „Орао“), 1936; стр. VIII + 536; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, XIV. Четврто издање.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.
- Италијанско јавно право с нарочитим погледом на корпоративно право.* Предавања др. Слободана Јовановића држана на докторском курсу 1935/36. године. – [Београд, 1936]; стр. (1) + 190; 8°
Литографисано.
- Поратна држава.* – Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. (Штампарски завод „Орао“), 1936; стр. VI + (1) + 185 + (1); 8°
Одштампано из књиге *Држава*, део 4.

1937.

- Државно и уставно право.* Репетиторијум. Уређује Рад[мило] Ђ. Ђорђевић. – Београд, „Футур“. (Штампа графички уметнички завод „Планета“), 1937; стр. 138; 8°
- Формална социологија.* Предавања Слободана Јовановића. Држана на докторском курсу. – Београд, Футур, 1937; стр. 148; 8°
Умножено.
- Les origines du régime parlementaire* par Slobodan Ivanovitch. – Paris, Librairie du Recueil Sirey. [Impr. G. Thone, Liège (Belgique)], 1937, str. 152–145; 8°
Institut international d'histoire constitutionnelle.
Extrait: *Revue d'histoire politique et constituonelle*. 1ère année, No 1. Janvier–Mars, 1937.

1938.

- Гледсџон*. Написао Слободан Јовановић. – Београд, Југо-исток, (Штампано у штампарији „Слобода“), [1938]; стр. 174; 8°
Биографије знаменитих људи, 1.
- Социологија религије*. Предавања Слободана Јовановића. – Београд, Литографија и штампарија Коста М. Бојковић, 1938; стр. (1) + 142; 8°
Умножено.
- Социологија религије*. Предавања Слободана Јовановића. II део. – Београд, Литографија и штампарија Коста М. Бојковић, 1938; стр. (1) + 112; 8°
Умножено.

1939.

- Амерички федерализам*. – Београд, Издавачка задруга Политика и друштво с. о. ј. [Штампарија „Соко“, 1939]; стр. 40 + (3); 8°
Библиотека „Политика и друштво“, 26.
- Јуџословенска мисао у њрошлосџи и бугуђносџи*. – Београд, [Издање Произвођачко-издавачке задруге „Слобода“], [1939]; стр. 16; 8°
Библиотека Српског културног клуба. Година I. Број 1.
Предавање одржано у Српском културном клубу на дан 4. децембра 1939. године.

1940.

- Примери њолиџичке социологије*. *Енџлеска*. *Француска*. *Немачка*. 1815–1914. – Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. [Штампарски завод „Орао“], 1940; стр. (8) + 519; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића, XVII.
Упоредо штампан и тираж изван Сабраних дела.
Фототипско издање: Просвета, Београд, 2005.

1952.

- О њоџиалиџаризму*. – Париз, Савез српских задруга „Ослобођење“, 1952; стр. 45; 8°
Библиотека „Наше дело“, 5.

1961.

- Моји савременици*. 1. *Владимир Јовановић*. Предговор: Радоје Л. Кнежевић. – Виндзор (Канада), [издање и штампа] Avala, Printing and Publishing Company Ltd., 1961; стр. 56; 8°
Посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 1961, 1532 (27. јул 1961) – 1538 (7. септембар 1961). Први пут објављен текст (написан у Лондону 1948).

Моји савременици. 2. Стојан Новаковић. 3. Љубомир Недић. – Виндзор (Канада), Avala, 1961; стр. 79; 8°

Посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 1961, 15040 (21. септембар 1961) – 1543 (12. октобар 1961) и 1545 (26. октобар 1961) – 1550 (30. новембар 1961). Раније објављени текстови.

1962.

Моји савременици. 4. Никола Пашић. – Виндзор (Канада), Avala, 1962; стр. 92; 8°

Посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 1962, 1550 (30. новембар 1961) – 1564 (8. март 1962). Већим делом први пут објављен текст писан у Лондону, од маја 1953. до децембра 1957. За односе између Пашића и црнорукаца вид. текст о Апису; поглавље 13 највећим делом садржи текст „Пашић и Анексиона криза“ објављен у часопису Братство (Торонто, Канада) 31/32, децембар 1956].

Моји савременици. 5. Милован Миловановић. – Виндзор (Канада), Avala, 1962; стр. 72; 8°

Посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 1962, 1565 (15. март 1962) – 1573 (10. мај 1962). Први пут објављен поводом 25-годишњице смрти Милована Миловановића 1937. године у *Српском књижевном гласнику и Политици*. Допуњен је поглављем под насловом „Спољашња политика М. Миловановића“ из 1958. године.

Моји савременици. 6. Богдан Поповић. 7. Павле Маринковић. – Виндзор (Канада), Avala, 1962; стр. 92; 8°

Посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 1962, 1574 (17. мај 1962) – 1580 (28. јун 1962) и 1581 (5. јул 1962) – 1583 (26. јул 1962).

Први пут објављен текст о Богдану Поповићу (завршен јуна 1948).

Моји савременици. 8. Урош Петровић. 9. Јован Скерлић. 10. Ајис. – Виндзор (Канада), Avala, 1962; стр. 87; 8°

Посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 1962, 1585 (2. август 1962), 1586 (9. август 1962), 1587 (16. август 1962) – 1592 (18. октобар 1962).

Текст о Урошу Петровићу је први пут објављен 1926. Текст о Јовану Скерлићу садржи три рада. Прва два су раније објављени: „Јован Скерлић као историчар“ (1926), „О Скерлићевој политичкој идеологији“ (1934) и „Политичке идеје Јована Скерлића“ (Лондон, 1953). Текст о Апису је писан новембра 1948. и децембра 1949. године.

Моји савременици. Приредио [и предговор написао] Радоје Л. Кнежевић. – Виндзор (Канада), Avala, 1962; стр. 504; 8°

Садржај: Предговор [Радоје Л. Кнежевић]. Владимир Јовановић. Стојан Новаковић. Љубомир Недић. Никола Пашић. Милован Миловановић. Богдан Поповић. Павле Маринковић. Урош Петровић. Јован Скерлић. Апис.

Наслов је дао Радоје Л. Кнежевић.

Напомена приређивача: „Моји савременици штампани су у сто педесет примерака, искључиво за потребе библиотека и научних радника“ (стр. 490).

1963.

Пориреији из историје и књижевности. Предговор, избор и редакција Живорад Стојковић. – Нови Сад – Београд, Матица српска – Српска књижевна задруга, 1963; стр. 413 + (1); 8°
Српска књижевност у сто књига, књ. 60.

1964.

Један ѝрилої за ѝроучавање срїскої националної каракїтера. – Виндзор (Канада), Avala, 1964; стр. 55; 8°

1969.

Павловић, Коста Ст.: *Разїовори са Слободаном Јовановићем.* 1941–1945. [Св. 1]. – Виндзор (Канада), Avala, 1969; стр. 102; 8°
Посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 1968, 29. август – 12. децембар.

1972.

Павловић, Коста Ст.: *Разїовори са Слободаном Јовановићем.* 1946–1958. Св. 2. – Виндзор (Канада), Avala, 1972; стр. 71; 8°
Посебан отисак из листа *Глас канадских Срба*, Виндзор, 4. новембар 1971 – 3. фебруар 1972.

1976.

Зайиси о ѝроблемима и људима 1941–1944. Предговор Радоја Л. Кнежевића. – Лондон, Издање Удружења српских писаца и уметника у иностранству, 1976; стр. 81; 8°
Прво издање. Писани су 1946. и 1947. године. Наслов је дао Радоје Л. Кнежевић.

1990.

Вођи Француске револуције. – Приредили Радован Самарцић и Живорад Стојковић. Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 353; 8°

Сабрана дела Слободана Јовановића, том 1.

Садржи текст другог издања Сабраних дела I (1932) и Библиографски преглед радова Слободана Јовановића до 1941. године (М. Ђурђулов), стр. 233–326. На насловној страни је фототипски отисак издања из 1920.

Полиїичке и ѝравне расїраве I–III. – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 699; 8°

Сабрана дела Слободана Јовановића; том 2.

Садржи текст три тома *Полиїичких и ѝравних расїрава* Сабраних дела II–IV (1932/3). На насловној страни је фототипски отисак *Полиїичких и ѝравних расїрава* из 1908.

Усїавобраниїеља и њихова влада. Друїа влада Милоша и Михаила. – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 533; 8°

Сабрана дела Слободана Јовановића; том 3.

Садржи текст Сабраних дела V и VI (1933). На насловној страни је фототипски отисак издања *Усїавобраниїеља* из 1912.

- Влада Милана Обреновића. Део I.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 405; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 4.
Садржи први део текста три тома Сабраних дела VII–IX (1934). На насловној страни је фототипски отисак прве књиге издања из 1926.
- Влада Милана Обреновића. Део II.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 421; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 5.
Садржи други део текста три тома Сабраних дела VII–IX (1934). На насловној страни је фототипски отисак друге књиге издања из 1927.
- Влада Александра Обреновића. Део I.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 366; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 6.
Садржи први део текста три тома Сабраних дела X–XII (1934/6). На насловној страни је фототипски отисак прве књиге издања из 1929.
- Влада Александра Обреновића. Део II.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 400; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 7.
Садржи други део текста три тома Сабраних дела X–XII (1934/6). На насловној страни је фототипски отисак друге књиге издања из 1931.
- Држава.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 617; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 8.
Садржи текст два тома четвртог издања књиге о држави објављеног у Сабраним делима XIII и XIV (1936). На насловној страни је фототипски отисак трећег издања књиге о држави (1922). Садржи и *Италијанско јавно право с нарочитим погледом на корпоративно право* (предавања држана на докторском курсу 1935/6. године).
- Из историје политичких доктрина. Платон – Макиавели – Берк – Маркс.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 444; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 9.
Садржи текст два тома Сабраних дела XV и XVI (1935). На насловој страни је посебно издање књиге *Из историје политичких доктрина. Платон, Макиавели, Берк и Маркс*, објављено исте године када и два тома Сабраних дела (1935).
- Примери политичке социологије. Енглеска. Француска. Немачка 1815–1914.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990; стр. 511; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 10.
Садржи текст тома XVII Сабраних дела (1940).
Садржи и: *Формална социологија* (предавања држана на докторском курсу, 1937). *Социологија религије I и II* (предавања, 1938).

1991.

- Из историје и књижевности I.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1991; стр. 923; 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 11.
Садржи радове објављене у периодици укључујући и десет текстова објављених у Канади у едицији *Моји савременици* (1961/2).
- Из историје и књижевности II.* – Београд, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1991; стр. 887 + (1); 8°
Сабрана дела Слободана Јовановића; том 12.

1993.

- Вођи француске револуције.* – Београд, Српска књижевна задруга, 1993; стр. 353; 8°
Мала библиотека Српске књижевне задруге.
- Слободан Јовановић – Коста Ст. Павловић: *Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи.* – Београд, Службени лист СРЈ, Досије, 1993; стр. 231; 8°
Први пут објављено у Канади у две свеске 1969. и 1972. године.
Садржи и библиографију радова Слободана Јовановића објављених у изгнанству 1941–1958: стр. 225–231.

1994.

- Убиство у Тойчигеру.* – Нови Сад, Папирус, 1994; стр. 87; 8°
Едиција Српска саборност, књ. 10.

1995.

- Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца.* – Београд, Службени лист СРЈ, 1995; стр. 554; 8°
Класици Југословенског права. Коло 2; 9.
Први пут објављено 1924. године.

1996.

- О суверености. Уводно предавање из државног права.* – Ниш, Градина, 1996; стр. 51; 8°
Библиотека Јупитер, Мала едиција.
Први пут објављено 1897. године.

2000.

- Слободан Јовановић у емиграцији (1941–1958). Књижа тирећа. Одабрани радови и послерајни списи.* Приредио [и поговор написао] др Драган Суботић. – Београд, [Издање аутора], 2000; стр. 350; 8°
Говори и текстови Слободана Јовановића објављени *Службеним новинама Краљевине Југославије* (1942/3) и *Поруци* (1950–1959).

2004.

Слободан Јовановић о борби за демократију у Србији у другој половини XIX века, са уводом на идеје Свејозара Марковића. Избор текстова. Приредио Драган М. Гачић. Предговор: Петар Козић. – Београд, Визатрис, 2004; стр. 253 + (3); 8°

2005.

Културни облици. Један увод за проучавање српској националној карактера. Приредио Гојко Божовић. – Београд, Стубови културе, 2005; стр. 157; 8°
Библиотека Минут, књ. 103.

Непознати радови 1892–1902. Приредио Станиша Војиновић. Поговор: Душан Иванић. – Београд, Филип Вишњић, 2005; стр. 266 + (4); 8°
Библиотека Талас.

Рани чланци потписани углавном псеудонимима и иницијалима у листовима и часописима: *Србија, Видело, Ред, Српски преглед, Зора, Босанска вила, Нова искра, Вечерње новостии, Покрећ, Србин.*

Пориреји. – Београд, Политика – Народна књига, 2005; стр. 260 + (2); 8°
Библиотека Бисери српске књижевности, књ. 34.

2006.

Поруке. Приредили Јовица Тркуља и Живота Лазић. Предговор: Јовица Тркуља. – Београд, Службени гласник, 2006; стр. 312; 8°
Библиотека Политика и друштво, 70.
Јовановићев некролог владики Николају садржи и део некролога Миодрага Ал. Пурковића.

2007.

Poruka. List Jugoslovenskog narodnog odbora, London, 1950–1959, (reprint). Priredili Jovica Trkulja i Života Lazić. – Beograd, JP Službeni glasnik, 2007; 57 бр.
Фототипско издање свих бројева часописа *Порука* (Лондон) Југословенског народног одбора чији је председник био Слободан Јовановић.
Садржи и проглас под насловом *Poruka jugoslovenskoj emigraciji – Srbima, Hrvatima i Slovencima*, стр. 3–8 (исправке у звањима потписника објављене су у првом броју *Поруке*, стр. 9).

2009.

Културни облици. Један увод за проучавање српској националној карактера. Приредио Гојко Божовић. – Београд, Стубови културе, 2009; стр. 157; 8°
Библиотека Минут, књ. 103.
Друго издање.

2011.

О држави. Основи једне правне теорије. – Београд, Правни факултет Универзитета, Центар за издаваштво и информисање, 2011, стр. 497; 24 см.

Библиотека Научна баштина Правног факултета Универзитета у Београду.
Поново објављено треће издање књиге из 1922. године. Књига је имала и четврто допуњено издање објављено у оквиру Сабраних дела 1936 године.
Садржи и: Данило Н. Баста: Слободан Јовановић као теоретичар државе и права.

2012.

О историјској личности генерала Михаиловића. – Београд, Фонд „Слободан Јовановић“, 2012, стр. 170, 20 cm.

Садржи и: Јован Пламенац, Случај генерала Михаиловића [John Plamenatz, The case of General Mihailovic]; Борис Милосављевић [предговор]; Матија Бећковић, Два диоскура [поговор].

Гледацион. – Београд, Завод за уџбенике, 2012, стр. 145; 25 cm.

Први пут објављено 1938, други пут у Сабраним делима из 1990/1. године, том. 12.

2013.

Из историје и књижевности. – Београд, Беокига, Информатика, Беолетра, Хобиспорт, Српски либерални савет, 2013, стр. 318, 21 cm.

Библиотека Књижевне теорије / [Беокига].

Садржи и: Мило Ломпар: Слободан Јовановић и књижевност.

2014.

Моји савременици. – Београд, Беокига, Информатика, Беолетра, Хобиспорт, Српски либерални савет, 2014, стр. 201, 20 cm.

Библиотека Књижевне теорије / Беокига.

Садржи и: Славољуб Качаревић: Слободан Јовановић о Николи Пашићу.

2017.

Један њрило за њроучавање српској националној карактера. – Чачак, Градац К, 2017, стр. 47, 23 cm.

Библиотека Алеф; књ. 96

Садржи: *Један њрило за њроучавање српској националној карактера* (Канада, 1964).

2018.

Историја, њолињика, демократија. Приредио и предговор [написао] Маринко М. Вучинић.
– Београд, Catena mundi, 2018, стр. 230, 22 cm.

Библиотека Путовође; коло 2, књ. 3.

Слободан Јовановић и савременици о генералу Михаиловићу. Уредник Милорад Средојевић.
– Београд, Хришћанска мисао, Хиландарски фонд; [Фоча], Универзитетска библиотека православни богослови; [Ваљево, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, 2018; 21 cm.

Библиотека Свечаник. Посебна издања.

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ У ПЕРИОДИЧНИМ И ДРУГИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА

Слободан Јовановић је текстове потписивао псеудонимима (Puck, Yoric, Bob), „колективном шифром“ (P.[ед]), иницијалима, почетним словом свога презимена и другим словима (Z, X). Потпис Ј. су користили и сарадници листа Ред (1894) Светолик Јакшић и Драгомир Јанковић. На основу теме и стила могу се одредити Јовановићеви текстови. Означени су звездицом *.

1892.

Први и њошљедњи њуџ. Сарајевска њријовейќа од Миџе Живковића. – Србија, Београд, 1/1892, 33 (3. 9), 2; 34 (5. 9), 1–2.

Књижевна критика.

Потписано: Puck.

Ечегари: *Галеоџо.* – Србија, Београд, 1/1892, 40 (16. 9), 3; 41 (17. 9), 2–3.

Позоришна критика.

Потписано: Puck.

Молијеров *Мизанџрој.* – Србија, Београд, 1/1892, 47 (27. 9), 2–3.

Позоришна критика.

Потписано: Yoric.

Госџођица Лазаревићева. – *Видело*, Београд, 13/1892, 114 (27. 9), 3.

Позоришна критика.

Потписано: Yoric

Мизанџрој на нашој позорници. – *Видело*, Београд, 13/1892, 115 (30. 9), 3.

Позоришна критика.

Потписано: Yoric.

Нов џосао, комедија у четири чина од Влад. Ив. Немировића-Данченка. – Србија, Београд, 1/1892, 52 (6. 10), 3–4.

Позоришна критика.

Потписано: Puck.

Емилија Галоџи, драма у пет чинова, од Лесинга. – Србија, Београд, 1/1892, 63 (25. 10), 2–3.

Позоришна критика.

Потписано: Puck.

- Окови*, драма у четири чина, од кнеза А. И. Сумбатова. – *Србија*, Београд, 1/1892, 68 (3. 11), 3–4.
Позоришна критика.
Потписано: Руск.
- Г. Добриновић у *Кир Јањи*. – *Србија*, Београд, 1/1892, 86 (6. 12), 2–3.
Позоришна критика.
Потписано: Руск.
- Отаџбина*, свеска за октобар. – *Србија*, Београд, 1/1892, 90 (13. 12).
Приказ часописа *Отаџбина* Владана Ђорђевића.
Потписано: Руск.
- Часѝ*, позоришна игра у четири чина, од Хермана Судермана. – *Србија*, Београд, 1/1892, 92 (17. 12), 2.
Позоришна критика.
Потписано: Руск.

1893.

- Последња реч *Отаџбини*. – *Србија*, Београд, 2/1893, 23 (30. 1), 3.
Приказ часописа *Отаџбина* Владана Ђорђевића.
Потписано: Руск.
- Радован Кошутић: *Криѝика и књижевносѝ*. – *Видело*, Београд, 14/1893, 22 (21. 2), 3.
Приказ.
Потписано: Уорѝк.
- Војислав. – *Србија*, Београд, 2/1893, 25 (28. 3), 3–4.
Књижевна критика [песништво Војислава Илића].
Потписано: Руск.
- Арсеније Гуров*, драма у пет чинова ов В. М. Михејева. Превео г. М. Ђ. Глишић. – *Србија*, Београд, 2/1893, 26 (1. 4), 3–4.
Позоришна критика.
Потписано: Руск.

1894.

- Сер Ујљем Харкурт. – *Рег*, Београд, 1/1894, 6 (10. 2), 1–2.
Спољна политика (Енглеска).
Потписано: Ј. * (вероватно, Ј. су користили и Светолик Јакшић и Драгомир Јанковић).
- Отаџбина у опасности. – *Рег*, Београд, 1/1894, 7 (12. 2), 1.
Уводни спољнополитички чланак.
Потписано: Р.[ед]
- Измирење Цара Вилхелма и Кнеза Бисмарка. – *Рег*, Београд, 1/1894, 7 (12. 2), 1–2.
Спољна политика (Немачка).
Потписано: Ј. (вероватно, Ј. су користили и Светолик Јакшић и Драгомир Јанковић).
- Шекспиров *Лир*. – *Рег*, Београд, 1/1894, 8 (13. 2), 1–2.
Књижевна критика (у рубрици Позоришни преглед, поводом представе).
Потписано: С. I.

- Енглеска. – *Рег*, Београд, 1/1894, 9 (15. 2), 1.
Уводни спољнополитички чланак.
Потписано: Р.[ед]
- Наши непријатељи. – *Рег*, Београд, 1/1894, 10 (17. 2), 1.
Уводни спољнополитички чланак.
Потписано: Р.[ед]
- Избор председника скупштине у Италији. – *Рег*, Београд, 1/1894, 10 (17. 2), 2.
Спољна политика (Италија).
Потписано: Ј. *
- Приступно предавање г. Богдана Поповића професора Велике школе. – *Рег*, Београд, 1/1894, 10 (17. 2), 2–3.
Приказ приступног предавања Богдана Поповића на Филозофском факултету Велике школе.
Потписано: Рuck.
- Гледстонова оставка. – *Рег*, Београд, 1/1894, 11 (19. 2), 2.
Спољна политика.
Потписано: Ј. *
- Турско-бугарски спор. I и II. – *Рег*, Београд, 1/1894, 12 (20. 2), 1–2; 13 (22. 2), 1–2.
Потписано: Ј. *
- Гледстон. – *Рег*, Београд, 1/1894, 14 (24. 2), 1–2.
Политички портрет Џ. Гледстона поводом завршетка његовог четвртог премијерског мандата.
Потписано: С. Ј.
- Ново министарство у Енглеској. – *Рег*, Београд, 1/1894, 15 (26. 2), 1–2.
Потписано: Ј. *
- Пестер Лојду. – *Рег*, Београд, 1/1894, 16 (27. 2), 1–2.
Поводом напада на лист *Рег* и цитирања чланка „Наши Непријатељи“.
Потписано: Ј. *
- Стандард* о збору великошколске омладине. – *Рег*, Београд, 1/1894, 17 (1. 3), 1–2.
Потписано: Ј. *
- Споменик Војиславу. – *Рег*, Београд, 1/1894, 17 (1. 3), 2.
Поводом прогласа за подизање споменика Војиславу Ј. Илићу.
Потписано: Рuck.
- Бианкини и *Српске новине*. – *Рег*, Београд, 1/1894, 18 (3. 3), 1–2.
Потписано: Ј. *
- Пестер Лојду. – *Рег*, Београд, 1/1894, 18 (3. 3), 2
Потписано: Ј. *
- Бугарска интрига. – *Рег*, Београд, 1/1894, 19 (5. 3), 1–2.
Потписано: Ј. *
- Три знака. – *Рег*, Београд, 1/1894, 20 (6. 3), 2.
Потписано: Ј. *
- Драгутин Ј. Илић: *Прибислав и Божана*. – *Рег*, Београд, 1/1894, 20 (6. 3), 1–2.
Позоришна критика.
Потписано: Рuck.
- Промена устава у Француској. – *Рег*, Београд, 1/1894, 23 (12. 3), 2.
Потписано: Ј. *
- Ирска партија и лорд Розбери. – *Рег*, Београд, 1/1894, 24 (13. 3), 1–2.
Потписано: Ј. *

- Мађарски сабор о Кошуту. – *Рег*, Београд, 1/1894, 25 (15. 3), 2.
Потписано: J. *
- Криспи у забуну. – *Рег*, Београд, 1/1894, 26 (17. 3), 1–2.
Потписано: J. * Криспи (Francesco Crispi, 1818–1901) је био италијански државник.
- Изборна реформа у Белгији. – *Рег*, Београд, 1/1894, 27 (19. 3), 1–2.
Потписано: J. *
- Бугари и Турци. – *Рег*, Београд, 1/1894, 29 (22. 3), 2.
Спољна политика (македонско питање).
Потписано: J. *
- Зановейџи. – *Рег*, Београд, 1/1894, 30 (24. 3), 2–3.
Приказ књиге М. Ђ. Милићевића.
Потписано: Bob.
- Данске ствари. – *Рег*, Београд, 1/1894, 31 (26. 3), 1–2.
Потписано: J. *
- Чудновати доживљаји једног анархистичког философа. – *Рег*, Београд, 1/1894, 32 (27. 3), 2.
О анархистичком атентату у којем је рањен анархиста Лорен Таљад (Laurent Tailhade).
Потписано: J. *
- Пропаганда противу Српства. – *Рег*, Београд, 1/1894, 33 (29. 3), 3.
Потписано: J. *
- Састанак царева. – *Рег*, Београд, 1/1894, 35 (2. 4), 2.
Потписано: J. *
- Интервју са једним краљем. – *Рег*, Београд, 1/1894, 36 (3. 4), 2.
Потписано: J. *
- Засџава о Црној Гори. – *Рег*, Београд, 1/1894, 37 (5. 4), 1–2.
Потписано: J. *
- Академијска беседа г. Авакумовића. – *Рег*, Београд, 1/1894, 37 (5. 4), 2–3.
Приказ академске беседе Јована Авакумовића („О старој српској пороти, упоредо са енглеском поротом“).
Потписано: J. *
- Сабор у Карловцима. – *Рег*, Београд, 1/1894, 38 (7. 4), 2–3.
Потписано: J. *
- Золин *Слом* у преводу г. М. Довијанића. – *Рег*, Београд, 1/1894, 39 (9. 4), 1–2.
Књижевна критика.
Потписано: С. Ј.
- Једна радикална теорија о демократији. – *Рег*, Београд, 1/1894, 40 (10. 4), 2.
Потписано: J. *
- Изборна реформа у Енглеској. – *Рег*, Београд, 1/1894, 41 (12. 4), 2–3.
Потписано: J. *
- Ибсенове жене. – *Рег*, Београд, 1/1894, 43 (17. 4), 1–2.
Књижевна критика.
Потписано: С. Ј.
- Криспијева беседа. – *Рег*, Београд, 1/1894, 48 (28. 4), 2.
Потписано: J. *
- Грађански брак у Дому Магната. – *Рег*, Београд, 1/1894, 50 (1. 5), 2–3.
Српска политика у Угарској.
Потписано: J. *

Енглеске ствари. – *Ред*, Београд, 1/1894, 52 (5. 5), 2.

Потписано: Ј. *

Грађански брак. – *Ред*, Београд, 1/1894, 54 (8. 5), 2.

Српска политика у Угарској.

Потписано: Ј. * (вид. напомену на почетку 1894)

1895.

Прослава Народног позоришта у 1894. години. – *Српски њреїлед*, Београд, 1/1895, 1, 27–30.

Максим Црнојевић, трагедија Лазе Костића. – *Српски њреїлед*, Београд, 1/1895, 2, 60–62.

Позоришна критика.

Госїођа Сан-Жен, комад од четири чина од Сардуа и Мороа. Најновија драма Хенрика Ибсена. – *Српски њреїлед*, Београд, 1/1895, 3, 94–96.

Позоришна критика (представе *Госїођа Сан-Жен* и Ибзенев *Мали Ејолф*).

Дубравка, приказанье у четири чина од Џива Гундулића. – *Српски њреїлед*, Београд, 1/1895, 4, 127–130.

Позоришна критика.

Стево П. Бешевић: *Пјесме*, књига трећа. Сплет. Штампарија К. Russa, 1894. – *Српски њреїлед*, Београд, 1/1895, 5, 153–157.

Књижевна критика.

За круну, драма у пет чинова, у стиховима, од Франсоа Копеа. – *Српски њреїлед*, Београд, 1/1895, 6, 187–190.

Позоришна критика.

О друштвеном уговору. – *Српски њреїлед*, Београд, 1/1895, 7, 211–216; 8, 242–246; 9, 274–280; 10, 305–311.

Наслови наставака: I. Природно стање. II. Друштвено стање. III. Лична слобода. IV. Народно суверенство. Студија из политичке и правне филозофије.

Белешке. – *Српски њреїлед*, Београд, 1/1895, 1 (15. 1), 34; 2 (31. 1), 65; 3 (15. 2), 98; 5 (16. 3), 5.

Наслови прилога: *Наша сїољна њолийика* (М. Ђ. Миловановић). – *Вилина књија* (Сима Матавуљ) – *Из Београда у Солун и у Скопље* (Спира Калик) – *Кроз їробље, њуїничке белешке II. Балканскої* [Михаила Г. Ристића] – *Годишњица Николе Чупића*, књига XIV.

Прикази.

Потписано: Сл. Јов.

Наша позоришна књижевност. – *Српске новине*, Београд, 42/1895, 289 (24. 12. [5. 1. 1896]),

Књижевни додатак [Божїћни број], стр. 4.

Потписано: Сл. Јовановић.

1896.

Сїари њознаници од Јанка М. Веселиновића. – *Зора*, Мостар, 1/1896, 4–5 (30. 7), 188–190.

Приказ приповедака: *Марїа*, *Преслава*, *Слеїи дега*, *Биров*, *Ашиков їроб*.

Песме Јаше Томића. – *Зора*, Мостар, 1/1896, 8 (30. 11), 309–312.

Приказ збирке *Песме*.

1897.

- Бисерка*, приповијетка из сеоског живота, написао Мих. Сретеновић. Накладом књижарнице Велимира Валожића. – *Луча*, Цетиње, 3/1897, 5, 222–223.
Приказ.
Потписано: Puck.
- Наши захтеви. – *Ускок*, Београд, 1897, 69 (23. 3), 1; 70 (30. 3), 1.
Непотписано.
- Љепојойис Мајицице српске*, уређује Милан Савић, књига 190, свеска друга. У Новоме Саду, штампарија српске књижаре Браће М. Поповића. – *Зора*, Мостар, 2/1897, 4 (30. 4), 149.
Приказ.
Потписано: Puck.
- На праги новог доба*, pripoviesti, napisali: Osman – Aziz. (Zabavna knjižnica Matice hrvatske) Zagreb, 1896. Naklada Matice hrvatske. – *Зора*, Мостар, 2/1897, 4 (30. 4), 147–149.
Потписано: Puck.
- Из народа и о народу*, пише Лука Грђић-Бјелокосић. Књига друга. Издање пишево. Мостар. Штампарија српске књижаре Влад. М. Радовића. – *Зора*, Мостар, 2/1897, 5 (31. 5), 180–181.
Приказ.
Потписано: Puck.
- Моји зајисници*, слике и успомене. Написао Стеван Бешевић Петров, Загреб, Српска штампарија, 1897. – *Зора*, Мостар, 2/1897, 7–8 (31. 7), 276–278.
Приказ.
Потписано: Puck.
- Хаџи Ђера*, светла слика из прошлости српске, написао Драгутин Ј. Илијћ, Карловци, Српска манастирска штампарија, 1897. – *Зора*, Мостар, 2/1897, 9 (30. 9), 313–315.
Приказ.
Потписано: Puck.
- У мирном крају*, приповијетка из биоградског живота, написао П. Ј. Одавић. Биоград. Парна радикална штампарија. – *Зора*, Мостар, 2/1897, 11 (30. 11), 379.
Приказ.
Потписано: Puck.
- О суверености. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића. – *Бранич*, Београд, 1897, IV/1, 7 (1. 12), 69–73; 8 (10. 12), 85–88; 9, (20. 12. [1. јануар 1898]), 107–110. Објављено и као посебно издање исте године.

1898.

- Сузе жалосџи и сузе радосџи*, слика из сеоског живота, написао Димитрије М. Лешјанин. Београд, Штампарија Петра К. Танасковића. – *Зора*, Мостар, 3/1898, 1 (31. 1), 42–43.
Приказ.
Потписано: Puck.
- О Лирском интермецу. – *Зора*, Мостар, 3/1898, 2 (28. 2), 65–67.
Приказ песама Хајнриха Хајнеа у преводу Алексе Шантића.
Потписано: Yorick.

- Андра Гавриловић: *Снежно њрамење*. Контуре за слике. Биоград. Штампариа Свет. Николића, 1898. – *Босанска вила*, Сарајево, 13/1898, 7 (15. 4), 109.
Приказ.
Потписано: Рук.
- Законик *Стефана Душана цара српског 1349. и 1354.* Ново издао и објаснио Стојан Новаковић. 91. издање Задужбине Илије М. Коларца. Београд, 1898. – *Бранич*, Београд, 5/1898, 20 (16. 10), 729–730.
Приказ.
Потписано: Ј.
- Јован Грчић-Миленко – Сличице из српске књижевности. – *Луча*, Цетиње, 4/1898, 1, 23–29.
Приказ.
Потписано: Рук.
- Бисмарк. – *Зора*, Мостар, 3/1898, 11 (1. 11), 370–374.

1899.

- Источно питање у XVIII веку. Деоба Пољске и Кајнарџиски уговор. Написао Алберт Сорел (прештампано из *Огјека*). Београд, Парна радикална штампариа, 1899. – *Нова искра*, Београд, 1/1899, 13–14, 241–242.
Приказ превода са француског књиге професора Слободне школе политичких наука у Паризу, где су студирали Слободан Јовановић и Михаило Г. Ристић.
- Јован Хаџић, српски законписац. – [У]: *Животи и рад Д-ра Јована Хаџића Свешћанина*. У спомен прославе стогодишњице од рођења његова. У Новом Саду, Матица српска, 1899, 26–76.
Прилог у зборнику радова.
- О дводомном систему. – *Бранич*, Београд, 6/1899, 3 (1. 2), 97–107; 4 (16. 2), 165–175; 5 (1. 3), 193–208; 6 (16. 3), 261–273; 7 (1. 4), 309–324; 8 (15. 4), 337–352.
Наслови наставака: I. Историја дводомног система у Енглеској и у Француској. II. Теорија о подели законодавне власти. III. Односи између два дома. IV. О организацији Горњег дома. V. Питање о Горњем дому код нас.
Студија о дводомном систему (државно право).
- У Змајеву споменицу. Записи српских књижевника. – *Зора*, Мостар, 4/1899, 6 (1. 6), 197–207.
Садржи и запис Слободана Јовановића на стр. 200.
- Одговори на питања нашег уредништва српским књижевницима. – *Зора*, Мостар, 4/1899, 8–9 (1. 8), 259.
О савременој српској књижевности.
- У *јајшо, њолубе!*... Слика и прилика Ив. Павловића (Јабланића). Београд, штампано у Државној штампарии Краљевине Србије. – *Зора*, Мостар, 4/1899, 8–9 (1. 8), 309–311.
Приказ дела Ивана Павловића, дипломате, бвш. начелника Министарства иностраних дела.
Потписано: Јогиск.
- У *јајшо, њолубе!*... Слика и прилика. Од Ив. Павловића (Јабланића). Београд. Штампано у Државној штампарии Краљевине Србије 1899. – *Нова искра*, Београд, 1/1899, 15 и 16 (1. и 16. 8), 273.

Књижевна критика. Приказ дела Ивана Павловића, дипломате, бвш. начелника Министарства иностраних дела.

Потписано: Ј.

Ото Дубислав плем. Пирх: *Путовање ѿ Србији у ѿдини 1829*. Српски превод од др Драгише Мијушковића. Издање Академије наука. У Београду, штампано у државној штампарији. – *Нова искра*, Београд, 1/1899, 2 (16. 12), 403.

Књижевна критика.

Потписано: Ј.

1900.

Велика народна скупштина. Студија о уставотворној власти. – *Бранич*, Београд, 7/1900, 1 (1. 1), 1–9; 2 (16. 1), 49–65; 3, (1. 2), 102–110; 4 (16. 2), 145–162; 5–6 (1. и 16. 3), 205–223.

Наслови наставака: I. Разлика између уставних закона и обичних по нашим уставима. II. Сазивање Велике Народне Скупштине. III. Упоређење између Велике Скупштине и обичне. IV. Историја Велике Скупштине. V. Велика Скупштина на послу. VI. Уставотворна Скупштина с теоријског гледишта.

Putovanje po Srbiji u godini 1829. od Ota Dubislava plem. Pirh. Српски превод од Драгише Мијушковића. Изд. Академије наука. У Београду, штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1899. – *Зора*, Мостар, 5/1900, 2 (1. 2), 75–76.

Приказ.

Потписано: С. Ј.

Српска књиџа, њени ѿродавци и чииџаоци у XIX веку. Пред освитак XX века разматрао и бележио Стојан Новаковић. Издање Српске књижевне задруге. Београд, 1900. – *Нова искра*, Београд, 2/1900, 94–95.

Приказ.

Потписано: С. Ј.

Un cas de Naturalisation collective en dehors de toute cession de territoire par Jivoïn Péritch, professeur a la Faculté de droit de Belgrade. Eçtrait de la Revue de droit international et de législation comparée, Bruçelles, 1900. – *Бранич*, Београд, 7/1900, 7–8, (1. и 16. 4), 348.

Приказ.

Потписано: С. Ј.

Штампарске грешке присутне су у наслову чланка у *Браничу*: debors i.e. dehors; Eçtrait i.e. Extrait и Bruçelles i.e. Bruxelles.

Суџон, комад у једном чину, од Ива конте Војновића. – *Зора*, Мостар, 5/1900, 10 (1. 10), 355–356.

Позоришна критика.

Три Нушићева комада. – *Зора*, Мостар, 5/1900, 11 (1. 11), 377–381.

Приказ дела: *Кнез Иво од Семберије, Обичан човек, Тако је морало биџи*.

Позоришна критика.

Xeres de la Maraja. *Knjiga Voccadoro*. 1898–1899. Zagreb, 1900. – *Нова искра*, Београд, 2/1900, 11, 348–350.

Приказ.

Потписано: Ј.

1901.

Образовање Народне скупштине. Расправа из српског уставног права. – *Бранич*, Београд, 8/1901, I (јануар), 1–17; 2 (фебуар), 107–127.

Студија из уставног права.

Трубислава, роман о штампи, од Тома Брила. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/1, 78.

Белешка.

Потписано: (Z.).

Ирод, прво драмско дело чувеног песника Стефана Филипса. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/1, 78.

Белешка.

Потписано: (Z.).

Master Christian од Марије Корели. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/1, 78.

Белешка.

Потписано: (z.).

Оскар Вајлд. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/1, 77–78.

Белешка поводом смрти књижевника. Потписано: (Z.)

Велики преглед. Коклен о Молиеру и Шекспиру. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/1, 78–79.

Белешка.

Потписано: (z).

Сада Јако. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/1, 79–80.

Белешка.

Потписано: (Z.).

Емил Фаге: *Политичари и моралисти деведнаестог века*. Три свеске, 1891, 1898. и 1900. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/2, 143–150.

Приказ.

С. Витар: „Револуционарни покрет у Македонији“. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/3, 234–235.

Белешка.

Потписано: (Z.).

Историја Француске од почетка до Револуције, излази под управом академика Ернеста Лависа. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, I/3, 235.

Белешка.

Потписано: (X.).

Џон Морли. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, II/4, 266–273.

Текст о Џону Морлију (John Morley, 1838–1923) енглеском књижевнику и политичару Либералне странке, моралисти.

„Букурешки уговор од 1812. и Србија. Прилози дипломатској историји обновљене Србије“ – расправа г. Стојана Новаковића. – *Српски књижевни гласник*, 1/1901, II/4, 313–314.

Белешка.

Потписано: (x).

- „Први зорини зраци“ – *Les Rayons de l'Aube*, par Léon Tolstoï; trad. J.-W. Bienstock. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, II/4, 314–315.
Белешка.
Потписано: (X.).
- Оливер Кромвел*, од Џона Морлија, 1900. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, II/5, 374–378.
Приказ књиге (John Morley, *Life of Oliver Cromwell*, London, 1900).
- Др. Љубомир Недић, *Новији српски јисци*. Критичке расправе. Београд, 1901. – *Нова искра*, Београд, 3/1901, 3, 93–94.
Приказ.
Потписано: С. Ј.
- Равнотежа на Јадранском мору, од Шарла Лоазоа, 1901. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, III/1, 61–67.
Спољнополитичка анализа италијанских, аустроугарских и српских интереса на западу Балкана поводом објављивања књиге Шарла Лоазоа (зет писца Ива Војновића).
- Srgjan Tucić, *Zadnje Poglavlje*, Zagreb, 1900. Tisak Dioničke Tiskare. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1900, III/2, 150–152.
Књижевна критика.
Потписано: (Z.).
- Историја четири Ђорђа и Вилијема IV, од Џестина Мак Картија (последње свеске у сарадњи с Џестином Хентлијем Мак Картијем). – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, III/2, 158.
Белешка о делу изашлом у четири књиге 1884–1901: Justin McCarthy and Justin Huntly McCarthy, *History of the four Georges and of William V*.
Потписано: (Z.).
- Квисанџе*, роман Антонија Хопа, 1900. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, III/3, 230–237.
Приказ дела: Anthony Hope, *Quisante*.
Књижевна и друштвена критика.
- Енглеске Студије, Андре Шевријона. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, III/3, 238–239.
Белешка.
Потписано (Z).
- Франческо Криспи. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, III/4, 317–318.
Некролог италијанском државнику.
Потписано: (Вгупо).
- Милан Наранџић*, роман Јакова Игњатовића, с предговором г. проф. Момчила Иванића. Изд. Српске књижевне задруге. – *Зора*, Мостар, 6/1901, 5 (мај), 185–187.
Књижевна критика.
- Ради истине. – *Вечерње новости*, Београд, 9/1901, 217 (9. 8), 1.
Деманти у вези са радом владе Стојана Новаковића (1895/6) поводом чланка дипломате Николе Јовановића „Американца“ „Игра ватром“, објављеног у *Малим новинама* од 8. 8. 1901. г.
- Завршан одговор. – *Вечерње новости*, Београд, 9/1901, 220 (12. 8), 4.
Деманти у вези са радом владе Стојана Новаковића (1895/6) поводом тврђења дипломате Николе Јовановића „Американца“.

„Српско-бугарски рат“ – *Србобран*, Загреб, 18/1901, 247, 5.

Одговор на чланак: Ј. Адамовић „Српско-бугарски рат“. Расправа из дипломатске историје од Слободана Јовановића, *Србобран*, 18/1901, 241, 2–4.

Спољашња политика Србије у XIX веку [1833–1901]. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, IV/2 (16. 10), 114–124; 3 (1. 11) 185–195; 4 (16. 11) 278–286; 5 (1. 12), 367–378; 6 (16. 12) 460–475.

Од 1833. године наовамо (С. Јовановић)

Под истим насловом Михаило Гавриловић је у претходним наставцима објавио студију о српској спољној политици од 1804. до 1833. године.

Политичка историја.

1902.

Арлезијанка, комад у три чина (пет слика), од Алфонса Додеа; превео Ст. К. Павловић; музика од Жоржа Бизеа. – *Покрећ*, Београд, 1/1902, 6–7 (15. 4), 153–156.

Позоришна критика дела Алфонса Додеа у преводу Стевана К. Павловића, дипломате (отац Косте Ст. Павловића, дипломате).

Господине уреднице. Писмо уреднику „Србина“. – *Србин*, Београд, 3/1902, 111 (20. 6), 4.

У вези са писањем овог листа о Слободану Јовановићу и Владимиру Јовановићу и обустављању штампања чланака Милојка Веселиновића, дипломате.

Др. Љубомир Недић. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 2/1902, VII/1, 74.

Белешка поводом смрти.

Непотписано.

Енглески парламентаризам. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 2/1902, V/6, 455–463; 7, 523–534; 8, 590–692; VI/1, 673–685.

Наслови наставака: I. Странке. II. Влада и краљ. III. Влада и скупштина. IV. Влада и јавно мњење.

Право мањина, од др Ђорђа Јелинека, професора на хајделбершком универзитету, превео Ђорђе М. Јосимовић. Одштампано из „Бранича“. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 2/1902, VI/1, 711–712.

Приказ.

Потписано: С. Ј.

Скојаљско владичанско њивање, од Павла Орловића [= Светислава С. Симића]. 1897–1902. Београд, Штампарија Светозара Николића. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 2/1902, VI/2, 787–792.

Приказ.

Пловдивски њревраћ и Српско-бујарски рај, од д-р М. Ђ. Миловановића (из „Дела“). Београд, Доситије Обрадовић. Штампарија Аце М. Станојевића, 1902. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 2/1902, VI/6, 1089–1098.

Приказ.

Љубомир Недић. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 2/1902, VII/2, 109–120.

Књижевна заоставштина д-ра Љубомира Недића. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 2/1902, VII/7, 554–555.

Белешка.

Непотписано.

Може ли Скупштина одбацити буџет у целини. – *Финансијски ирејлед*, Београд, 2/1902, 7, 1–18.

Sir William White, for six years ambassador at Constantinople. His life and correspondence by H. Sutherland Edwards, London 1902, 273. стр. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 2/1902, VII/8, 640.

Белешка о објављивању књиге засноване на преписци В. Вајта (Sir William Arthur White, 1824–1891), некадашњег енглеског генералног конзула у Београду (1875–1878) и амбасадора у Цариграду (1886–1891). Непотписано.

1903.

Артур Балфур. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, VIII/1, 36–45.

Текст о британском државнику Балфуру [Arthur Balfour] (1848–1930) премијеру (1902–1905), вођи Конзервативне странке (различит од касније написаног текста).

„Предлог како да се помогне нашој нејакој књижевности“. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, VIII/1, 75.

Белешка о чланку Љубомира Недића.

Посијанак и развијак народа. Написао Валтер Беџхот. Превео др Драг. Т. Мијушковић. Здање С. К. Задруге. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, IX/1, 74–78.

Приказ.

Кандид или Ойштимизам, роман од Волтера. Превео с француског Војислав Јовановић, Београд, 1903. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, IX/7, 535–540.

Анализа Волтерових гледишта.

Гуливерово иушовање у Лилијуи од Џ. Свифта. С енглеског прев. Вићентије Ракић. Из „Дела“, 1903. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, X/3, 226–231.

Анализа Свифтових (Jonathan Swift, 1667–1745) торијевских (конзервативних) политичких и књижевних гледишта.

Потписано: С. Ј.

Др Драгиша Мијушковић. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, X/3, 240.

Некролог проф. др Драгутину Драгиши Т. Мијушковићу, професору и декану Правног факултета у Београду.

Непотписано.

Обрт у енглеској царинској политици. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, X/4, 298–305; 5, 376–385.

Мемоари Хенрика Стивена од Бловица. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, X/4, 319–320.

Белешка.

Непотписано.

Џон Морли „Живот Вилијема Еварта Гледстона“. – *Српски књижевни иласник*, Београд, 3/1903, X/5, 398.

Белешка.

Непотписано.

- Вилијем Едвард Хартпол Леки. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 3/1903, X/5, 398–399.
Белешка поводом смрти.
Непотписано.
- Драмајски сјиси* Јована Ст. Поповића. Књига прва. Издање Српске књижевне задруге. –
Нова искра, Београд, 5/1903, 6, 188–189.
Приказ.
- Лаза Костић, О Јовану Јовановићу Змају. – *Бранково коло*, Сремски Карловци, 9/1903, 20,
609–614.
- Лаза Костић, О Јовану Јовановићу Змају. – *Штампа*, Београд, 2/1903, 118–119.
- Светозар Марковић и бирократски систем. – *Финансијски преглед*, Београд, 5/1903. 16,
92–104; 297–313.

1904.

- Драмајски сјиси* Јована Ст. Поповића. Књига друга. Издање Српске књижевне задруге. –
Нова искра, Београд, 6/1904, 10, 318–319.
Приказ.
- Тома Карлајл. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 4/1904, XII/4, 903–914; 5, 988–1000.

1905.

- Наше уставно питање у XIX веку. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 5/1905, XIV/6,
429–439; 7, 513–523; 8, 584–594.
У Србији.

1906.

- Два питања из нашег владалачког права. (1. Оснивач династије). – *Архив за љравне и
друшћивене науке*, Београд, 1/1906, 1, 30–42.
- Два питања из нашег владалачког права. (2. Владалачки дом). – *Архив за љравне и
друшћивене науке*, Београд, 1/1906, 4, 321–332.

1907.

- Парламентарна хроника. Ванредни сазив за 1906. – *Архив за љравне и друшћивене науке*,
Београд, 2/1907, 2, 256–263; 4, 325–332; 5, 500–510.
- Разматране теме: 1. Исправке у извештају верификационог одбора; 2. Осуда рада привременог
председника; 3. Претрес извештаја верификационог одбора; 4. У случају неправилности изборне радње у
једном округу не може се избор делимично поништити а делимично оснажити; 5. Неправилност избора
због неисправности бирачког списка; 6. Опструкција усменим питањима пре преласка на дневни ред; 7.
Овлашћења за привремено уређење трговинских односа са државама с којима нису могли бити обновљени
трговински уговори.

1908.

- Нов скупштински пословник. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, 1908, *VI/1*, 49–57; 2, 154–165; 3, 297–302.
- Стојан Новаковић, *Уставно љишћане и закони Карађорђева времена*. Студија о постању и развитку врховне и средишње власти у Србији. 1805–1811, Београд 1907, *IV* + 132; 8°. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, 1908, *VI/2*, 169–173.
Приказ.
- Пера Тодоровић. – *Српски књижевни љласник*, Београд, 8/1908, *XX/1*, 17–30; 2, 116–127; 3, 192–204; 4, 258–269; 5, 350–364.
- Макиавели. – *Српски књижевни љласник*, Београд, 7/1907, *XVIII/1*, 14–23; 2, 107–119; 3, 179–186; 4, 267–280; 6, 416–426; 7, 512–520; 8, 594–605; 9, 665–675.

1909.

- Кнез Милошева унутрашња политика. (Милош Обреновић, књига друга (1821–1826), написао др Мих. Гавриловић. Издање Задужбине И. М. Коларца, Београд, 1909). – *Српски књижевни љласник*, Београд, 9/1909, *XXIII/1*, 833–843; 12, 912–921.
Анализа владавине кнеза Милоша (поводом објављивања књиге Михаила Гавриловића).
- Povijest Modernoga Izbornoga Zakonodavstva Hrvatskoga*. Napisao Ladislav Polić, Zagreb, 1908, str. 98. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, 1909, *VI/6*, 528.
Приказ.
Потписано: С. Ј.

- Парламентарна хроника. Редовни сазив за 1906. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, 1909, *VII/1*, 67–73; 2, 173–177; 3, 250–255; 4, 339–343.
Разматране теме: 1. Одгађање скупштине властитом резолуцијом; 2. Да ли свако мешање полиције у изборе представља једну изборну неправилност?; 3. Издавање посланика суду; 4. Дисциплинско суђење посланика-чиновника; 5. Привремено искључење посланика због увреде председника; 6. Да ли право предлагања дневног реда припада искључиво председнику скупштине?; 7. Може ли се замореном говорнику одобрити прекид говора; 8. Је ли потребан кворум приликом решавања о протоколу?; 9. Ред гласања код законодавних предлога; 10. На чији захтев један предмет може бити враћен у одбор?; 11. Правна природа законодавног предлога, којим се дају извесне повластице индустријалцима пива; 12. Уставност овлашћења даног влади о привременом регулисању трговинских односа с државама с којима нису могли бити обновљени трговински уговори; 13. Замерка што је завршни рачун састављен само по општем делу а не по специјалном; 14. Да ли би се и како министри могли принудити да буду у скупштини за време кратких питања; 15. Ко одређује дан одговора на интерпелацију: министар или скупштина?; 16. Могу ли се спојити неколико интерпелација по сличним предметима?; 17. Границе скупштинског права анкете.

1910.

- Парламентарна хроника. Редовни сазив за 1907. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, 1910, *IX/5–6*, 443–450; 1911, *X/1*, 59–64; 2, 139–145; 3, 229–239.
Разматране теме: 1. Одгађање редовног сазива, одмах по отварању; 2. Право добијања речи за личну одбрану (исправку погрешно изложеног навода); 3. Кад говорници могу уступати реч један другом?; 4.

Да ли код нас може бити т. зв. „објашњење гласа?"; 5. Гласање о предложеним изменама и допунама; 6. Кад се предлози могу оглашавати за хитне?; 7. Да ли министри који нису посланици, могу, код претреса интерпелације предложити прелаз на дневни ред?; 8. Шта бива ако Скупштина одбаци све предложене прелазе на дневни ред?; 9. Апанажа чланова краљевског дома; 10. О акту престолонаследника Ђорђа којим се одриче свог дела апанаже.

1911.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*. Београд, 1910. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 11/1911, XXVII/1, 44–55; 2, 121–133.

Анализа гледишта Светозара Марковића и Јована Скерлића (поводом објављивања Скерлићеве књиге).

Парламентарна хроника. Ванредни сазив за 1908. – *Архив за јравне и друштвене науке*, Београд, 1911, X/4, 310–315; 5, 390–395; 6, 470–476.

Разматране теме: 1. Неправилности избора од маја 1908. год.; 2. Да ли свако мешање власти у изборе представља изборну неправилност?; 3. Решавање спорова о тумачењу скупштинског пословника спада у надлежност Скупштине, а не њеног председника; 4. Може ли изборни количник бити и мешовит број, тј. цео број и разломак?; 5. Избор сталног председништва пре решавања о извештају верификационог одбора; 6. Могу ли се амандмани предложити само на законодавне предлоге или и на остале предмете (на пр. извештај верификационог одбора)?; 7. Да ли посланици, изабрани на више места, пре но што се изјасне који мандат задржавају, имају онолико гласова на колико су места изабрани?; 8. Квалификације квалификованих посланика.

1912.

Криспијева спољашња политика. (Мемоари Франческа Криспија – успомене и документи – издани од Т. Паламенги-Криспија (немачки превод, објављен у Берлину 1912). – *Српски књижевни гласник*, Београд, 12/1912, XXVIII/9, 662–667; 10, 751–757.

Политика италијанског државника Криспија (Francesco Crispi, 1818–1901) поводом објављивања његове архивске грађе.

Др Милован Ђ. Миловановић. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 12/1912, XXIX/1, 80.
Некролог.

Потписано: Н.

Д-р Милован Миловановић. – *Архив за јравне и друштвене науке*, Београд, 1912, XIII/5–6, 461–462.

Некролог.

Потписано: С. Ј.

Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији, 1883–1903*, Београд, 1912, издање Књижарнице С. Б. Цвијановића. – *Архив за јравне и друштвене науке*, Београд, 1912, XII/5, 385–391.

Приказ.

Парламентарна хроника. Редовни сазив за 1908. – *Архив за јравне и друштвене науке*, Београд, 1912, XIII/1, 54–59; 2, 139–146; 3, 219–227.

Разматране теме: 1. Продужење буџета „док се нови буџет не одобри“; 2. Дисконтинуитет сазива; 3. Да ли предлози хитности морају бити мотивисани?; 4. Разлика између закона и законодавних одлука;

5. Сме ли председник скупштине чинити представке влади против једне скупштинске одлуке?; 6. Да ли се један закон може обуставити?; 7. Морају ли се кратка усмена питања министрима претходно на писмено поднети председнику Скупштине?; 8. Решавање о ванредним и изузетним кредитима; 9. Скидање једног предлога с дневног реда због оскудице кворума; 10. Издавање посланика за кривице учињене у непосланичком својству; 11. Акт престолонаследника Ђорђа којим се одриче права на наслеђе престола.

Парламентарна хроника. Редовни сазив за 1909. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, 1912, XIII/4, 311–315; 5–6, 430–438; 1913, XIV/1, 120–127; XV/1, 57–63.

Разматране теме: 1. Привремено упућивање судије на другу дужност; 2. Пасивно изборно право и губитак грађанске части; 3. Може ли се скупштинским одборима дати власт да у појединим конкретним случајевима одобравају и одступања од законских одредаба које се односе на државне набавке?; 4. Треба ли тражити мишљење Државног савета и о тзв. специјалним законима?; 5. Одобравање владиних поверљивих кредита; 6. О раду скупштинских одбора; 7. Да ли се о предлогу финансијског закона мора тражити мишљење Државног савета?; 8. Измена закона о изборима народних посланика; 9. Села која чине исту општину са вароши која бира за себе посланике, бирају посланике заједно са вароши са којом чине једну општинску заједницу; 10. Апсолутна и релативна посланичка неспособност (могу ли се председници и чланови првостепених судова кандидовати у округу или вароши своје службе?); 11. Избор квалификованих посланика: један или два количника?

Представничка влада у теорији и пракси. – *Прејлед*, Сарајево, 3/1912, 174–178.

О бирократији под уставобранитељима. – *Дело*, Београд, 17/1912, DXII/1, 87–92.

Из академске беседе одржане 15. 12. 1911. год.

Са белешком од Л.

1913.

Граф Јулије Андраши. – *Лейоџис Мајџице срћске*, Нови Сад, 88/1913, 296/5, 47–60; 6, 46–62. *Милош Обреновић*. Књига трећа (1827 до 1835). Написао др Мих. Гавриловић. Београд, 1912. – *Срћски књижевни јласник*, Београд, 13/1913, XXX/5, 376–383; 6, 468–475.

Анализа владавине кнеза Милоша (поводом објављивања књиге Михаила Гавриловића).

Mirabeau, par Louis Barthou. Paris, 1913. – *Срћски књижевни јласник*, Београд, 13/1913, XXXI/6, 452–458.

Приказ.

The Relation of War to the Origin of the State. By Rudolf Holsti. Helsingfors 1913. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, 1013, XV/5–6, 477–481.

Парламентарна хроника. Редовни сазив за 1910. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, 1913, XV/4, 317–321; 5–6, 437–440; 1914, XVI/1, 52–55.

Разматране теме: 1. Накнадно одобрење ванредних кредита; 2. Кредит за путовање краља у иностранство; 3. Породични правилник чланова српског краљевског дома; 4. Кандидовање судије среских и градских судова; 5. Чиновник који за време трајања свог посланичког мандата буде унапређен, губи услед тога мандат.

1914.

Универзитетско питање. – *Срћски књижевни јласник*, Београд, 14/1914, XXXII/3, 191–199.

1920.

- Читаоцима нове серије „Српског књижевног гласника“. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 1/1920, I/1, 1–4.
Уводник.
Сапотписник Богдан Поповић.
Датирано: Београд, 1. август 1920.
- Парламентарна хроника Уставотворне скупштине. – *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, X/1920, I(XVIII)/1, 51–62; 3, 208–215; 6, 446–451.
Садржи: Увод [1. Постанак државе Срба, Хрвата и Словенаца; 2. Да ли до доношења новог устава постоји бар један приврени устав?; 3. Какав ће бити правни положај Уставотворне скупштине?]; Изборни закон за Уставотворну скупштину; Приврени пословник за Уставотворну скупштину.
- Енглески федерализам. – *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, X/1920, I(XVIII)/4, 255–260.
- Је ли федерализам код нас могућан. – *Српски књижевни гласник*, Београд, НС, 1/1920, I/1, 435–441.
- О федерализму. – *Српски књижевни гласник*, Београд, НС, 1/1920, I/5, 356–361.
- Jedan Nacrt ustava.(Dr. Josip Smodlaka: *Nacrt jugoslavenskog ustava*, Zagreb 1920). – *Jugoslovenska obnova – Njiva*, Zagreb, 1920, 13, 273–276.
Sadržani delovi: I. Pokrajine. II. Kralj. Narodno predstavništvo. Državni savet.
Приказ.
- Питање устава и уставних нацрта. – *Нови живои*, Београд, 1920, III/5, 159.
Нацрт устава Стојана Протић и писмено мишљење Слободана Јовановића.
- Конференција мира и питање о ратној одговорности. – *Југославенска њива*, Загреб, 4/1920, 2, 17–19.
- Заштита мањина. – [У календару]: *Орао*. Српски народни илустровани велики календар за просту 1921. годину. Уредио Милан Петровић. У Новом Саду, 1920, стр. 20–22.
- Hans Kelsen: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*. – *Друштвени живои*, Београд, 1920, 2, 218–228.
- Стендал. – *Нова Европа*, Загреб, 1920, I/1, 53–56.
- Џорџ Мередит. – *Нова Европа*, Загреб, 1920, I/2, 66–102.
- Љубомир Недић. – *Нова Европа*, Загреб, 1920, I/7, 280–285; 8, 319–321; 9, 351–357; 10, 389–394; 11, 426–430; 12, 455–459; 13, 497–501.
Датирано: Крф, 1917.

1921.

- О постанку и карактеру наше државе. Једно објашњење г. Слободана Јовановића. – *Нови живои*, Београд, 4/1921, IV/7, 210–211.
Поводом чланка Лазара Марковића „Устав пред Уставним одбором“ објављеног у овом часопису од 12. 2. 1921. год.
- Је ли федерализам код нас могућан. – [У]: *Просветиа*. Народни алманах. Уредио Перо Слијепчевић. Издао Друштво „Просвета“, Сарајево, 1921, стр. 21–31.

Hermann Wendel: „Aus dem südslavischen Risorgimento“, Gotha, Friedrich Andreas Perthes, A. G. 1921. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 2/1921, II/5, 392–394.

Приказ.

Потписано: С. Ј.

Устав Народног клуба. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 2/1921, II/6, 424–430.

Нестајање закона. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 2/1921, II/7, 510–515; 8, 615–621.

Нацрт новог устава. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4664 (17. 4), 1.

Чему воде уредбе? – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4666 (19. 4), 1.

Извод из чланка „Нестајање закона“ објављеног у *Српском књижевном гласнику* исте године.

Покрајинско уређење. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4671 (24. 4), 1.

Трумбићев говор. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4677 (30. 4. – 2. 5), 1.

Штампа. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4683 (8. 5), 1.

Буџетско право. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4690 (15. 5), 1.

Уредбе. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4697 (22. 5), 1.

Владачки дом. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4704 (29. 5), 1.

Врховна команда. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4711 (5. 6), 1.

Кривична одговорност министара. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4718 (12. 6), 1.

Области. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4722 (16. 6), 1.

Предустановне уредбе. – *Полијтика*, Београд, 17/1921, 4727 (23. 6), 1.

Парламентарна хроника Уставотворне скупштине (наставак). – *Архив за правне и друшћивене науке*, XI/1921, II(XIX)/1, 56–61; 2, 126–129.

Разматране теме: Оверавање пуномоћстава у Уставотворној скупштини (с напоменом); заклетва чланова Уставотворне Скупштине.

Отварање нових факултета на Београдском универзитету. – *Просветни гласник*, Београд, 38/1921, 3, 130–133.

Поводом отварања Медицинског, Богословског и Пољопривредног факултета. Слободан Јовановић је био ректор Универзитета у Београду од 1920. до 1921. године.

Стојан Новаковић. – Личне успомене. – [У]: *Сјоменица Св. Новаковића*. Београд, Српска књижевна задруга, 1921, стр. 83–115. Српска књижевна задруга, коло XXIII, књ. 157.

Датирано: Крф, 1917.

1922.

Енглески парламентаризам после рата. – *Полијтика*, Београд, 18/1922, [Божични број] 4924 (6–8. 1), 1.

Социјализам у нас. *Историја социјализма у Србији*, од Драгише Лапчевића, Београд, Издање Геце Кона, 1922. – *Полијтика*, Београд, 18/1922, 5011 (5. 4), 1–3.

Приказ.

Предговор. – [у]: Драгиша Васић: *Ушљена кандила*. Приповетке. Београд, Издавачка књијарница Геце Кона, 1922, стр. III–XV.

Марсел Пруст: „У тражењу изгубљеног времена“. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 3/1922, V/3, 213–215.

Приказ дела: Marcel Proust, *A la recherche du temps perdu*.

Потписано: Случајни.

Милошева друга влада. Одломак. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 3/1922, VII/3, 183–193.

Александар Батенберг и краљ Милан. – *Полиџика*, Београд, 18/1922, 5068 (5. 6), 1.

Приказ књиге: Egon Caesar Corti, *Alexander von Battenberg, Sein Kampf mit dem Zaren und Bismarck*, 1920.

Кнез Михаило и пруско-аустријски рат. – *Полиџика*, Београд, 18/1922, 5179 (24. 9), 1–2.

О одбијању Михаила Обреновића да ступи у рат против Аустрије 1866. године.

Кнез-Михаилов програм. – [У]: *Сјоменица њедесетјогодишњице професорској рага С. М. Лозанића*. Приредили пријатељи и поштоваоци, Београд 1922, стр. 108–110.

Прилог у зборнику радова.

Парламентарна хроника. Ванредни сазив од 2. јула до 20. октобра 1921. – *Архив за љравне и друштвене науке*, Београд, XII/1922, IV(XXI)/1, 52–59; 2, 120–125.

Разматране теме: I. Претварање Уставотворне у законодавну скупштину; II. Да ли се Закон о заштити државе има решити по редовном или по скраћеном поступку?; III. Јесу ли мере из Закона о заштити државе сагласне с Уставом?; IV. Оспоравање уставности Закону о заштити државе; V. Право управне власти да растури једно друштво које је стало да се бави противзаконим агитацијама и пословима; VI. Комунистичка пропаганда путем школе; VII. Суђење по слободном судијском уверењу по Закону о заштити државе; VIII–XI. Инкомпатибилитет јавне службе и припадања Комунистичкој партији; XII. Могу ли се обичним законом стварати нови случајеви посланичке неспособности, поред оних које је Устав предвидео?; XIII. Ништење мандата посланицима Комунистичке странке; XIV. Повратна снага законских прописа; XV. Попуњавање места комунистичких посланика; XVI. Одгођење накнадних избора који су се имали извршити на место поништених мандата; XVII. Накнадни избори и одредбе чл. 141 Устава; XVIII. Противуречна гледишта скупштине о важности старог изборног закона; XIX. Одлагање накнадних избора са гледишта парламентаризма.

[Писмо гђи Е. Ф. Ричардс, уреднику издања]. – [У]: *Mazzini's Letters to an English family 1861–1872*. Edited with an introduction by E. F. Richards. Vol III, London–New York, John Lane, 1922, str. 67–68.

На француском.

Потписано: Slobodan Iovanovitch.

Датирано: Крф, 5. април 1917. године.

О везама и сусретима Владимира Јовановића са Ђ. Мацинијем.

1923.

Бугарска и Енглеска за време Европског рата. – *Полиџика*, Београд, 19/1923, [Божични број] 5283 (6–8. 1), 1.

Записи Јеврема Грујића. Књига прва, 1922, издање С. к. академије. – *Полиџика*, Београд, 19/1923, 5289 (14. 1), 3–5.

Приказ.

Лојд Џорџ и лорд Кичинер. – *Полиџика*, Београд, 19/1923, [Ускршњи број] 5372 (7–9. 4), 2.

Из политичке историје Србије. Живан Живановић: *Полијичка историја Србије у другој њоловини девейнаесїої века*, књига прва. Од 1858. до 1878. Београд, 1923. Издавачка књижарница Геце Кона. – *Полијика*, Београд, 19/1923, 5423 (1. 6), 3–4. Приказ.

Тројецарски савез и Србија. – *Трїовински ѡласник*, Београд, 33/1923, 78, Прилог I. Парламентарна хроника. Сазив за 1923 годину. Кандидовање органа јавне власти. – *Архив за ѡравне и друшїивене науке*, Београд, XII/1923, VI(XXIII)/5–6, 445–452.

Вук Караџић о унутрашњој политици кнеза Милоша. Његово писмо кнезу од 12. априла 1832-е г. С уводом и поговором од Љуб. Стојановића, Београд, 1923. Издање Геце Кона. – *Архив за ѡравне и друшїивене науке*, Београд, XIII/1923–1924, VII(XXIV)/3, 224–226. Приказ.

Политичко васпитање демократије. – [У]: *Американски Србобран*. Српски народни календар за просту годину 1923. Питсбург, Издање књижаре „Американског Србобрана“, стр. 32–34.

1924.

Парламентаризам Стојана Протића. – *Полијика*, Београд, 20/1924, [Божїћни број] 5642 (6–8. 1), 2.

Распуштање Скупштине. – *Полијика*, Београд, 20/1924, [Ускршњи број] 5751 (26–28. 4), 1. На насловној страни налази се и нацртани лик С. Јовановића, рад Пјера Крижанића.

О боју на Чокешини. – *Време*, Београд, 4/1924, [Ускршњи број] 847 (26–28. 4), 24.

[О Јовану Скерлићу]. – *Срїски књижевни ѡласник*, Београд, 5/1924, XII/2, 122.

Поводом десетогодишњице смрти.

Михаило Гавриловић. – *Срїски књижевни ѡласник*, НС, Београд, 5/1924, XIII/6, 425–427. Некролог

Парламентарна хроника. Сазив за 1923. годину (наставак). – *Архив за ѡравне и друшїивене науке*, Београд, XIII/1924, VIII(XXV)/5–6, 442–448.

Наслови: I. Оставка председника Скупштине. II. Закључење сазива за 1923. Напомена.

Предговор. – [У]: Душан Ђ. Алимпић: *Полициски речник*, књ. А–Е. Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1924, стр. I–V.

Тимочка буна. – *Новосїи*, Београд, 4/1924, 913, Пр. 4; 5/1925, 1210, 1–2.

1925.

Окућје. – *Полијика*, Београд, 22/1925, [Божїћни број] 6001 (6–8. 1), 2–3.

Блазнавац као министар војни. – *Полијика*, Београд, 22/1925, [Ускршњи број] 6101 (18–20. 4), 2.

Објављен је и цртеж профила С. Јовановића, рад Љ. Ивановића.

Данашња политичка криза. – *Летїоїис Маїїице срїске*, Нови Сад, 99/1925, 306/2–3, 9–23.

Делиградски догађај. – *Летїоїис Маїїице срїске*, Нови Сад, 99/1925, 305/3, 182–189.

Проглашење кнеза Милана за краља 4. 9. 1876. год.

- Миливоје Блазнавац. – *Полиџика*, Београд, 22/1925, 6310 (17. 11), 2; 6311 (18. 11), 2–3; 6312 (19. 11), 3–4.
- Јован Ристић. – *Полиџика*, Београд, 22/1925, 6313 (20. 11), 1–2; 6314 (21. 11), 1–2; 6315 (22. 11), 2; 6316 (23. 11), 1–2.
- Намеснички режим. – *Полиџика*, Београд, 22/1925, 6317 (24. 11), 1–2; 6318 (25. 11), 1–2; 6319 (26. 11), 1–2; 6320 (27. 11), 2.
За време Милана Обреновића.
- Краљ Милан. – *Полиџика*, Београд, 22/1925, 6321 (28. 11), 4; 6322 (29. 11), 2; 6323 (30. 11), 2; 6324 (1. 12), 2; 6325 (2. 12), 1–2; 6326 (3. 12), 1–2; 6327 (4. 12), 1–2; 6331 (8. 12), 2–3.
- Цариградски пут кнеза Милана. – *Срџски књижевни џласник*, НС, Београд, 1925, XVI/1, 44–49.
О посети кнеза Милана Обреновића султану у Цариграду 1874. год.
- Његош. – *Срџски књижевни џласник*, НС, Београд, 1925, XVI/7, 488–489.
- Србија и Херцеговачки устанак. – *Народ*, Сарајево, НС, 1925, 861, 1.

1926.

- Европска и азијска култура. – *Полиџика*, Београд, 23/1926, [Божићни број] 6360 (6–8. 1), 8.
Поводом предавања филозофа Макса Шелера (Max Scheller) (1874–1928).
- Двадесетпетогодишњица Издавачке књижаре Геце Кона. – *Архив за џравне и друшћивене науке*, Београд, XVI/1926, XII(XXIX)/4, 325–326.
- Јубилеј г. Геце Кона. Двадесетпетогодишњица Издавачке књижаре Геце Кона. – *Полиџика*, Београд, 23/1926, [Ускршњи број] 6473 (1–3. 5), 5.
Слободан Јовановић о Геци Кону као издавачу *Архива за џравне и друшћивене науке*.
- Јован Скерлић као историчар. – *Полиџика*, Београд, 23/1926, [Ускршњи број] 6473 (1–3. 5), 8.
- Платонова политика. – *Време*, Београд, 6/1926, [Ускршњи број] 1567 (1–3. 5), 19.
- Дан руске културе. Г. Слободан Јовановић о улози Русије. – *Полиџика*, Београд, 23/1926, 5607 (6. 6), 8.
Говор Слободана Јовановића на Дану Руске културе („Г. Слободан Јовановић се у последње време много бавио изучавањем питања о руско-српским политичким односима“, Ал. Кејуњин).
- Кнез Михаило. – *Књижевни север*, Суботица, 2/1926, II/6–8, 294–295.
- О члану 79. Устава. (Ugovori sa stranim државама). – *Бранич*, Београд, 1926, 11, 189–190.
- Предговор. – [У]: *Из нове срџске историје*. Студије Д-ра Михаила Гавриловића. Београд, Српска књижевна задруга, 1926, стр. III–XII. Српска књижевна задруга, коло XXIX, бр. 193.
- Стојан Новаковић. – *Полиџика*, Београд, 23/1926, 6651 (30. 10), 1.
- Strossmayer i Srbi. – *Obzor*, Zagreb, 671926, 300, 2.
- Strossmayer i Srbi. – [У]: *Strossmayer (spomenica)*, Zagreb, 1926, стр. 27–28.
- Урош Петровић. – *Срџски књижевни џласник*, НС, Београд, 1926, XVII/1, 38–43.
Поводом десетогодишњице смрти.

Урош Петровић. – [Предговор у књизи]: Урош Петровић: *За сваки дан*. У Београду, Издавачка књижарница С. Б. Цвијановића, 1926, стр. III–XIV.

1927.

Покушај немачко-енглеског савеза. – *Полиџика*, Београд, 24/1927, [Божјићи број] 6719 (6–9. 1), 1.

Ристићев пад. (Влада Милана Обреновића). – *Полиџика*, Београд, 24/1927, 6783 (14. 3), 1–2; 6784 (15. 3), 1–2; 6785 (16. 3), 1–2.

Тајна конвенција. (Влада Милана Обреновића). – *Полиџика*, Београд, 24/1927, 6786 (17. 3), 1–2.

Бонтуовци. (Влада Милана Обреновића). – *Полиџика*, Београд, 24/1927, 6787 (18. 3), 6.

Тимочка буна. (Влада Милана Обреновића). – *Полиџика*, Београд, 24/1927, 6788 (19. 3), 1–2; 6789 (20. 3), 1–2.

Г. Сл. Јовановић одговара Љ. Јанковићу-Озренцу. – *Полиџика*, Београд, 24/1927, (3. 4), 4.
Полемика о Тимочној буни.

Тимочка буна. Одговор г. Слободана Јовановића. – *Полиџика*, Београд, 24/1927, 6814 (14. 4), 1–2.

Одговор ауторима полемичких чланака о радovima Слободана Јовановића о Тимочној буни.

Тимочка буна. Одговор г. Слободана Јовановића. – *Полиџика*, Београд, 24/1927, 6821 (21. 4), 1–2.

Одговор на чланак Раше Милошевића: „Тимочка буна. Одговор г. Раше Милошевића“, *Полиџика*, 24/1927, 6820, 1–2.

Аранђел Раша Милошевић (1851–1937), министар народне привреде, радикалски првак осуђен после Тимочке буне, директор Српског бродарског друштва, управник Државних монопола, таст Бранка Лазаревића, дипломате и књижевника.

Вилхелм II и Србија. – *Полиџика*, Београд, 24/1927, [Ускршњи број] 6823 (23–26. 4), 1.

1908–1914.

Ortužba ministara i zaključenje skupštine. – *Бранич*, Београд, 12/1927, 4, 61–62.

Наслов часописа ћирилицом, текст латиницом.

„Словенски преглед“. – *Српски књижевни ѿласник*, НС, Београд, 8/1927, XXI/3, 235.

Приказ часописа.

Пашић у изгнанству. – *Српски књижевни ѿласник*, Београд, 8/1927, XXI/7, 509–512.

Борције. – *Српски књижевни ѿласник*, НС, Београд, 8/1927, XXI/7, 556–557.

Приказ расправе историчара Giuseppe Portigliotti: *I Borgia*, Fratelli Treves, Milano, 1925.

Потписано: С. Ј.

Харолд Ласки о комунизму. – *Српски књижевни ѿласник*, НС, Београд, 8/1927, XXII/4, 287–291.

Политичке идеје савремене Енглеске. – *Српски књижевни ѿласник*, НС, Београд, 8/1927, XXII/6, 441–448.

- Британски документи о узроцима рата 1898–1914. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 8/1927, XXII/6, 478–480.
Приказ извора које су издали Harold William Temperley i George Peabody Gooch, *British Documents on the Origins of the War. 1898–1914. Vol. I–II. From the Occupation of Kiao-Chau to the Making of the Anglo-French Entente. December 1897 – April 1904.* London, 1927.
Потписано: С. Ј.
- Једна нова историја Европе у XIX веку. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 8/1927, XXII/6, 480.
Приказ књиге: Arthur James Grant и Harold William Temperley, *History of Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 1927.
Потписано: С. Ј.
- Један немачки дипломата о Србији. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 8/1927, XXII/8, 638–639.
Приказ књиге руског дипломате немачког порекла Карла фон Шлецера (Karl von Schlözer, *Menschen und Landschaften. Aus dem Skizzenbuch eines Diplomaten*, 1926).
Потписано: С. Ј.
- Је ли наша држава стара или нова. – *Архив за љравне и друштвене науке*, Београд, XIV/1927, XIV(XXXI)/5, 337–345; 6, 449–460.
- Д-р Ладислав Полић. – *Архив за љравне и друштвене науке*, Београд, XIV/1927, XV(XXXII)/5, 425–426.
Некролог.
- О раду др-а Ladislava Polića као државословца. – *Мјесећник*, Zagreb, 1927, LIII, 472–477.
- Милован Миловановић као говорник. – *Време*, Београд, 7/927, 1920, 9.
- Напредњачки пад. (Влада Милана Обреновића). – *Врањски гласник*, Врање, 15/1927, 9, 1–2.
- Пре тридесет година. – *Новосџи*, Београд, 7/1927, 1807, 3.
Мишљење Слободана Јовановића о српској књижевности изложено у часопису *Зора*, Мостар, 1897.
- Пашић у изгнанству. – *Новосџи*, Београд, 7/1927, 1979, 2; 1980, 2.
О Николи Пашићу на основу писама које је из Бугарске (1883–1885) слао Михаилу Свилокосићу.
- Strossmayer i Srbi. – [U]: *Strossmayer, kalendar, Zagreb*, 1927, 32–33.
О везама Ј. Ј. Штросмајера с Михаилом Обреновићем.

1928.

- Пашић и Христићев кабинет. – *Полиџика*, 25/1928, [Божићни број] 7075 (6–9. 1), 11.
О понуди Николи Пашићу да уђе у кабинет Николе Христића (уочи Тимочке буне).
- Наш Волтер мисли. – *Раг*, Београд, 1928, 55 (1. 3), 49.
Мишљење Слободана Јовановића о предиспозицијама војника, односно политичара са војним образовањем, да управљају државним пословима.
- Црнобарчеви мемоари. – *Полиџика*, Београд, 25/1928, [Ускршњи број] 7171 (14–17. 4), 1–2.
О рукописним мемоарима Димитрија Црнобарца који обухватају догађаје у Србији у раздобљу од 1857. до 1868. год. Фотографија С. Јовановића.
- Dr. Leonid Pitamic: Država, 1927, založila Družba sv. Mohorja. – *Архив за љравне и друштвене науке*, Београд, XVIII/1928, XVII(XXXIV)/1–2, 142–159.
Приказ.

- Херман Вендел: „Бисмарк и Србија“. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 9/1928, XXIII/3, 228–230.
Приказ књиге: Hermann Wendel, *Bismarck und Serben im Jahre 1866*, Berlin, 1927.
Потписано: С. Ј.
- „Словенски часопис“ (*The Slavonic Review*). – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 9/1928, XXIII/8, 635–636.
О чланку Ситона Вотсона о балканској политици Вилхелма II, објављеном у овом броју часописа.
Потписано: С. Ј.
- Енглеска уставност. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 9/1928, XXIII/8, 636.
О делу В. Беџета (Walter Bagehot).
- Јован Ђаја. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 9/1928, XXIII/8, 638–639.
Некролог.
- Јован Авакумовић. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 9/1928, XXIII/8, 639–640.
Некролог.
- Ладислав Полић као државноправни писац. – *Архив за њравне и друштвене науке*, Београд, XVIII/1928, XVI(XXXII)/1, 1–5.
Читано на Полићевој комеморацији коју је Правничко друштво у Загребу приредило 4. 12. 1927. год.
- Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. I: А–З. [Уредник] Станоје Станојевић. Загреб, Библиографски завод, [1928].
Одреднице које је написао С. Јовановић (потпис: С. Ј.): Авакумовић Јован (3); Александар Обреновић (40–42); Блазнавац Миливоје Петровић (205–206); Богићевић Милан (210); Васиљевић Алимпије (319); Велимировић Пера (335); Вељковић Војислав др (336); Вељковић Стојан др (336); Веснић Миленко др (344–345); Вујић Михаило (432); Вучић Тома Перишић (445–446); Гарашанин Илија (455–456); Гарашанин Милутин (456–457); Генчић Ђорђе (461); Гершић Глиша (463–464); Грујић Јеврем (527); Грујић Сава (529); Ђорђевић Андра (692); Ђорђевић Владан (693); Живановић Живан (741).
- Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. II: И–М. [Уредник] Станоје Станојевић. Загреб, Библиографски завод, [1928].
Одреднице које је написао С. Јовановић (потпис: С. Ј.): Јанковић Алекса (122–123); Јанковић Милован (125); Јанковић Паун (Баћа) (125); Јовановић Владимир (163); Јовановић Михаило (174); Каљевић Љубомир (224); Книћанин Стеван Петровић (312–313); Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Постанак (428–430); Крфска декларација (478–479); Маринковић Димитрије (676–677); Маринковић Павле (677); Мариновић Јован (678); Марковић Светозар (690); Матић Димитрије (704); Милан Обреновић (760–761); Миловановић Милован др (773–774); Милојковић Радивоје (776); Милосављевић Светозар (777); Милош Обреновић (778–781); Милошевић Раша (781); Михаило Обреновић (844–846); Михаиловић Стевча (846–847).
- Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. III: Н–Р. [Уредник] Станоје Станојевић. Загреб, Библиографски завод, 1928.
Одреднице које је написао С. Јовановић (потпис: С. Ј.): Народна Скупштина (18–21); Николајевић Светомир (76); Нинчић Арон (90); Новаковић Стојан (104); Павловић Ђорђе (263); Пацек Карло др (307); Петровић Вукашин (340–341); Пироћанац Милан (395); Поповић Стеван (494); Протић Ђорђе (596); Ракић Мита (663); Рибарац Стојан (763); Ристић Јован (785–786).
- Предговор. – [У]: *Из њравно-судској њосијуика*. Написали Љуб. Радовановић – Божидар Протић, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1928, стр. 1–4. Библиотека за правне и друштвене науке, 24.

- Свечани годишњи скуп Српске краљевске академије. [Говор Слободана Јовановића]. – *Годишњак [Српске краљевске академије]*, XXXVI, 1927, Београд, 1928, стр. 88–93.
Говор о преминулим научницима, академику Љубомиру Јовановићу и некадашњем председнику ЈАЗУ Владимиру Мажуранићу, и кратак приказ рада Академије. Слободан Јовановић је био председник Српске краљевске академије од 1928. до 1931.
- Кореспонденција Рачки – Штросмајер. – *Политика*, Београд, 25/1928, 7421 (26. 12), 1.
Приказ књиге: *Korespondencija Rački-Strossmayer*. Књига прва: од 6. октобра 1860. до 20. децембра 1875. О стогодишњици рођења Франје Раčkoga. Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Uredio Ferdo Šišić, Zagreb, 1928.
- Кореспонденција Раčki-Strossmayer. – *Riječ*, Zagreb, 24/1928, 298, 3.

1929.

- Тен историк Револуције. – *Политика*, Београд, 26/1929, [Божихни број] 7432 (6–9. 1), 13.
О Иполиту Тену поводом његовог дела *Origines de la France contemporaine*, штампаног поводом стогодишњице рођења.
- Богдан Поповић у одбрани естетике. – [У]: *Зборник у часи Бођана Појовића*, Београд, Геца Кон, 1929, стр. 22–23.
- Богдан Поповић у одбрани естетике. – *Правда*, Београд, 25/1929, 101 (14. 4), 4.
Одломак из чланка објављеног у *Зборнику у часи Бођана Појовића*, Београд, Геца Кон, 1929.
- „Југословенски проблем“. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 10/1929, XXVI/1, 76–77.
О расправи Фридриха фон Тајзена у преводу Б. П. Т. и Александра Андрејевића.
- „Будућност Јужних Словена“. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 10/1929, XXVI/1, 77.
Белешка о предавању које је објавио др Анте [Пијуса] Тресића Павичића (1867–1949), књижевник и дипломата Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, кр. посланика у Мадриду (1920/2) и Вашингтону (1922/7). Предавање о југословенству Павичић је хтео да одржи у Бечу на Видовдан 1914. године, али није могао због Сарајевског атентата (*Vudučnost Južnih Slavena*, Zagreb 1928, стр. 132).
- Кореспонденција Рачки-Штросмајер. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 1929, XXVII/2, 113–116.
Приказ књиге коју је приредио Фердо [Фердинанд Максимилијан пл.] Шишић, хрватски историчар.
- Чланци из класичне литературе у „Зборнику Богдана Поповића“. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 10/1929, XXVIII/4, 314–315.
Белешка.
- Милошев пад. – *Политика*, Београд, 26/1929, [Ускршњи број] 7546 (4–7. 5), стр. 7. [Ускршњи додатак Политике].
О узроцима и последицама пада Милоша Обреновића 1839. год. Слике С. Јовановића и Ј. Дучића.
- Др Љубомир Недић. – [У]: *Анџологија српске кријике*. Саставио Д-р Љубомир Петровић. Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1929, стр. 120–121. Школски писци, 16.
- Едмунд Берк. – *Народно блајосијање*, Београд, 1/1929, 1.
- Zasluge Strossmayera i Račkoga. – *Slobodna tribuna*, Zagreb, 9/1929, 808 (15. 3), 3.
Из говора на скупу Српске краљевске академије. Слободан Јовановић је био председник СКА од 1928. до 1931.
- Мемоари Стефана (Стевче) Михаиловића. – *Мисао*, Београд, 11/1929, XXIX/5–6, 344–346.
Приказ књиге у издању Српске краљевске академије.

Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. IV: С–Ш. [Уредник] Станоје Станојевић. Загреб, Библиографски завод, 1929.

Одреднице које је написао С. Јовановић (потпис: С. Ј.): Симић Алекса, стр. 130; Симић Ђорђе (130–131); Симић Стојан (133); Станишић Павле (412); Стевановић Данило (443); Тодоровић Пера (554–555); Устав Краљевине С. Х. С. (723–726); Устав у Србији (726–728); Христић Коста (847); Христић Никола (847); Христић Филип (848); Ценић Ђорђе (885); Црнобарац Димитрије (923); Цукић Коста др (927); Чиновнички закон (од 1923. год.) (959–960); Чумић Аћим (968).

Периоди српске уставне историје [Les périodes de l'histoire constitutionnelle serbe]. – [У]: *Šišićev zbornik* [Mélanges Šišić], Zagreb, 1929, str. 17–18.

Посланичка неодговорност. – *Архив за њравне и друштвене науке*, Београд, XIX/1929, XVIII(XXXV)/6, 408–412.

Предговор. – [У]: Сидни Ло: *Енглески парламентаризам*. Предео с енглеског Д-р Драгомир Иконић. Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1929, стр. V–X. Библиотека јавног права, [I].

Превод дела: Sidney James Mark Low, *The British Constitution*.

Свечани годишњи скуп. [Говори Слободана Јовановића]. – *Годишњак [Српске краљевске академије]*, XXXVIII, 1928, Београд, Српска краљевска академија, 1929, стр. 92–97.

Слободан Јовановић је био председник СКА од 1928. до 1931.

Franjo Rački i jugoslovenska misao. Govor izrečen u svečanoj sjednici Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 2. 6. o. g. u proslavu stote obljetnice rođenja Račkoga. – [У]: *Proslava stogodišnjice rođenja Franje Račkoga*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1929, str. 38–45.

Слободан Јовановић је био председник Српске краљевске академије од 1928. до 1931. Изабран је за дописног члана Југославенске академије зnanosti и умјетности (ЈАЗУ) у „разреду филозофичко-јурidичком“ 1927. Фрањо Рачки, доктор теологије, католички свештеник, историчар, дописни члан Српске краљевске академије (од 1888) био је први председник ЈАЗУ (1866–1886).

Franjo Rački i jugoslovenska misao. Govor izrečen u svečanoj sjednici Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 2. 6. o. g. u proslavu stote obljetnice rođenja Račkoga. – *Hrvatska revija*, Zagreb, 2/1929, 7, 393–401.

Слободан Јовановић је био председник Српске краљевске академије од 1928. до 1931. и члан ЈАЗУ од 1927. године. Фрањо Рачки (1828–1894), доктор теологије, католички свештеник, историчар, дописни члан Српске краљевске академије (од 1888) био је први председник ЈАЗУ (1866–1886).

Сељачка држава у нашој новијој прошлости. – [У]: *Наше село*. Д-р Милосав Стојадиновић потпредседник општине града Београда, члан врховног законодавног савета, Београд, Штампарија „Туцовић“, 1929, стр. 247.

1930.

Како је Аустрија спасла Пашића. – *Полиџика*, Београд, 26/1930, [Божићни број] 7788 (6–9. 1), 9.

О интервенцији Аустрије поводом осуде Николе Пашића због његовог учешћа у агентату на Милана Обреновића.

Краљ Милан и Русија. – *Полиџика*, Београд, 27/1930, [Ускршњи број] 7888 (19–22. 4), 1.

О политици Милана Обреновића према Русији.

Смрт Владана Ђорђевића. – *Правда*, Београд, 26/1930, 235 (1. 8), 3.

Некролог.

Артур Балфур. – *Нова Европа*, Загреб, 1930, XXI, 235–234.

Различит текст од истоименог текста из 1903, објављеног у *Српском књижевном гласнику*.

Јачање бирократизма у Енглеској. – *Народно блајосјање*, Београд, 2/1930, 12, 177.

Свечани годишњи скуп Српске краљевске академије. [Говор Слободана Јовановића]. –

Годишњак [Српске краљевске академије], XXXVIII, 1929, Београд, [1930], стр. 126–129.

Слободан Јовановић је био председник Српске краљевске академије од 1928. до 1931.

Душан Алимпић као правни писац. – [У]: *Сјоменици Душану Ђ. Алимпићу*, великом жупану у пензији и уреднику „Полиције“ + 5. октобра 1930. г. Приредило Уредништво „Полиције“, Београд, 1930, стр. 7.

Душан Алимпић као правни писац. – *Полиција*, Београд, 17/1930, 21–22 (новембар), 972.

1931.

Пашић и Думба. – *Полијика*, Београд, 28/1931, [Божићни број] 8144 (6–9. 1), Пр. 9.

О Пашићевој политици према Аустро-Угарској и Бугарској 1903–1905. и о његовим везама с Теодором Константином Думбом.

Benžamen Konstan. – *Nova Evropa, Zagreb*, 1931, XXIII/2, 88–95.

Поводом стогодишњице смрти.

Буџетски поступак у Енглеској. Криза буџетског права у Енглеској услед строге партијске дисциплине. – *Народно блајосјање*, Београд, 3/1931, 17, 257.

W. Rehm: Jakob Burckhardt. – *Лейхойис Майице српске*, Нови Сад, 105/1931, 328/1–2, 156–157.

Приказ.

Лазе Костића „Самсон и Делила“. – *Лейхойис Майице српске*, Нови Сад, 105/1931, 329/1–2, 1–9.

Фабијевци. – *Полијика*, Београд, 27/1931, [Ускршњи број] 8236 (11–14. 4), 3.

Фотографија С. Јовановића.

„Дантон“ Хермана Вендла. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 12/1931, XXXII/1, 39–43.

Приказ књиге: Hermann Wendel, *Danton*, Berlin, 1930.

Политичко порекло С. К. гласника. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 12/1931, XXXII/2, 129–131.

Две главне вредности д-р Војислава Вељковића. – *Српски књижевни гласник*, Београд, НС, 12/1931, XXXII/4, 290–291.

Некролог.

Портрети Литона Страчи. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 12/1931, XXXIII/5, 354–359.

Поводом књиге: Lytton Strachey, *Portraits in Miniature*.

Спољашња политика Илије Гарашанина. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 12/1932, XXXIV/6, 422–431.

О референдуму. – *Архив за правне и друшћивене науке*, Београд, XXI/1931, XXXIII(XLI)/6, 405–412.

Плурализам. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, XXII/1931, XXII (XXXIX)/4, 265–271.

Les nouvelles tendances du droit constitutional. Par B. Mirkine-Guetzevitch. Paris, 1931. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, XXI/1931, XXIII(XLI)/1–2, 141–146.

Приказ.

О Јовану Скерлићу. – *Новосћи*, Београд, 25/1931, 281, 28.

О Скерлићу као историчару књижевности.

1932.

Бугарска зверства и Херцеговачки устанак. – *Полићика*, Београд, 29/1932, [Божилни број] 8500 (6–9. 1), Пр. 9.

О одјеку Бугарског и Херцеговачког устанка на јавно мњење у Енглеској.

Hermann Wendel: „Französische Menschen“ (1932. Ernst Rowholt Verlag. Berlin). – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 13/1932, XXXV/1, 73–74.

Приказ.

„Annuaire interparlementaire“. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 13/1932, XXVI/1, 74.

О годишњаку Међупарламентарне заједнице који је уредио Леополд Боасије.

Бранко Лазаревић. – [У]: Бранко Лазаревић: *Сабрана дела*. Књига прва. Београд, Народна просвета, 1932, стр. IX–XVIII. Библиотека савремених југословенских писаца.

Буџетско право по новом уставу. – *Народно блајосћање*, Београд, 4/1932, 30 (23. 7), 467.

Из немачког чиновничког и изборног права. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, XXII/1932, XXIV(XLI)6, 425–432.

Чариковљеви мемоари. – *Полићика*, Београд, 29/1932, [Ускршњи број] 8612 (30. 4 – 3. 5), 2.

О мемоарима руског посланика у Београду Николаја Валериановича Чарикова од 1901. до 1903, објављеним на енглеском језику.

Чедомиљ Мијатовић као политичар. – *Полићика*, Београд, 29/1932, 8626 (17. 5), 1.

Поводом смрти Чедомиља Мијатовића (Београд, 5/17. октобар 1842 – Лондон, 14 мај 1932).

Кнез Михаило. – [У]: *Шумадија у љрошлосћи и садашњосћи*. Уредио Драгослав П. Ђорђевић. Суботица, Издање Југословенског дневника, 1932, стр. 113–114.

Лаза Лазаревић код Штросмајера. 1884. г. наш приповедач Лаза Лазаревић посетио је у Рогашкој Слагини владику Штросмајера, где су обојица били на лечењу. Из г. Слободана Јовановића „Политичке и правне расправе“. – *Недеља*, Београд, 1932, 287, 10.

1933.

Уставобранитељи. – *Полићика*, Београд, 30/1933, [Божилни број] 8858 (6–9. 1), 9.

Жил Фери. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 14/1933, XXXVIII/1, 12–16.

Савремени политички проблеми с енглеског гледишта. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, XXIV/1933, XXXIX/7, 504–512.

Немачка уставна криза. – *Полићика*, Београд, 30/1933, [Ускршњи број] 8954 (15–18. 4), 1.

- Једна социјалистичка теорија о држави. – *Архив за њравне и друшћивене науке*, Београд, XXIII/1933, XXVI(XLIII)/1, 1–6.
О делу Карла Кауцког *Die materialistische Geschichtsauffassung*, 1929.
- Maurice Battelli, *Les institutions de démocratie directe en droit suisse et comparé moderne*. Paris, 1932. – *Архив за њравне и друшћивене науке*, Београд, XXIII/1933, XXVI(XLIII)/3, 258–260.
Приказ.
- Двodomни систем у нашем уставу. – *Архив за њравне и друшћивене науке*, Београд, XXIII/1933, XVII(XLIV)/6, 449–455.

1934.

- Анексиона криза поставила је пред европску јавност српско питање. – *Полићика*, Београд, 31/1934, [Божићни број] 9214 (6–9. 1), 5.
- Хитлеризам у државном праву. – *Срћски књижевни ћласник*, НС, Београд, XV/1934, XLI/1, 37–42.
- Једна критика француске револуције. – *Срћски књижевни ћласник*, НС, Београд, XV/1934, XLI/3, 189–198.
О Едмунду Берку.
- О Скерлићевој политичкој идеологији. – *Срћски књижевни ћласник*, НС, Београд, XV/1934, XLII/2, 138–140.
- Једна нова књига о Макиавелију. (Maria Marchesini, *Saggio su Machiavelli*, Firenze, 1934). – *Срћски књижевни ћласник*, НС, Београд, XV/1934, XLII/7, 564–566.
Приказ.
- Керзoнова последња фаза. – *Срћски књижевни ћласник*, НС, Београд, XV/1934, XLIII/2, 105–109.
О расправи Харолда Николсона о лорду Керзону: Harold Nicolson, *Curzon, the Last Phase*, 1919–1925, објављеној 1934. године.
- Уставна промена у Француској. – *Полићика*, Београд, 31/1934, [Ускршњи број] 9301 (7–9. 4), 2.
- Jovan Ristić. – *Annuaire de l'Association yougoslave de droit international*, Belgrade-Paris, 2/1934, 61–63.
Поводом стогодишњице рођења.
- Келсенова критика марксизма. – *Архив за њравне и друшћивене науке*, Београд, XXIV/1934, XXIX(XLVI)/1–2, 1–7.
- [Предговор]. – [У]: Харолд Ласки: *Полићичка ћрамаћика*. Предео с енглеског Др Драгомир Иконић. Књига прва. Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., 1934, стр. V–XXII; 8°. Библиотека јавног права.
Наслов оригинала: *A Grammar of Politics*.
- Члан 116 Устава. – [У]: *Сћоменица Мауровићу*. Прилози посвећени Ивану Мауровићу од пријатеља, другова и ученика о шесетогодишњици његова живота. Књига прва, Београд, 1934, стр. 159–166.

1935.

- Димитрије Туцовић. – *Полиџика*, Београд, 32/1935, [Божихни број] 9570 (6–9. 1), 3.
 Jedno objašnjenje g. Slobodana Jovanovića. – [У]: Dr Lazar Marković, *Jugoslovenska država i Hrvatsko pitanje*, Београд, Geca Kon, 1935, 149–151.
- Правни докторат. – *Сџугенџске новине*, Београд, 1/1935, 5, 1.
 Тешкоће и могућности за стимулсање докторског курса на Правном факултету у Београду.
- Пропратна реч. – [У]: Михаило Н. Подољски: *Кайалої издања 1901–1935*. Издавачког и књижарског предузећа Геца Кон А. Д., Београд, 1935, стр. V–VI.
- Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити. [Assassinat du prince Mihailo et événements dont il était défendu de parler]. Прикупио Ил. Н. Ђукановић, држ. саветник у пензији. Београд, 1935; 8°, VIII, 365. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, I/1935, 3–4, 570–573.
 Приказ.

1936.

- Милош и његови противници. – *Полиџика*, Београд, 33/1936, [Божихни број] 9926 (6–9. 1), 2.
- Др. Драг. Страњаковић, Вучићева буна 1842. године [La revolte de Vučić de 1842]. (Издање Српске краљевске академије. Посебна издања књ. XXII). Београд, 1936, 8°, X + 163. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, 2/1936, 1–4, 175–177.
 Приказ.
- V. Mirkinе-Guetzévitch: *Parlementarisme sous la Convention nationale*, Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence 1936. – *Архив за љравне и грушџивене науке*, Београд, XXVI/1936, XXXII(XLIX)/3, 289–291.
 Приказ.
- Сјејес (1748–1836). – *Архив за љравне и грушџивене науке*, Београд, XXXIII/1936, XXXI(L)/5, 401–408.
- J. Albrecht von Reiszvitz, *Belgrad–Berlin – Berlin–Belgrad 1866–1871*. München und Berlin 1936, 8°, 242. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, 2/1936, 1–4, 188–192.
 Приказ.
- Ђорђе III и његови пријатељи. Одломак из студије о Берку, из дела „Политичке доктрине“.
 – *Наша смотџра*, Београд, 1936, 2, 27–30.
- Немачкари. – *Полиџика*, Београд, 33/1936, [Ускршњи број] 10019 (11–14. 4), Пр. 2.
 О утицају и положају Срба из Војводине у јавном животу Србије у првој половини 19. века.
- Енглески социјализам. (*New Tendences in Socialism*. Edited by G. E. G. Catlin, London, 1935).
 – *Нова Евроџа*, Загреб, 1936, XXIX, 5–8.
 Приказ.
- Никола Пашић. (Поводом десетогодишњице смрти). – *Нова Евроџа*, Загреб, 1936, XXIX/12, 281–289.
- Никола Пашић. – *Самоуџрава*, Београд, 56/1936, 266, 3; 57/1937, 267, 3–4.

Одговор г. Ил. Н. Ђукановићу [Réponse à M. Il. N. Đukanović]. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, 2/1936, 1–4, 243–246.
Одговор на полемички чланак (објављен у истом броју часописа), стр. 234–243, о убиству кнеза Михаила Обреновића.

1937.

- Блумова реформа владе. – *Политика*, Београд, 34/1937, [Божични број] 10283 (6–9. 1), 2.
О новом издању књиге Леона Блума *La Réforme gouvernementale* (1936).
- У чему је била ширина погледа Фрање Рачкога. – *Политика*, Београд, 34/1937, 10328 (23. 2), 8.
Изјава поводом напада Јосипа Цветића у скупштинском говору од 2. 2. 1937. на Српски културни клуб у Београду и на говор Слободана Јовановића одржан 2. 6. 1929. г. на прослави Фрање Рачког у Загребу.
- V. Mirkine-Guetzévitch, *Danton*. (Extrait de „Hommes d’Etat“, sous la direction de A. B. Duff et F. Gally, vol. 3), Paris, 1937. – *Архив за јравне и друштвене науке*, Београд, 1937, XXXVII(LII)/6, 557–558.
Приказ.
Грешке у наслову: F. Gally = F. Galy; књига *Hommes d’État*. Vol. III штампана је 1936. а не 1937. године.
- Вук као сликар историјских личности. – *Гласник Југословенској професорској друштва*, Београд, 18/1937–38, 4–5, 327–331.
- Dr. Ivo Krbek, *Diskreciona ocjena*. Zagreb, JAZU, 1937. – *Архив за јравне и друштвене науке*, Београд, 1937, XXV(LII), 462–468.
Приказ.
- Радикали и самосталци. – *Политика*, Београд, 34/1937, [Ускршњи број] 10395 (1–4. 5), 2.
Један покушај либерално-радикалног споразума. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 18/1937, L/2, 108–111.
Почетком 1883. г. у Србији.
- Раша Милошевић 1851–1937. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 18/1937, L/3, 240–242.
Некролог.
- Никола С. Јовановић „Американац“ 1853–1937. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 18/1937, L/5, 401–403.
Некролог.
Потписано: С. Ј.
- Милован Миловановић. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 18/1937, LI/2, 106–114; 3, 172–180; 4, 254–261; 5, 337–348; 6, 418–429.
- Портрет Милована Миловановића. Поводом двадесетпетогодишњице смрти. – *Политика*, Београд, 34/1937, 10451 (1. 7), 1–2; 10452 (2. 7), 1–2; 10453 (3. 7), 2; 10454 (4. 7), 2; 10455 (5. 7), 2; 10456 (6. 7), 2; 10457 (7. 7), 2; 10460 (10. 7), 2; 10461 (11. 7), 2; 10462 (12. 7), 2; 10467 (17. 7), 2; 10476 (26. 7), 8; 10479 (29. 7), 6; 10480 (30. 7), 8.
Напомена у уводу првог наставка: Текст из *Српској књижевној гласника*.
Наслови наставака: (1) Милован Миловановић: поводом двадесетпетогодишњице смрти; (2) Миловановићев рад на изради устава од 1888 и његов став према протеривању краљице Наталије; (3) Избор Милована Миловановића за народног посланика и његове расправе из спољне политике; (4) Милован Миловановић за слогу Срба, Хрвата и Бугара; (5) Сукоб Милована Миловановића са краљем

Миланом командантом активне војске на једном пријему у двору; (6) Милован Миловановић у име Вујићеве владе водио је борбу са опозицијом; (7) Обнављање личног режима Александра Обреновића и постављење Миловановића за посланика у Риму; (8) Миловановић није успео да састави владу, али је постао министар спољних послова у кабинету Пере Велимировића; (9) Став Милована Миловановића као министра спољних послова према анексији Босне и Херцеговине; (10) Милован Миловановић и Никола Пашић за време анексионе кризе; (11) „Србија ће се извући, али нећу ја...” рекао је Милован Миловановић за време анексионе кризе; (12) Миловановић је желео да савез са Бугарима буде прва етапа на стварању балканског четворног пакта; (13) Односи Милована Миловановића и црнорукаца; (14) Милован Миловановић, као одличан адвокат режима, бранио је ствари, које је тек на пола одобравао.

Les origines du régime parlementaire. – *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*, 1ère année – No 1, Janvier–Mars, Paris, 1937, p. 153–157.

Потпис: Slobodan Iovanovitch.

Nicholas Pašić: After ten years. – *The Slavonic (and East European) Review*, London, 15/1937, 44, str. 368–376.

Ниш у новој српској историји. – [У]: *Сјоменица шездесетогодишњице ослобођења и освећења Сјоменика ослобођења Ниша 1877–1937*. Ниш, издање Одбора за подизање споменика, 1937, стр. 37–39.

Нова врста штрајка. – *Полиџика*, Београд, 34/1937, 10510 (29. 8), 1.

О одлуци Блумове владе у Француској да дозволи радничко заузимање фабрика.

Уставни прописи о вери и цркви. – *Прејлед*, Сарајево, 1937, XI, 321–323.

Harris David, A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878 (The First Year). Stanford University, California, 1936, 8°, 474. – *Југословенски историјски часопис*, Београд, 3/1937, 1–4, 398–403.

Приказ.

Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији* [L'évolution constitutionnelle et la lutte pour la constitution en Serbie]. Београд, 1936, 8°, 446. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, 3/1937, 1–4, 498–499.

Приказ.

1938.

Приче о историјским личностима. – *Полиџика*, Београд, 35/1938, [Божићни број] 10640 (6–9. 1), 4.

О књизи: Gérard Walter, *Robespierre*.

V. H. Sumner, *Russia and the Balkans* (1870–1880), Oxford 1937, 8°, 724. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, 4/1938, 1–2, 118–122.

Приказ.

Перић о владалачкој власти. – *Архив за њравне и друшћивене науке*, Београд, XXXVIII/1938, XXXVI(LIII)/1–2, 6–9.

У част Живојина М. Перића.

V. Mirkine-Guetzevitch: *Les constitutions nouvelles*. Nouvelle ed. Libraire Delagrave, 1938. – *Архив за њравне и друшћивене науке*, Београд, 1938, XXXVI(LIII), 440–442.

Приказ.

- Сршкићев нацрт закона о бановинској самоуправи. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, XXXVII/1938, XXXVI(LIII)/4, 440–442.
- Emile Giraud, *La crise de la democratie et le renforcement du pouvoir executif*, 1938. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, XXXVI (LIII), 628–630.
Приказ.
- Леон Гамбета – један од оснивача садашњег политичког живота Француске. Поводом стогодишњице рођења. – *Полићика*, Београд, 35/1938, [Ускршњи број] 10744 (23–26. 4), 2.
- Влада Милана Обреновића. Намеснички режим. – *Војвођанин*, Нови Сад, 16/1938, 31, 6.
- Вук као сликар историјских личности. – [У]: *Књија о Вуку Караџићу, 1787–1937*. Београд, Југословенско професорско друштво, 1938, стр. 33–38.
- Енглеска спољна политика. – *Лейојис Мајице срћске*, Нови Сад, 112/1938, 350/1–3, 19–24.
Приказ књиге Роберта В. Ситон-Вотсона: *Britain and the Dictators: A Survey Of Post-War British Policy* (1938).
- Карађорђе и његове војводе. (Приказано на скупу Академије друштвених наука 7. 10. 1937). – *Глас Срћске краљевске академије*, 1938, Други разред. Философско-филолошке и историјске науке, 91, CLXXIX, 1–28.
- Књаз Милош и сељачко питање. – *Социолошки љрејед*, Београд, 1938, 13–26.
- Лаза Костић као сарадник „Брке“. – *Прилози за књижевност, језик, исћорију и фолклор*, Београд, 1938, XVIII/1–2, 225–231.
- Поводом двадесетпетогодишњице. – *Полиција*, Београд, 1938, 10–11, 851–852.
- Постанак Треће Републике. – [У]: *Француска. 14. јули 1938*. Београд, Политика и друштво, 1938, стр. 5–16. Библиотека Политика и друштво, 19.
- Савет српских културних друштава. – [У]: *Просвећа*. Народни алманах 1939, Сарајево, Издао Друштво „Просвета“, уредио В[ојислав] Гаћиновић, 1938, стр. 3–7.
- Српска краљевска академија. – [У]: *Вардар*, XXVI, Календар Кола српских сестара за просту 1938. годину, Београд, 1938, стр. 81–83.

1939.

- Талеранова стогодишњица. – *Полићика*, Београд, 36/1939, [Божихњи број] 10996 (6–9. 1), 2.
- Опште право гласа од Наполеона III, Дизраелија и Бисмарка до наших дана. Један политички проблем. – *Полићика*, Београд, 36/1939, 10996 (6–9. 1).
- Дункманова социологија религије. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, XXIX/1939, XXXVIII(LV)/1, 1–4.
Приказ књиге: *Lehrbuch der Soziologie und Sozialphilosophie*, von Prof. D. Karl Dunkmann, 285–308.
- Emile Giraud: *Le pouvoir executif dans les democraties d'Europe et d'Amrique*. Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1938. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, XXX/1939, XXXVIII(LV)/1, 79.
Приказ.
- Кривична одговорност министара по Уставу из 1931. године. – *Архив за љравне и друшћивене науке*, Београд, XXIX/1939, XXXVIII(LV)/5–6, 484–488.
У част др Божидара Марковића.

- Jean Mousset, *La Serbie et son Eglise (1830–1904)*, Paris 1938, 8°, 523. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, 5/1939, 1–2, 279–282.
Приказ.
- Један избор из Гуљелма Ферера. – *Лейооис Мајице српске*, Нови Сад, 113/1939, 352/1–2, 21–25.
О Гуљелму Фереру као историчару, социологу и филозофу, поводом књиге Богдана Радице *Colloqui con Guglielmo Ferrero*, Nuove Edizioni Capalago.
- Једна књига о реформатору Турске. Кемал Ататурк, творац нове Турске. – *Правда*, Београд, 35/1939, 12567 (31. 10), [5].
Приказ књиге Зорана Св. Томића, *Кемал Ајатурк, творац нове Турске*. С уводом Супхи Танриера, Београд, 1939.
Потписано: С. Ј.
- Mihajlo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*. Cambridge 1939, 8°, 296. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, 5/1939, 1–2, 284–287.
Приказ.
- „Народно благостање“. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 20/1939, LVI/2, 160.
О часопису за економију који десет година уређује Велимир Бајкић.
- Stephen Graham, *Alexander of Yugoslavia*. London 1938, 8°, 302. – *Jugoslovenski istoriski časopis*, Љубљана – Загреб – Београд, 5/1939, 1–2, 288–289.
Приказ.
- Sudska kontrola naredbe*. Napisao Dr. Ivo Krbek. Zagreb, JAZU, 1939. – *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, 1939, XXXIX(LVI), 152–155.
Приказ.
- Све своје средњошколско образовање... – [У]: *Сјоменица о сјоодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839–1939*. Београд, Издање Одбора за прославу Прве мушке гимназије, [1939], стр. 310–312.
- Предговор. – [У]: *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*. Средио Др. Драг. Страњаковић, Београд, Српска краљевска академија, 1939, стр. VII–XIV. Посебна издања, Књига СХХVI. Друштвени и историски списи. Књига 51.
- Југословенство у прошлости и будућности. Предавање господина Слободана Јовановића одржано у Српском културном клубу 4. децембра. – *Српски глас*, Београд, 1/1939, 4, 1–2.
- Југословенство у прошлости и будућности. – *Правда*, Београд, 35/1939, 12606 (8. 12).
Из предавања у Српском културном клубу од 4. 12. 1939. г.

1940.

- Југословенска мисао. – *Српски глас*, Београд, 1/1940, [Божихни број] 8 (4. 1), 1.
Фотографија С. Јовановића на насловној страни. Извод из предавања одржаног у Српском културном клубу 4. децембра 1939. године.
- Нови подаци о преокрету 1858. у Србији. – *Политика*, Београд, 37/1940, [Божихни број] 11352 (6–9. 1), 3.
Приказ књиге: Илија М. Ђукановић: *Убиство кнеза Михаила*, друго издање.

- Британија и Француска револуција. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 21/1940, *LXI/6*, 450–456.
- Политичка социологија. – *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, XXX/1940, *XL(LVI)/1*, 1–8.
- Др. Јован Ђорђевић, *Јавно мњење*. (Библиотека „Политика и друштво“) 1939. – *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, XXX/1940, *XL(LVII)*, 156–157.
Приказ.
- Dialectics. (The Logic of marxism and its critics). By T. A. Jackson. London 1936. – *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, XXX/1940, *XLI(LVIII)/6*, 498–501.
Приказ.
- Уставно питање. – *Српски глас*, Београд, 2/1940, 24 (25. 4), 2.
- Бечки конгрес у светлости Гуљелма Ферера. „Авантура“ и „Реконструкција“. – *Политика*, Београд, 37/1940, [Ускршњи број] 11461 (27–30. 4), 4.
- Енглеска и Француска револуција. – *Даница*, Београд, 1940, 2, 1–3.
- Југословенска мисао у прошлости и будућности. – *Српски књижевни гласник*, Београд, 21/1940, *LIX/1*, 29–38.
Предавање одржано 4. 11. 1939. г. у Српском културном клубу у Београду.
- О приступној академској беседи Јована Ристића. – *Српски књижевни гласник*, Београд, НС, 21/1940, *LXI/2*, 97–103.
- Јован М. Јовановић: успомене из младости. – *Српски књижевни гласник*, Београд, НС, 21/1940, *LIX/3*, 182–184.
Некролог.
- Случај Јаше Игњатовића. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 21/1940, *LX/1*, 32–34.
- Јован Ристић, писац и историчар. – [Предговор у књизи]: Јован Ристић: *Историјски сјиси*, И. Београд, Српска књижевна задруга, 1940, стр. 7–17. Српска књижевна задруга, коло XLIII, књ. 298.
- Нови подаци о преокрету 1858. у Србији. – *Правда*, Београд, 4/1940, 119, 2.
О Светоандрејској скупштини.
- Тимочка буна. – *Народно блајосијање*, Београд, 12/1940, 46, 723.
Поводом подизања споменика народним првацима у Тимочној буни 1883. год.

1941.

- Тешкоће будућих историчара. – *Политика*, Београд, 38/1941, [Божићни број] 11710 (1–9. 1), Пр. 1.
- Марија Антоанета и Барнав. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 22/1941, *LXII/1*, 53–56.
- Светислав Симић. – *Српски књижевни гласник*, НС, Београд, 22/1941, *LXII/6*, 437–439.
- Srpski narod u sadašnjoj svetskoj krizi. Govor potpredsednika Kraljevske vlade g. Slobodana Jovanovića održan na londonskom radiju 22. avgusta tekuće godine. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1941, 2 (6. 9), 7.

- Govor g. Slobodana Jovanovića, potpredsednika Kraljevske vlade na londonskom radiju 10. oktobra 1941. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1941, 3 (3. 12), 5.
- Govor potpredsednika Kraljevske vlade g. Slobodana Jovanovića na londonskom radiju 16. oktobra 1941. Palima u službi otadžbine. Priznanje poginulim članovima Kraljevske vlade Franu Kulovcu i Marku Dakoviću. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1941, 3, 11.

1942.

- Govor g. Slobodana Jovanovića, predsednika Kraljevske vlade održan u londonskom radiju 17. 1. 1942. povodom potpisivanja jugoslovensko-grčkog sporazuma. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1942, 5 (31. 1), 5.
- Coming Federation of South-Eastern Europe. – *Great Britain and the East*, London, 1942, 58 (24. 1), 10–11.
- Za zverstva se mora ispaštati. Tekst govora koji je predsednik Kraljevske vlade g. Slobodan Jovanović održao na međusavezničkom sastanku 13. januara 1942. u Sent Džejmskoj palati prilikom potpisivanja deklaracije o kažnjavanju ratnih zločina. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1942, 5 (31. 1), 1.
- Govor pretседnika Kraljevske vlade, g. Slobodana Jovanovića, održan prilikom otvaranja Jugoslovensko-engleske nedelje u Kembridžu. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1942, 6 (30. 4), 3.
- The Development in the Serbian Constitution in the Nineteenth Century. – *Yugoslav Documents*, Yugoslav Information department, London, 1942, 2, 48–54.
- The Jews in Yugoslavia. – *The Jewish Bulletin*, London, 1942, 12 (august), 1.
- Vera i nada Jugoslavije. Telegram pretседnika Kraljevske vlade i zastupnika ministra vojske g. Slobodana Jovanovića povodom godišnjice nemačkog napada na Rusiju. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1942, 8 (8. 8), 11.
- Pobeda se približuje krupnim korakom. Pretседnik g. Slobodan Jovanović upućuje značajne poruke našem narodu u paćeničkoj Otadžbini. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1942, 10 (24. 11), 9.
- Za buduću slogu i saradnju. Govor pretседnika g. S. Jovanovića. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1942, 10 (24. 11), 10.

1943.

- Pretседnik Kraljevske vlade o prvom decembru. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1943, 11 (21. 3) 1.
- Порука поводом државног празника Краљевине Југославије, преко лондонског радија.
- Poseta Nj. V. Kralja Petra II Škotskoj. Pred posetu Nj. V. Kralja otvorena je jugoslovenska izložba. Pretседnik Kraljevske vlade g. Slobodan Jovanović otvara izložbu svojim govorom. – *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 1943, 11 (21. 3) 2.

Contribution de la Yougoslavie à l'effort militaire des Alliés. – *Solidarité*, London, 1943, 2, 174–175.
Introduction. – [In]: Pavel Pavel: *Transylvania and Danubian Peace*, London, The New Europe Publishing Ltd., 1943.

1946.

General Neditch. – *The Times*, London, 1946, 50383 (22. 2), 5.

Писмо уреднику о томе да Југословенска влада у Лондону никада није била у вези са генералом Миланом Недићем.

General Mihailovich. – *The Times*, London, 1946, 50422 (9. 4), 5.

Писмо уреднику о томе да су све до децембра 1944. год. савезнички главни команданти упућивали изјаве захвалности на честитке генералу Михаиловићу.

The Arrest of a Serbian Priest in Belgrade. – *Yugoslav Information Sheet*, Лондон, 1946, 8 (10. 6), 2–3.

Sign „Z“. – *The Times*, London, 1946, 50503 (15. 7), 5.

Писмо уреднику о значењу слова „З“ – „застрашити“ а не „заклати“, како комунистичка пропаганда злонамерно тумачи.

Sign „Z“. – *Yugoslav Information Sheet*, London, 1946, 10 (31. 6), 26–30.

Пренето из лондонског *The Times*-а од 15. 7. 1946.

Апел упућен Џ. Бернсу, Кл. Атлију и Ж. Бидоу да се спаси живот генерала Михаиловића.
– *Слобода*, Минхен, 1/1946, 17 (19. 8), 2.

Изјава да капитулација наше војске није потписана са знањем и одобрењем владе. –
Југославија, Лондон, 1/1946, 4 (новембар), 1.

1947.

† Богдан Гавриловић. – *Југославија*, Лондон, 2/1947, 7–8 (август–септембар), 26.

Некролог.

Serbia Traditionally Land of Democracy. – *The American Serb*, Џикаго, 1947, knj. IV, 1 (November), 2.

1948.

Енглески утицаји у српском политичком животу. – *Ослобођење*, Лондон, 1/1948, 1–2, 4. и 18 (септембар), стр. 1–2.

Serbowie w drugiej Wojnie światowej. – [In]: *Z doświadczeń II Wojny światowej na terenie Europy środkowo-wschodniej*, Wydawnictwo ruchu „Międzymorze“, London, 1948, str. 18–23.

Титов федерализам. – *Ослобођење*, Лондон, 1/1948, 5 (30. 10), 1.

1949.

Аустрија и Србија. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 14/1949, [Божихни број] 908 (6. 1), 5.

Комунизам у теорији и пракси. – *Ослобођење*, Лондон, 2/1949, 10–12 (8. 1), 7–8.

О федерализму. – *Наша реч*, Париз, 2/1949, 11 (1. 4), 1.
Генерал Михаиловић, Министар војни. – *Ослобођење*, Лондон, 2/1949, 25 (9. 7), 3. и 6.
† Бошко Чолак-Антић. – *Ослобођење*, Лондон, 2/1949, 29 (3. 9), 3.
Некролог.
Демократија и комунизам. – *Васкрсење*, Брисел, 1949, стр. 5–6.
Tito and the Cominform. – *The Third Force*, London, 2/1949, 2, Summer, 20–21.

1950.

Уставни развитак у Србији. – *Наша реч*, Париз, 3/1950, [Божићни и новогодишњи број] 17 (1. 1), 2–3.
Српски национализам у деветнаестом веку. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 15/1950, [Божићни број] 955–958 (5. 1), 3.
Изјава поводом избора у Југославији марта 1950. – *Глас Равне Горе*, Лондон, 2/1950, 37 (27. 2), 2.
Prisoner States. – *The Daily Telegraph*, London, 1950, 29619 (5. 6), 4.
Писмо уреднику о раду Југословенског народног одбора.
[Odgovor S. Jovanovića Glavnom odboru Slovenačke demokratske stranke u ime JNO]. – *Poruka*, London, 1950, 1 (decembar), 2.

1951.

Desetogodišnjica: 27. mart 1941. – *Poruka*, London, 1951, 2–3 (mart), 1–2.
У потпису: Jugoslovenski narodni odbor.
Видовдански Устав. – *Наша реч*, Париз, 4/1951, 28 (25. 3), 2–3.
On the New Machiavellism. – *The Eastern Quarterly*, London, 1951, IV/3 (july), 2–6.
G. Miho Krek i Trojni pakt. – *Poruka*, London, 1951, 4–5 (oktobar), 15–16.
Изјава (деманти) С. Јовановића, Ј. Бањанина и Б. Јевтића.
Комеморација Милошу Бобићу. Govor g. Slobodana Jovanovića – *Poruka*, London, 1951, 4–5 (oktobar), 22–23.
Tito and the Western Powers. – *The Eastern Quarterly*, London, 1951, knj. IV/1, 7–10.

1952.

Комунисти и аграрно питање. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 17/1952, [Божићни број] 1047–1049 (3. 1), 3.
Политичке идеје Јована Скерлића. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 17/1952, [Божићни број] 1047–1049 (3. 1), 4–5.
Тито и Западне Силе. – *Глас Равне Горе*, Чикаго, 1/1952, 2 (20. 6), 2.
Дражин мит. – *Развиџор*, Јоханесбург, 3/1952, 16 (јули), 5–7.

- Konferencija Centralno i istočno evropskog odbora. Iz govora g. Slobodana Jovanovića – *Poruka*, London, 1952, 6 (1. 8), 12.
- Ustavna promena u Jugoslaviji. – *Poruka*, London, 1952, 7 (16. 9), 3–4.
О нацрту новог устава (различитог од касније усвојеног устава).
- Епископ Иринеј [Ђорђевић]. – *Poruka*, London, 1952, 7 (16. 9), 13.
Некролог.
- О историјској личности Драгољуба Михаиловића. Лићност већа од његових дела. – *Poruka*, London, 1952, 7 (16. 9), 12–13.
Говор на академији у славу Драгољуба Михаиловића, одржаној 20. 7. 1952 у организацији Југословенског народног одбора.
- Лењин и Маркс. – *Годишњак „Слоје“*, Перт, 1952, стр. 37–40.
- Стаљинова политика. – *Poruka*, London, 1952, 8 (1. 11), 2–3.
Поводом Стаљиновог текста објављеног у часопису *Большевик* уочи комунистичког конгреса.
- Титоизам. – *Poruka*, London, 1952, 9 (16. 12), 2–4.
Анализа скукоба између Стаљина и Тита.
- Posle zagrebačkog kongresa. – *Poruka*, London, 1952, 9 (16. 12), 5–6.
О Титовом вишечасовном говору на Шестом конгресу КПЈ (промењен назив у СКЈ) у Загребу посвећеном скукобу са Информбироом (2–7. 11. 1952). Народни фронт је преименован у Социјалистички савез радног народа. Тито је поднео реферат под насловом „Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију“, а Александар Ранковић је поднео реферат под насловом „О предлогу новог статута Комунистичке партије Југославије“.
- Предговор. – [У]: Кајица Миланов: *Титовишћина у Југославији*, Перт, „Слога“, 1952.

1953.

- Novi jugoslovenski ustav. – *Poruka*, London, 1953, 10 (1. 2), 3–4.
Анализа новог устава (Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти, *Службени лист* ФНРЈ, 9, 3, 14. 1. 1953), избора Тита за председника Републике и успостављања два дома, Савезног већа и Већа произвођача.
- Samouprava u komunističkoj Jugoslaviji. – *Poruka*, London, 1953, 11 (16. 3), 2–3.
- Almanah „Sloge“ 1953. – *Poruka*, London, 1953, 11 (16. 3), 14.
Садржи извод из чланка „Демократија и комунизам“ Слободана Јовановића.
- G. Slobodan Jovanović o Titovoj poseti. – *Poruka*, London, 1953, 12 (1. 5), 2.
Изјава француској новинској агенцији France-Presse.
- Međunarodni značaj Jugoslavije. – *Poruka*, London, 1953, 12 (1. 5), 3–4.
Говор на сабору Југословенске демократске емиграције у Великој Британији, 5. априла 1953.
- Равногорски народни устанак. – *Глас Равне Горе*, Лондон, 6/1953, 75 (20. 5), 1.
Говор одржан 10. маја 1953. на прослави Трећег равногорског устанка.
- Crkva i škola u Jugoslaviji. – *Poruka*, London, 1953, 13 (16. 6), 3–4.
Анализа два нацрта закона о верским заједницама и Нацрта закона о Универзитетима.
- Демократија и комунизам. – *Годишњак „Слоје“*, Перт, 1953, стр. 23–25.
- Novi nacrt zakona o univerzitetima. – *Poruka*, London, 1953, 14 (1. 8), 2–3.
Анализа новог и старог нацрта закона о универзитетима у Југославији.

Komunisti sami o sebi. – *Poruka*, London, 1953, 15 (16. 9), 2–4.

Анализа говора Петра Стамболића на Десетој покрајинској конференцији Савеза комуниста Србије за Војводину (25–26. јун 1953).

„Od gospodina do seljaka“. Adam Pribičević, *Od Gospodina do Seljaka*, štamparija „Glasa kanadskih Srba“, 1953, str. 186. – *Poruka*, London, 1953, 15 (16. 9), 12.

Приказ.

Titova demokratija. – *Poruka*, London, 1953, 16 (1. 11), 3–4.

Živojin Perić. – *Poruka*, London, 1953, 16 (1. 11), 15–16.

Некролог.

Posle izbora od 22. novembra. – *Poruka*, London, 1953, 17 (16. 12), 1–2.

Анализа једнопартијских избора за посланике Народне скупштине ФНРЈ који су одржани у Југославији новембра 1953. године (сви кандидати, осим четворице, били су кандидати СКЈ).

Jedno službeno tumačenje titoizma. – *Poruka*, London, 1953, 17 (16. 12), 2–4.

Поводом чланка Милована Ђиласа „Početak kraja i početka“ у часопису *Nova misao* (август, 1953) о марксистичком одумирању државе.

Jedno obaveštenje. – *Poruka*, London, 1953, 17 (16. 12), 15.

Објашњење уз Записник са састанака о стању у српској емиграцији између Богољуба Јевтића, Божицара Пурића, Константина Фотића, Радоја Кнежевића и Слободана Јовановића, одржаних 24, 26. и 28. октобра 1953. год.

1954.

О Тимочкој буни. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 18/1954, 1143 (6. 1), 3.

Đilasov slučaj. – *Poruka*, London, 1954, 18 (1. 2), 2–4.

Анализа поделе СКЈ на информбировце, Ђиласове комунисте и Титове комунисте.

Jedna Titova izjava za stranu štampu. – *Poruka*, London, 19/1954, 19 (16. 3), 2–4.

Поводом писања *The Times*-а о Ђиласу 3. 3. 1954.

О годишњци 27 marta. Glasovi savesti i istine. Iz govora Slobodana Jovanovića na londonskom Radiju, Srbima u zemlji, 6. septembra 1941. – *Poruka*, London, 19/1954, 19 (16. 3), 7.

Оригинално објављено у целини у *Službenim novinama* бр. 2, 6 септембар 1941.

[Izvod iz govora S. Jovanovića na zboru jugoslovenske demokratske emigracije u Londonu 5 aprila 1953]. – *Poruka*, London, 19/1954, 19 (16. 3), 7–8.

Говор је у ширем изводу штампан под насловом „Међународни значај Југославије“ у *Poruci* бр. 12 од 1. маја 1953.

Radi obaveštenja. – *Poruka*, London, 1954, 19 (16. 3), 16.

Првопотписани: Slobodan Jovanović.

† Славко Којић. – *Развјор*, Јоханесбург, 5/1954, 26 (26. 3), 11.

Некролог.

Изјава поводом покретања часописа. – *Брајсџиво*, Торонто, 1/1954, 1 (1. 4), 8.

Unutrašnje teškoće jugoslovenskih komunista. – *Poruka*, London, 1954, 20 (1. 5), 3–4.

Анализа извештаја Александра Ранковића на пленуму ЦК СКЈ у којем се говори о Ђиласу, искључењу 70.000 чланова Партије и релативно малом броју радника у чланству.

Jugoslaviske kommunister lever som rikmenn, nyter livets goder. – *Aftenposten*, Oslo, 95/1954, 337 (27. 7), 3.

Titovci i duhovni život u Jugoslaviji. – *Poruka*, London, 1954, 22 (1. 8), 2–4.

О новим писцима у Југославији који „износе ружне стране комунизма“ и званичној критици западне књижевности као „болесне појаве буржоаског друштва у распадању“.

Velebitovo predavanje. – *Poruka*, London, 1954, 22 (1. 8), 2–4.

Поводом предавања Владимира Велебита, амбасадора Југославије у Chatham House (The Royal Institute of International Affairs), објављеном у априлском броју *International Affairs*. Питање преговора које је као Титов представник водио са Немцима о одбрани у случају искрцавања Савезника на јадранској обали 1943. године.

Novi zakon o univerzitetima. – *Poruka*, London, 1954, 23 (16. 10), 3–4.

О ревизији статуса свих професора и пречишћавању кадрова на Универзитетима у Југославији.

Za pun savez sa Zapadom. – *Poruka*, London, 1954, 24 (1. 11), 1–2.

Слободан Јовановић и др.

Tito i Kardelj o komunističkoj privredi. – *Poruka*, London, 1954, 24 (1. 11), 3–4.

Илија Гарашанин. – *Слоја*, Перт, 1954 (3. 12), 2.

О комунама. – *Poruka*, London, 1954, 25 (16. 12), 11–13.

О Едварду Кардељу и радничким саветима.

Три борбе. – *Годишњак „Слоје“*, Перт, 1954, стр. 13–14.

Поднаслови: 1) Герила генерала Михаиловића, 2) Емиграција, 3) Борба сељака у отаџбини.

1955.

Dilas – Dedijerov slučaj. – *Poruka*, London, 1955, 26 (1. 2), 5–7.

О покретању кривичног поступка за дело „клеветничке и непријатељске пропаганде“ (чл. 118 Кривичног законика).

Privredni kriminal. – *Poruka*, London, 1955, 26 (1. 2), 11–13.

Анализа привредног криминала у Југославији на основу извештаја објављених у *Борби* (свако четврто кривично дело је привредни криминал – Борски рудник, Каблар, Панчево и др).

Kardeljev govor u Oslu. – *Poruka*, London, 1955, 27 (16. 3), 3–5.

Одржан пред „активом“ Норвешке радничке странке, објављен у листу *Борба* од 1. 1. 1955. г.

Тајна конвенција. – *Брајтсџиво*, Торонто, 2/1955, 13 (13. 4), 3.

Kraj Titove demokratije. – *Poruka*, London, 1955, 29 (16. 6), 3–5.

Kosta St. Pavlović: *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*. – *Poruka*, London, 1955, 29 (16. 6), 15–16.

Приказ.

Tito iznad blokova. – *Poruka*, London, 1955, 30–31 (1. 8. – 16. 9), 2–5.

Анализа Титове спољнополитичке коегзистенције и комунистичке идеологије.

[Pisma]. – *Poruka*, London, 1955, 30–31 (1. 8. – 16. 9), 7–29; 32 (1. 11), 5–9.

Првотписани свих појединачних дописа: Слободан Јовановић.

Садржи: *Za slobodnu Jugoslaviju*: Прва представка, 11. IX. 1945. Министрима иностраних послова САД, Велике Британије, Совјетског Савеза, Француске и Кине, окупљеним на првом заседању Савета МИП у Лондону (7–8); Пред прве Титове „изборе“ 9. XI. 1945. Министрима иностраних послова пет Великих Сила (9); „Трагедија Југославије“, 21. XI. 1945. Министрима иностраних послова пет Великих Сила (9–13); Пред Московску конференцију. Министрима иностраних послова САД и V. Британије (13); Организацији уједињених народа, 6. II. 1946. Председнику Скупштине Уједињених народа и свима првим делегатима (13–14); У заштиту народне имовине, 9. III. 1946. Министрима иностраних послова Велике Британије, амбасадору САД у Лондону, бразил[ијан]ском и турском амбасадору у Лондону (14–15);

- Pariskoj konferenciji, 17. VI. 1946. Ministrima inostranih poslova SAD, Velike Britanije i Francuske (15–17). *U odbranu djenerala Mihailovića*: I. Na vest o hvatanju, 26. III, 1946. Organizaciji Ujedinjenih naroda (17); II. Ocena o suđenju, 15. VII. 1946. Štampi i novinarskim agencijama (18–19). *Za slobodnu Jugoslaviju (nastavak)*: Organizaciji Ujedinjenih nacija. Predsedniku Skupštine OUN, Generalnom sekretaru OUN, svima delegatima, 5. XI. 1946 (19–21); Američkom parlamentu. Predsednicima oba Pretstavnička doma, svima senatorima i poslanicima SAD, 31. XII. 1946. (21–23); Apel Bevanu i Maršalu, 27. II. 1947. Ministrima inostranih poslova SAD i Velike Britanije (23–24); Predsedniku SAD H. Trumanu, 14. III. 1947. (24); Predsedniku SAD H. Trumanu, 19. V. 1947. (25 i 27); O Maršalovom planu. Predsedniku Konferencije za privrednu saradnju, Pariz, 12. VII. 1947. (27–29); Organizaciji Ujedinjenih naroda, 12. IX. 1947. (28–29). *Za slobodnu Jugoslaviju (II)*: O propasti Čehoslovačke, 16. III. 1948. Predsedniku Saveta bezbednosti OUN (5); Organizaciju Ujedinjenih naroda, 24. IX. 1948. (5–6); Predsedniku SAD H. Trumanu, 1. XII. 1950. (6–8); Predsedniku SAD H. Trumanu, 14. I 1952. (8–9).
- Novo uređenje srezova i opština. – *Poruka*, London, 1955, 32 (1. 11), 3–5.
- Današnje stanje jugoslovenske komunističke stranke. – *Poruka*, London, 1955, 33 (16. 12), 4–6.
Анализа Титовог писма београдским комунистима и говора одржаних у ЦК хрватских комуниста.
- Пашић и анексиона криза. – *Брајџсџво*, Торонто, 3/1955, 31–32 (децембар), 3–4.
- Митрополит Михаило. – [У]: *Сјоменица Српске православне цркве Васкрсења Христјова*, Чикаго, 1955, стр. 141–144.
- Покушај засебног мира између Аустрије и Савезника у току Првог светског рата. – *Годишњак „Слоје“*, Перт, 1955, стр. 14–16.

1956.

- Један необјављени план анексије Босне. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 21/1956, 1240–1247 (4. 1).
- Титов економски извештај. – *Poruka*, London, 1956, 34 (1. 2), 3–4.
Анализа Титовог извештаја изнесеног на Четвртном пленуму Савезног одбора Социјалистичког савеза радног народа Југославије.
- Америчка проучавања тоталитаризма. (*Totalitarism*. Edited by Carl Friedrich, Harvard University Press). – *Poruka*, London, 1956, 35 (16. 3), 3–5.
Анализа реферата са научног скупа о тоталитаризму одржаног у америчкој Академији наука и уметности маја 1953. године.
- Гарашанин, Ристић, Пашић. – *Годишњак „Слоје“*, Перт, 1956, стр. 21–24.
- Десет година од „осуде“ ђенерала Михаиловића. – *Класно њисмо официра LVI класе*, Валсроде (Немачка), 3/1956, 31–32, 5–6.
- Омладина у Југославији. – *Poruka*, London, 1956, 36 (1. 5), 3–5.
- О епископу Николāju. – *Poruka*, London, 1956, 36 (1. 5), 6–7.
Некролог.
- Преуређење државне управе у Југославији. – *Poruka*, London, 1956, 37 (16. 6), 3–5.
Анализа Закона о државној управи и њеним органима.
- Dr Prvoslav Grisogono: Pedeset godina iz perspektive emigranta. – *Poruka*, London, 1956, 37 (16. 6), 15–16.
Приказ.
- Šta Kardelj zamera komunistima. – *Poruka*, London, 1956, 38–39 (1. 11), 3–5.
- Tito i Sovjeti. – *Poruka*, London, 1956, 40 (16. 12), 3–4.

1957.

- Светозар Марковић и министар Блазнавац. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 22/1957, 1298 (3. 1), 3.
- Đilas i Kardelj. – *Poruka*, London, 1957, 41 (februar), 1–3.
Поводом догађаја у Мађарској.
- Omladina i komunisti. – *Poruka*, London, 1957, 42 (mart), 3–4.
- Titov govor pred Socijalističkim Savezom. – *Poruka*, London, 1957, 43 (1. 5), 3–4.
Поводом Титовог говора одржаног на Петом пленуму Социјалистичког савеза.
- Nov zakon o advokaturi. – *Poruka*, London, 1957, 43 (1. 5), 4–5.
Анализа новог закона према којем је адвокатура „јавна служба“.
- Rankovićev izveštaj. – *Poruka*, London, 1957, 44 (16. 6), 3–5.
На Петом пленуму Главног одбора Социјалистичког Савеза.
- Kongres radničkih saveta. – *Poruka*, London, 1957, 45 (septembar), 3–5.
- O Đilasovoj knjizi. – *Poruka*, London, 1957, 46 (novembar), 3–6.
О књизи *Nova klasa*.
- Branko Lazić [=др Бранислав Страњаковић]: *Tito et la Revolution Yougoslave 1937–1956*. – *Poruka*, London, 1957, 46 (novembar), 13–14.
Приказ.
- Хуманистички идеал. – *Алманах „Слоје“*, Перт, 1957–1958, 29–31.

1958.

- Једна стогодишњица. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 23/1958, 1349 (2. 1), 3.
- Tito i Moskovska deklaracija. – *Poruka*, London, 1958, 47 (januar), 3–5.
Поводом конференције 12 комунистичких и радничких партија социјалистичких земаља у Москви од 14. до 16. новембра 1957. године (СССР и Варшавски пакт, Кина, Вијетнам, Кореја и Монголија). Комунизам је усвојила 1/3 света. Тито одбија да потпише декларацију и одбија даље примање војне помоћи од САД.
- Beogradsko suđenje socijalistima. – *Poruka*, London, 1958, 48 (mart), 3–5.
Поводом суђења Богдану Крекићу, Драгославу Страњаковићу, Александру Павловићу и Милану Жујовићу.
- Skupštinski izbori i komunistički kongres. – *Poruka*, London, 1958, 49 (maj), 1–4.
Анализа избора за Савезну народну скупштину ФНРЈ марта 1958. године (на којима је за владу гласало скоро 100% бирача) и Седмог конгреса СКЈ у Љубљани (22–26. април 1958)
- Енглеска и Босанско питање. – *Брајтсџиво*, Торонто, 5/1958, 48–49, јун–јули, 3–4.
- Др Милош Секулић: *Зора мора сванути*. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 23/1958, 1391 (30. 10), 3.
Приказ.
- Hruščov i Tito. – *Poruka*, London, 1958, 50–51, (septembar), 4–6.
Сукоб између Совјетског Савеза и Тита на основу писања московске *Правде* и београдске *Борбе*.

Оснивање Српској књижевної гласника. – *Тамо далеко...*, Чикаго-Мелбурн, 1958, 1, октобар–децембар, 2–12.

Tito i Bugari. – *Poruka*, London, 1958, 52 (decembar), 5–6.

Постхумно објављено. Анализа синхронизоване хајке Совјетског Савеза на Југославију. Албанија тужи Титову владу да запоставља и прогања Албанце, а Бугарска да прогања Бугаре. Албанија тражи припајање Косова и Метохије, а Бугарска Македоније.

Spoljšnja politika Milovana Milovanovića. – *Poruka*, London, 1958, 52 (decembar), 7–10.

1959.

Нови француски Устав. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 24/1959, 1401–1402 (1–7. 1), 3.

Jedno pismo Slobodana Jovanovića. – *Poruka*, London, 1959, 53–54 (januar–mart), 42–44.

Из заоставштине.

Преглед и сређивање књижнице Ђачке дружине „Нада“. – *Тамо далеко...*, Чикаго-Мелбурн, 2/1959, 3, 148–150.

Писмо Слободана Јовановића Милану Гавриловићу.

1960.

Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920.

Priredili Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak. – Beograd, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Kultura, Beograd, 1960.

Мишљење С. Јовановића на седницама Делегације и на седници владе (о мировним споразумима, Лиги народа и заштити мањина). Записник седнице Министарског савета од 21. септембра 1919. стр. 374.

Лаза Костић 1910–1960. Приредио, предговор написао и напомене саставио Младен Лесковац. – Београд, Српска књижевна задруга, 1960; 8°. Српска књижевна задруга, коло LIII, књ. 359.

Садржи прилоге Слободана Јовановића о Лази Костићу: О „Максиму Црнојевићу“ (131–139); Лазе Костића „Самсон и Далила“ (146– 155); О Костићевој књизи о Змају (250–256); Љубомир Недић и Лаза Костић (285–288).

1963.

О српском националном карактеру. Један прилог за проучавање српског националног карактера. – *Глас канадских Срба*, Виндзор, 30/1963, 1644–1651 (24. 10 – 28. 11).

1972.

Предговор. – [У]: Миодраг Стајић: *Идеје и људи*, Лондон, Удружење српских писаца и уметника у иностранству, 1972, стр. 7–12.

1975.

Критика у Скерлићево доба. Приредио др Драгиша Витошевић. – Нови Сад – Београд, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1975; 8°. Грађа. Српска књижевна критика, књига 10.

Слободан Јовановић заступљен прилозима: „Дубравка“, приказанье у три чина од Цива Гундулића (245–252); О „Максиму Црнојевићу“ (252–258); „Самсон и Делила“ (258–265); Лаза Костић „О Јовану Јовановићу Змају“ (265–269); Љубомир Неђић (269–306); Урош Петровић (307–312); Марсел Пруст: „У тражењу изгубљена времена“ (313–316).

1981.

Слово З. – [У]: Радоје и Живан Л. Кнежевић: *Слобода или смрт*. Издање писаца, Сиетл, САД, 1981, стр. 67–68.

1986.

Драгиша Васић. – [У]: Никола Миловановић: *Драгиша Васић – од крађанској бунти до контрареволуције*, Београд, 1986, стр. 188–194.

1989.

Вођи француске револуције. Мирабо – Димурије – Дантон – Робеспјер. Из поговора другом издању. – [У]: Бернандина Мелкиор-Боне, *Француска револуција 1789–1799*. Превела Аника Крстић. Београд, Вајат, 1989–1990, стр. 178–181.

1990.

Слободан Јовановић о Драгиши Васићу. – *НИН*, Београд, 1990, 2036 (7. 1), 46–47.

О демократији. – [У]: Слободан Јовановић: *Из књижевности* Београд, БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990, стр. 795–809. Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 12.

Извештај Министарству просвете о школовању на Женевском универзитету поднет 18. 9. 1889. год. Први пут објављен.

О природи избора. – *Овђе*, Титоград, 22/1990, 253 (15. 5), 1–4.

Из књиге: *Држава*, књ. 2, Београд, 1936.

Политичко порекло *Српској књижевној тласника*. – *НИН*, Београд, 1990, 2085 (14. 12), 43.

Положај књижевног диктатора. – *НИН*, Београд, 1990, 2087 (28. 12), 52–53.

О Богдану Поповићу.

Robespier. – *Delo*, Beograd, 36/1990, 36/1, 133–136.

Одломак из књиге: *Vodi francuske revolucije*, drugo izdanje, 1932.

1991.

- Branko Lazarević. – [Predgovor u knjizi]: Branko Lazarević: *Senke osnova*. Niš, Gradina, 1991, str. 5–11. Biblioteka Relacije.
- Јако српство – јака Југославија*. Избор чланака из „Српског гласа“, органа Српског културног клуба, објављених 1939–1940. Приредио Миодраг Јовичић. Београд, Научна књига, 1991; 8°. Садржи прилоге Слободана Јовановића: Југословенство у прошлости и будућности (45–51); Југословенска мисао (95–96); Уставно питање (181–183).
- Је ли држава СХС била стара или нова држава. – *Правни животи*, Београд, 4/1991, 5–7, 695–712.
- Комунисти на власти. – *НИН*, Београд, 1991, 2103–2110 (19. 4 – 7. 6). Објављено у осам наставака. Наслови наставака: Уставна промена у Југославији. После загребачког конгреса. Титоизам. Самоуправа у комунистичкој Југославији. Црква и школа у Југославији. Комунисти сами о себи. Титова демократија. Једно службено тумачење титоизма. Ђиласов случај. Једна Титова изјава за страну штампу. Унутрашње тешкоће југословенских комуниста. Велебитово предавање. Титовци и духовни живот Југославије. Тито и Кардељ о комунистичкој привреди. Тито изнад блокова. Ранковићев извештај. Тито и Москва.
- Предговор. – [У]: Бранко Лазаревић: *Парерје и њаралијомене*, Ниш, Градина 1991.

1992.

- Тешкоће будућних историчара. – *Полијтика*, Београд, 89/1992, 28107 (7. 1), 9. Божићни број *Полијике* 1941. године.
- Бечки конгрес у светлости Гуљелма Ферера. – *Полијтика*, Београд, 89/1992, 28217 (26. 4), 13. Уводни текст за 1940. год.
- Српски национализам у Југославији. – [У]: *Неујашено Српство*. Изабрао, приредио и предговор написао Драган Суботић. Београд, Друштво Српска Крајина, 1992, стр. 75–78.
- Југословенско питање. – [У]: *Неујашено Српство*. Изабрао, приредио и предговор написао Драган Суботић. Београд, Друштво Српска Крајина, 1992, стр. 79–85.
- О српском националном карактеру. – [У]: Бојан Јовановић: *Карактерологија Срба*. Београд, Научна књига, 1992, стр. 229–241.

1993.

- L'idée yougoslave: passé et avenir. Texte intégral d'une conférence tenue le 4 décembre 1939 au Club culturel serbe. Traduction du texte de Jovanović par Muriel Ecuier. – *Dialogue*, Gern, 2/1993, 7–8, 44–50. Објављено у *Српском гласу* 1940. године.
- О српском националном карактеру. – *Економска полијтика*, Београд, 9/1993, 2, 42–48.
- Само је један горостас. – *Побједа*, Подгорица, 47/1993, 9965 (30. 8), 11. Поводом 180-годишњице Његошевог рођења.

1994.

Слово З. – [У]: Дража Михаиловић *ипред светском ѿоройом*. Избор чланака из светске штампе 1946. године о првом вођи покрета отпора у Европи. Београд, Српска Европа, 1994, стр. 225.

Из: *The Times*, 15. 7. 1946. Преузето из књиге Радоја и Живана Л. Кнежевића: *Слобода или смрт*. Издање писаца, Сиетл, САД, 1981, стр. 67–68.

1995.

Михаиловићево дело. – *Глас цркве*, Шабац, 1995, 2, 18–19.

1997.

О kulturnom obrascu. – *Republika*, Београд, 1997, 159 (15. 3).

Из књиге *Jedan prilog o srpskom nacionalnom karakteru*, Виндзор, 1964, стр. 34–42.

1998.

Референдум. – *Архив за ѿравне и друшћивене науке*, Београд, 84/1998, 1, 145–154.

2000.

Богдан Поповић. – [У]: Богдан Поповић, *Анћолоија новије српске лирике*, Београд, Завод за издавање уџбеника, 2000, стр. 355–364. Сабрана дела Богдана Поповића, књ. 3. Објављено у 11. тому Сабраних дела 1991.

2001.

О „Лирском интермецу“. – *Књижевне новине*, Београд, 2001, 1027–1030 (1. 2 – 1. 3), 35.

Из часописа *Зора*, Мостар, 1898, 2, 65–67.

Потписано: Yoricik.

2002.

Краљева женидба. – [У]: Коста Ст. Павловић, *Женидба краља Пејра Друјои*. Према британским документима, Београд, Откровење, 2002, стр. 147–159.

Предговор. – [У]: Драгиша Васић: *Ушћуљена кандила*. Горњи Милановац, Браћа „Настасијевић“, Лио, 2002, стр. 7–14. Библиотека Завичајни писци, књ. 1.

2003.

Завештање. (Знамениџи Срби о). Приредио Северин М. Франић. – Нови Београд, Иванишевић, 2003; 8°. Библиотека Избор, књ. 2.

Садржи прилоге Слободана Јовановића (стр. 85–109): Друштво и држава. Народ и народност. О федерализму. Политичке странке. Бирачко право. Милош у борби с противницима. Милошево схватање власти. Српско питање. Кнез Милош, Јован Хаџић и уставобранитељи. Је ли федерализам код нас могућ. Југословенска мисао у прошлости и будућности. Нестајање закона.

Оснивање Српског књижевног гласника. – *Књижевни листи*, Београд, 2/2003, 11–12 (1. 6 – 1. 7), 1. и 10.

Osnivanje Srpskog književnog glasnika. – *Danas*, Beograd, 2003 (26. 7), 10.

Са напоменом уредништва.

2004.

Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије: 1941–1945, [на ћирилицы само корице], *Zapisi sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije: 1941–1945*, priredili Komnen Pijevac, Dušan Jončić. Predgovor Ljubodrag Dimić, Beograd Službeni list SCG, Arhiv Srbije i Crne Gore, 2004.

Реконструисани записници седница владе. Слободан Јовановић је био председник и потпредседник владе (вид. стр. 512).

Карађорђе и његове војводе. Одломак из обимнијег текста. – *Књижевни листи*, Београд, 3/2004, 18 (1. 2), 4.

Приредио Бојан Јовановић.

Карађорђеове муке с војводама. – *Полиџика*, Београд, 101/2004, 32462 (21. 3), В6.

Приредио Миодраг Максимовић.

2005.

Војислав. – *Књижевни маџазин*, Београд, 5/2005, 46, 2–5.

Гледстон. – *Кораџи*, Крагујевац, 38/2005, 3–4, 57–62.

Приредио Станиша Војиновић.

Дражин мит. – [У]: *Књиџа о Дражи*. (Књиџа трећа). Ваљево, Александрија, 2005, стр. 259–261. Библиотека Скривена историја, XIII.

Ђенерал Михаиловић министар војни. – [У]: *Књиџа о Дражи*. (Књиџа прва). Ваљево, Александрија, 2005, стр. 267–269. Библиотека Скривена историја, књиџа XI.

Михаиловићево дело. – [У]: *Књиџа о Дражи*. (Књиџа трећа), Ваљево, Александрија, 2005, стр. 255–257. Библиотека Скривена историја, XIII.

2006.

Једно писмо Слободана Јовановића. – [У]: *Слободан Јовановић*. Живот и дело. Београд, Српска либерална странка, 2006, стр. 237–242.

Енглески модел (1921). – *НИН*, Београд, 2006 (19. 10), 22.

О уставу из 1921. г.

Специјални додатак листа.

Југословенство у прошлости и будућности. Предавање Господина Слободана Јовановића одржано у Српском културном клубу 4. децембра. – [У]: Перо Симић: *Искушења српске елиџе*. Документи о раду Српског културног клуба. Београд, Службени гласник, 2006, стр. 167–176.

Из листа *Српски џлас*, 1937, 4 (7. 12).

Моји савременици – Никола Пашић. – [У]: Никола Пашић, *Моја џолиџичка исџовесџ*, Београд, Танјуг, Политика НМ, 2006.

О „Лирском интермеџу“. – [У]: *Слободан Јовановић*. Живот и дело. Београд, Српска либерална странка, 2006, стр. 123–126.

Из часописа *Зора*, Мостар, 1898, 2, 65–67.

Потписано: Yoricъ.

О Нушићевом кнезу од Семберије. – [У]: *Кнез од Семберије Иван Кнежевић (1760–1840)*. Приредио Хаџи Зоран Лазин. Бијељина, Просвјета, 2006, 63–64.

Периоди српске уставне историје. – *Архив за џравне и друшџивене науке*, Београд, 92/2006, 67(119)/1–2, 403–406.

Објављено у Загребу 1929. године.

2007.

Источно питање на Берлинском конгресу. *Глас јавносџи*, Београд, 2007 (4-10. 5).

Приредио Миодраг Скулић. Наслови наставака: (1) Стављање босанског питања пред велике силе; (2) Штросмајер полако губи популарност у Загребу; (3) Енглез Виљем Гледстон: "Аустријо, себи руке"; (4) Оштра критика енглеске спољне политике; (5) Срби су очекивали Гледстонову помоћ; (6) Оснивање Краљевске Српске Академије; (7) Либерали и народњаџи исмевали су радикале.

Једно писмо Слободана Јовановића. – *Књижевни лисџ*, Београд, 6/2007, 59–60 (1. 7 – 1. 8), 1. Писмо Бранку Лазаревићу од 1. 1. 1933. год.

2008.

Југословенска мисао у прошлости и будућности. – *Књижевни лисџ*, Београд, 7/2008, 67 (1. 3), 1. и 16–17.

Предавање у Српском културном клубу 4. 12. 1939. Објављено као посебно издање (1939), у *Српском књижевном џласнику и Српском џласу* (1940).

[Писмо Јовану Дучићу]. – [У]: *Коверџирана књижевносџ*. Лепа писма српских писца. Приредио Радован Поповић. Београд, Агора, 2008, стр. 101–102.

Писано у Београду 7. јануара 1938. год.

Име државе, њени елементи и њен постанак. – *Правни информџор*, Београд, 11/2008, 3, 26–28.

Коста Николић: *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату*. – Београд, Институт за савремену историју, 2008; 8°. Библиотека Студије и монографије, 57.

Садржи и три говора Слободана Јовановића: Говор потпредседника Владе Слободана Јовановића (Радио Лондон, 22. август 1941). Српски народ у садашњој светској кризи (74–76); Говор Слободана Јовановића југословенским војницима (Лондон, 24. фебруар 1942) (167–169); Говор Слободана Јовановића (Радио Лондон, 12. новембар 1942) (186–187).

Наталија Лудошки: *Слободан Јовановић као књижевни критичар*. – Нови Сад, Венцловић, 2008; 8°

Садржи и избор из књижевних прилога Слободана Јовановића: Золин „Слом“ (114–117); Ибсенове жене (117–120); Најновија драма Хенрика Ибсена (121–122); „Гуливерова путовања у Лилипут“ од Џ. Свифта (122–124); „Кандид или оптимизам“, роман од Волтера (125–128); Џорџ Мередит (128–131); Марсел Пруст, „У тражењу изгубљена времена“ (131–135); Драгиша Васић (135–139); Његош (140–141); Урош Петровић (142–146); Лазе Костића „Самсон и Делила“ (146–149); Портрети Литона Страча (150–154).

О националној само(не)дисциплини. – *Православље*, Београд, 2008, 989 (1. 6).

Осећање правде у Динараца. – *Правни информатор*, Београд, 11/2008, 3, 50–54.

Повраћак у националну баштину и домовину. Пола века од смрти Слободана Јовановића. НИИ, Београд, 2008, специјални додаток броју 3015 (16. 10).

Садржи и текстове Слободана Јовановића: О историјској личности Драгољуба Михаиловића. Личност већа од његових дела (31–32); Тито изнад блокова (32–34).

2009.

Предговор. – [У]: Драгиша Васић: *Ушљена кандила*. Београд, Euro-Giunti, 2009, стр. 7–16. Класици српске књижевности.

Слободану Јовановићу у спомен. Приредио Данило Н. Баста. – Београд, Центар за издаваштво и информисање Правног факултета Универзитета у Београду, 2009; 8°. Библиотека Трагови, 5.

Садржи и одломке из дела Слободана Јовановића: Вођи француске револуције (25–26); Његош (35–36); Држава (49–50); Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (61–62).

Sur l'idée yougoslave: passé et avenir. Texte intégral d'une conférence tenue le 4 décembre 1939 au Club culturel serbe. Traduction du texte de Jovanović par Muriel Ecuier. – *Balkanica*, Београд, 2008, 39, 290–299.

Предавање у Српском културном клубу 4. 12. 1939. Објављено као посебно издање (1939), у Српском књижевном гласнику и Српском гласу (1940).

Предговор Душана Т. Батаковића.

2010.

Предговор. – [У]: Сидни Лоу: Енглески парламентаризам. Предео с енглеског Д-р Драгомир Иконић. Београд, Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, 2010, стр. 11–14. Библиотека Светска правна баштина, 14.

Превод дела: Sidney James Mark Low, *The British Constitution*.

2013.

Његош. – *Нова Зора*, Билећа. 2013, 39, 40.

2014.

Ime države njeni elementi i njen postanak. – [U]: Povodom 100 godina od početka Prvog svetskog rata. Tekstove odabrala, priredila i napisala Ljiljana Milanković-Vasović. Beograd, Intermex, 2014, str. 45–48. *Pravni informator*, 3/2008.

Извор: *Država*, Slobodan Jovanović, Geca Kon, Beograd, 1936.

Његош. – [У]: Његош – песник српске слободе. Приредили Владимир Димитријевић, Бошко Обрадовић, Бранимир Нешић. Београд, Catena mundi, 2014, стр. 19–20. Библиотека Путовође; коло 3, књ. 2.

Osećanje pravde u Dinaraca. – [U]: Povodom 100 godina od početka Prvog svetskog rata. Tekstove odabrala, priredila i napisala Ljiljana Milanković-Vasović. Beograd, Intermex, 2014, str. 79–86. *Pravni informator*, 3/2008.

Извор: *Iz istorije i književnosti*, Slobodan Jovanović, BIGZ i SKZ, Beograd, 1995, 368.

2015.

Podanstvo i građanstvo. – *Pravni informator*, Beograd, 2015, 18, 7/8, 3–6.

Из књиге: *Osnovi pravne teorije o državi*, udžbenik za Pravni fakultet, izdavač Geca Kon, Beograd, 1914. g.

ПРЕВОДИ

- Ж. Рикар: *Нечийиак йойийис*. С француског *Воб*. – *Видело*, Београд, 16/1895, 40 (2. 4), 3.
- Џонатан Свифт: *Бесмртници*. Из „Гуливерових путовања“. (С енглеског превео Z.). – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1/1901, III/2, 137–145.
- Пјер Лоти: *Поноћница*. Прев. Руск. – *Покреји*, Београд, 1/1902, 2 (30. 1), 25–26.
- Ги де Мопасан: *Покојница*. Прев. Руск. – *Покреји*, Београд, 1/1902, 10 (15. 7), 228–229.
- Џонатан Свифт: *Глубдубдриб*. (С енглеског прев. С. Ј.). – *Српски књижевни гласник*, Београд, 3/1903, VIII/2, 141–150.
- Фернан Грег: *Час прошлости*. (Превео с француског С. Ј.). – *Српски књижевни гласник*, Београд, 9/1909, XXIII/5, 341.
- Песма.

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд
34:929 Јовановић С.(082)
012 Јовановић С.

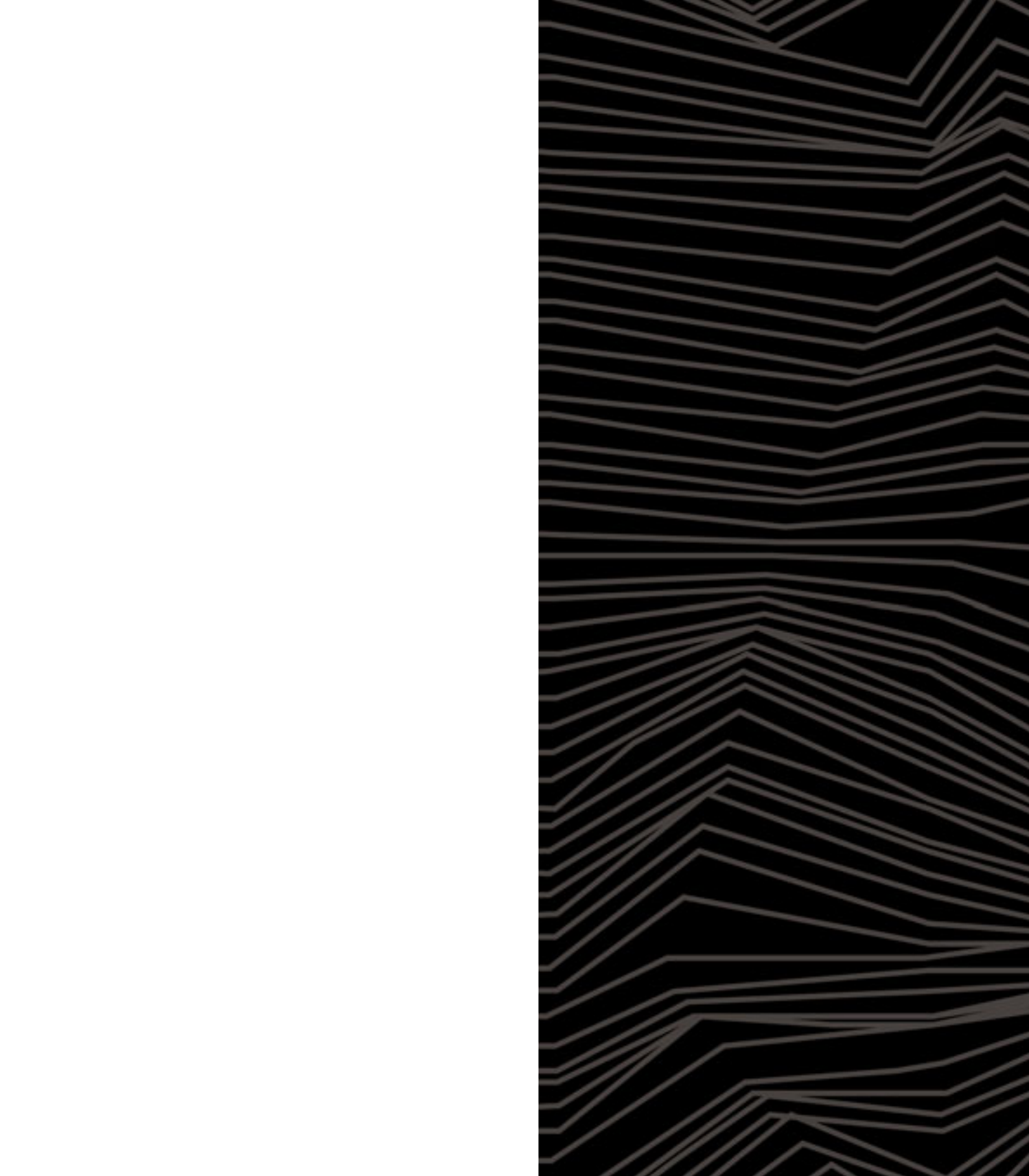
СЛОБОДАН Јовановић – живот, дело, време : поводом 150
година од рођења / [уредници Коста Чавошки, Александар Костић].
– Београд : САНУ, 2019 (Београд : Планета принт). – 497 стр. :
илустр. ; 24 cm

Слике С. Јовановића. – Тираж 750. – Реч уредника: стр. 7–8. –
Стр. 429–497: Библиографија Слободана Јовановића / приредили
Светлана Симоновић-Мандић, Марина Нинић, Борис
Милосављевић.

ISBN 978-86-7025-827-3

а) Јовановић, Слободан (1869–1958) – Зборници

COBISS.SR-ID 282276876

Слободан
Јовановић
ЖИВОТ
дело
време

